

Gábor Kálmán

**VÁLOGATOTT
IFJÚSÁGSZOCIOLÓGIAI
TANULMÁNYOK**

BELVEDERE
INTERNATIONALE

Szeged
2012

A kötet megjelenését támogatták:

Bába és Társai Kft.

Európai Ifjúsági Kutató-, Szervezetfejlesztő és Kommunikációs Központ

Gábor és Svejkovszky Építészroda

SETUP Alapítvány

SZINT Kft.

SZTE Klebelsberg Könyvtár

J001055766

A kötetet lektorálták:

Imre Anna

Kabai Imre

Murányi István

Pászka Imre

Tibori Tímea

Veres Valér

Szerkesztette:

Jancsák Csaba

Ercsei Kálmán

Horkai Anita

Matiscsák Attila

Szemerszki Marianna

Tarnay István

Gábor Kálmán publikációjának bibliográfiáját összeállította:

G. Klement Ildikó

Borítóterv:

Majzik Andrea

Aknay Csaba fotójának felhasználásával

Korrektúra:

Kiss Nikolett

A hátsó borítón szereplő szövegrészlet

Botos Réka által készített interjúból származik.

<http://szochalo.hu/ki-kicsoda/18/interju>

Gábor Kálmán fotóját

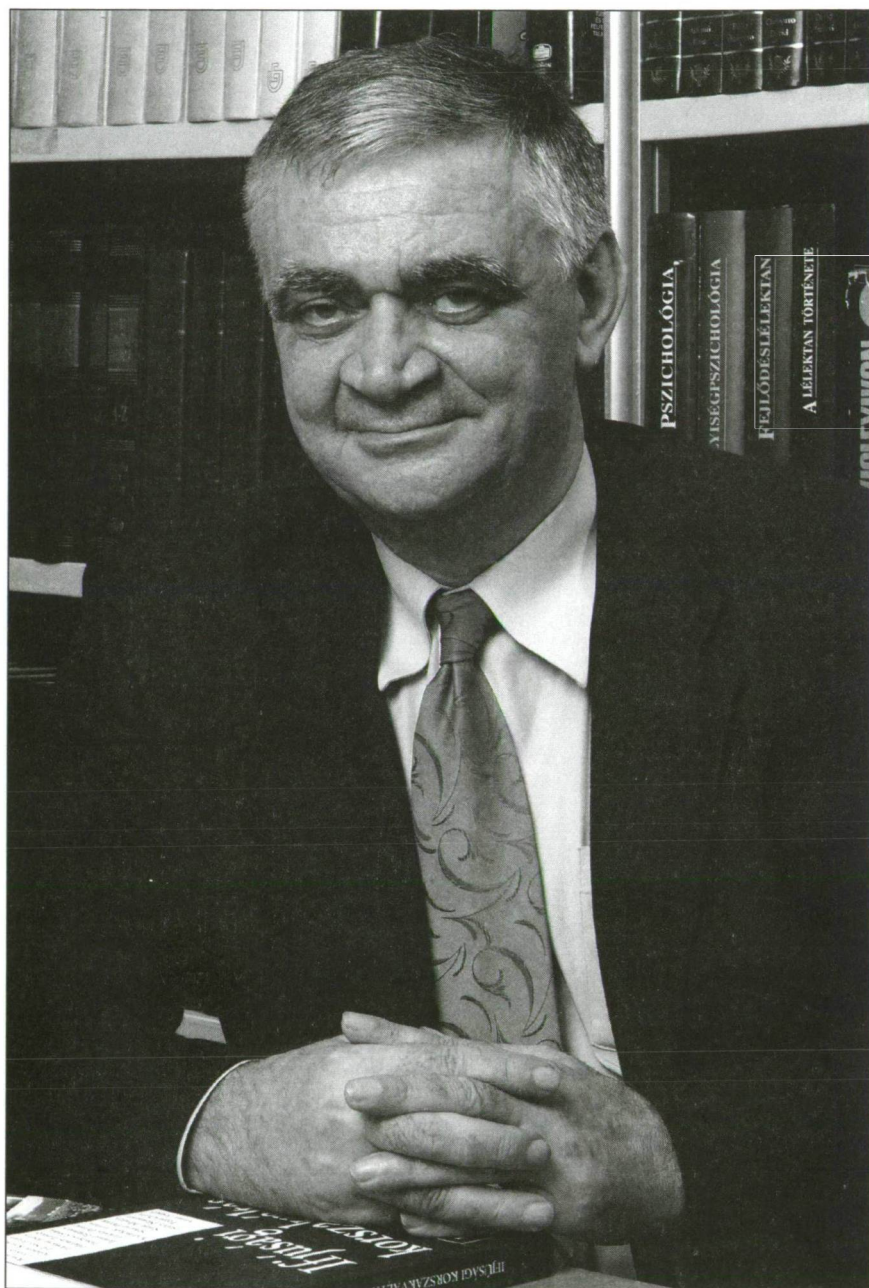
a www.fotogyar.hu bocsátotta a rendelkezésünkre.

ISBN 978-963-9573-85-7

X 189879

© Gábor Kálmán örököse, 2012

© Belvedere Meridionale, 2012

TARTALOM

I. BEVEZETÉS	11
II. ELMÉLETI KERETEK ÉS FOGALMAK	15
1. Korszakváltás és társadalmi feltételek	15
2. Változó struktúra, változó ipari társadalom	17
3. Civilizációs fejlődés és az ifjúsági kultúra korszakváltása	20
4. A felsőoktatás változása	22
5. A kulturális és gazdasági társadalmi reprodukció módozatai. A két ifjúsági korszak	24
5.1. Az átmeneti ifjúsági korszak	29
5.1. Az iskolai ifjúsági korszak	30
6. A két ifjúsági korszak dimenziói	31
7. Az ifjúság fogalmának az újraértelmezése	32
8. Korszakváltás és nemzedéki szerveződés	34
9. Az ifjúsági életszakasz a nyugat-európai társadalmakban	37
10. Az ifjúsági életszakasz a kelet európai társadalmakban	39
11. Az ifjúsági kultúra korszakváltása – két ifjúsági modell	48
11.1. Az ifjúsági életszakasz két típusa	48
11.1.a. A család	51
11.1.b. A munkaidő, szabadidő	52
11.1.c. Kultúra, politika	53
III. A MAGYAR FIATALOK IFJÚSÁGI KORSZAKVÁLTÁSÁNAK KEZDETEI	59
1. A magyar és a nyugatnémet fiatalok a nyolcvanas években	59
1. A klasszikus ifjúsági modell bővülése	62
1. Az ifjúkori életút eltérései a kulturális színvonal szerint	68
2. A magyar fiatalok önállósodásának a nyugat-európaiaktól eltérő útja ...	73
3. A középiskolát végzettek középosztályosodása	73
3.1. A fiatalok társadalmi státusza	73
3.2. Iskola és társadalmi reprodukció	75
3.3. A középiskolások rekrutációs köre	78
3.4. Az iskolatípusok különbségei	79
3.5. A családi háttér és a középiskola	80
3.6. Gyerekkori környezet. Családi nevelés	81
3.7. A tanulmányi eredmények alakulása. Homogenizáció és szelekció. ...	84
3.8. A középiskolát végzettek céljai	87
3.9. A családi és középiskolai státusz kölcsönhatása és életkarrier ...	91
3.10. A fiatalok társadalmi csoportjai – életstratégiák	95

3.11. A magyar fiatalok „lázasának” kifejezője: a privatizáló konformizmus	102
4. Értékek, orientációk, ideológiák az egyetemi hallgatók körében.	
Az értelmiségi minták erodálódása.	103
4.1. Célok, aspirációk, csoport-hovatartozási tudat.	108
4.2. Burzsoá és/vagy citoyen – polgárosodás?	112
4.3. Polgárosodás felemássága: a dzsentrizálódás	114
5. A középiskolát végzettek középosztályosodásának kérdőjelei	117
6. Az ifjúsági kultúra és a fiatalok társadalmi orientációs mintái	119
6.1. A fiatalok önállósodása és ifjúságcentrizmus	119
6.2. A fiatalok társadalmi orientációs mintái.	121
6.3. A társadalmi orientációs minták összehasonlítása és a történeti háttér (Nyugatnémet fiatalok 1984 – magyar fiatalok 1985.).	123
6.3.a. A nyugatnémet fiatalok	123
6.3.b. A magyar fiatalok 1985	125
6.3.c. Az ötvenes évek nyugatnémet és a hatvanas évek magyar ifjúsága	125
6.3.d. A társadalmi orientációs minták két iránya	127
6.4. A társadalmi orientációs minták az átmenetben	128
7. A magas és tömegkultúra elkülönülése	129
8. Az ifjúsági korszakváltás kezdetei a nyolcvanas években.	133

IV. AZ ISKOLAI IFJÚSÁGI KORSZAK MAGYARORSZÁGON

A KILENCVENES ÉVEKBEN	137
1. Az ifjúsági korszakváltás felgyorsulása a kilencvenes években	137
2. Kétféle forgatókönyv és társadalom-értelmezés	139
3. A kettős társadalmi szerkezet következménye. A gazdasági-társadalmi átmenet Soltvadkert példáján	142
4. Esélykülönbségek és az ifjúsági korszakváltás kezdete (Két város: Salgótarján és Sopron esete)	154
5. Növekvő esélyek, növekvő önállósodás és konfliktusai.	
A fiatalok sebezhetősége. A tamási fiatalok helyzete.	159
6. Az iskolai ifjúsági korszak kialakulása a '90-es években.	
A győri fiatalok esete	163
7. A szocializmusok különbsége. A fiatalok és az etatista forgatókönyv: kitekintés a határon túlra.	175
7.1. A kelet-közép-, és kelet-európai fiatalokat érintő változások	176
7.2. Az individualizációs modell. Az átmenet sokszínű volta	179

V. A FIATALOK SZOCIALIZÁCIÓJÁNAK MEGVÁLTOZÁSA: A MÉDIA ÉS FOGYASZTÁS SZEREPE: A FIATALOK INDIVIDUALIZÁLÓDÁSA	191
1. Ifjúsági korszakváltás – globalizáció - posztmodern társadalom	191
2. A fiatalok individualizálódása	195
2.1. Progresszív individualizáció	197
2.2. Regresszív individualizáció	197
2.3. Alternatív individualizáció	198
3. A média és a fogyasztói ipar növekvő szerepe	200
4. A középosztályosodás és a fiatalok fogyasztói státusza	201
5. Az új kommunikációs státusz és a generációs szakadék	203
6. Elektronikus eszközök és új szóbeliség	206
7. Az iskolai korszakváltás, az „iskolátlanítás” és az átalakulás megkésettsege	208
8. Alternatív világok; TAZ-ok, MUD-ok és blogok	210
9. A médiafogyasztás és átlépés az információs társadalomba	211
10. Az ifjúsági kultúrát befolyásoló tényezők modellje	213
VI. AZ OKTATÁSI RENDSZER EXPANZIÓJA ÉS A FIATALOK ESÉLYEI – ÁTMENET AZ ISKOLÁBÓL A MUNKÁBA	215
1. Az oktatási rendszer és egyenlőtlenségek	215
2. Az oktatási rendszer átalakulása	216
3. Az iskolázottsági szint emelkedése. Átmenet az iskolából a munkába	217
4. Iskolázottság és a regionális különbségek	221
5. Etnikai egyenlőtlenségek – roma fiatalok	223
6. Növekvő bizonytalanság és sebezhetőség	225
7. A magyar fiatalokat érintő kihívások az iskolai ifjúsági korszakban – növekvő esélyek, növekvő sebezhetőség	226
VII. A MÉDIA ÉS AZ INTERNET SZEREPE A FIATALOK ÉRTÉKORIENTÁCIÓJÁNAK, VALAMINT POLITIKAI CSELEKVÉSI MINTÁINAK ÁTALAKULÁSÁBAN	231
1. Ifjúsági kultúra megváltozása – a piac szerepének térhódítása – ifjúsági lázadás	231
2. Az ifjúsági korszakváltás és a nyolcvanas évek középosztályosodása	232
3. Fordulat az új fiatal középosztály politikai orientációjában	238
4. A felsőoktatás expanziója és az új fiatal középosztály	239
5. Az új fiatal középosztály – fogyasztási és kommunikációs státusz, (a fejezet ismétlés)	240
6. Média, fogyasztás és ifjúsági kultúra	242
7. A kommunikációs státusz kiépülése és az értékrend változása	244
8. A posztkonvencionális politikai cselekvés alakulása és a média	245

VIII. A MAGYAR FIATALOK A VILÁGKOCKÁZATI TÁRSADALOMBAN. ÖSSZEGZÉS.	251
1. A perifériáról a centrumba. Ifjúsági korszakváltás – társadalmi átalakulás- globalizáció és a magyar fiatalok	251
2. A fiatalok és a világkockázati társadalom	256
3. A fiatalok fogyasztói stílusának megváltozása	258
4. Globális és lokális polarítások	259
5. Származási és generációs különbségek	260
6. Néhány megjegyzés a jelenlegi válsághoz.	261
IX. IRODALOM	263
X. GÁBOR KÁLMÁN (1948-2009) PUBLIKÁCIÓINAK BIBLIOGRÁFIÁJA	297
UTÓSZÓ	309

I. BEVEZETÉS

E kötetben olvasható szövegek negyedévszázadot ölelnek fel, alapvető tézisei negyed évszázad elméleti és empirikus kutatásai alapján fogalmazódtak meg. A negyedévszázad alatt alapvető változások történtek Kelet-Közép-Európában éppen úgy, mint a magyar fiatalok életében.

E munka alapvető téziséét Jürgen Zinnecker nyomán az ifjúsági korszakváltásban fogalmaztuk meg. Az ifjúsági korszakváltás az ifjúsági életszakasz kitolódását jelenti: a fiatalok egyre korábban önállósodnak (egyre fiatalabb korban mennek szórakozni, szereznek szexuális tapasztalatokat), ugyanakkor egyre később integrálódnak a felnőtt társadalomba (házasodnak, gyereket vállalnak).

A változást megtestesítő ifjúsági korszak, az iskolai ifjúsági korszak, amely az oktatási expanziót követően nemcsak az iskolában eltöltött idő megnövekedését jelenti, de az életutak és a fiatalok szocializációját befolyásoló tényezőknek a megváltozását is.

Az ifjúsági korszakváltás értelmezésének további fontos gondolata, hogy az ifjúság csak nemzetközi összehasonlításban, esetünkben Nyugat és Kelet összehasonlításában értelmezhető, éppen ezért a kommunizmus összeomlása után igen nagy súlyt helyeztünk a magyar fiatalok és a környező országok fiataljainak vizsgálatára.

A nyolcvanas években elkezdődött magyar és nyugat-német fiatalok összehasonlító vizsgálata során, ahol egyszerre körvonalazódtak a hasonlóságok és eltérések a fiatalok között, a legszembetűnőbb különbség a magyar fiatalok korszakváltásának megkésettsége volt. A megkésettség azt jelentette, hogy a magyar fiatalok a nyugat-német fiatalokhoz képest kevesebb szabadsággal, de nagyobb biztonsággal rendelkeztek, továbbá azt is jelentette, hogy a nyugat-német fiatalokhoz képest, nagyobb volt az anyagi és kulturális szakadék az elit csoportja és a többség között.

A nyolcvanas évek végétől az ifjúsági korszakváltás kérdését összekapcsoltuk a társadalmi átalakulás kérdésével. Azt a tézist fogalmaztuk meg, hogy a piacgazdaság és a demokrácia kiépülése az ifjúsági korszakváltás felgyorsulásához vezet, mert az ifjúsági korszakváltás feltétele a piac, illetve a demokratikus intézmények kialakulása. Azt hangsúlyoz-

tuk Ralph Dahrendorf, Kemény István nyomán, hogy a szocializmusból a kapitalizmusba való átmenet helyett, a szocializmusból a kapitalizmusba átmenetről kell beszélnünk. Ennek a tézisnek a kifejtését segítette, hogy kutatásaink egyre inkább kiterjedtek Romániára, ahol árnyaltabban vizsgálhattuk a romániai magyar és román fiatalokat is.

Az ifjúsági korszakváltás és a társadalmi átalakulás összekapcsolását kísérte az ifjúsági korszakváltás felgyorsulásának tézise. A társadalmi átalakulással a piacgazdaság és demokrácia kiépülésével megnő a fiatalok szabadsága, ugyanakkor csökken a biztonsága. Az ifjúsági korszakváltás felgyorsulása két forgatókönyv mentén következett be: a munkanélküliségi és a szabadidős forgatókönyv révén. Mindkét forgatókönyvet meghatározza az a tény, hogy a fiatalok egyre inkább piaci szereplővé válnak, és ezzel összefüggésben a fiatalok szocializációjában egyre inkább a fogyasztó ipar és a média játszik döntő szerepet, azaz azt állítottuk, hogy a média és az internet szerepe megváltoztatja a fiatalok értékorientációját és politikai cselekvését.

E kötet egyik központi gondolata az, hogy az ifjúsági korszakváltás, és egyben a társadalmi átalakulás során a legfontosabb tény a fiatalok médiához való viszonyának megváltozása, amely legszorosabb összefüggésben van a fiatalok piaci szereplővé válásával, és a médiának, a kulcsszerepet játszó kereskedelmi csatornáknak és az internetnek nemzetközi jellegével. A nemzetközi jelleg mellett, ugyanakkor paradox módon a nemzeti trendek is, különösen térségünkben, a nemzeti média is egyre nagyobb teret kap a fiatalok körében.

Az ifjúságkutatásunk során kezdetektől fogva kulcs szerepet tulajdonítottunk a középosztályosodás kérdésének. Alapvető állításunk az is, hogy középosztályosodás nélkül az ifjúsági korszakváltás nem valósulhat, illetve felemásan valósulhat meg. Rámutattunk arra, hogy a magyar fiatalok középosztályosodásának két szakasza különíthető el: az egyik a hetvenes évektől, a másik a kilencvenes évektől bontakozott ki, és elsősorban a középfokú oktatási rendszer megváltozásában, és ennek a változásnak a következményeként a szakközépiskolások életútjában ragadható meg, és szorosan ráépül a második gazdaságra. Ebben a szakaszban a magas kultúra és a fogyasztói kultúra különbözősége határozta meg a fiatalok értékorientációját és politikai cselekvését. Az ifjúsági korszakváltás során két kultúra közül a magas kultúra erodálódása következtében viszont egyre inkább a kispolgári, kisburzsoá orientáció került előtérbe.

A kommunizmus összeomlását követő második középosztályosodás folyamat összefüggésében a felsőoktatás expanziójával épül ki a fiatalok fogyasztó és kommunikációs státusza. Hangsúlyoztuk, hogy a kereskedelmi média és internethasználatával viszont a fogyasztói kultúra meghatározójává válik a fiatalok értékorientációjának és politikai cselekvésének, melynek radikalizálódása a posztkonvencionális politikai cselekvésben ölt testet.

Az ifjúsági korszakváltás és társadalmi átalakulás során fontosnak tartottuk követni az ifjúsági kultúra alakváltozását, amelyről úgy gondoltuk alapvetően befolyásolja a fiatalok közéleti, politikai cselekvését. Ennek alapján három hipotézist állítottunk fel:

A demokrácia és szabadság kiteljesedésével a kulturális tőke felértékelődik, ami az ifjúsági kultúrában a szabadság, a tolerancia, a másság elfogadásának értékére épülő alternatív ifjúsági kultúra dominanciáját eredményezi.

A piac kiépülése kettészakítja a társadalmat, amely a fiatalokra rendkívül erőteljesen hat, hiszen a fiatal munkanélküliek aránya igen magas lesz, a fiatalok egyre nagyobb arányban válnak vesztesé, illetve a kockázatvállalás igen nagymértékben megnövekszik. A fiatalok, mindenekelőtt a hátrányos helyzetű települési, etnikai csoportjaik könnyen bekerülhetnek a kettészakadt társadalmat jellemző „társadalomalatti” rétegbe. Kibontakozik, felerősödik a materiális értékre épülő fogyasztói kultúra mellett az erőszakot központba állító agresszív ifjúsági kultúra, illetve a világtól menekülő irracionálisok, misztikumok értékorientációját hordozó ifjúsági kultúra.

A Sziget Fesztivál kutatások ösztönöztek bennünket a harmadik hipotézis megfogalmazására, hogy a jövődöbeli fiatal középosztály ifjúsági kultúrája a piackonform fogyasztói és az alternatív kultúra ötvözete. A fiatalok nonkonformitását ma már nagymértékben a fogyasztói ipar és a média világa által gerjesztett és kialakított magatartásminták vezérlik, melyek keverednek az önálló érték- és stílussteremtés, az alternatív kultúra által nyújtott mintákkal, és a kockázati társadalom kihívásaira reflektáló cselekvésekkel.

A kutatásunk során napjainkhoz közeledve egyre világosabbá vált, hogy az ifjúsági korszakváltás szorosan összefonódik a globalizációval. Globalizmuson azt értik, hogy a világpiac elnyomja, ill. felváltja a politikai cselekvést. Ebben a megközelítésben a globalizáció sokfélesé-

ge a gazdasági dimenzióra korlátozódik, és a globalizmus összes többi dimenzióit – az ökológiai, kulturális, politikai, és civil társadalmi globalizációt –, a világpiac rendszerének rendeli alá. A politika központi feladata, hogy kijelölje a jogi, társadalmi és ökológiai kereteket, amely keretek között a gazdasági tevékenység folyik. A globalizmusnak, ezen felfogása szerint, a gazdaság imperializmusáról van szó, amelyben a vállalkozások olyan keret-feltételeket követelnek meg, melyek között céljaikat optimalizálni tudják (Ulrich Beck, 2005).

Ulrich Beck globalizáció értelmezésekor kitér a globalitás fogalmára. A globalitás azt jelenti: hogy már régóta világtársadalomban élünk, és a zárt térségek képzete már csak fikció. Egymástól egyetlen ország és egyetlen csoport sem tud elzárkózni. Egymással ütköznek a különböző gazdasági, kulturális, politikai formációk, és az eddig magától értetődő dolgoknak a jogosultságát, még a nyugat modelljét is újra kell értelmezni. Ebben a megközelítésben a „világtársadalom” alatt a társadalmi kapcsolatok összességét kell érteni, melyek nem integrálhatók a nemzetállami politikába, vagy azzal nem definiálhatók. Ebben a folyamatban a (nemzeti médiákon keresztül megjelenített) önmeghatározásnak kulcsszerepe van, mégpedig úgy, hogy a világtársadalom fogalmán (szűkebb értelemben) – (politikailag is releváns) operatív kritériumot kell értenünk –, reagáló, reflexív világtársadalmat.

Ezen felfogás alapján az ifjúsági korszakváltás és globalizáció nem választható el egymástól. Az ifjúsági korszakváltással a fiatalok helyzetének vizsgálata nem szűkíthető le a nemzetállam keretei közé, mivel a fiatalok, köztük a kelet európai fiatalok is egyre inkább a világtársadalom részeseivé válnak, helyzetük is egyre kevésbé értelmezhető csak nemzeti összefüggésben. A nemzetközi integrálódásban különösen fontos szerepet játszik a globális információs struktúra kiépülése, és ez különösen fontos a fiatalok helyzetének értelmezése szempontjából. Ez az ifjúság már a világkockázati társadalom ifjúsága, amelyeknek hasonló jellemzői figyelhetők meg Kínától Argentínáig, Magyarországtól Angliáig. Ez azt jelenti, hogy a magyar és a kelet-európai fiatalok is centrumba kerültek. Ebből a téziséből viszont az következik, hogy a magyar fiataloknak nemcsak az esélyei, de sebezhetősége is megnövekedett.

II. ELMÉLETI KERETEK ÉS FOGALMAK

1. KORSZAKVÁLTÁS ÉS TÁRSADALMI FELTÉTELEK

Alapvető állításunk, hogy Nyugat-Európában a hatvanas évektől kezdődően, a nyolcvanas évekre ifjúsági korszakváltás következett be. A korszakváltás lényege a társadalmi reprodukció megváltozása, illetve az iskolai tudás felértékelődése. Jellemzője volt a korszakváltásnak az ifjúkor meghosszabbodása, az „amatőr ifjúsági státusz” „professzionális státusszá” alakulása. A fiatalokat közvetlenül ellenőrző intézményeket (munkahely, család, politikai szervezetek) a közvetett ellenőrző intézmények (mass mediák, fogyasztói ipar) váltották fel. Az ifjúság autonómiája megnőtt. Fokozódott a nemzedéki szerveződés szerepe, éleződtek a fiatalok és felnőttek közötti konfliktusok. Egyre fontosabb szerepet kapott az ifjúsági kultúra a fiatalok társadalmi orientációjának, politikai cselekvési mintáinak alakításában. A fiatalok és felnőttek közötti viszony egyirányú utcája kétirányúvá, illetve az ifjúság mintakövetőből mintaadóvá is vált. (Például a fiatalok felnőttekétől eltérő politikai cselekvési mintákat alakítottak ki.) Azt állítjuk, hogy az egyik oldalon a fiatalság életkori szakaszának a felértékelődését konstatálhatjuk – mind a társadalom, mind az egyéni élet vonatkozásában. A másik oldalon pedig az uralkodó ifjúságkonceptciók a szituáció nyomása alatt újra csoportosulnak. Azok a konceptciók a helyesek, amelyek az ifjúságon egy hosszú távú és társadalmilag biztosított individuális fejlődési folyamatot értenek. Ebben a kulturális tőkének mint a modern reprodukciós módok összességében egyénileg elsajátítható hatalmi forrásnak a növekvő jelentősége fejeződik ki (Zinnecker, 1992).

Fontosnak tartjuk az ifjúságkutatóknak a nyolcvanas évek végén tett megállapítását: „Az ifjúságkutatásban új korszakba léptünk. A hetvenes évek elméleti és módszertani szempontból innovatív ifjúságkultúra kutatási tradícióját megdöntötték azok a kijózanító hatású beszámolók és elemzések, amelyek a nyolcvanas évtized ifjúsági munkanélküliségének természetéről és társadalmi következményeiről szólnak. Jelenleg olyan strukturális változások várhatók, amelyek – legalábbis potenciálisan –

kihatással vannak az „ifjúság” fogalmára és a fiatalokra mint szociális kategóriára egyaránt. A demográfiai, technológiai és gazdasági változások, az oktatás és képzés, módosítják az ifjúsági átmenetek szabályozó mechanizmusait is. Továbbra is vitatott kérdés marad: a fiatalok értékei, életükkel, jövőjükkel kapcsolatos attitűdjei szintén változnak-e, és ha igen, hogyan? És ha így van, az ilyen változások úgy jelentenek-e pluszt a strukturális változásokhoz képest, hogy függetlenek tőlük, avagy alapjának részét képezik azoknak?” (Chisholm, 1992. 49.)

Az ifjúság önállósodása, az ifjúság önálló társadalmi szereplővé válása eltérő társadalmi feltételek között zajlik le. A brit ifjúságkutatók inkább hajlanak a „társadalomalatti osztály” tézisre. Halsey kimutatta, hogy „a hetvenes évek közepétől a jómódú többség és a leszakadt kisebbség közötti különbségek elmélyültek. A szegénység egyre terjedt: 1983-ban a brit lakosság 36%-a élt olyan, vagy ahhoz közeli szinten, hogy segélyekre szorult. A „két ország” mindinkább lakóhely szerint is elkülönült: a többoldalúan depriváltak mindinkább romló körülmények között a belvárosban rekednek meg, míg azok akik ezt anyagilag megtehetik maguknak, a külső városrészbe költöznek.” (Halsey, 1988 29. o.) A német ifjúságkutatók pedig inkább fogadják el azt a megállapítást, miszerint olyan társadalmi változások zajlanak le, hogy a társadalom csaknem egésze jómódú középosztállyá válik, amely az „ifjúságra” mint egységes kategóriára nézve általános érvényű következménnyel jár.

Az ifjúság lehetséges alternatívájának kérdése beágyazódik a posztindusztriális társadalom jövőjéről és a társadalmi munkamegosztásról folyó vitákba, amely a fejlett társadalmak strukturális munkanélkülisége, technológiai innovációja és a jövedelemelosztása fényében zajlanak. Ebben a vitában az ifjúságra nézve két scenárió rajzolódik ki:

A *munkanélküliség* scenáriójában Nagy-Britanniában a hetvenes évek során kialakult „két ország”-modell fennmarad egy, a hátrányos helyzetűek alkotta rugalmas munkaerő tartalékokkal, amely a kettős munkaerőpiac másodlagos szektorát képezi. Az ehhez a scenárióhoz kapcsolódó társadalmi kockázatok nyilvánvalóak. Az ifjúsági zavargások lehetősége ezek közül csak az egyik, az etnikai zavargásokkal való összekapcsolódás pedig robbanó hatású, mivel az etnikai/faji kisebbségek ifjúsága egyre inkább hajlamos kedvezőtlen helyzetét az intézményszerű rasszizmusnak tulajdonítani.

A *szabadidő megnövekedésének* scenáriója letörölné a stigákat a nem-foglalkoztatottakról, akik egy új „dologtalan” szabadidős osztály

alapját képeznék. Elmozdulása ennek a *munka*-scenário felé a tanulás felértékelődéséhez és a professzionális ifjúsági státusz kialakulásához vezet. A fiatalok különleges kulturális kreativitása pedig egyre megbecsültebbé válik (Chisholm, L., 1992 63.).

Szeretnénk hangsúlyozni, hogy a két felfogás nem zárja ki egymást, különösen nem térségünkben. Ez viszont nem csökkenti azon folyamat érvényességét, hogy az osztálytársadalom társadalmi reprodukciója egyre inkább az ifjúsági életszakaszba tevődik át, azon belül is a *képzési pályafutásról az ifjúsági kulturális stílusra* (Zinnecker, 1992). A változás megértése szempontjából szükségesnek tűnik az ipari társadalom változásának rövid áttekintése.

2. VÁLTOZÓ STRUKTÚRA, VÁLTOZÓ IPARI TÁRSADALOM

Szamuely írja: „Az elmúlt két évtized legszembetűnőbb szerkezeti változása a fejlett ipari országok gazdaságában az volt, hogy az ipar, s általában az anyagi javak termelésével foglalkozó egész szektor (mezőgazdaság, bányászat, építőipar, feldolgozóipar) elvesztette uralkodó helyét az emberek foglalkoztatásában. Először az Egyesült Államokban, Kanadában, Ausztráliában az ötvenes évek végén, majd mintegy két évtizeddel később, a hetvenes évek derekán Japánban és az Európai Közösség országaiban következett be történelmi fordulat, hogy a lakosságnak, pontosabban a keresőknek több, mint felét a szolgáltatási szféra foglalkoztatja.” (Szamuely, 1992. 22.) Szamuely által közölt táblázatból leolvashatjuk, hogy az OECD-országokon belül az Egyesült Államokban 1989-ben a szolgáltató ágazatban foglalkoztatottak aránya 70,5%, az Egyesült Királyságban 66,9%, Franciaországban 63,5%, NSZK-ban 56,5% (Szamuely, 1992. 24-25.). A szerző megállapítja, hogy „a modern szolgáltató szektor tevékenységének nagy része nem is az emberek kiszolgálásával foglalkozik, hanem a termelési folyamat részének, folytatásának tekinthető. Ilyen a *szállítás-közlekedés, a raktározás, a távközlés*.” (Szamuely, 1992. 23.) Hangsúlyozza, hogy „hatalmas területet jelentenek a *kereskedelmi és pénzügyi szolgáltatások*” és első helyre sorolható az *oktatás és egészségügy*, végül megemlíti a szolgáltatások „klasszikus” válfaját a *személyi szolgáltatásokat* (Szamuely, 1992. 23.). Az Egyesült Államokban, az Egyesült Királyságban, Franciaországban, NSZK-ban a szolgáltatási szektor foglalkoztatotta-

inak csaknem fele a szociális szolgáltatásokban (közigazgatás, oktatás, egészségügy) foglalkoztatottak teszik ki. (45,8; 46,0, 42,5 illetve 39%). Szamuely felhívja a figyelmet arra, hogy „a technikaiak viszonylag legkevésbé az új ismeretek, a tudás 'előállításában' és elterjesztésében, azaz az 'információgazdaságban' tudja helyettesíteni az embert, márpedig éppen a tudásgyarapodásától és nem az ismert technológiák alkalmazásától függ a modern gazdaságok előrehaladása. Szükségszerű ezért az információk előállításával és feldolgozásával foglalkozók számának gyors növekedése, de tevékenységük eredménye *az információkat hasznosító szféra (az anyagi javak termelése és bizonyos szolgáltatások nyújtása) létszámigényének zsugorodásában jelenik meg.*” (Szamuely, 1992. 37.) Felhívja a figyelmet egy másik törvényszerűsége a szolgáltatások relatív drágulására, melynek következményei, hogy „nem szorul vissza az anyagi javak fogyasztásának aránya hosszú távon”, és az egy két évtizede fellépő jelenség, hogy a „fizetett szolgáltatások vásárlását – legalábbis részben – a 'csináld magad' jellegű házi tevékenység váltja fel.” (Szamuely, 1992. 39.) Szamuely hangsúlyozza azt is, hogy „miközben a szolgáltatások relatív drágulása *fékezi a fizetett szolgáltatások iránti keresletet, ugyanebből az okból rohamosan nő a közpénzekből finanszírozott társadalmi szolgáltatásoknak nemcsak a költsége, hanem az igénybe vétele is.*” (Szamuely, 1992. 39.)

Az ipari társadalom változására jellemző, hogy a gazdasági hatékonyság és a szolgáltató szféra fejlődése szorosan összefügg. Ezen belül is kiemelkedő szerepet játszik a közigazgatás, az oktatás és az egészségügy. „Mindháromnak az az egyik jellemzője, hogy a műszaki tudományos haladás itt a tevékenység minőségét javítja, de csak nagyon korlátozott mértékben képes az élő munkát helyettesíteni, a „termelékenységet” fokozni.” (Szamuely, 1992. 42.)

A szolgáltató szféra alapvető változásokat indít el a tőkés gazdaság működési módjában, a foglalkoztatottak összetételében, a munkakörülményekben, a munkaviszonyokban. Ez a folyamat alapvetően átalakítja az ipari társadalom struktúráját. „A változás a posztindusztriális társadalomban – írja Kemény 1973-ban – a következőt jelenti: a parasztok elfogynak, a munkások között, az alsó osztályban pedig előtérbe kerülnek a szolgáltatási dolgozók, a minden rendű és rangú technikusok, műszakiak (...) előtérbe kerülnek mindenféle rendű és rangú érettségizett emberek, az irodai dolgozók is. Felül vannak egyrészt a tőkések, másrészt a profi politikusok, harmadrészt a tudósok és a többi fontos,

a tömegkommunikációs eszközökben és a kulturális életben szerepet játszó értelmiségi.” (Kemény, 1992. 156.)

A társadalmi strukturális változást erőteljesen befolyásolja a „dezindusztrializálódás” és a dekoncentrááló hatás. „Még a nem kommerciális szférában is – az oktatásban, az egészségügyben, a tudományos kutatásban – a nagy intézményeken belüli kisebb egységek (tanszékek, osztályok, csoportok) nagyfokú önállósága, a munkavégzésben való teljes autonómiája a szükségszerű munkaszervezési elv, mert az interperszonális együttműködés sikerét, az alkotó kezdeményezést a létszám növekedés inkább akadályozza, mint segíti.” (Szamuely, 1992. 58.). A struktúra változás további fontos eleme a fehérgallérosok és a női munkaerő előretörése. Természetesen a női munkaerő növekedése sok féle más, a társadalmi létet befolyásoló tényezővel is összefügg. (Urbanizálódás, az iskolázottság általánossá válása, a közélet demokratizálódása, a jóléti állam intézményeinek kiépülése stb.)

A változás igen jelentős a munkakörülményekben. „Nemcsak a nehéz testi vagy az egészségre ártalmas körülmények között végzett munka kiiktatása, háttérbe szorítása tekintetében. Az ipartól eltérően az ember-gép viszony helyett a szolgáltatásokat túlnyomórészt az ember-ember viszony jellemzi, még ha a gépesítés és automatizálás, az elektronizálás és távközlés számos szolgáltató tevékenységet gyökereken át is alakít. A munka itt többé-kevésbé megőrzi személyes jellegét.” (Szamuely, 1992. 68.)

Az ipari társadalom változása olyan folyamatokat indít meg, amelyek alapvetően megváltoztatják a fiatalok helyzetét. Egyrészt a civilizációs fejlődés új perspektívája körvonalazódik, másrészt a társadalmi reprodukciónak is új módozatai bontakoznak ki.

A kelet és nyugat-európai fiatalok összehasonlítása szempontjából mindkét megközelítés rendkívül fontos, ugyanis nem szükséges a kelet-európai ipari társadalom változásának részleges taglalása ahhoz, hogy *strukturális vonatkozásban megfogalmazzuk az előbbre tartó fejlődés és az időbeli lemaradás sémáját, a civilizációs fejlődés szempontjából viszont helyesebb a párhuzamos fejlődés sémájában gondolkodni, amelyben a periférián megmutatkozó időbeli késlekedés, a periféria társadalmi, kulturális fejlődésének különbözőségével jár együtt.* A magyar és német ifjúságot a civilizációs fejlődés olyan szemszögéből közelítettük meg, mely folyamatban mind a centrumban, mind a periférián kialakulnak azok a tendenciák, amelyet a „társadalmi kontrasztok korlátozása” és a „játékmódok

gyarapodása” (Elias, 1987) irányába mutatnak. A strukturális és civilizációs fejlődés összekapcsolása teszi lehetővé az ifjúsági kultúra korszakváltásának megragadását (Keniston, 1971; Mead, 1978).

3. CIVILIZÁCIÓS FEJLŐDÉS ÉS AZ IFJÚSÁGI KULTÚRA KORSZAKVÁLTÁSA

Különösen izgalmas a korszakváltás megragadása az eltérő civilizációs fejlődési szakaszokban. Az eltérő civilizációs fejlődési szakaszokat kettős értelemben értelmezhetjük. Egyrészt a centrum és periféria viszonyából adódóan ugyanazon generációk, például a nyolcvanas évek ifjúsága más-más történeti fejlődési szakasz ismerveivel rendelkezhetnek, másrészt az ötvenes, hatvanas évek generációinak vizsgálata lehetőséget „ad” (bár megközelítésünk közel sem probléma mentes) a fejlődés történeti periódusainak „rekonstrukciójára”. Az ifjúság korszakváltása a nemzedékek közötti viszonyban; mindekelőtt az ifjúság és a felnőtt társadalom közötti viszonyban jut érvényre. A korszakváltás lényege pedig az, hogy az ifjúság milyen mértékben válik/válhat önálló társadalmi csoporttá, réteggé, milyen mértékű az ifjúság cselekvési autonómiája. *A fiatalok cselekvési autonómiájának kibontakozása egy hosszabb történeti, társadalmi fejlődés eredménye. Attól függetlenül, hogy egy ország a civilizációs fejlődés melyik szakaszában van, az ifjúsági kultúra napjainkban már csak a nemzetközi civilizációs fejlődés fő irányának figyelembe vételével értelmezhető.* Tehát igen fontos feladatunk a társadalmi, történeti fejlődés különböző szakaszaiban eltérő célokkal, aspirációkkal, társadalmi orientációs és cselekvési mintákkal rendelkező nemzedékek összehasonlítása.

Az ifjúság és a felnőtt társadalom viszonya a civilizációk különböző fejlettségi szakaszában eltérő módon jelenik meg. Margaret Mead kulturanropológiai megközelítésében központi kérdésként kezeli az identitás kérdését. Konceptiója szerint a posztfiguratív kultúrákban alig változnak az emberi normák, magatartás minták és a jövőkép, így saját identitás kialakításának tartalmát is a társadalom meglehetősen nagy biztonsággal, viszonylag korai életkorban közvetíti. Ebben a kulturális fejlődési fázisban a biológiai és a szociális érettség azonosnak tekinthető. Ez időszakra a három generáció együttélése a jellemző. A kofiguratív kultúrában a példaképek, magatartás minták főleg a kor-

társcsoportoktól származnak, így a különböző együttélő generációk gondolkodásmódja jelentős eltéréseket mutathat. Például az iparosodás, vagy jelentős technikai fejlődés időszakában jól érzékelhetők ezek a különbségek. Az NSZK-ban például a külföldi munkavállalók gyermekei nem a szüleiktől sajátítják el a társadalom legfontosabb normáit, értékeit. Egyre inkább kialakul a felnőtt társadalomtól eltérő ifjúsági érték és norma rendszer. E kulturális szakaszban a két generációs család modell a meghatározó. A prefiguratív kultúra lehetőségét – Mead szerint – a világ globális egységének eljövetele, a kommunikációs és információs technikák rohamos elterjedése teremti meg. E korszakban a fiatalok aktivitása nyilvánvaló generációs szakadékhhoz vezethet. E korszak fiataljai úgy látják, hogy a szüleik által okozott problémák megoldásában magukra maradtak. Mead a fentiek alapján az ifjúsági kultúráknak három korszakát különíti el: a *posztfiguratív* korszakot, amikor a jövő ismétli a múltat, a *kofiguratív* korszakot, amikor a jelen felkészít a jövő elvárásaira, és végül a *prefiguratív* korszakot, amikor a jövő a jelennek mintegy integráns része. A három korszak az ifjúsági életszakaszoknak más-más funkciót, szerepet „ad”, illetve másképpen alakul az ifjúságnak a felnőtt társadalomhoz való viszonya, valamint az ifjúság más-más társadalmi orientációkat, cselekvési mintákat követ. A *posztfiguratív* korszak a felnőtt társadalom „leutánzását” kínálja az ifjúságnak, és az ifjúságnak a felnőtt társadalomtól való függősége vitathatatlan. A *kofiguratív* korszakban az ifjúsági életszakaszt a felnőtt társadalomra való felkészülés tölti ki, és az ifjúság alávetettségét az autonómiák egész sora kezdi fellazítani. A *prefiguratív* korszakban az ismereteknek egyre gyorsabb kibővülése, gazdagodása a minták átvételének egyirányú utcáját kétirányúvá változtatja, a felnőtt társadalom is kénytelen mintákat, értékeket átvenni az ifjúságtól. Az ifjúság mindenekelőtt értékeiben, társadalmi orientációiban, társadalmi, politikai cselekvési mintáiban mintegy függetlenedik a felnőtt társadalomtól. Keniston szavaival a konvencionális, a tradicionális életvezetés felbomlásával egy új, azt elutasító posztkonvencionális életvezetést alakít ki. *Az ifjúsági életszakasz egyre fontosabb, időben pedig egyre hosszabb küzdőtere lesz az egyéni és csoport autonómiák, identitások kialakításának. Az ifjúság ezen korszakváltásának megragadása mintegy visszacsatolásul is szolgál az eltérő civilizációs fejlődés megértéséhez.*

4. A FELSŐOKTATÁS VÁLTOZÁSA

A ifjúsági kultúra korszakváltását meghatározza a társadalmi reprodukciós folyamatok eltérése. Tehát a kelet és nyugat-európai fiatalok összehasonlító vizsgálatakor a civilizációs fejlődési tendenciák dinamikája mellett arra is figyelmet kell fordítanunk, hogyan tagolódik be az ifjúság a két fajta társadalom reprodukciós folyamatába, különösen a két társadalom szociális struktúrájába. A két társadalom strukturális különbözőségét jól jellemezhetjük a felsőoktatás helyzetének alakulásával.

Általában azt mondhatjuk, hogy az ipari társadalomban bekövetkező nagymértékű átalakulás legfontosabb kísérőjelensége a felsőoktatás nagyarányú fejlődése.

„A népességhez viszonyított hallgatólétszámot tekintve a '60-as évek közepéig az államszocialista országok – Hollandia kivételével – valamennyi európai tőkés országot megelőzték, 1970-ben azonban az első két helyen álló Szovjetunió és Hollandia mögé három északi ország és Belgium zárkózott fel, a kelet-közép-európai államszocialista országok pedig a „mezőny” közepére kerültek.” (Ladányi A., 1991. 6.).

A hetvenes évektől összefüggésben az ipari társadalom változásával a fejlett tőkés országokban a hallgatói létszám növekedett. Ladányi Andor által készített táblázatból leolvashatjuk, hogy az Egyesült Királyságban a százezer lakosra jutó hallgatók létszáma az 1975/76 tanévi 1303-ról 1989/90 tanévre 1908-ra, az NSZK-ban 1352-ről 2384-re növekedett. Ezzel szemben az államszocialista országokban a hallgatói létszám a fenti mutatót és időszakot figyelembe véve stagnált, illetve csökkent. Szovjetunióban 1943-ról 1833-ra, Lengyelországban 1747-ről 1327-re, Magyarországon pedig 1023-ról 954-re. (Ladányi A., 1991. 26.) Az Egyesült Államokban a hallgatók aránya már 1980-ban meghaladta 20-24 éves korú népesség felét (56%), az NSZK-ban az egynegyedét (26,2%), az Egyesült Királyságban pedig a 20,2%-ot. 1988-ban az említett országokban 59,6, 31,8 illetve 22,8% volt. Ezzel szemben ez az arány Magyarországon 1980-ban 12,9, 1988-ban pedig 15,2% volt (Sétényi, 1993. 33. o.). Alapvető tendencia tehát *a fejlett tőkés országokban a felsőoktatás kiterjedése, ezzel szemben az államszocialista országokban a felsőoktatás stagnálása, illetve relatív csökkenése.*

A felsőoktatás méreteivel és elmaradásunkkal kapcsolatban Ladányi felhívja a figyelmet egy fontos körülményre *a tényleges tanulmányi idő*

hosszúságára. „Jó néhány fejlett ipari országban ugyanis, különösen az egyetemeken a tényleges tanulmányi idő igen magas. Így pl. Ausztriában az egyetemeken 1989-ben végzettek átlagos tanulmányi ideje 14,4 félév volt: a jogászképzésben 13,0, a közgazdasági-társadalomtudományi képzésben 12,5, az orvostképzésben 16,7, a humán és a természettudományi képzésben 14,5 (ezen belül az angol tanári szakon 15,2, a német tanári szakon 14,9, a matematika tanári szakon 14,7, a biológus vegyész szakon egyaránt 17,1 szemeszter, a mérnökképzésben 14,8 (ezen belül a gépészmérnök szakon 16,8, a villamosmérnök szakon 15,4, az építőmérnök szakon 16,4, az építés szakon 18,8), a mezőgazdasági képzésben 15,3 félév; (...) a Németországi Szövetségi Köztársaságban 1988-ban az egyetemi diplomát szerzetteknél átlagosan 13,6 félév (ezen belül a humán szakos képzésben 14,4, a matematika-természettudományi szakos képzésben 14,0, a mérnökképzésben 13,6 szemeszter), az orvos államvizsgát tettek esetében 14,2, a gimnáziumi tanári államvizsgát tetteknel 14,8, míg a Fachhochschule-diplomát szerzettek esetében 8,8 félév.” (Ladányi A., 1992. 10.)

A felsőoktatás kiterjedése a tényleges tanulmányi idő meghosszabbodásával jár, illetve azzal, hogy a fejlett európai országokban jóval több hallgató kerül felvételre. „Ezeknek számottevő, országonként meglehetősen különböző mértékű része azonban nem szerez diplomát. Olaszországban például a hallgatók 30-32%-a, Hollandiában az egyetemi szintű intézményekben 65%-a fejezi be eredményesen tanulmányait. Ausztriában az egyetemeken 1975/76. és 1979/80 között az I. évre beiratkozott 63 079 hallgatónak 1989-ig csak 49,2%-a szerzett diplomát, 14,3%-a még az 1988/89-es tanévben is folytatta tanulmányait, 36,5%-a pedig lemorzsolódott. Megemlítendő még, hogy sokan nem is oklevél-szerzési céllal töltenek el néhány szemesztert valamely egyetemen.” (Ladányi A., 1992. 11.)

A hallgató létszámot tekintve tehát a nyolcvanas években Magyarország helyzete lényegesen romlott Európában. Az oklevelet szerzetteknek népességhez viszonyított arányát illetően viszont elmaradásunk lényegesen kisebb. A felsőoktatás kiterjedése a fejlett országokban együtt jár azzal, hogy a fiatalok felsőoktatási intézmények falai között egyre több időt töltenek el, illetve azzal, hogy az iskola által kibocsátott „jogosítványhoz” egyre nehezebben jutnak el. Ezzel szemben Magyarországon a hallgatólétszám stagnálása illetve csökkenése nem jár együtt a diploma megszerzésének megnehezülésével. Ezt jól kifejezi az a rangsorbeli

különbség, amely szerint az 1989/1990-es tanévben százezer lakosra jutó hallgatók, illetve oklevelet szerzett számát tekintve az európai országok rangsorában Magyarország „helyezésében” megmutatkozik. Addig, míg a hallgatók számát tekintve Magyarország az „alsó”, a megszerzett oklevelek számát figyelembe véve viszont a „közép” mezőnybe helyezkedik el (Ladányi A., 1991. 27.; 28.). Az oktatás expanziója a kilencvenes években indult be, mely folyamat ifjúsági korszakváltásra gyakorolt hatásával a későbbi fejezetekben foglalkozunk.

5. A KULTURÁLIS ÉS GAZDASÁGI TÁRSADALMI REPRODUKCIÓ MÓDOZATAI. A KÉT IFJÚSÁGI KORSZAK

A felsőoktatás vázaltszerű összehasonlításából is szembetűnik, hogy a nyolcvanas években lényeges különbséget figyelhetünk meg a nyugati és keleti fiatalok társadalmi reprodukciójában. A reprodukciós módozati különbségek értelmezéshez Bourdieu kibővített tőke-elméletét használjuk. (Bourdieu, 1984) A társadalom reprodukciója szerint a társadalmi csoportok közötti konkurenciaharcban zajlik le. A „harcmezőn” különböző tényezők vannak, a gazdasági tőke - mint *primus inter pares* - mellett ilyenek különösen a kulturális és társadalmi (szociális, kapcsolati) tőkék. A kulturális tőke a történelem folyamán felhalmozott kulturális „jóságokhoz” való hozzáférhetőséget jelenti. A társadalmi tőke pedig azokat az esélyeket reprezentálja, milyen csoportokat tudunk mozgósítani saját cselekvési céljaink elérésére társadalmi kapcsolatainkban. Az egyes tőkefajták a társadalmi hatalom különböző forrásait képviselik. A különböző tőkeformák bizonyos határok között egymással kölcsönösen kicserélhetők, a gazdasági tőke birtoklása például felhasználható a kulturális javak és privilégiumok megszerzéséhez. A tőke továbbá különböző létezési módokat ismer. Így Bourdieu a kulturális tőke esetében megkülönbözteti az „objektív állapotot” (tárgyakban, mint pl. a könyvekben vagy gépekben materializálódott kultúra), az „intézményes állapotot” (ezek pl. a megszerzett képzettségi címek) és egy „belsővé tett állapotot”. Ez utóbbi alatt az egyén által elsajátított és belsővé tett kulturális praktikákat és értékeket érti.

Az empirikus elemzések céljából Bourdieu egyszerűsített kétdimenziós sémával dolgozik. A függőleges tengelyen a tőke mobilizálható összes volumene – tehát az összes tőkeféleség együttesen – a döntő. A

legtöbb rétegződési- vagy osztálymodell a társadalmi csoportokat ezen hierarchikus skála szerint csoportosítja. A tulajdonképpeni újítást a második, vízszintes beillesztése jelenti, amely a tőketulajdon dimenzió összetételét, azaz a kulturális és gazdasági tőke viszonyát veszi számításba. A kulturális tőke túlsúlya esetében kulturális, a gazdasági tőke túlsúlya esetében viszont a gazdasági frakcióhoz való tartozásról beszél, függetlenül a hierarchikus tengelyen elfoglalt pozíciótól. Jürgen Zinnecker az úgynevezett Shell vizsgálatok (Zinnecker, 1981, 1984) alapján arra a következtetésre jutott – Bourdieu elmélete segítségével –, hogy a fiatalok a kulturális, a felnőttek pedig inkább a gazdasági frakcióhoz tartoznak (Zinnecker, 1991).

A társadalmi, gazdasági fejlődés, az általános civilizációs folyamat azt mutatja, hogy a nyugat-európai posztindusztriális társadalmakban az ifjúsági kultúra korszakváltása együtt jár azzal, hogy a társadalmi reprodukció során egyre inkább a kulturális tőke megszerzésének módozatai válnak uralkodóvá. Azért, hogy a kulturális tőkét át lehessen adni a következő generációnak, beruházásra van szüksége a fiatalok képzése személyiség fejlődése érdekében.

Az iskolai bizonyítványok/„jogosítványok” azt az ígéretet tartalmazzák/tartalmazhatják, hogy egy elfogadható költség-haszon számlaegyenleget lehet felállítani. A bevethető eszközök optimalizációja mellett a szociális bebiztosítás kérdése is szerepet játszik.

Az iskolai és szakmai „címek” tartalmazzák azt a felbecsülhetetlen előnyt, hogy a kulturális tőke személytől való függősége csökken. Ha egy személy titulusát már egyszer elismerték, akkor a kulturális tőke a címviselő „örök ismérve” marad – függetlenül attól, hogy a személy későbbi időpontban még abban a helyzetben van-e, hogy az adományt bizonyítani tudja. Ez arra ösztönzi/ösztönözheti a társadalom különböző csoportjait, hogy az ifjúsági életszakaszt lehetőség szerint magas értékű iskolai és szakmai „jogosítványok” megszerzési idejének tekintsék. Ily módon kísérlik meg a kultúra területén szerzett személyes nyereséget a társadalom által elfogadtatni/legitimáltatni, illetve függetleníteni a további individuális életúttól.

A kulturális tőke esetében a reprodukciónak egy olyan finom módozatáról van szó, amely megfelelő eszköz mindenféle ideológia „gyártásához”. A kulturális tőke birtoklása az egyes egyén „tulajdonságaként” bizonyos módon láthatatlan – miközben a földbirtok, vagy üzem, vagyon feletti rendelkezés társadalmilag jóval feltűnőbb tényezők. *A kulturális*

tőke áthagyományozása például, vagy a családok behatárolt magánszférájában játszódik le – inkább szociális ozmózisként, mint a tervezett pedagógiai cselekvés részeként –, vagy a külön erre a célra legitimált oktatási intézményekben, amelyek relatív autonómiát igényelnek az osztálytársadalommal szemben, és éppen ezáltal meghatározott osztályhelyzetek számára az óhajtott transzmissziós szíjja lépnek elő (Bourdieu–Passeron, 1977.).

A kulturális tőke megszerzésében az időtényező döntő szerepet játszik, mert a kulturális örökség elsajátításának folyamata időigényes. Következésképpen a kulturális tőke térnyerése az ifjúkor meghosszabbításának társadalmi, szociális hordozója lesz. Minél több ideje van az új nemzedéknek ahhoz, hogy kulturális tőkére tegyen szert, annál előnyösebb helyzetbe kerül a társadalmi „mezőben”. *A posztindusztriális társadalmakban tehát az ifjúság egyre inkább a kulturális tőke viszonyból eredeztethető kulturális frakció követőjévé válik.*

Ezzel szemben az indusztriális társadalomban a gazdasági tőke túlsúlya *illetve megszerzése a meghatározó.* A tőke megszerzésének e módozatában az anyagi örökség, vagy egy meghatározott foglalkozás a legrövidebb idő alatt átöröklődhet a következő generációra, sarkítottan úgyis fogalmazhatunk, hogy *a következő generáció jövője az átörökítés függvénye.* Nem áll fenn tehát az ifjúkor meghosszabbításának kényszere. Az utódok már fiatal korukban hasznossá tehetik magukat a gazdasági tőke kezelőiként vagy produktív értékesítőiként, amely az új nemzedéket a fiatalkor relatíve korai lezárására motiválja. A tőke megszerzésének e módozatában az ifjúkor szorosan kötődik a származási (családi, rokonsági) és osztály (munkás, értelmiségi) miliőhöz. A gazdasági frakcióhoz (vállalkozáshoz) kötődő ifjúsági csoportok rá vannak utalva arra, hogy átörökítsék, illetve kövessék a származási, osztály pozíciót, illetve családi/felnőtt mintákat. A tőke megszerzésének e módozata megköveteli a szakmai jártasságok mellett a fiatalok származási, osztály környezetbe való beilleszkedését is. Az ifjúkor tehát helyhez és tradícióhoz kötődik. Az utód generáció eligazítása a hatalom által közvetlenül kontrollált intézmények és a származási miliő monopóliuma.

A kulturális frakciók ifjúsága olyan életutat fut be, melynek egyik legfontosabb szakasza *az iskolai életút.* Az iskola pedig *nagyobb autonómiát biztosít a fiatalok számára, illetve bizonyos függetlenséget és semlegességet eredményez a társadalmi státuszért folyó konkurenciaharcban.* A gazdasági frakciók ifjúsága pedig inkább *„tanoncidő” jelent, amely szorosan kötődik a származási, illetve a jövőbeli státushelyzethez, a jövőbeli munkához,*

munkahelyhez. Az utóbbi vonatkozásban az ifjúkor egyet jelent a társadalmi mező egy meghatározott helyzetébe történő nyilvános kooptálással. Az öröklött gazdasági tőke, illetve a gazdasági javak ily módon való megszerzése szempontjából az egyénnek már az ifjúkori életszakaszban be kell illeszkednie abba a szociális kapcsolati hálóba, amely a gazdasági tőke, illetve annak megszerzése köré csoportosul. A gazdasági frakció reprodukciós feltételei között az ifjúkorban a szociális tőke átörökíthetősége a meghatározó.

Az ifjúsági kultúrát az ipusztársadalomban még inkább a kofiguratív (felkészülés a felnőtt társadalomra, az alávétettségek fellazulása), a posztipusztársadalomban már a prefiguratív korszak (az ifjúság függetlenedik a felnőtt társadalomtól) megjelenése figyelhető meg. Ez a civilizációs korszakváltás, összekapcsolódik *a társadalmi reprodukció módozatok megváltozásával, egyre inkább a kulturális tőke megszerzésének módozata válik uralkodóvá.* Ezáltal a társadalmi helyzetek reprodukciója bizonyos mértékben ideológiailag bonyolultabbá és élettörténetileg dinamikusabbá válik. *A kulturális tőke megszerzésének irányába tolódó társadalmi reprodukció felértékeli az egyének személyiségét, habitusát.* A társadalmi reprodukció formájának „individualizációja” azt jelenti, hogy az osztályhelyzet mind jobban az egyes egyénben, a habitusban és életstílusban mutatkozik meg (Sobel, 1981., Ganzeboom, 1987.).

Úgy is mondhatjuk, hogy *a kulturális tőke térhódítása összekapcsolódik a származási, osztály kötelékek lebontódásával, átrendeződésével, amely az ifjúsági kultúra felértékelődéséhez vezet* (David M. Smith, 1981.).

Következésképpen az ifjúkor mind a társadalom, mind az egyéni élet vonatkozásában felértékelődik. Továbbá azok az ifjúságfelfogások kerülnek előtérbe, amelyek az ifjúságon egy hosszú távú és társadalmilag biztosított individuális fejlődési folyamatot értenek. Ebben a kulturális tőkének, mint a modern reprodukciós módok összességében, egyénileg elsajátítható hatalmi forrásnak a növekvő jelentősége fejeződik ki, úgyis fogalmazhatunk, hogy *a kulturális tőke megszerzése válik a civilizációs fejlődés motorjává.*

A kulturális tőke előtérbe kerülésének nemcsak társadalmi, de közösségi vonatkozása is van, nevezetesen *a tradicionális lokális és osztály közösségeket, a modern intézmények, mindenekeelőtt az iskolához kötődő közösségek váltják fel.*

Az ifjúság egészére továbbá hatnak még a tradicionális pszichoszociális miliók és a hagyományos helyi társadalmak felbomlásai. Ennek követke-

tében a legkülönbözőbb osztályhelyzetű fiatalok válnak „fogékonnyá”, és személyes tapasztalás révén tesznek szert a tradicionálistól eltérő, és/vagy társadalmi helyzetüktől „idegen” életstílusokra. *A származástól „idegen” társadalmi helyzetek ifjúságkonceptiói és életstílusai a tömegkommunikáció révén hozzáférhetővé válnak.* A fiatalok számára „tömegkommunikációs csomagokba kötözött” ideológiák állnak rendelkezésre egyéni életstílusuk kialakításához, újszerű identitás értelmezések kísérleti átvételéhez.

Azt is látnunk kell azonban, hogy az államszocializmusban a gazdasági tőke reprodukciós módozatának, kulturális tőke módozatával való felváltása törést szenved. A kulturális tőke dominánssá válása nem következik be. Ez a hetvenes évektől az államszocializmus új struktúrájának kiépülésével függ össze. A hatvanas évek értelmiségi fiataljai felismerték, hogy az értelmiség szerepének megváltoztatására van szükség. A hatvanas években az értelmiségi fiatalok elit csoportjai úgy gondolták az értelmiség pozíciójának, szerepének megváltoztatását, hogy a redistributív viszonyokat racionalizálni kell, melynek következtében a struktúrában kitüntetett szerepet kap majd az értelmiségi, mint a ráció megtestesítője, akár mint felvilágosult redistributor, akár mint annak művész vagy tudós kritikusa. (Konrád–Szelényi, 1989.). Ezen elképzelésnek az a része, hogy az államszocializmus racionalizálható, illúziónak bizonyult. A hatalom repressziójának következtében az értelmiségi elit marginalizálódott (Konrád–Szelényi, 1989.). Akkor, amikor a nyugat-európai fiatalok körében az értelmiség mintaadó szerepe felértékelődött a magyar fiatalok körében, még az egyetemista fiatalok többségénél is „első egyetemen” az értelmiségi minták erodálódtak. Az értelmiségi minták átvétele a nyolcvanas évektől a „második egyetemre” tevődött át (Balog, 1992.). Ezzel szemben elindult az iskolai intézményrendszer révén egy államszocializmusba integráló középosztályosodó folyamat, amely a hetvenes években középiskolát végzett fiatalokat életstratégiájukban – akár a hagyományos redistributív séma felemelkedését (megfelelő iskolázottság, politikai szervezeti tagsággal összekapcsolt munkahelyi karrier), akár a második gazdaságban elérhető karriert követik céljainak, aspirációinak realizálásához szükséges jövedelmekben meghatározó szerepet játszanak az uralkodó rend által leosztott privilégiumok, a megfelelő tudás, munkahelyi pozíció, és ezek révén megteremthető kapcsolatok (Gábor, 1992.). Az egyetemi hallgatók körében kialakult egy olyan attitűd – dzsentrisedőnek hívjuk (Gábor–Balog, 1992.) – amelynél a privatizálódás terén nemcsak a családközpontúság figyelhető meg, hanem az emberi

kapcsolatok a barátságon, szerelmen túlmutató, protekcionista ízű, a patrónus-kliens kapcsolatokra számító igenlése is. Ez az attitűd sok esetben imitálja, de alapjaiban megkérdőjelezi a politizálás polgári jellegét. Olyan attitűd ez, mely nem azonosul többé az intézményekkel, de cinikus machiavellisztikus módon továbbra is a lehetséges karrier keretétől fogadja el azokat, még akkor is, ha – örségváltásra éhesen – elégedetlen az azok által kínált érvényesülési lehetőségekkel. A hetvenes években megszületik, és a nyolcvanas évek végére kivirágzik az egyetemi hallgatók olyan „dologtalan osztálya”, amely „dologtalanúsága” mintegy nemesi privilégium, és a társadalom mély szövetébe ágyazódik. Az államszocializmus nem elősegítője, hanem a társadalom hatalmi rendiesítésével (numerus clausus) legfőbb akadály a civilizációs, illetve az ifjúsági korszakváltásnak. A kulturális tőke megszerzésének privilegizálódásával egy időben a második gazdaság kiépülésével és felvirágzásával mintegy újraéled a gazdasági tőke reprodukciós módozata. Mintává válnak azok a fiatalok, akik a szülők kulturális és gazdasági tőkéjének átörökítése révén egy jövedelemfelhalmozó vállalkozói életstratégiát követnek. Ez megtöri azt a kiváltságot, amelyet ezt megelőzően a kulturális tőkével rendelkezők élveztek. Az államszocializmusban tehát a gazdasági reprodukciós módozatnak kettős szerepe van, nem egyszerűen a tradíciót hordozza, de motorja is az ifjúsági kultúra kibontakozásának, nagy szerepet játszik a nyugati kulturális minták térhódításában.

5.1. Az átmeneti ifjúsági korszak

A civilizációs korszakváltás és ifjúság problémája a hatvanas években vetődött fel. A korszakváltásra Jürgen Zinnecker tipológiát dolgozott ki. Szerinte két ifjúsági korszakról beszélhetünk: az egyik az indusztriális társadalomra jellemző átmeneti ifjúsági, a másik pedig a posztindusztriális társadalom iskolai ifjúsági korszaka (Zinnecker, 1991.).

Az átmeneti korszakban az ifjúság viszonylag rövid és kevés szociális és kulturális önsúllyal rendelkezik. A teljes életpályán belül az ifjúsági életszakasz kényszerű, átmeneti esemény. Az ifjúság a generációk láncolatában a felnőtt társadalomhoz igazodik. Az ilyen ifjú életszakasz szorosan kötődik a felnőttek intézményrendszeréhez, különösen a munka intézményeihez és a családhoz, a szűkebb szociokulturális környezethez (Például a szomszédság miliőhöz, egyházi közösséghez és hasonlókhöz.). Nem önálló, hanem a kényérkereső és a családi életre felkészítő életszakaszként

írható le. Az ifjúi lét sajátosságainak érvényesítése helyett a fiatalabbak az újak és a kezdők társadalmi pozícióját foglalják el. Következésképp a munkában, a családban és a társadalomban – a tapasztalt felnőttekhez képest – alárendelt szerepet játszanak.

5.2. Az iskolai ifjúsági korszak

Az iskolai ifjúsági korszakban az ifjúkor relatíve önálló életszakasz, melynek keretei között specifikus társadalmi életmódok, kulturális formák és politikai-társadalmi orientációs minták alakulnak ki. Az ifjúsági korszak ezen típusában az ifjúsági életszakaszban az *iskolai és képzési intézmények differenciálódott rendszere, és az általuk generált iskolai és képzési életpályákból fakadó szervezőerő válik meghatározóvá. Ez a meghosszabbított ifjúsági életszakasz több az iskolai és képzési intézményekhez kötődésnél.*

Az idevágó életpályák jellegzetes vonásai egybecsengenek ennek az életszakasznak az iskolán kívüli, szabadidős életmódjával, és fontos szerepet kap az együttélés és a szexualitás kipróbálása is.¹

Az iskolai ifjúsági életszakaszban a relatíve önálló iskolai és képzési intézmények látogatása révén az ifjúi életszakasz autonómiája növekszik. A felnövekvők elkötelezettsége a felnőtt társadalom intézményei mellett csökken – legalább is összevetve az átmeneti ifjúsági életszakasszal –, amelyben a kereső munka egyet jelent a család intézmény rendszerébe történő betagozódással. Az ifjúkor nem korlátozódik az iskolákhoz kötődő végzettség révén megszerezhető karrierre. Az iskolán kívüli karrierrek sokfélesége jön létre például a popzene, a sport, politikai mozgalmak stb. területén.

Az iskolai ifjúi életszakaszban a fiatal a felnőtt lét kötöttségeitől egy időre mentesül, amely lehetővé teszi, hogy fiatalok egyre nagyobb arányban sajátítsanak el kulturális tőkét azáltal, hogy az iskolai „jogositványok” megszerzésére egyre több idő áll rendelkezésükre. A kép-

¹ Ifjúságkutatók körében elterjedt, hogy az ifjúság „eliskolasodásáról”, vagy „skolarizálódásáról” beszélnek, ha meg akarják ragadni azt a változást, amely az ifjúi életszakaszra lett jellemző. (Hurrelmann, 1985, Mitterauer, 1986, Zinnecker, 1987). Azt hangsúlyozzák, hogy a fiatalok közül a 15. és 19. év között és aztán a 20. és 24. év között egyre többen látogatják az oktatási intézményeket és egyre későbbre tevődik a képzés befejeződése.

zési idő meghosszabbodása révén – a célhoz kötött feladatoktól és a teljesítménykényszerektől eltekintve – olyan, a kereső tevékenység kényszerétől relatíve mentesített iskolai ifjúsági életszakasz jön létre, amelyben tág tere nyílik a *személyes időfelhasználásnak és a személyes aktivitásoknak*. Az ifjú életszakasz ezáltal – tendenciaszerűen – Thorstein Veblen szavával a henyélés időszakává válik, ami „demonstratív henyélést” képvisel más társadalmi csoport felé (Veblen, 1975.). Az oktatási intézmények általánossá váló és meghosszabbodott látogatása a fiatalok körében egy olyan életmódot alakít ki, amely messze túlmutat az iskola és az egyetem közvetlen, tanuló és tanító színterén. Az ifjúsági életszakasz kiterjed további életterületekre is: a fiatalokat egy időre a társadalom felmenti a családalapítás alól, és a *fiatal polgárok külön státuszát nyerik el*.

A két ifjúsági korszak általános vonásai, általános jellemzői lényegesen eltérnek egymástól. Az átmeneti korszakban egy korlátozott ifjúkorról van szó. Az ifjúkor a szakma megszerzésére korlátozódik, korán munkába kell állni, amelyet gyorsan követ a házasság és az első gyerek. A posztindusztriális társadalomban az ifjúkor egyre inkább kitolódik. Ez összefügg az iskolai idő megnövekedésével. Történeti korszakként — ha meg akarjuk határozni a két periódust — az egyik periódus az átmeneti korszak a nyugati társadalomban a '60-as évek elejétől kezd felbomlani, míg ezzel szemben a keleti társadalmakban a '60-as évek végén kezd kibontakozni. Az új korszak a '70-es évektől kezd kibontakozni Nyugat-Európában, és a '80-as évek elején kezd egyre meghatározóbbá válni.

6. A KÉT IFJÚSÁGI KORSZAK DIMENZIÓI

A két korszakot Zinnecker nyomán három dimenzióban vizsgáljuk. Az egyik az *idő dimenzió*, a másik a *szociális tér, a szociális intézmények világa vagy a szociális csoportok világa*, és a harmadik dimenzió a *kulturális autonómia foka* (Zinnecker, 1991.).

Az első dimenzió esetében az alapvető kérdés, hogy a fiatalok a mindennapi idő és az életidő mekkora hányadát invesztálják az ifjúsági életszakaszba.

A társadalmilag előre látható időbefektetéseket objektíven meg lehet határozni. Belsőleg lemérhető az „ifjúság életére és az ifjúság specifikus

feladatokra” szánt időfedezet mennyiségén. Az egész életpályára vonatkozó feladatok állnak-e a napi és a heti programok középpontjában, vagy ezeket a feladatokat a mindennapi cselekvés melléktermékeként, mintegy mellékesen oldják meg?

A második dimenzió esetében az a kérdés, hogy a felnőtt társadalom mely intézményei és csoportjai fejtenek ki hatást az ifjúsági életszakaszra? Igen különböző intézményekről lehet szó, amelyek vagy a fiatalok vagy az ifjúsági intézmények rendelkezésére állnak. Az intézmények vagy a feladat meghatározások szerint váltakoznak a társadalmi kontroll mechanizmusok típusai. Végül a fiatalabbak és az idősebbek, az ifjúság és a felnőttek generációs kapcsolatainak különböző típusait azonosíthatjuk. Aszerint, hogy melyik csoport tanul a másiktól, és melyik birtokolja a generációk közötti kulturális átadás képességét. Mead nyomán – mint már tárgyaltuk – posztfiguratív, kofiguratív és prefiguratív generációs kapcsolatokat különböztethetünk meg (Mead 1978). A posztfiguratív társadalmakban és csoportkapcsolatokban a fiatalabbak tanulnak az idősebbek előzetesen szerzett tapasztalataiból, a kofiguratívban a hasonló korú kortársak tanulnak egymástól, a prefiguratívban a kulturális potenciál a fiatal generáció jövőjében rejlik.

A harmadik dimenzió a fiatalok kulturális autonómiája kérdése. Az a kérdés, hogy az ifjúság milyen állandóságot vív ki a mindennapi kultúra és a mindennapi életmód területén, illetve az alapvető társadalmi-politikai orientációk síkján. A nyugat-német ifjúság relatív kulturális önállósodásának történetével kapcsolatban Zinnecker felhívja a figyelmet, hogy a második világháború után, az ötvenes évektől — az iparilag előállított zene és populáris kultúra segítségével — önálló ifjúsági kultúra alakult ki, amely megmutatkozik az ízlésformálásban és a mindennapi ifjúsági kulturális életstílusokban (Zinnecker, 1991.). A hetvenes évek kezdetétől napjainkig tart az az eltérés, amely a fiatalok és felnőttek között jött létre a politikai-társadalmi alaporientációk világában: ettől az időtől kezdve az ifjúság haladóbb-liberálisabb a szavazáskor, mint a mindenkori felnőtt generáció (Watts-Zinnecker, 1992.).

7. AZ IFJÚSÁG FOGALMÁNAK AZ ÚJRAÉRTELMEZÉSE

Az ifjúsági életszakasz átalakulása szükségessé teszi az ifjúság fogalmának újraértelmezését. Zinnecker bevezeti az ifjúsági moratórium fogalmát.

Az iskolai ifjúsági korszak ifjúsága – e megközelítésben leírható – mint iskolai vagy kibővített moratórium. Az átmenet ifjúsági korszaka pedig, mint a munkába lépésre és a családalapításra felkészítő fázis, *korlátozott* vagy *rovidított moratóriumként*. Zinnecker tehát azt állítja, hogy „az ifjúságról, mint társadalmi képződményről, mint moratóriumról” beszélhetünk. Felhívja a figyelmet arra, hogy a moratóriummal kapcsolatban ne asszociáljunk az Erikson által bevezetett „pszichoszociális moratórium” fogalomra. (Erikson, 1968; Erikson, 1991) A moratórium fogalmat tágabb értelemben használja: „a moratórium a mindennapi cselekvések, az életpálya és a társadalmi csoport hovatartozások társadalmi intézményesülésének alapkategóriája. A társadalmi cselekvést a cselekvőnek a társadalom világába történő bekapcsolódásának és kívülmaradásának specifikus ciklusaiként jellemezhetjük – az ébrenlétek alvási periódusokkal, a munkaidők szabadidő- és szabadsági periódusokkal, a társadalmilag aktív és elkötelezett időszakok a pihenés és a kötelezettségektől mentes időszakaival cserélődnek. Az ilyen moratóriumok – tehát a társadalmilag visszavonult állapotok és a kötelezettségektől való mentesülés – strukturálják a mindennapokat mind kicsiben (például a napi és a heti ritmus), mind az életpálya teljes ívén a gyermekkortól az öregkorig. Társadalmi intézményekként az egyén játékterét strukturálisan behatárolják. Egyáltalán nem független tőlünk, hogy mikor, mennyi ideig és milyen körülmények között alszunk, vagy mikor, hol és hogyan megyünk nyugdíjba.” (Zinnecker, 1991. 11.) Zinnecker szerint tehát az ifjú életszakasz egyike a társadalmilag intézményesült moratóriumoknak. Az intézményesülés három irányban bontakozik ki: „Először: *Az ifjúkor élettörténetileg képez egy moratóriumszakaszt, többek között, az életpályán belül.* Másodszor: *Az ifjúság mások mellett a társadalmi hálózaton belül képez egy moratóriumcsoportot,* amelyek egymással és nem-moratóriumcsoportok sokrétűségével állnak kölcsönhatásban. Ebből a dimenzióból fontos, hogy a moratóriumcsoportok nemcsak az életszakaszok társadalmi intézményesülésének kontextusában jönnek létre. „Henyélő” csoportokat találunk a társadalomból kivetettek között, mint például a börtönlakók vagy a csavargók, éppúgy, mint az aktív kereső csoportokban, gondoljunk például a művészek csoportjára, akiket gyakran bohémeknek tartanak. Harmadszor: *Az ifjúság intézményén belül kialakulnak olyan jellegzetes életmódok és habitusok, amelyek a valós élethelyzettel ellentétben az ifjúságot kultúráként objektiválják és ezeket a társadalmi tér más csoportjai utánozhatják és kölcsönözhetik.*” (Zinnecker, 1991. 11-12.)

Az ifjúság korszakváltása tehát új ifjúságot eredményez, mindenekelőtt azért, mert az ifjúság helyzete nem korlátozódik szociális, ellátási problémára. Az ifjúság relatíve autonómmá válik a társadalmi térben, relatíve függetlenedik a származási és osztályszerveződéstől. A modern társadalomban az ifjúság autonómiája és szabadsága, végső soron önálló cselekvőképessége odavezet, hogy a származási és osztályszerveződést a nemzedéki szerveződés váltja fel.

8. KORSZAKVÁLTÁS ÉS NEMZEDÉKI SZERVEZŐDÉS

Nem új keletű a felfedezés, hogy a hagyományos osztályszerveződést a nemzedéki szerveződés váltja fel, melynek feltétele, hogy az ifjú generációk átöröklés helyett versenyben, nem ritkán a felnőtt generációkkal való konfliktusok révén szerzik meg, alakítják ki társadalmi pozícióikat. Ebből a feltevésből kiindulva vetette fel Karl Mannheim a nemzedéki szerveződés kérdését.² (Mannheim, 1969). Szerinte a társadalmi, kulturális struktúra meghatározott rendszerében a nemzedéki csoportok elkülönülésének három szintje figyelhető meg. Az *első szint* a nemzedéki elhelyezkedés azt jelenti, hogy a fiatalok ugyanazon korcsoportban a társadalmi és történeti fejlődés során közös élményre, tapasztalatra tesznek szert. Mannheim úgy érvel, hogy éppen úgy mint az osztályok, a nemzedékek is mindenekelőtt a közös társadalmi elhelyezkedés objektív tényei által válnak egységes csoporttá. Az osztály vagy nemzedéki elhelyezkedés azonban nem szükségszerűen vezet *személyi interakcióban* kifejezésre jutó konkrét csoportokhoz, de meghatározza az *egyének életesélyeit anyagiakban és hatalomban*, valamint érzelmi, gondolkodási/tudati cselekvési módokban, alakzatokban.

A *második szint* a nemzedéki elhelyezkedés aktualizálódása, tényleges társadalmi elhelyezkedéssé válása a hasonlóan elhelyezkedők potenciális egymásra orientálódása révén megy végbe. A hasonlóan elhelyezkedők megkísérlik értelmezni a társadalmi elhelyezkedésben kijelölt helyüket, és megpróbálnak kialakítani olyan eszméket és cselekvési formákat, amelyek közös életcél, életutat tesznek lehetővé. A *harmadik szint* a nemzedéki elhelyezkedés aktualizálódása során kialakuló nemzedéki egység. A nemzedéki egység azon egyének csoportja, akik – a társadal-

² Mannheim értelmezéséhez lásd még: Genter W. Remmling: The Sociology of Karl Mannheim. 1975. Humanities Press

mi, kulturális fejlődést figyelembe véve – közös helyzetértelmezést, közös attitűdöket és cselekvési formákat alakítanak ki.³

A nemzedéki szerveződés alapfeltétele az eltérő helyzetértelmezések, az eltérő ideológiák, az eltérő cselevési minták és azok megvalósításának lehetősége. Ebből kiindulva tekintettük döntő kérdésnek a nyugat- és kelet-európai ifjúság összehasonlító vizsgálatát, nem feledkezve meg arról, hogy az államszocializmus alapvető törekvése az ifjúság függőségének kialakítása, a nemzedéki csoportok szerveződésének korlátozása volt, amelyek előképei lehettek volna a jövőbeli új társadalmi rétegeknek, osztályoknak.⁴ A továbbiakban tehát nem elég a kelet-európai és nyugat-európai fiatalok korszakváltás különbözőségét csak abból a szempontból vizsgálni, hogy a keleti társadalmak ipari, a nyugatiak pedig posztipari társadalmak. Külön súlyt kell helyezni arra, hogy a keleti államszocialista társadalmak a személyiség polgárrá válását megakadályozó/korlátozó társadalmak is, amely az ifjúsági korszakváltást a gazdasági, kulturális fejlettségnél is erőteljesebben késleltették.

³ Lásd: Karl Mannheim: *Competition as a Cultural Phenomenon*. In: *From Karl Mannheim*. London. 1971.

⁴ A nemzedéki kérdés kelet-európai, és azon belül romániai vitáihoz lásd.: Pászka Imre (2006) *Érzelmek, élmények és egzisztenciák struktúrái*. In: Pászka Imre, 2006. *A fordított folyamatok struktúrái*. Szeged. Belvedere. pp. 209-224

**1. sz. ábra: A kelet-európai és nyugat-európai ifjúság különbözősége
(Az ifjúkor két típusa)**

Dimenziók	Korszakok	
Társadalmi jellemzők	átmeneti/indusztriális– Kelet –Európa	iskolai/posztindusztriális Nyugat-Európa
Társadalmi reprodukció	társadalmi örökség / kooptáció	individuális /verseny a tudásért
Ifjúsági életszakasz fővonása	korlátozott moratórium	kibővített moratórium
Történeti időszak	Ny-Európa '60-as évek elejétől a 80-as évekig	Ny-Európa a '70-es évektől
I. Idő	Korszakok	
Ifjúsági életszakasz	képzésre korlátozott ifjúkor	ifjúkor mint életkarrierhez szükséges jog
Mindennapi élet időrendje	korlátozott próbálkozási lehetőség „amatőr státusz”	nagy tere van a próbálkozásoknak „professzionális státusz”
II. Szociális tér	Korszakok	
Intézménytípus	munkahely, család, szomszédság	iskola, barátok, piaci mass médiák, fogyasztói ipar
Ellenőrzés	közvetlen/személyes „rövid póráz”	közvetett/elvont „hosszú póráz”
Generációk közötti viszony	1. posztfiguratív 2. kofiguratív	1. kofiguratív 2. posztfiguratív 3. prefiguratív
III. Kulturális autonómia foka	Korszakok	
Mindennapi kultúra, autonóm izlés		növekedő kiterjedés
(Részvételi forma)	hagyományos ifjúsági rítusok	populáris ifjúsági kultúra sok szintéren
Alapvető társadalmi politikai orientációk	felőttekkel azonos profil	felőttektől eltérő profil

9. AZ IFJÚSÁGI ÉLETSZAKASZ A NYUGAT-EURÓPAI TÁRSADALMAKBAN

A nyugat-európai térségben az utóbbi három évtizedben az ifjúkori életszakasz strukturális átalakulását figyelhetjük meg a korlátozó, rövidített moratóriumból az iskolai, kibővített moratóriumba. Kézenfekvő az összefüggés az ifjúság, mint társadalmi intézmény ez irányú továbbfejlődése, és a nyugat-európai ipari társadalmak – különösen a hatvanas évek második felétől felgyorsult – strukturális átalakulási folyamatai között. Különösen meghatározóak azok a strukturális átalakulási folyamatok, amelyeket az ipari társadalomból a posztindusztriális, szolgáltató társadalomba való átmenetként szoktak emlegetni. A munka a harmadik, a szolgáltató szektorba tevődik át. Az emberi tőke új jelentőséget nyer, a kulturális (képzési) tőke megszerzése fontos lesz, és nő az értelmiség szerepe. A munkahely jellege megváltozik – mint már utaltunk rá, a munka új eloszlása zajlik le a társadalmi csoportok között –, az első és a szürke gazdaság viszonyában. (Gondoljunk a munkanélküliség szcenáriójára, amikor az első gazdaságból kiszorult fiatalok, a társadalomalatti osztály mozgástere szinte kizárólag a szürke gazdaságra korlátozódik.) Végül kialakulnak és differenciálódnak a fogyasztási életstílusok és az individualizált életformák.

Az iskolai, meghosszabbított moratórium kialakulásával a felnövekvők felelőssége a társadalmi térben elfoglalandó pozíció megszerzése során nagyobb lesz. Az iskola monopolizálja a foglalkozási státusz megszerzését, következésképpen a fiatalok egy vagy két évtizeden át az iskolában kialakult perszonális kontaktus révén, a foglalkozási státusz elnyerésekor könnyebb helyzetbe kerülnek. Ez hátrányosan befolyásolja az ifjúsággal foglalkozó tradicionális intézményeket, mint például a származási- és a szomszédsági környezetet és a munka szervezeteit is. A szociokulturális reprodukciónak, ezáltal az ifjúkori életszakasznak olyan átalakulásáról van szó, amelyet – különböző elméletek alapján – jellemezhetünk a kulturális tőke megszerzésének felértékelődésével (Bourdieu, 1986), a fokozódó individualizálódással (Beck, 1983, 1986; Fuchs, 1983.), illetve a társadalmi reprodukció kooptáló rendszerének megváltozását pedig a „szponzorált” mobilitásból az individuális versenyen alapuló („contest”) mobilitásba való átmeneteként (Turner, 1960.).

Az ifjúsági életszakasz az egyszerű iskoláztatásból olyan iskolai moratóriumra változik, amely átfogó ifjúsági életmódként jelenik meg.

A munkafolyamatba történő átmenet, és ennek előkészítése csak egyike azoknak az életpályára kiható feladatoknak, amelyek a fiatalok előtt állnak. A valóságban hármass státuszútról van szó: *a munka rendszerébe való átmenet mellett felerősödik a csalárendszerbe, és a polgári társadalom intézményeibe való átmenet szerepe (piac, fogyasztás, nyilvánosság és politika).*

A nyugat-európai társadalmak ifjúkorát kifejező iskolai moratórium azt is jelenti, hogy a fiataloknak korlátozottak a kötelezettségei a munkával, a családdal szemben. Ez hozzájárul társadalmi felszabadításukhoz és az új típusú státusz átmenetek kialakulásához:

A fiatalok lehetőséget kapnak – vagy társadalmilag kötelezettek lesznek – arra, hogy képességeiket társadalmilag kimunkált különleges feltételek között próbálják ki az említett három területen. Az egy vagy két évtizedet felölelő kipróbálási szakaszok önmagukban strukturáltak, és az intézményhez kötődéstől – mint például a diplomaszerzés, vagy a szabadidős karrier (sportolók, zenészek) – az informálisig és rejtettig terjedhetnek. Az utóbbi esetben gondoljunk a magánéletben – partnerkapcsolatok –, vagy a társadalmi mozgalmak révén kialakuló pályafutásokra.

Az ifjúkor mindhárom „próbaterére” jellemző, hogy korán kezdődnek és mélyen a harmincas években végződnek, és *olyan különleges státuszt alapoznak meg az ifjúkori életszakaszon belül, mely lehetővé teszi számukra, hogy önálló társadalmi csoportokként társadalmilag releváns cselekvési teret nyerjenek.* Ez igen fontos következménye a cselekvési kötelezettségek alóli mentességnek.

Az olyan részmoratórium, mint a *polgári státusz* ifjúkori kipróbálása *vásárlóként, fogyasztóként és politikai résztvevőként* megfelelő ipari, fogyasztói és politikai infrastruktúrát feltételez. A fiatalok vásárlói és fogyasztói külön státuszának intézményes ellenpárja a *fogyasztás intenzív szolgáltatói társadalom*. A piacnak és azoknak a szolgáltatásoknak a kölcsönhatásában, amelyek a fiatalok igényeire számítanak, kialakul ennek a részmoratóriumnak a viszonylagos autonómiája, és létrejönnek a fiatalok társadalmi kontrolljának specifikus módozatai. Ide tartozik:

- kereslet a lakáspiacon;
- kereslet a médiák által terjesztett populáris kultúrák iránt (mint pl. zene, nyomtatott médiák, audiovizuális médiák, mozi);
- kereslet a divatszektorban (öltözködés), az élelmiszerek és a mindennapi kultúra piacán;
- kereslet a hosszú életű individualizált szabadidős tartós fogyasztási

- cikkek iránt (sportfelszerelések, hangszerek és zenei technikai berendezések);
- kereslet a szolgáltatások iránt (nyaralás, szórakoztató-szektor);
 - kereslet a járművek piacán (kerékpár, motor, autó).

10. AZ IFJÚSÁGI ÉLETSZAKASZ A KELET-EURÓPAI TÁRSADALMAKBAN

Alapvető kérdésként vetődik fel, hogyan lehet a nyugat-európai és a kelet-európai ifjúságot összehasonlítani. Kétségtelen, hogy a nyugat-európai fiatalok azáltal, hogy az ipari kapitalista társadalmi fejlődés centrumaiban élnek, sokkal inkább ki vannak téve a modernizációs nyomásoknak. Az a drámai modernizációs válság, amely az államszocializmus összeomlásával most érinti az egész kelet-európai társadalmi rendszert, újra világosan felszínre hozza azokat az alapvető különbségeket, amelyeket a háború utáni évtizedek kelet-nyugati konfrontációi eddig elfedtek: Kelet-Európában élni annyit jelent, hogy az európai gazdasági fejlődés periferiáján élni. Egyes teoretikusok a centrum és periféria polarizálódásának genézisét Európában – nem minden alap nélkül – egészen a 16. századig, a kapitalista világrend kezdetéig vezetik vissza (Wallerstein 1983). Wallerstein szerint a szovjet-orsz és kelet-európai kommunizmus és szocializmus rövid története csak egy lehetséges válasz Európa e részének gazdasági-társadalmi peremhelyzetére és történelmi fejlődésére.

Ha a periféria történelmi-társadalmi feltételeit figyelembe véve vizsgáljuk az ifjúság intézményét, akkor legalább két elméleti csapdát el kell kerülnünk.

Torzképet kapunk, ha egy lineáris fejlődésvonalat feltételezve, a kelet-európai ifjúságot a jelenlegi nyugat-európai ifjúság korábbi modelljének tekintjük. (Az empirikus adatok felületes értelmezésekor kézenfekvőnek látszik ilyen perspektíva felvázolása.) A „cultural lag”, azaz a kelet-európai modernizálódás pusztán időbeli megkésettiségének tézise, azt ignorálja, hogy a periféria-országok és ifjúságuk társadalmi és életfeltételei specifikus eltéréseket mutatnak.

A másik csapdát a statikusságra és a dinamizmusra történő polarizálás jelenti: azaz a centrum az állandóan változó, a periféria-országok számára viszont modernizálódásból csak válságok és stagnáló periódusok maradnak. A centrum ifjúsága áll a napfényes, a periferiáé viszont az

árnyékos oldalon. Ezen nézethez közelálló víziók az államszocializmus összeomlása után egyre gyakrabban fogalmazódnak meg a kelet-európai ifjúság jövőjével kapcsolatos különböző scénáriókban. Ezeket az aggodalmakat Stumpf István fogalmazza meg legpregnánsabban: „Félő, hogy az ifjúsági kihívás, megjelenési formáját tekintve újabb válaszvonalat húzhat Európában. Megítélésem szerint két scénárió körvonalai vannak kibontakozóban: *az ifjúság mint társadalmi szereplő* (Nyugat-Európa), illetve *az ifjúság mint szociális válság hordozója* (Kelet-Európa).”

„Ami az első scénáriót illeti a folyamat értelmezése Bourdieu kibővített tőkeelméletének az ifjúságra történő adaptálásán alapul. A posztindusztriális társadalomban a modern technológiák fejlődése a számítógépek megjelenése, hírközlés és a tömegkommunikáció forradalma felértékelte a tőketípusok közül az ún. kulturális tőkét, mint a történelem folyamán felhalmozott kulturális javak birtoklását, ismeretét. A kulturális tőke megszerzése azonban időigényes folyamat, ezért bír kiemelt jelentőséggel, hogy a nyugati országokban egyértelműen nyomomon követhető az ifjúsági életszakasz meghosszabbodásának a trendje. A gyermek korosztályok a számítógépes és tömegkommunikációs technikák felfutásának következtében már nagyon korán olyan ismeretek, tudás birtokába jutnak, amellyel sok helyütt atyáik generációja sem rendelkezik. Ezzel szemben az ifjúsági életszakasz alapvetően más jellegzetességgel bír a kelet-európai régió országaiban, ahol az ifjúság, mint a szociális problémák foglalata jelenik meg. Kelet-Európa számos országában az ifjúság igen jelentős részének esélye sincs arra, hogy bekapcsolódjon a kulturális tőkéért folytatott harcba. Ezekben az országokban az ifjúkor viszonylag rövid, és kevés szociális-kulturális önsúllyal rendelkező életszakasz. Olyan átmeneti léthelyzet, amelyben a fiatal erősen kötődik a felnőtt társadalom intézményrendszeréhez, különösen a munka világának szervezett rendszeréhez és a családi struktúrához. Ahelyett, hogy a fiataikor önálló életszakaszként funkcionálna, tulajdonképpen felkészítő periódusként jelenik meg, ahol a fiatal társadalmi pozícióját tekintve alárendelt, sok szempontból kiszolgáltatott helyzetben van...” (Stumpf, 1992. 11–12. o.)

Ezzel a napjainkban divatos állásponttal éppen úgy nem értünk egyet, mint azokkal a nézetekkel, amelyek szerint a kelet-európai ifjúság a nyugati-európai ifjúság egyszerű utánzata.

Vizsgálataink alapján igen szembetűnő ismérvként jelenik meg *a hagyományok széthullása és az ifjúság megszakított átalakulása feletti érzett*

ijedtség. Ez a típusú átalakulás nem írható csak a nyugat-európai centrumok ifjúság médiákon keresztül érvényesülő mintáinak rovására. Nem értelmezhetjük a kelet-európai ifjúság „elnyugatosodásaként”, hanem bizonyos mértékben „házi készítményeknek” tekinthetjük, amelyek a kelet-európai perifériák saját társadalmi fejlődési dinamikájának termékei. Napjainkban elgondolkoztató, hogy elkerülhető-e az európai periféria-országok ifjúságának változását hozzáértően történő elemzése anélkül, hogy ne foglalkozzunk a lengyel, cseh, román, szerb vagy a magyar ifjúság nemzeti-kulturális sajátosságainak kérdésével,⁵ vagy anélkül, hogy olyan elemzési „pótlékokhoz” megfelelő iróniával vissza ne nyúljunk, mint a „harmadik út” (Szelényi, 1992.).

Jürgen Zinnecker a kelet-európai országok helyzetének értelmezésére a „szelektív modernizálódás” meghatározást javasolja.⁶ Zinneckerrel összhangban a „szelektív modernizálódásnak” három dimenzióját emeljük ki, amelyek az ifjúsági életszakasz kialakulásában döntő szerepet játszanak (Zinnecker, 1991.).

„Először: *A szűkös források és a kevésbé fejlett infrastruktúra oda vezetnek, hogy a modernizálódás nem széles fronton és nem időben elhúzódva zajlik le, mint az ipari kapitalista fejlődés centrumaiban, hanem szelektíven és viszonylag rövid idő alatt. Ez éppen úgy érvényes a gazdasági szférára mint a mindennapi viszonyok átalakulására.* (Hankiss Elemér jól jellemzi például azt a folyamatot, hogy az ötvenes években a szétrombolt mikrohálózatok, közösségek, egyesületek romjain a hatvanas évektől meginduló anyagi gyarapodásért folyó versenyfutás hogyan hozta létre a modern individualizációnak a szociális és közösségi értékektől mentes lecsupaszított változatát, az „üres” individualizációt (Hankiss–Manchin–Füstös–Szakolczai, 1982.).

Másodszor: *Ezt a szelektív modernizációt központi hatóságok, mint például a túldimenzionált párt/állami bürokrácia hozza mozgásba, amely a szűkös eszközöket összpontosítja meghatározott modernizációs célok érdekében. A párt/állami bürokrácia helyettesíti a hiányosan fejlett infrastruktúrát, mint*

⁵ Figyelemre méltó Dahrendorf a kelet-európai forradalmakról szóló írásának azon figyelmeztetése, hogy nincs nyugat-európai kapitalista út általában, csak angol, francia, dán stb. utak léteznek (Dahrendorf, 1990.).

⁶ A szelektív modernizálódás tartalmazza mindazokat az ismérveket, amelyeket a gazdaságtörténészek, (mint pl. Gerschenkron, 1984.) „gazdasági elmaradottság történelmi távlatból” kidolgoztak.

pl. az árukereskedelem piacát vagy „helyettesíti” /korlátozza a polgári nyilvánosságot.

Harmadszor: *A szelektív modernizációt erőteljes gazdasági és társadalmi ideológiák kísérik, amelyek a modernizációs folyamatnak a periféria és a hátramaradottság feltételei között különleges hajtóerőt kölcsönöznek, és alkalmasnak tartanak arra, hogy a kapitalista-ipari fejlődés túlerejével szemben védelmet jelentsenek és modernizáljanak. Erre szolgált a kelet-európai „államvallással” avanzsált marxizmus-leninizmus. (Az államszocializmusok alatt, illetve összeomlásuk után ezen térségben a marxizmus-leninizmus ideológiáját egyes illetve ugyanazon hatalmi körök etatista, nacionalista ideológiával próbálják helyettesíteni.)*

Negyedszer: *A második gazdaság térhódítása, amely különösen a vidéki Magyarországon szorosan összekapcsolódik a családi, lokális tradíciók széles skálájának (a parasztpolgáriaktól a rendi alávetettségig) újraélesztésében (Kemény, 1992; Szelényi, 1992.).*

A centrum és a periféria fejlődési dinamikáját a globális Európa léptékéről kitágíthatjuk a világtársadalomra, de az ifjúság belső társadalmi differenciálódási folyamatának elemzésére is leszűkíthetjük. Az ifjúság modernizálódása szempontjából paradigmászerűen a középpontban állnak az ifjúsági elitiek. A szelektív modernizáció egy formáját reprezentálják a nyugat-európai fiatalok között az alsóbb képzési rétegek – deklasszált német fiatalok vagy a vendégmunkások utódainak egy része. Gondoljunk arra a differenciálódási folyamatra, amelyek a „két harmados társadalom”, avagy a „két ország” formájában a nyugat-európai fiatalokat szociálisan, illetve regionálisan csoportosítják. A szelektív modernizáció feltételei között az ifjúsági életszakaszra meghatározott strukturális jellemzők vonatkoznak. Először: A foglalkozás irányultsági változást kvázi ifjúsági életszakaszként erőltetik. Az ifjúkor az állami beavatkozáson keresztül válik az iskolai/képzési „jogosítványok” megszerzésének szakaszává. A fiatalok foglalkozási státuszszerezési törekvéseinek átalakulása az inkább kooptáló modelltől a teljesítményben konkurráló modell irányába – a „sponsored mobility”-től a „contest mobility”-re – együtt jár a származási család és a származási milió, mint ifjúsági szocializációs fórum gyengülésével. A szelektív modernizáció folyamata azt jelenti, hogy a hagyományos szocializációs fórumok kompetenciájuk, befolyásuk és társadalmi ellenőrzési lehetőségeik egy részét az iskolai/képzési intézmények olyan rendszerének adják át, amelyek (legtöbbször) állami fennhatóság alatt az ifjúság félautomata társadalmi tereként funkcionálnak.

Ennyiben lehet az ifjúsági életszakasz közös változását a nyugat-európai és a kelet-európai társadalmi térben, különösen a '60-as évek óta leírni. A szelektív modernizáció tehát azt jelenti, hogy a munkához vezető státuszátmenetnek meghosszabbodott, és jelentőségében megnőtt tere mellett nem több, mint egy államilag ellenőrzött ifjúsági tér jött létre.

A munkához vezető státuszút iskolaivá válása és újjászerveződése a fiatalok életében egy meglehetősen izolált fejlemény marad, aminek nem felelnek meg további szabad terek. Ezért Kelet-Európában a képzés megszerzésére, és a képzési időre korlátozott és feleződött moratóriumról beszélhetünk. A munkához vezető státuszút megváltozásához képest a másik két életpálya-út, amely a *felnőtt családszerephez* és a *polgári személyiséghez* vezet, háttérben marad. Az ifjúságnak nem alakult ki az átfogó életmódja, amelyet iskolai moratóriumnak neveztünk.

Az állam iskolai/képzési státuszút kontrollja azzal a következménnyel jár, hogy a gazdaság érdekében, a gazdaság nyomására előre leosztja a lapokat, például a hetvenes évek elején az oktatási rendszerrel kapcsolatban a szakmunkásképzést részesítette előnyben, melynek következménye napjainkban az ifjúsági munkanélküliség problémájában jelentkezik.

A munkanélküliség, ezen belül a fiatalkori munkanélküliség oka már előre látható volt, lényege a tanulatlan munkaerő újratermelődése.

„A szegénység következményei alighanem a gyerekek iskoláztatása terén a legsúlyosabbak. A Pest megyei munkások körében például, ha a középiskolába járó gyerekekhez hozzáadjuk az ipari tanulókat is, összeadjuk mindazokat is, akik egyáltalában tanulnak az általános iskola után, akkor a szakmunkások gyerekeinek fele, a segédmunkások gyerekeinek pedig csak 30 %-a tanul tovább. Ez véleményünk szerint annyit jelent, hogy néhány évtized múlva a legsúlyosabb társadalmi problémával találjuk magunkat szemben. A technika fejlődése ugyanis néhány évtized alatt kiszorítja azokat, akiknek nincs több képzettségük az általános iskola 8 osztályánál. Azok a gyerekek, akik 14 éves koruk után nem járnak középiskolába és szakmát sem tanulnak, húsz, harminc év múlva a legnagyobb gondot jelentik önmaguknak és az egész országnak.” (Kemény, 1992. 82. o.)

Az idézet azontúl, hogy rávilágít arra, hogy a fiatalkori munkanélküliség problémája, nem mai, nem is az arányok, nem a jelenlegi gazdasági visszaesés problémája, hanem kifejeződik benne az újratermelésben szerepet játszó oktatási rendszer, valamint a falvak és városok társadal-

mi struktúrája, végső soron a társadalom teljes szövevénye. Következésképpen az államszocializmus olyan „házi készítményével” kell szembe néznünk, melynek megváltoztatása a társadalom minden szféráját érinti az intézményektől az egyénekig.

A szakmai státuszszerzés átalakulása ugyanis az individualizált képzési pályafutások modellje szerint a nyugat-európai fiataloknál azt váltja ki, hogy korábban és szélesebb körben válnak ki a családból és származási környezetükből. A kelet-európai fiatalok részéről viszont inkább az a tendencia mutatkozik, hogy a származási milióból való korai és erőteljesebb kiszakadásnak egyetlen módja, hogy korábbi életszakaszban lépnek be a családalapítás fázisába. A házasság és a gyermekvállalás integrálódik az ifjúság normál életrajzába. Azaz a szelektív modernizáció szelektív jellege az ifjúsági életszakasz korlátozását jelenti. Például az NDK-ban a '70-es évek óta szinte társadalmilag elismerve, és államilag támogatva kialakult egy olyan minta, hogy az egyetemisták családalapításra veszik igénybe az egyetemi tanulmányok idejét.

Egész más a helyzet az ifjúsági életszakasz nyugat-európai modelljénél, ahol az ifjúsági életszakasz a családon kívül bontakozik ki. Az individualizált életmód nyílt tematizálódásával szemben a családalapítás státuszútvonala rejtett, háttér jellegűvé válik. Ez az életpálya feladat csak mint az informális párkapcsolatok struktúrája és tapasztalata tér vissza.

Ha a munka és a családalapítás két státuszútvonalának különböző alakulását vesszük számba, akkor szinte önmagától feltárul a kelet-európai szelektív modernizáció paradoxonja: a modernizáció számos jegye mellett (öltözködés, táncok stb.) a tradicionális értékek és normák igen erőteljes szerepe. (A hatvanas évek végén és a hetvenes évek elején a tradicionalitás meghatározó szerepére számos tanulmányban világít rá Kemény István (Kemény, 1992.). Különösen jól érzékelhető a tradicionális nemi szerepek rendkívüli mértéke és szívóssága az ifjúsági életszakaszban is. Ez teljesen ellentmondott a nemek társadalmi egyenlőségéről és egyenrangúságáról vallott politikai értelmezéseknek. Az ifjúsági kultúra korszakváltása a magyar és nyugat-német fiatalok kulturális mintáit összehasonlító fejezetben rámutatunk arra, hogy míg a nyugat-német fiataloknál az ifjúsági kultúrában elmosódnak a származási, iskolázottsági, nemek közti különbségek, addig a magyar fiatalok körében a társadalmi hierarchizáltságok még jelentős szerepet játszanak. A civilizációs fejlődés például a hagyományos rövidí-

tett idejű munkás ifjúsági kultúra⁷ időbeli csökkenésével jár. A magyar fiatalok körében viszont ezen típus aránya kevésbé csökkent, és 1985-ben is még 21% volt, a német fiatalok 6%-ával szemben. Ezen típus képviselői többségükben falusiak és nők, akiknek legfontosabb jellemzője az anyagiakat középpontba állító privatizált életforma, amely a szociális izoláltsággal jár együtt (Gábor–Molnár, 1992.). Azaz a nyugat-európai ifjúsági modell lányai sokkal emancipáltabbak, noha ideológiai síkon – a nyilvánosság előtt zajló vitában – éppenséggel számos konzervatív-tradicionális elképzelés él a nemek közötti különbségről.

Egy megfelezett iskolai moratóriummal, amely a munka státusz hagyománytalanítására specializálódott, a női adoleszcenc reprodukció – figyelmen kívül hagyva az erre vonatkozó támogató programokat és az ideológiai erőfeszítéseket – nyilvánvalóan döntően nem kérdőjeleződik meg. A női képzési moratórium genézisében a státuszút modernizálódása a családalapítás területén mérvadó jelentőségű. Ebben az értelemben tézisként fogalmazhatjuk meg: csak egy olyan kibővített képzési moratórium kialakulása mellett modernizálódik a nők adoleszcence a férfiakéval párhuzamosan, amely a munka státuszútvonal újjászervezése mellett a másik két útvonalát: a polgári státuszt és a családi státuszt is megváltoztatja. A lányok iskolázását önmagában, sőt még a lányok egyenrangú részvételét a privilegizált képzési pályafutásokért vívott konkurenciaharcban is csak mint a szelektív női modernizáció modelljeként értelmezhetjük. Ez a korlátozott jelentés Nyugat-Európában a 20. század kezdete óta egybeesik a lányok beintegrálódásával a iskolai/képzési- és a jogosultsági rendszerbe. A fiúk életmódjával összehasonlítható és egyenrangú ifjúsági életmód a lányok számára a nyugat-európai térségben csak az '50-es évekkel bontakozott ki a kibővített képzési moratórium modelljében. Csak ezek között a feltételek között jött létre az a női életszakasz, amely egyaránt mentes a kötelezettségektől mind a származási környezet, mind a családalapítás vonatkozásában.

Az ifjúság szelektív modernizációjának harmadik ismérve a fiatalok státuszútja a felnőtt személyiséghez, az önmagáért felelős jogi alanyisághoz, a vásárló, fogyasztó és politizáló polgári léthez. Az ifjúsági életszakaszra Kelet-Európában az volt a jellemző, hogy hiányzott, illetve

⁷ Jellemzője, hogy az előszexuális tapasztalatok 17 éves kor után, de a munkábaállás 17 éves korig következnek be.

csak keskeny szektorokban mutatható ki az évtizedek alatt kialakuló, relatíve önálló széles szociokulturális infrastruktúra kapcsolódása az ifjúsági moratóriumhoz. Különösen hiányoztak a kibővített iskolai moratórium gazdasági előfeltételei, a városi szolgáltatások és a sokréttű fogyasztói piac. A piacok helyére állami intervenciók léptek, amelyek újra elosztják a társadalmi forrásokat az ifjúsági moratórium részére. A kelet-európai hiánygazdaság és a kompenzáló állami tevékenység alapján – ahol az egységpártok az államapparátus részei – szelektív úton jöttek létre az ifjúsági életmód elemei. Ez egy irányított párt- és állami ifjúság jelképe alatt zajlik le.

Az állami gondoskodáson alapuló moratórium egyik szimbóluma volt a diákotthon. A nyugat-európai ifjúsági modell részére a '60-as évek óta túlnyomórészt a privátszféra biztosít szállást a tanulók, ipari tanulók és egyetemisták részére. Nem véletlenül robbannak ki tiltakozások és társadalmi mozgalmak gyakran a privát lakótér szimbolikus és valós elfoglalása kérdése körül, ami az autonómnak képzelt ifjúsági moratórium egy velejárója. A kelet-európai diákok, ipari tanulók és egyetemisták elsősorban a kollégiumokra voltak utalva, ami a lakásnak egy kontingenshez kötött és csoportvonatkozású formája. A fiataloknak az iskolai intézmények általi állami kontrolljai a privát szférára és a szabadidő terére is kiterjednek: *a lakókörülmények vonatkozási terének lehatárolódása a mindenkori státuszcsoportokra és a partikuláris egyedi intézményekre megakadályozza azt, hogy egy általánosabbá váló ifjúsági nyilvánosság jöjjön létre. Az eredmény: tehát ifjúsági moratórium kaszánya formában.* A szabadidő-tevékenységeknél a szelektív modernizáció az ifjúság támogatásának bürokratikus formájában jelentkezett. Például az egységes állami ifjúsági szervezetek, mint a korábbi FDJ az NDK-ban, vagy a hajdani KISZ Magyarországon *monopolizálták* a fiatalok számára elérhető szabadidő- és szolgáltató kínálatot. A hiánygazdaság és a politikai kontroll az ifjúsági moratórium egy kirakatszerű kultúráját és autonómiáját segítik elő.

A nyugat és kelet-európai fiatalok ifjúsági életszakaszának különbözőségét tekintettel a szelektív modernizációra – a következő sematizált vázlatban foglalhatjuk össze:

**2. sz. ábra: A státuszútvonalak alakulása Nyugat- és Kelet-Európában.
A kibővített és a szelektív moratórium**

<i>az életeseményeket befolyásoló, meghatározó státuszútvonalak</i>	iskolai ifjúsági korszak; kibővített moratórium; nyugat- európai ifjúsági életszakasz	átmeneti ifjúsági korszak; szelektív moratórium; kelet- európai ifjúsági életszakasz
<i>1. munka státuszútvonal</i>	nyitott és kevésbé tervezett képzési idő; a munka intézmény rendszerébe való kevesbé szabályozott átmenet, az útvonal bizonytalansága	tervezett és korlátozott meghosszabbodása a képzési időnek; tervezett átmenet a munka intézmény rendszerébe az útvonal be behatároltsága
<i>2. család státuszútvonal</i>	korai leválás a szülői háztól; saját család késői alapítása; a párkapcsolat és a szex korai kipróbálása (társas magány)	korai leválás a szülői háztól; saját család korai alapítása; családi ellenőrzés a szűkös lakáskörülmények miatt
<i>3. polgár státuszútvonal</i>	a piac és az ipar által biztosított infrastruktúra; aktív fogyasztói ifjúság; közvetett kontroll	az állami (párt) beavatkozás révén biztosított infrastruktúra; állami (párt) ifjúság; közvetlen kontroll

11. AZ IFJÚSÁGI KULTÚRA KORSZAKVÁLTÁSA – KÉT IFJÚSÁGI MODELL⁸

11.1. Az ifjúsági életszakasz két típusa

Azt az alapvető tézist állítottuk fel, hogy az összehasonlító vizsgálat során, a magyar és nyugatnémet társadalom a centrum és periféria viszonyban, és a civilizációs fejlődés történeti folyamatában értelmezhető, amely eltérő társadalmi újratermelődési modellt is jelent. A centrumban a kulturális tőke, a periférián pedig inkább a gazdasági tőke megszerzési modellje a meghatározó, amely feltételezésünk szerint az ifjúsági életszakasz milyenségével mérhető.

Azt állítottuk, hogy a magyar fiatalokat a nyolcvanas években a korlátozott moratórium, az átmeneti ifjúsági életszakasz, a német fiatalokat pedig a kibővített moratórium, iskolai életszakasz és ifjúsági állapot jellemzi. Amíg a német társadalomban az ifjúsági moratórium mindenekelőtt a kulturális tőke megszerzési módjával függ össze, a magyar társadalomban az ifjúsági moratórium inkább kapcsolódik a gazdasági tőke megszerzési módjához. A felnőttkori kötelezettségek vállalása során az anyagi feltételek és a modern civilizációs szokások nincsenek szinkronban egymással.

⁸ Ebben a fejezetben két reprezentatív felvételtől számolunk be, amelyek lehetővé teszik a mai magyar és nyugat-német ifjúság közvetlen empirikus összehasonlítását. Mindkét esetben reprezentatív, kvótás eljárást alkalmaztunk a mintavétel alkalmával 15 és 24 év közötti fiatalok és egy-egy felnőtt generáció körében. Az életkor, a nem, a lakóhely urbanizáltsága és a foglalkozás szerint ellenőriztük, hogy reprezentálják-e a fiatalok és a felnőttek az egész társadalom megfelelő korosztályait. A nyugat-német felmérés 1984-ben, a magyar 1985-ben készült, közel 1400-1400 fiatal és ugyanennyi felnőtt kikérdezése alapján. A nyugat-német vizsgálatok esetében a legutóbbi – úgynevezett – Shell-tanulmány dolgozta fel, amelynek szerzői közül J. Zinneckerrel (Universität Gesamthochschule, Siegen) terveztük az összehasonlító vizsgálatot. Az összehasonlító kutatás közös értékelésében Jürgen Zinnecker, Werner Georg (Universität Gesamthochschule, Siegen), Gábor Kálmán (JATE Szociológiai Tanszék, Szeged) és Molnár Péter működött közre. Miután 1985 és 1989 között jelentős társadalmi változások következtek be, a vizsgálathoz különösen a társadalmi orientációs minták és ifjúságcentrizmus, valamint az ifjúsági csoportok és politikai cselekvési minták témákban a nemzetközi összehasonlítás érdekében is szükségessé vált egy kiegészítő vizsgálat elvégzése. Erre 1989-ben került sor Szegeden Gábor Kálmán irányításával (301 szakmunkástanulót és 175 egyetemistát kérdeztünk le).

A magyar fiatalok egzisztenciálisan erőteljesen függenek szüleiktől; kisebb hányaduk választhatja a kulturális tőke megszerzését, illetve tudja követni a civilizációs fejlődés nemzetközi trendjét a kibővített moratóriumot, a fiatalok nagyobb része a fogyasztási javak megszerzésével, avagy az alapvető létfeltételek megteremtésével van elfoglalva. Azaz a gazdasági tőke megszerzési módja, akár a felhalmozási törekvések, akár az anyagi kiszolgáltatottság miatt akadályozza az ifjúsági moratórium meghosszabbítását.

A magyar fiatalokra jellemző korlátozott moratóriumot jól alátámasztották, a 15-24 éves korcsoportra vonatkozó összehasonlító adatok:

1. A 15-19 éveseknek Magyarországon kisebb hányada tanult, mint Nyugat-Németországban.
2. A 20-24 évesek Magyarországon gyakrabban voltak házasok, mint Nyugat-Németországban.
3. A 20-24 éveseknek Magyarországon gyakrabban volt gyermeke, mint Nyugat-Németországban. A társadalmi strukturális különbségek Magyarországon jobban jellemezték a fiatalokat, mint az NSZK fiataljait:

- Egyrészt a családi társadalmi státusz általánosságban nagyobb szerepet kapott nálunk, másrészt főleg a középosztályhoz tartozók vesztették el hitüket a felsőfokú tanulmányok hasznosságában, és ezért is élesebben kirajzolódik a kulturális és gazdasági frakció különbsége. Mindezek arra ösztönözték a magyar fiatalokat, hogy az elit minták megkerülésével a nyugat-európai fogyasztási minták felé forduljanak. Ezáltal az elit, mindenekelőtt a politikai és kulturális elit elvesztette mintaadó szerepét (Gábor-Balog, 1989.).
- *A városi és a vidéki fiatalok közötti különbségek* Magyarországon erőteljesebben megnyilvánultak. A nyugat-német fiataloknál ezzel szemben a kétféle életforma relatíve erős közelítését találjuk. Magyarországon különösen a társadalmi hierarchia alján, a falvak infrastrukturális elmaradottsága befolyásolja a fiatalok életformáját és aspirációit. Nevezetesen a falusi fiatalok részint egy középosztályos, részint pedig egy hedonista kulturális minta felé orientálódnak.
- *A nemek közötti polarizáltságot* illeti a magyar fiatalok körében nagyobb, mint a nyugat-német fiatalok körében, ahol a fiúk és a lányok, illetve a fiatal férfiak és a fiatal nők viszonyai, beállítottságai stb. erősebben hasonlítanak egymáshoz. Például a férfiak 41%-a szerzett alacsony színvonalú szakképzettséget 17 éves koráig, szemben a nők 20%-os

arányával. Az első szexuális tapasztalatokat illetően hasonlóak a különbségek (43% szemben 33%-kal). A gazdasági frakcióhoz tartozó fiatalok rövidtávú életstratégiával rendelkeznek, az egzisztenciális körülmények határozzák meg ifjúkori életperiódusukat.

Általánosságban azt mondhatjuk, hogy a Német Szövetségi Köztársaságban létrejött egy új társadalmi reprodukciós modell: a kulturális tőke megszerzésének modellje, amely a társadalmi különbségek átalakulásával, illetve csökkenésével jár együtt:

Egyfelől az iskola és a kulturális fogyasztás kiegyenlíti azokat a kulturális különbségeket, amelyek a tradicionális család/származás specifikus miliőben felgyülemlettek. Másfelől „új egyenlőtlenségeket” találunk, amelyeket Elias szerint a civilizációs folyamat „növekvő játékmódjainak” foghatunk fel. Ennek megfelelően a nyugat-német fiataloknál a mindennapok és az életformák életstílusának nagyobb változatosságát találjuk. Ez kifejezésre jut az orientációs minták sokféleségében vagy a fiatalkor választott életútjának sokszínűségében. Várakozásaink szerint a fiatalkori életszakaszban az NSZK-ban a fiatalok jövőképe erősebben befolyásolja életstílusukat.

A német fiatalokra tehát *a kiterjedt/meghosszabbított moratórium érvényes*, amelyet azonban nemcsak az idő dimenzióval kívánunk jellemezni. A fiatalabb generáció kevésbé fogadja el a családi célokat és/vagy a munkának a felnőtt társadalom által elfogadott értékeit, „szabályait”.

A német fiatalok a moratóriumot autonómiaként élik meg. Következésképpen többek között: *a kortárscsoportok – klikkek, személyi barátságok – szerepe felértékelődik*, nemcsak a szabadidő vonatkozásában, de olyan területeken is mint a politikai értékek, az életkarrier kialakítása, illetve az ifjúkorra jellemző személyi és társadalmi orientáltságok feloldásában is.

A korlátozott, meghosszabbított moratóriumba való átmenet során a fiatalok gazdasági, kulturális ellenőrzése egyre inkább átkerül a család szférájából az oktatás és a kulturális tömegfogyasztás szférájába.

A német-magyar összehasonlításban jól kitapintható különbség figyelhető meg e vonatkozásban.

Mindenekelőtt az iskoláztatás kiterjedése a német fiatalokat megszabadítja a kötelező munkába állás kényszere alól, viszont az iskolai kontroll alá helyezi őket.

A tömegfogyasztás és szolgáltatások fejlődése pedig felszabadítja a német fiatalokat a tradicionális, lokális, osztály, réteg valamint a családi kötelékektől, illetve ellenőrzés alól.

Mielőtt részletesebben kitérnénk a két különböző ifjúsági modell tartalmi eltéréseire, célszerű az említett intézményes feltételeket áttekinteni.

11.1.a. A család

A magyar 20-24 éves magyar fiatalok sokkal nagyobb arányban élnek szüleikkel, mint a német fiatalok. Az arány Magyarországon 60, NSZK-ban 44 %. Mostanáig a házasságnélküli együttélésnek nincsenek tradíciói Magyarországon. A magyar fiatalok (egyharmaduk), ha állandó partnerrel rendelkeznek, nem élnek közös háztartásban, mint a németek. Ez a tény összefüggésbe hozható a magyar értékrend tradicionálisabb voltával is – végső soron azonban a rossz lakáshelyzetre vezethető vissza. A német fiatalok hosszabb ideig képesek élni bármiféle családi kötelék nélkül. Az átmenet a szülői háztól a saját család alapításáig különösen a fiatal német nők számára hosszabbodott meg.

A magyar fiatalok a családot, mint intézményt inkább elfogadják, mint a németek. A magyar fiatalok értékrendszere a német fiatalokéval összehasonlítva inkább családközpontú.

A magyar fiatalok nagyobb arányban veszik példaképüket családjuk köréből: apa, anya, mindkét szülő. A német fiatalok többsége példaképét a tömegkommunikáció által „felkapott” személyek köréből veszi: színészek, művészek, élsportolók. Vagyis inkább részesítik előnyben a közszféra reprezentánsait, mint a szüleiket illetve a családi, rokonsági kör tagjait. Figyelemreméltó, hogy csaknem minden német fiatal említett egy vagy több olyan személyt, aki segített személyes problémájának megoldásában. A magyar fiataloknak viszont csak kétharmada tudott valakit megemlíteni. A német fiatalok körében ez a személy mindenekelőtt kortárscsoportból került ki, és csak másodsorban említettek valakit a felnőttek közül. Ez azt jelenti, hogy még a legszemélyesebb problémáikban; személyi, társadalmi orientáltságok válságát, identitás problémákat, de a személyes életkarrier döntéseket is a német fiataloknak sikerült családon kívül, baráti körben vagy más kortárscsoportban megoldani. Magyarországon, ez a személy többnyire a családi, rokonsági körből kerül ki, illetve a jövőbeli házastárs (férj, feleség).

A német fiatalok gyakrabban szólnak kritikusan szüleik nevelési elveiről/stílusáról. Például: fiataloknak mintegy fele szeretné másképpen nevelni gyermekeit, mint szüleik. A magyar fiatalok éppen ellenkezőleg

vélekednek erről: a fiataloknak mintegy fele gyermekeiket ugyanúgy vagy hasonlóan nevelnék mint szüleik.

Általános tendencia viszont, hogy az érték változás iránya a nagyobb autonómia, a korlátozott ellenőrzés felé halad. A magyar fiatalok nevelési elvei konzervatívabbak ugyan mint a német fiataloké, a fiatalabb generáció viszont egyre inkább elfogadja a liberális nevelési elveket.

Az erőteljesebb családi kötődés következtében a magyar fiatalok nemcsak kevésbé „emancipálódtak” a származási körüktől, de korlátozottabb a fiatalokat érintő feszültségeknek a köre is. A kultúrák közötti összehasonlítás egy érdekesnek tűnő eredménye, hogy a dohányzók és nemdohányzók közötti konfliktust a magyar fiatalok gyakrabban veszik komolyabban, és a feszültségek forrásának gyakrabban érzik mint a nyugat-német fiatalok. Ez a rejtély egyszerűen megoldódik, ha az összehasonlítást az ötvenes évek nyugat-német fiataljaival tesszük meg. Megmutatkozik ugyanis, hogy az ötvenes években a német fiatalok dohányzási konfliktusai sokkal nagyobb jelentőségűek voltak, mint napjainkban. Annak ellenére, hogy az ötvenes évek nyugatnémet ifjúsága éppúgy, mint a mai magyar fiatalok kevésbé dohányoztak, mint a '80-as években. A dohányzás a mai magyar, illetve az ötvenes évek Nyugat-Németországának viszonyai között a feszültségnek markáns kifejezője, a fiatalabb és idősebb generációk közötti ellentéteknek egy rejtett mozgatórugója. A fiatalok ugyanis, mihelyt arra törekszenek, hogy a mindennapi élvezetekből olyan jusson nekik is, mint dohányzás: a felnőttek részéről azonnal rendreutasítás lesz osztályrészük, és azonnal ellenőrzik őket, vagyis a felnőttek hatalma a fenyegetettség érzetében látványosan „testet ölt”.

A nyolcvanas évek Nyugat-Németországában a dohányzás körüli konfliktusokat más váltotta fel. A konfliktusok inkább a lakosság környezetvédő és egészségvédő csoportjai között keletkeznek.

A családi intézményi változás mellett kulcskérdés a társadalmi intézményesültségek vizsgálata, amelyet a továbbiakban a munka, kultúra és a politika világában nézzük meg.

11.1.b. A munkaidő, szabadidő

A magyar fiatalok a munkaidő extenzív felhasználásának időszakában élnek. Ennek – többek között – egyik oka a második gazdaság általánossá válása. Ez azt jelenti, hogy a fiatalok első gazdaságbeli időfelhasználása

kevésbé intenzív ugyan, de a napi, heti végső soron az éves munkaidő felhasználás megnő (Andorka, 1985.).

A német fiatalok a munkaidő intenzív felhasználásának időszakában élnek. Ez azt jelenti, hogy a napi, heti végső soron az éves munkaidő megrövidül a szabadidő javára. A másik oldalon intenzívebbé válik a munkaidő, és kevésbé keveredik a szabadidővel, mint a munkaszervezet extenzív modelljében.

A munkaviszonyok intenzívebbé válása az egyéni hétköznapi erősebb kulturálódását/civilizálódását jelenti. Nemcsak a munkaidőt, hanem a szabadidőt is optimálisabban akarják kihasználni. Az időszervezésnek ez a modellje specifikus feszültségeket szül a hétköznapi életben és az életérzésekben. A gyorsabb tempó kedvező feltételek között meggyorsíthatja a fantáziát és az életritmust, és a hétköznapi életben nagyobb flexibilitáshoz vezethet.

Ebben az összefüggésben megérhetjük, hogy a magyar fiatalok miért veszik igénybe kevésbé a lazítási technikákat (Alltagsflips-t), miért nem bonyolódnak jobban a hasonlókorúakkal vitákba, miért mutatnak kisebb „bűnösségi” hajlamot (Deliquenz) és „droghasználatot” a legitim „drogokkal” (alkohol, cigaretta) kapcsolatban mint a német fiatalok. Ezeket a feszültség oldó szereket a nyugat-német fiatalok erősebben bevetik annak érdekében, hogy a mindennapokban az identitásukat és életperspektívájukat kiegyensúlyozzák. A magyar fiatalok szabadidős tevékenységei is sokkal inkább kötődnek a szülői házhoz. Például inkább favorizálnak olyan szabadidő-tevékenységet mint olvasás, rádió, zene hallgatás, tévézés. A nők előnybe részesítik a kézimunkát, kötést, varrást, horgolást, a férfiak pedig a barkácsolást. A német fiatalok szabadidő tevékenysége a kortárs csoportok társadalmi, kulturális életével fonódik össze: együttlét barátokkal és barátnővel, „csellengés”, „lődörgés” a társakkal, szórakozás, vitatkozás a barátokkal, sportolás. Az említett tendenciát jól tükrözi, hogy a német fiatalok körében csökkent a tévézés aránya. Az összehasonlító adatok azt mutatják, hogy a magyar fiatalok inkább fogyasztói a tévéprogramoknak, mint a német fiatalok, amely szintén a családi, származási környezet befolyására vezethető vissza.

11.1.c. Kultúra, politika

A német fiatalok körében a moratórium a kulturális tőke felhalmozásának időszaka mind az iskolában, mind az iskolán kívül. Különösen fontos

szerepet játszik az ifjúsági kultúra sokszínűsége, amely teret enged a különféle szubkultúrák, életformák, életstílusok megismerésének, el-sajátításának. Az „adolescens” és „postadolescens” (Keniston, 1971.) korszakban a felnőtt társadalomtól eltérő kulturális, politikai értékek és politikai cselekvési minták, valamint társadalmi orientációs minták fejlődnek ki.

A német fiatalok inkább motiváltak arra, hogy véleményt nyilvánítsanak kulturális, társadalmi, politikai kérdésekről, és sokkal inkább megkérdőjelezzik a társadalmi status quo-t. A magyar fiatalok nagyon gyakran „elrejtik” a véleményüket, azt lehet mondani, hogy kevésbé járatosak és/vagy nyitottak véleményeik kritikai kifejtésében. Válaszaik inkább tükröznék elégedettséget a társadalommal, kultúrával, politikával kapcsolatban. Például a magyar fiatalok válaszai a német fiatalokéhoz képest kevésbé tükrözik a válaszadók személyes meggyőződését, jobban igazodnak az „elvárásokhoz”. A zárt kérdésekre adott válaszok esetében pedig gyakoribb a „nem tudom”, „nincs véleményem” válasz. A magyar fiatalok válasz-„készlete” az ötvenes évek német fiataljainak válasz-„készletét” idézi fel.

- A német fiatalok sokkal inkább mutatnak kritikai hajlandóságot a felnőtt társadalommal szemben:
- Gyakrabban gondolják, hogy a felnőttek helytelenül cselekszenek, különösen a nevelés terén és a politikában.
- A német fiatalok gyakrabban kritizálják szüleik nevelési normáit, értékeit illetve szüleik generációját.
- A nyugatnémet fiatalok sokkal szkeptikusabban tekintenek a jövőre. Sokkal több problémát és veszélyt látnak a nukleáris fegyverkezés, a gazdaság (munkanélküliség) és ökológiai problémák (környezetszennyeződés) területén.
- A német fiatalok gyakrabban kritizálják a kormány politikáját. Meggyőződésük, hogy a kormány a fiatalabb generációra egyáltalán nincs tekintettel.

A német fiatalok néhány csoportja, különösen az idősebb korcsoportok egyaránt igényt tartanak fontos politikai kérdések megvitatására, illetve a fontos döntésekben való részvételre (minden ötödik). Ezzel szemben egyetlen ilyen korcsoportot nem találunk a magyar fiatalok körében.

Általánosabban szólva, a német fiatalok a politikai, kulturális témák iránt sokkal nagyobb affinitással rendelkeznek, mint a magyar fiatalok.

A német fiatalok gyakrabban nyilvánítják ki hajlandóságukat, hogy megvitassák, illetve részt vegyenek a társadalom jövőjének alakításában, azért, hogy elhárítsanak egy esetleges világhátrahagyást. A német fiatalok idealisztikusabb, humánusabb, azt mondhatjuk, posztkonvencionális (Keniston, 1971.) értékek mentén tervezik meg életüket. Minden negyedik német fiatal orientációjában a humanisztikus értékek játszanak központi szerepet.

A német fiatalok kulturális, politikai orientációja sajátos, a felnőttektől eltérő profillal rendelkezik. Az ő eltérő társadalmi orientációjuk ideológiai gyökerei a hatvanas évekből, illetve azt követő diákmozgalmakra nyúlik vissza. A hetvenes évektől majdnem minden survey-ben lényeges különbségeket figyelhetünk meg korcsoportok szerint a társadalmi orientációkban, társadalmi, politikai cselekvési mintákban. Különösen szembejövő a különbség a német fiatalok és felnőttek között: különösen a fiatalabb korcsoportok mutatnak liberálisabb, demokratikusabb, humanisztikusabb és alapvetően mind társadalmi, mind kulturális téren kritikusabb attitűdöt. A magyar fiatalok társadalmi orientációi, társadalmi, politikai cselekvési mintái számottevően nem tér el a felnőttektől, vagyis nincs számottevő különbség az egymást követő (15-30 évvel idősebb) különböző generációk között. A korcsoportok közel hasonlóan ítélik meg a politikai, társadalmi kérdéseket. A magyar fiatalok és felnőttek egyaránt optimisták a társadalom és a világ jövőjének megítélésében.

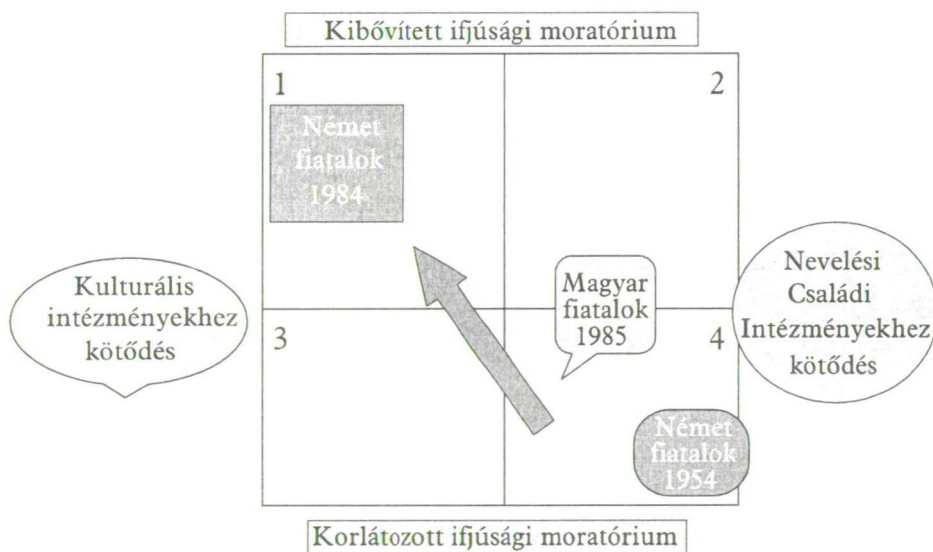
Az elmondottakat összegezve az ifjúsági életszakasz történeti fejlődési trendjét az európai ipari társadalmakban a következő sémában összegezzhetjük:

Az ifjúsági életszakasz legkarakterisztikusabb vonásait két egymást keresztező tengellyel szemléltethetjük. (lásd: 3. számú ábra) A vertikális tengely azt mutatja meg, hogy az ifjúsági életszakaszban különböző társadalmi csoportoknál, a cselekvési autonómia milyen mértékben manifesztálódik. A kiterjedt/meghosszabbított moratórium (fent), a korlátozott moratórium (lent) ezen a tengelyen ábrázolható. A horizontális tengely szimbolizálja az ifjúsági életszakasz intézményes kötődését. Az alapvető kérdés, melyek azok az intézmények, amelyek az ifjúsági életszakaszt leginkább befolyásolják; segítik és/vagy ellenőrzik. A jobb oldalon helyezkedik el az az ifjúság, amely szorosan kötődik a családhoz akár a szülői ház, akár a korai családalapítás révén. A bal oldalon pedig található az az ifjúság, amelyet a nevelési, kulturális intézmények

valamiféle konfigurációjához való kötődés, és ezáltal indukált cselekvési, kommunikációs viszony határoz meg az ifjúsági életszakaszban. Az intézményeknek ifjúsági életszakaszban való dominanciája szerint beszélhetünk az ifjúságnak családi illetve kulturális központúságáról.

A két dimenziós séma alapján egy négyzetekből álló tér kijelölésével az ifjúság mindegyik típusa figyelembe vehető mintegy függetlenül attól, hogy az ifjúságot történeti periódus, osztályhelyzet avagy a társadalmi tér (Bourdieu, 1984.) alapján specifikáljuk. Az ötvenes évek német ifjúsága inkább a negyedik négyzetben helyezkedik el, éppenúgy mint még a nyolcvanas évek magyar ifjúsága is, ha a nyolcvanas évek német ifjúságát tekintjük az összehasonlítás alapjának.

3. ábra: A két ifjúsági modell

Ezen négyzetbe került ifjúságra a korlátozott moratórium, és családhoz való erőteljes kötődés a jellemző. Ezzel szemben a nyolcvanas évek német ifjúságát az egyes számú négyzetbe helyezhetjük el. A kiterjedt/meghosszabbított moratórium a nevelési, kulturális intézményekkel illetve növekvő kulturális fogyasztással jár együtt.

A XVIII. századtól figyelemmel kísérve az ifjúsági életszakasz alakulását, a következő hipotézist állíthatjuk fel:

Az industrializációs és urbanizációs fejlődéssel párhuzamosan alakul át az ifjúsági életszakasz a család által meghatározott korlátozott moratóriumból, a kulturális frakció által vezérelt kiterjedt/meghosszabbított moratóriummá. (Ezt a trendet a négyes számú négyzetből az egyes számú négyzetbe mutató nyíllal ábrázolhatjuk.)

A kétfajta moratórium a társadalmi változással együtt járó fejlődési szakaszonként eltérő feszültségek „megélésének”, „feldolgozásának” kétféle módját is jelenti. A feszültségek összefüggnek azzal a civilizációs fejlődési folyamattal, amelyet a tradíciók elvesztésének nevezhetünk.

A nyolcvanas évek magyar fiataljainak esetében azonban a tradícióknak nagyobb szerepéről beszélhetünk. Ezt fejezi ki a korlátozott moratórium modellje, amelyben a növekvő feszültségek a tradicionális intézményi, illetve a családi/származási kötelékeknek relatíve szoros voltára vezethető vissza, amelyek már nem, a formálódó új típusú közösségek pedig még nem képesek feloldani.

A német társadalomban az életpályákat, életutakat biztosító intézmények már elvesztették tradicionális jellegüket. A társadalom nem írja olyan szigorúan elő az ifjúkori életszakasz idő határait, mely összefügg a fiatalság felé megnyilvánuló fokozott követelményekkel. A fiatalok számára növekszik az idő szabadsága. Ezt fejezi ki a meghosszabbított moratórium, amely az identitás nyílt kifejezésével, a konfliktusok erőteljesebb kihangsúlyozásával, és nagyobb kockázatvállalással jár együtt. Ezen modellben az ifjúság arculata markánsabbá válik a társadalomba való integrálódás során.

A változás iránya tehát az ifjúság emancipálódása és/vagy individualizálódása. Hiba lenne viszont, ha az individualizálódást egyenlővé tennénk a társadalmi izolációval. Korrektül akkor járunk el, ha az individualizálódást az informális társadalmi struktúrák kialakulásával kapcsoljuk össze. Vagyis az egyének vagy az egyes csoportok, amelyek az individualizálódáson keresztül mennek, informális síkon keresnek olyan társadalmi kapcsolatokat vagy hálózatokat, amelyek az elveszett formális társadalmi intézményeket pótolják (funkcionális megfelelők). Ezek az informális társadalmi hálózatok az egyéneket (pl.: a fiatalokat) összekötik a személyre irányított, érdeklődési körüknek megfelelő, és a privát szükségleteikre orientált módon a társadalom más személyi csoportjaival. Az informális hálózatok kapcsolatba lépnek a „korporatív társadalom” centralizált intézményeivel (Coleman, 1984.).

Az individualizálódás ellenpárjaként a kollektivizmust használhatjuk. Ezt az ellentétet azonban nem szabad a politikai értelemben használni, inkább hozható, összefüggésbe a „közösséggel” (Tönnies, 1983.). Vagyis, olyan tradicionálisan szervezett kötődés, amely nem szabad választással jön létre és marad fenn. Bizonyos mértékben tehát egy kényszerközösség. A társulásnak ezt a hagyományos formáját – ahogy ez az államszocialista társadalomban létezik – éppenséggel állami intézkedésekkel és ideológiai koncepciókkal lehet védeni, alátámasztani illetve elősegíteni. Egyedül csak az a fontos, hogy megmaradjon ennek az újraszervezett kollektívának a bekapcsolása a hagyományos életmódokba. A „kollektív nevelés” tehát például az életmód lokalizmusával és privatizálódással jár együtt, amíg az individualizálódás inkább a privát érdekek és életmódok politizálódásával és nyilvánosságra kerülésével kapcsolódik össze.

III. A MAGYAR FIATALOK IFJÚSÁGI KORSZAKVÁLTÁSÁNAK KEZDETEI

1. A MAGYAR ÉS A NYUGATNÉMET FIATALOK A NYOLCVANAS ÉVEKBEN

Jürgen Zinnecker szerint „a gyermekkor és az ifjúság további fejlődését mértékadóan az fogja meghatározni, hogy az egyéneket arra ösztönzik ezekben az életszakaszokban, hogy annyi kulturális tőkét (Bourdieu 1984) szerezzenek meg a maguk számára, amennyit csak lehet. Ennek alapjául az a hosszú távú megfigyelés szolgál, hogy egyre több társadalmi csoport törekszik arra, hogy a társadalmi pozíciókat úgy örökítse át, hogy a gyerekek és a fiatalok más gyerekekkel és fiatalokkal konkurenciaharcot folytassanak a kulturális források elsajátításáért (Bourdieu 1982; Zinnecker 1986). Az életpályák rendszerében való részvétel és a mindenfajta címek viselése a fiatalok és a családok részéről általánossá válik, a rendszer maga kiszélesedik és differenciálódik.” (Zinnecker 1992)

Ezt az érvelést támasztja alá Margaret Mead, aki *az ifjúsági kultúra korszakváltását a civilizációs fejlődés általános folyamatába helyezi* (Mead, 1978).

A korszakváltás központi kérdése, hogy az ifjúság milyen mértékben válik/válhat önálló társadalmi csoporttá, réteggé, milyen mértékű a cselekvési autonómiája.

Zinnecker, Bourdieu és Mead elméletében az ifjúság autonómiája az ifjúkori életszakasz meghosszabbodásával jár együtt, mely elméleti állítást a magyar és a nyugatnémet fiatalok összehasonlító vizsgálatok az ifjúkori életút eseményeinek mérésével operacionalizáltuk, és a következőkre kerestünk választ:

1. *Mennyiben érvényes még a klasszikus ifjúsági modell két szélsőséges pólusa: a munkás ifjúsági és középosztálybeli ifjúsági modell leírása, az ipari-indusztriális magyar és a posztindusztriális nyugatnémet társadalomban?*
2. *Mennyiben határozható meg a fiatalkor és a felnőttkor határa a munkábaállás és a szakképzettség megszerzésének időpontjával, illetve az ifjúsági hétköznapi kultúra más biografikus eseményeivel. Hol figyelhető meg e normarendszer tipikus bomlása és átalakulása?*

A vizsgált, egymást 15 évenként követő három magyar generáció adatait a nyugatnémet adatokkal összevetve arra a kérdésre kaphatunk választ, *vajon a két társadalomban egységes fejlődésről van-e szó, vagy két különböző – párhuzamos – fejlődési trend tapintható-e ki a vizsgálat összevont adatainak elemzése alapján.*

1. sz. táblázat: Az ifjúkori életkor eseményeinek bekövetkezése (%)

	Magyarországon			NSZK-ban		
	Idősek	Közép-korúak	Fiatalok	Idősek	Közép-korúak	Fiatalok
Születési év	1933	1948	1963	1932	1959	1962
17 éves életkor	1950	1965	1980	1949	1976	1979
22 éves életkor	1955	1970	1985	1954	1981	1984
14 ÉVES ÉLETKORBAN						
Először volt szerelmes	18	31	46	-	29	-
Maga dönthetett arról, hogyan nézzen ki	21	29	43	-	20	-
Szabadon járhatott-kelhetett	14	17	25	-	4	-
17 ÉVES ÉLETKORBAN						
Először utazott el több napra saját társasággal	21	40	63	-	49	-
Saját jövőjét önállóan tervezte	26	30	41	-	35	-
Fiúk első szexuális tapasztalata	26	41	52	32	76	74
Lányok első szexuális tapasztalata	8	16	33	32	76	78
Munkába állt	69	53	43	48	-	23
Szakképzettséget szerzett	18	29	36	24	11	5
20 ÉVES ÉLETKORBAN						
Elég pénzt keresett az önálló megélhetéshez	40	40	35	-	49	-
Elköltözött a szülői háztól	36	37	25	31	41	43
22 ÉVES ÉLETKORBAN						
Házasságot kötött	36	40	39	33	12	13
Első gyermeke született	24	28	24	20	8	8
Összes szükséges anyaggal rendelkezett	9	8	9	-	7	-
Saját autóval rendelkezett	0	6	17	10	74	70

A munkavállalásnál a százalékos értékek csökkenése – a legidősebb magyar generációtól a mai nyugatnémet fiatalokig – olyan egységes, civilizációs fejlődési trendet mutat, amelyben egyre több szerep-próbálgatásra van lehetőség, és a felnőttkori kötelezettségek elvállalását a fiatalok egyre későbbre halaszthatják.

A magyar fiatalok ifjúkori életeseményei inkább hasonlítanak az ötvenes évek, mint a mai nyugatnémet fiatalokéhoz. A magyar fiatalok körében – a felnőtt szerep-repertoár szempontjából – az ifjúkori életszakasz átértékelődésének két irányát figyelhetjük meg: a felnőtt szerepek vállalása részint kitolódik, részint pedig néhány – eddig felnőtt viselkedési formának vélt – jelenség már korábban, az ifjúkori életszakaszban is feltűnik, és részévé válik az ifjúkori szerepprobálgatásnak. A nyugatnémet fiataloknál – 14 éves életkorig – lassúbb, és csak később – a magyar fiatalokat is meghaladó mértékben –, 17 éves korra erősödik fel ez a tendencia. Mind a magyar, mind a nyugatnémet fiatalok körében 17 éves korban megjelenik a jövő tervezése, a szexuális tapasztalatszerzés, az utazási lehetőségek kihasználása.

A szexuális tapasztalatok mutatják legélesebben a két társadalom közötti különbségeket. Amíg az egymást 15 év késéssel követő magyar generációk 16, 28 és 45 %-a számol be 17 éves koráig első szexuális élményeiről, addig a mai nyugatnémet fiataloknak már 76 százaléka.

Az ifjúsági életszakasz meghosszabbodását mutatja a munkába állás későbbre halasztása is. A mintában kiválasztott három magyar korosztály esetében 17 éves életkorig egyre kevesebben *álltak munkába* (69, 53, 43 %)⁹.

Az adatokból leolvasható, hogy mindkét társadalomban csökken a 17 éves korukig munkába álló fiatalok aránya és mindkét társadalomban növekedik a korai (17 éves korukig) szexuális tapasztalatokkal rendelkezőké.

A magyar fiatalok viszont viszonylag korán szereznek alacsonyabb értékű *szakképzettséget* (a három generációnál egyre növekvő 18, 29, 36

⁹ A munkába álló fiatalok aránya 1985-ben Magyarországon praktikusán megegyezik a nappali tagozatú tanulmányaikat befejezők arányával. Az NSZK-ban speciális a helyzet. Aki szakmát tanul a mienkhez hasonló színvonalon, az már üzemi munkahelyhez tartozik (Lehrling), és nem számít iskolai tanulónak. Ebből következik, hogy bár a nyugatnémet fiatalok magas százaléka „hagyta abba” – ilyen módon – iskolai tanulmányait 17 éves koráig, csak 23 %-a teljes értékű munkavállaló.

%-os arányban). Ennek következtében többen állnak munkába, mint a nyugatnémet fiatalok, akik 17 éves korban kevésbé szerezhetnek szakképzettséget és kevésbé lehetnek teljes értékű munkavállalók.

A két magyar és két nyugatnémet kohorsz szemléltessen jelzi a magyar civilizációs fejlődés hasonlóságát és megkésetttségét a nyugatnémetéhez képest. A munkába állást és a szexuális tapasztalatokat tekintve a magyar civilizációs fejlődési trend megkéssve, de követi a nyugat-német trendeket, a szakképzés terén viszont a Magyarországon a nyugat-európaival ellentétes fejlődés figyelhető meg.

1.1. A KLASSZIKUS IFJÚSÁGI MODELL BŐVÜLÉSE

Az egyik legismertebb ifjúságszociológiai tézis szerint a modern társadalomban kevésbé egységes és szinkronizált a felnőttkorba átvezető életszakasz, mint a korábbi társadalmakban (Chain, 1964). Ezzel ellentétben az utóbbi néhány évben egyes kutatók az ifjúkor újabb megrövidüléséről és az életkori események szinkronizációjáról, hagyományos sorrendjének visszarendeződéséről számolnak be (Hagestad–Neugarten, 1983; Winsborough, 1978). Kutatásaik eredményei továbbra is azt a tézist támasztják alá, amely szerint „a fiatalkor és a felnőttkor határa manapság újra, egyre élesebben kirajzolódik” (Kohli, 1985).

A kétpólusú hagyományos ifjúságszociológiai modellt, a középosztályt és a munkásosztályt jellemző gyermek- és ifjúsági kultúra alapján általánosították.

A klasszikus modellegrövid, sőt inkább megrövidített (foreshortened youth) és egy kibővített (extended youth) ifjúkort különböztet meg. A megrövidített ifjúkor is magában foglalja az ifjúkorból a felnőttkorba való átmeneti periódust, de azt az individuális életvitelben csak néhány évre sűríti össze. E modellnek megfelelően a 14–16. évre tehető az iskolai tanulmányok befejezése, és az első szexuális tapasztalatok megszerzése. Ezzel ellentétben a meghosszabbított ifjúkort az a folyamat jellemzi, amelynek során a fiatal a gyermekkori szerepektől csak lassan távolodik el, és a felnőttkori kötelezettségeket és jogokat viszonylag későn vállalja el. Az elmúlt évtizedekben ez a kétpólusú modell a pedagógiai és az ifjúságpolitikai vitákban is vezető szerepet játszott. Az '50-es évek óta azonban egyre több érveléssel támasztották alá Európában az elmélet megreformálásának igényét. Ezek közül az ifjúkor meghosszabbodásá-

val a fejlődéslelektan terminológiájának dichotom fogalompárjával: az akcelerációval és a retardációval, valamint a hagyományos biografikus időrendi sorrend megváltozásával foglalkozunk. Erikson alapján Watts és Zinnecker felfogásának figyelembe vételével a következő négy típust alkalmaztuk a nyugatnémet-magyar összehasonlító vizsgálatban (Watts–Fischer–Fuchs–Zinnecker, 1989):

- *Modern megrövidített ifjúkor*: az első szexuális tapasztalatok és a munkába állás időpontja: 17 éves korig.
- *Tradicionális kibővített ifjúkor*: az első szexuális tapasztalatok és a munkába állás időpontja: 17 éves kor után.
- *Modern kibővített ifjúkor*: az első szexuális tapasztalatok 17 éves korig, de a munkába állás időpontja 17 éves kor után.
- *Hagyományos megrövidített ifjúkor*: az első szexuális tapasztalatok 17 éves kor után, de a munkába állás időpontja 17 éves korig.

Arra kerestük a feleletet, hogy az egyes típusokba milyen arányban tartoznak a magyar, illetve német fiatalok, valamint, hogy a civilizációs fejlődés során hogyan változnak ezek az arányok?

A tipizálás alapján jogosan fogalmazhatjuk meg, hogy az idős német generáció ifjúkorának biografikus eseményei nemcsak a középkorú magyar generációéhoz, hanem a mai magyar fiatalokéhoz is hasonlíthatóak (2. sz. táblázat).

2. sz. táblázat: A középosztály ifjúsági kultúrájának arányai öt generáció-nál (%)

Ország	Első munkába állás időpontja				
	17 éves kor évszáma	17 éves korig	17 éves kor után		Összesen
			2. típus	3. típus	
Magyarország	1950	69	27	4	100
	1965	53	37	10	100
	1980	43	36	21	100
NSZK	1949	48	35	18	100
	1979	23	19	59	100

Elsősorban a 17 éves korukig munkába álló fiatalok aránya figyelemre méltó, mivel ez az arány Magyarországon 69%-ról 15 év alatt 53%-ra, és 30 év alatt 43%-ra csökkent, ami az NSZK-ban csak az ötvenes években fordult elő, és azóta radikálisan tovább csökkent 23%-ra. Hasonlóképpen a korai szexualitással (és későbbi munkavállalással) megjelölt *modern kibővített ifjúkor* (3-as típus) arányai bár növekednek Magyarországon (4 %-ról 15 év alatt 10%-ra, és 30 év alatt 21%-ra), de így is csupán az ötvenes évek német fiataljainak arányait érik el, amíg a mai nyugatnémet fiatalok 59%-a már ebbe az új ifjúsági kultúrát hordozó típusba tartozik.

Megállapíthatjuk, hogy a magyar ifjúsági kultúra megszorításokkal ugyan, de mintegy 15 éves késéssel került a nyugat-német ifjúsági kultúrával összevethető fejlődési szakaszba, azaz a civilizációs korszakváltás állapotába.

A mai magyar fiataloknál az ifjúsági kultúra változásához rendelkezésre álló további 15 évben már csak időtartamánál fogva sem számíthatunk a két német generációnál tapasztalt nagyságrendű különbségekre. Ezenkívül figyelembe kell vennünk azt a vizsgálati eredményeinket alapvetően befolyásoló tény is, hogy a magyar iskolarendszerben csak a '60-as évtized második feléig következtek be gyökeres változások. Ezután az oktatáspolitikai inkább stabilitásra, és nem további nagyarányú fejlesztésre rendezkedett be. Így a párhuzamos társadalmi fejlődés elképzelését, és a 15-30 éves történelmi lemaradást egyaránt meg kell őrizni értelmezési kiindulópontként.

A társadalmi elmaradás globális áttekintése alapján jogosan feltételezhetjük, hogy a magyar ifjúsági kultúra fejlődését inkább a *hagyományos kétpólusú ifjúsági modell* szerint érthetjük meg. A civilizációs fejlődés során mindkét társadalomban csökkennek a *munkás ifjúsági kultúrát* reprezentáló típusok arányai.

3. sz. táblázat: A munkás ifjúsági kultúra arányai öt generációnál (%)

Ország	Munkába állás időpontja 17 éves korig			
	Első szexuális tapasztalatok időpontja			
	17 éves kor évszáma	17 éves korig	17 éves kor után	Összesen
		1. típus	4. típus	
Magyarország	1950	12	56	68
	1965	19	35	54
	1980	21	21	42
NSZK	1949	14	34	48
	1979	17	6	23

Az elmúlt 30 év alatt Magyarországon 68-ról 42-re, az NSZK-ban 48-ról 23 %-ra csökkent a *megrövidített ifjúkorról* jellemzett *modern* (1-es), illetve *tradicionális* (4-es) típusba tartozó fiatalok aránya. Ezen belül a modern munkás ifjúsági kultúrához tartozó fiatalok (1-es típus) aránya mindkét kultúrkörben nőtt, miközben radikálisan csökkent – (különösen az NSZK-ban – a tradicionális munkás ifjúsági kultúrához tartozó fiatalok (4-es típus) aránya: Magyarországon 21, az NSZK-ban 6 %-ra.

Magyarországon a *modern* munkás kultúra (1-es típus) alapvetően az ifjúkori férfiak kultúráját jelenti. A férfiak aránya – a 30 éves civilizációs változások ellenére – stabil 70 % körüli érték, és ez több, mint a háború utáni német generációnál.

A *modern* munkás ifjúsági kultúrát képviselő magyar fiataloknál a fogyasztói magatartás, az anyagi érdekeltség a vezető kulturális érték, s ez feltűnően együtt jár a felnőttek értékeinek elfogadásával. A magyar vizsgálatban ezt *felnőtt-központúságnak* neveztük el. A felnőtt magatartásban elfogadott feszültségoldó technikák – cigaretta, alkohol fogyasztása – jellemzik a munkás-ifjúsági kultúrát. E magyar típusnál az első gyermekek megszületése is viszonylag korán következik be.

A magyar fiatalok 36 %-a sorolható a hagyományos ifjúsági modell második pólusához, a *tradicionális kibővített ifjúkor* típusába (2-es típus). Ez az arány megegyezik az '50-es évek német fiataljainál tapasztaltakkal. A magyar és német generáció közötti alapvető különbség az, hogy e

típusban a magyar fiataloknál a nők túlsúlyban vannak, 64% figyelhető meg, a német fiataloknál viszont a nők aránya megegyezik a férfiakéval: 50%. Magyarországon e típusban a nők túlsúlya az elmúlt 30 év során még növekedett is. (A három generációnál a nők aránya 54, 63 illetve 64%) A nyugatnémet társadalomban e típusban – éppen ellenkezőleg – csökken a nők aránya (4. sz. táblázat).

4. sz. táblázat: Az ifjúsági kultúra típusai öt generációnál (%) a nők aránya %-ban

Ország	A nők aránya				
		17 éves korig		17 éves kor után	
	Munkába állás időpontja				
	évszáma	17 éves		17 éves	
		korig -1. típus	kor után -3. típus	korig- 4. típus	kor után- 2. típus
Magyarország	1950	27	13	59	54
	1965	32	18	53	63
	1980	32	43	47	64
NSZK	1949	44	27	62	57
	1979	54	47	45	48

E típusban a női magatartási minta azt jelenti, hogy a nők késői szexuális tapasztalataik ellenére viszonylag korán kötnek házasságot, és viszonylag korán születnek első gyermekeik is. Mivel elsősorban a magyar nők tartoznak ebbe a társadalom közép- és felső rétegeit magában foglaló típusba, ezért megállapításunk összhangban áll a magyar fiatalokra jellemző civilizációs elmaradással, a korlátozott ifjúsági moratórium fennmaradásával.

Ezen 2-es típusú ifjúsági kultúra közös vonása a két társadalomban az úgynevezett „magas kultúrának” megfelelő szabadidős szokások: olvasás, színházlátogatás, naplóírás, hangszeres játék – nőknél inkább zongora, furulya, férfiaknál gitár –, hogy a problémáikat a kortárs csoport helyett a szülőkkel beszélnek meg, a hétköznapi kultúra emocioná-

lisabb telítettség, a család szabadabb nevelési stílusa, és a gyermekkori biográfikus események viszonylag korai bekövetkezése. Hamarabb dönthetnek a fiatalok saját öltözködésükről, szabadabban mozoghatnak – a mindennapi időbeosztást, társas kirándulásokat, utazásokat illetően –, hamarabb számolnak be első romantikus szerelemről, mint a többi fiatalok. Következésképpen a gyermekkor végén az érés folyamata gyorsabb az egész magyar mintában, mint a megfelelő német mintában.

Mindkét társadalomban a későbbi szexuális fejlődést aszkétikus vonások, a tanulmányok meghosszabbodása és a viszonylag élénk politikai érdeklődés jellemzik. Mind a magyar, mind a német fiataloknál pesszimistább a társadalmi jövőkép, mint a tradicionális munkás ifjúsági kultúrát kifejező 1-es típusnál.

A munkás ifjúsági kultúrát hordozó *modern megrövidített ifjúkor* típusát (1-es típus) jellemző férfi, illetve középosztály ifjúsági kultúráját hordozó *tradicionális ifjúkor* típusát (2-es típus) jellemző női viselkedési minták, illetve azok között megmutatkozó jelentős eltérések a magyar fiatalokra általában is érvényesek. A mai nyugatnémet fiataloknál ezzel szemben a nemek szerinti különbség e két típusban sem olyan jelentős, mint nálunk. Különösen a nem hagyományos ifjúsági modellként definiálható *modern kibővített ifjúkor* típusában (3-as típus) jelenik meg az az új ifjúsági viselkedési minta, amelyben elmosódik a férfiak és nők viselkedésének különbözősége.

A nyugatnémet társadalomban a négy ifjúsági típus elkülönítésének igénye az ifjúsági kultúra korszakváltásának felismeréséből fakad. A korszakváltást, az új ifjúsági kultúrát a *modern kibővített ifjúkor* típusa (3-as típus) képviseli. Az új ifjúsági kultúrát e típus, illetve a nyugatnémet fiatalok alapján célszerű bemutatni. Ezt indokolja az a tény, hogy a német fiatalok 59 %-a tartozik a 3-as típusba a magyar fiatalok 20 %-val szemben. E típusnak karakterisztikus jellemzője, hogy az elmúlt 30 év alatt mindkét kultúrkörben radikálisan növekedett a nők aránya (az NSZK-ban 27-ről 47, illetve Magyarországon 13-ról 43 %-ra).

A modern ifjúsági kultúra, tehát a *modern kibővített ifjúkor* típusa (3-as típus) sok rokon vonást mutat a *hagyományos ifjúkor típusával* (2-es típus). Ilyen közös vonások például a politika iránti fokozott érdeklődés, a gyakori – de nem kizárólagos – tanulói életforma, a passzív szabadidős tevékenység fokozott háttérbe szorulása, a szülői kontrollal szemben a kortárs csoportok – peer group – jelentőségének növekedése.

A társadalmi háttér különbségével a későbbiekben részletesen foglalkozunk, de fontossága miatt előre bocsátjuk a következő eredményt. Ha a kétpólusú, hagyományos, hierarchikus társadalmi térben helyezük el a mai magyar és nyugatnémet fiatalok ifjúsági kultúra típusait, akkor az új ifjúsági kultúrát képviselő *3-as típus* nem a kulturális hierarchiát kifejező dimenzió mentén (a függőleges tengelyen), hanem a két, a tradicionális és modern ifjúsági kultúrát (egyben a két kultúrkört) megkülönböztető dimenzió mentén (a vízszintes tengelyen) helyezkedik el (lásd: 4. sz. ábra).

A nyugatnémet fiatalok ifjúsági kultúrája függetlenedik a társadalmi hierarchizáltságtól, elmosódnak a nemek közötti különbségek, az egyetemi hallgatók és a szakmunkástanulók közötti különbségek. Továbbá nagy szerepet játszanak a felnőtt-társadalomtól független kortárs csoportok, és az ezekhez kapcsolódó alternatív (békemozgalom, környezetvédelem stb.), illetve az agresszív ifjúsági csoportstílusok (punkok, skinheadek stb.). Az ifjúkor kitolódik, elmosódik a fiatalkor és a felnőttkor határa. A magyar fiataloknak nemcsak kisebb hányada követi az új ifjúsági kultúra mintáit, de a mintakövetők körében is jelentősek a strukturális különbségek. Már utaltunk rá, hogy a civilizációs fejlődés a *hagyományos megrövidített ifjúkor* típusának (4-es típus) térvesztésével jár együtt. Magyarországon a női fizikai munkaerő tömeges igénybevétele, és a hagyományosan késői szexuális tapasztalatok miatt még mindig a fiatalok 21 %-át sorolhatjuk e típusba. E fiatalok többségükben falusiak, akiknek legfontosabb jellemzője az anyagiakat középpontba állító privatizált életforma, amely részint a házépítést, az ezzel járó takarékoskodást és aszkézist, részint viszont a szociális izoláltság következményeit jelenti.

1.2. Az ifjúkori életút eltérései a kulturális színvonal szerint

Ha a hierarchikus társadalmi térben helyezük el a mai magyar és nyugatnémet fiatalok típusait, akkor nyilvánvalóvá válik, hogy az ifjúsági kultúra felértékelődése nem felel meg a hagyományos bipoláris ifjúsági modellnek (4. sz. ábra).

4. sz. ábra: Ifjúsági típusok a magyar és német fiatalok kulturális színvonala szerint

kulturális szint magas: 3	
+2. típus +férfi -3 +nő -3	
+férfi -2 +nő -2	+3. típus +férfi -3 +nő -3
magyar	német
kulturális szint közepes: 2	
+férfi -1 +nő -1	+férfi -2 +nő -2 +férfi -1 +nő -1
+1. típus	
+4. típus	
kulturális szint alacsony: 1	

A 4. ábrán a függőleges tengely képviseli a 20-24 éves fiatalok iskolázottságát, és a sok kulturális változó alapján kialakított társadalmi tér háromfokozatú hierarchiáját (3 a magas, 2 a közepes, 1 az alacsony társadalmi pozíciót jelzi).

A korrespondencia-analízis függő változóit (férfiak és nők német, illetve magyar fiatalok) külön mutatjuk be. A négy típust számokkal jelöltük meg. A vízszintes tengelyen ábrázoljuk a két kultúrkört, amelynek különbségét a 3. típus (német fiatalok) és a 4. típus (magyar fiatalok) ellentéte jellemzi.

Bourdieu nyomán Zinnecker feltételezi, hogy a pszichoszociális moratórium kibővülése, az ifjúkori életszakasz hosszabb időtartama előfeltétele a kulturális tőke felhalmozásának. Amíg az NSZK-ban az ifjúsági kultúra korszakváltásáról esik szó, és ennek keretében egyik kiemelt szempont a fiatalkor időtartama, mint az identitásképzést döntően meghatározó pszichoszociális érési időszaka, addig Magyarországon a gyorsabb biológiai érési, az alacsonyabb színvonalú tömeges szakképzés, a pályakezdés anyagi érdekeltsége mentén alapvetően más civilizációs fejlődési elv és változás érvényesül.

A korai munkavállalás következményeként Magyarországon kétszeresen korlátozott az ifjúsági életszakasz. A *modern megrövidített ifjúkor* típusába (1-es típus), de különösen a *hagyományos megrövidített ifjúkor* típusába (4-es típus) több magyar fiatal sorolható, mint német. Ráadásul 22 éves korra lezárul a türelmi időszak még azok előtt is, akik 17 éves korban még a nyugatnémet fiatalokhoz hasonlóan viselkednek. Ezt mutatja a *hagyományos bővített ifjúkor* típusának (2-es típus) strukturális helyzetének különválása a *modern bővített ifjúkor* típusától (3-as típus).

Magyarországon a kétségtelenül meglévő civilizációs fejlődés inkább a korai ifjúkorban érvényesül, és nem az ifjúkor és felnőttkor határán. Például vegyük az egyik legmarkánsabb mutatót, az első szexuális tapasztalatok megszerzésének időpontját. Ellentétben az NSZK-ban tapasztalt általános, minden rétegre kiterjedő változással, a mai magyar fiataloknál a kulturális tőke alacsony színvonalán a leggyorsabb a civilizációs fejlődés (14, 30, 51 %).

5. sz. táblázat: Életkori események időpontjának strukturális eltérései a kulturális tőke színvonala szerint (Az életkori események bekövetkezésének arányai %-ban)

Vizsgált generációk	A születés időpontja	Kulturális tőke színvonala szerint		
		Magas (3)	Közepes (2)	Alacsony (1)
	Első szexuális tapasztalatok 17 éves korig			
Idős német	1932	30	39	43
Idős magyar	1933	13	24	14
Középkorú magyar	1948	16	37	30
Fiatall magyar	1963	29	45	51
Fiatall német	1964	72	77	77

Tehát egyrészt a civilizációs változás a hierarchikus struktúra alján érvényesül 17 éves korban, másrészt ennek sincsenek további következményei 22 éves korban, hiszen mind a 2-es, mind a 3-as típusban nincs érdemi változás a házasságkötés, vagy gyermekvállalás időpontját illetően.

Összefoglalóan pusztán az Erikson által bevezetett moratórium fogalom időtényezőjére koncentrált adatokból is kitűnik, hogy két különböző ifjúsági modellt képviselnek a magyar és a nyugatnémet fiatalok. Az érdemi különbségek 20-22 éves életkorban bontakoznak ki. Amíg az NSZK-ban az ifjúsági kultúra korszakváltásáról esik szó, addig Magyarországon a gyorsabb biológiai érés, az alacsony színvonalú tömeges szakképzés, az anyagi érdekeltség határozza meg a civilizációs fejlődés irányát.

Az NSZK-ban az ifjúkor mind a társadalom, mind az egyéni élet vonatkozásában felértékelődik. Azok az ifjúságfelfogások kerülnek előtérbe, amelyek az ifjúságon egy hosszú távú és társadalmilag biztosított individuális fejlődési folyamatot értenek.

A magyar fiatalok egzisztenciálisan erőteljesen függnek szüleiktől. Kisebb hányaduk választhatja a civilizációs fejlődés nemzetközi trendjének megfelelően meghosszabbított pszichoszociális moratóriumát. Tehát a gazdasági tőke megszerzési módja, akár a felhalmozási törekvések, akár az anyagi kiszolgáltatottság miatt, akadályozza az ifjúsági moratórium meghosszabbítását.

Magyarországon egy korlátozott, az NSZK-ban egy meghosszabbított moratóriumról beszélhetünk, amelyet nemcsak a vizsgált idődimenzióban lehet megkülönböztetni, hanem a társadalmi reprodukció kétféle modelljét jelenti. A társadalmi reprodukció szempontjából az individualizáció azt jelenti, hogy az osztályhelyzet mind jobban az egyes egyénben és életstílusban mutatkozik meg. Más szóval a kulturális tőke térhódítása összekapcsolódik a származási és osztálykötelékek lebontódásával/átrendeződésével.

Összefoglalva a következőket állapíthatjuk meg:

a) *Az oktatási reform következtében egyre több időt töltenek a fiatalok az általánosan képző iskolákban és a szakmai képzésben.* Az NSZK-ban a másik hajtóerő, amely az ifjúsági életszakasz meghosszabbításának irányába hat, a foglalkoztatottak társadalmának a válsága. A keresői tevékenység zsugorodása történetileg először az ifjúsági életszakaszt befolyásolja (Grootings, 1983). A '60-as évekig az ifjúságot egyértelműen a foglalkoztatottak társadalmába vezető bekapcsolódási szakaszként jellemezhetjük (Schelsky, 1957). 80%-uk 14 évesen hagyta el az iskolát, és ipari-tanulóként, ifjúmunkásként, vagy segítő családtagként kezdett el dolgozni. Időközben a képzési rendszer, a munkaszervezetek, és az azokban gyökerező ifjúsági munka utódszervezeteként működött.

Ez nem jelenti azt, hogy az ifjúsági életszakasz mentes lesz a jövőben a kereső tevékenységtől. Az ifjúsági moratóriumban növekvő mértékben lehetőség lesz a „flexibilis alulfoglalkoztatottság” (Beck, 1986) kiterjedt rendszerének „nem standardizált felhasználási normákkal” való kihasználására. Különösen rendkívüli változás figyelhető meg a lányok és a fiatal nők körében. A magyar fiataloknál kimutatható civilizációs fejlődést valójában nem motiválja a kulturális tőke felhalmozása, hanem elsősorban a társadalmi hierarchia alsó és középső rétegeiben, az európai civilizációs fejlődéstől eltérő értékorientáció bontakozott ki az elmúlt évtizedekben. A korai életkorban befejeződő szakmunkásképzés expanziója eltér az európai fejlődési vonaltól.

b) *A gyermekkor végének időpontja mindkét kultúrkörben későbbre tolódott.* Ennek következtében, az ifjúkor kezdetének és a gyermekkor végének a határa vált elmosódottabbá. Különösen a német kultúrkörben, az ifjúkori szerepek korábbi megjelenése összefügg egy új ifjúsági kultúra kibontakozásával.

c) *Az ifjúkor biografikus eseményeit egyre inkább az individualizálódás jellemzi.* Tehát a biografikus események időpontját a civilizációs fejlődés nyomán egyre kevésbé befolyásolják hagyományos társadalmi normák. Ez az individualizálódás kulcskérdés a társadalmi reprodukciós folyamatok egészének megértéséhez (Beck, 1983).

d) Végül az ifjúsági életszakasz és a felnőttkor határán a legnyilvánvalóbb a magyar és a nyugatnémet társadalom ifjúsági kultúrájának eltérése. A nyugatnémet társadalomban a történelmi normarendszer összeomlása (Gillis, 1980) nyomán olyan relatíve stabil partnerkapcsolat alakulhat ki, amely a partnerek bizalma és a társadalom elfogadása miatt nem feltétlenül igényli a házasságkötést. Magyarországon ezt fékezik a hagyományok. Magyarországon nem áll rendelkezésre a társadalom döntő többségénél az az idő, amely az individualizált konkurenciaharc-hoz szükséges. A társadalmi strukturális különbségek inkább jellemzik a magyar, mint a nyugatnémet fiatalokat. *A családi háttér szerepe sokkal inkább meghatározza a magyar fiatalok életvitelét, illetve főleg a középosztályhoz tartozók nálunk elvesztették hitüket a felsőfokú tanulmányok hasznosságában, és ezért is élesebben körvonalazódik a kulturális és gazdasági életstratégiák különbözősége, mint a nyugatnémet fiataloknál.* Ez is arra ösztönzi a magyar fiatalokat, hogy az elit minták megkerülésével a nyugat-európai fogyasztási minták felé forduljanak. Ezáltal az elit, mindenekelőtt a politikai, és kulturális elit elveszti mintaadó szerepét.

A városi és a vidéki fiatalok közötti különbségek is erőteljesebben nyilvánulnak meg a magyar fiatalok körében, szemben a nyugatnémet fiatalokkal, akik körében a kétféle életforma közeledését találjuk. Magyarországon, különösen a társadalmi hierarchia alján, a falvak infrastrukturális elmaradottsága befolyásolja a fiatalok életformáját és aspirációit. Nevezetesen a falusi fiatalok részint egy középosztályos, részint pedig egy hedonista kulturális minta felé orientálódnak.

Ami a nemek közötti polarizáltságot illeti, a magyar fiatalok körében nagyobb, mint a nyugatnémet fiatalok körében, ahol a fiúk és a lányok, illetve a fiatal férfiak és a fiatal nők viszonyai, beállítottságai stb. jobban hasonlítanak egymáshoz. Például a férfiak 41 %-a szerzett alacsony színvonalú szakképzettséget 17 éves koráig, szemben a nők 20 %-os arányával. Az első szexuális tapasztalatokat illetően hasonlóak a különbségek (43 % szemben 33%-kal).

Végző soron azt mondhatjuk, hogy az ifjúsági kultúrát az ipari társadalom magyar társadalomban még inkább a kofiguratív (felkészülés a felnőtt társadalomra, az alávétettségek fellazulása), a posztindusztriális nyugatnémet társadalomban már a prefiguratív korszak (az ifjúság függetlenedik a felnőtt társadalomtól) megjelenése jellemzi.

2. A MAGYAR FIATALOK ÖNÁLLÓSODÁSÁNAK A NYUGAT-EURÓPAITÓL ELTÉRŐ ÚTJA

A továbbiakban ki kell térnünk azon állításunkra, hogy a magyar fiatalokat nem tudjuk csak a magyar fejlődés megkérdésével magyarázni. Utaltunk rá, hogy a nyugat-európai fiatalok helyzetét az iskolai státuszút felértékelődése határozza meg. Utaltunk arra is, hogy az államszocialista országokban a hetvenes évektől egyre inkább európai fejlődéstől. A továbbiakban azzal foglalkozunk, hogy ez az eltérés hogyan jelenik meg a középiskolát végzettek, illetve az egyetemista fiatalok körében.

3. A KÖZÉPISKOLÁT VÉGZETTEK KÖZÉPOSZTÁLYOSODÁSA

3.1. A fiatalok társadalmi státusza

Az eddigiek során kitűnt, hogy a magyar fiatalok minden vonatkozásban erőteljesen kötődnek a szülők társadalmi státuszához. A fiatalok

társadalmi státusza a szülőkével együttesen válik értelmezhetővé, mert a fiatalok társadalmi státuszát meghatározó dimenziók, elsősorban azoknak az életforma, életkörülmény vetülete a szülők társadalmi státuszához kötődik, még akkor is, ha társadalmi pozíció minden eleme adott. Az is igaz viszont, hogy az életforma, életvitel dimenziója, azon belül mindenekelőtt a tevékenységszerkezet (kultúra, időgazdálkodás) már az iskolai évek felső szakaszában, mindenekelőtt a középiskolában eltérhet a szülők társadalmi státuszához kapcsolódó életviteltől. Általánosabban fogalmazva az iskola más célokat, értékeket, aspirációkat motivál/motiválhat, mint a család, vagyis az iskola kulturális integrációja háttérbe szorítja/szoríthatja a család szociálintegratív szerepét. Ezt láttuk számos vonatkozásban a nyugat-német fiatalok esetében. Azt is láttuk viszont, hogy ez utóbbi tendencia a társadalomfejlődés különböző szakaszaiban eltérő módon érvényesülhet/érvényesült, illetve beszélhetünk az érvényesülés különböző módozatairól. Azt állítottuk, hogy a fiatalok társadalmi státuszának alakulása a társadalmi reprodukció függvénye, úgy fogalmaztunk Bourdieu nyomán, hogy a kulturális tőke reprodukciója előtérbe kerülése teremti meg azt a feltételrendszert, amely függetleníti a fiatalok társadalmi státuszát. A magyar társadalomban viszont a fiatalok társadalmi státusza a középiskola megválasztásának pillanatától a szülők társadalmi státuszának köldökzsinórjához van kötve, annak ellenére, hogy számos olyan szubjektív és objektív tényező hat társadalmi státuszukra, illetve azzal való azonosulásukra (identitásukra), amely eltaszítja őket a szüleik státuszától, és ami legalább ennyire fontos: a szüleik státuszával való azonosulástól. A fiatalok önálló státusszal is rendelkeznek, amelyben a legmeghatározóbb az iskolai státusz. Ez paradox módon az iskolai bizonyítványok beválthatóságának inflálódásával is összefügg. Az iskola státuszkijelölő szerepének bizonytalanságával egyidőben ugyanis megnövekszik a tanulók közötti belső csoportszerveződések szerepe. Az iskolai státusz kettős értelemben is meghatározza a fiatalok státuszát, részint a társadalmi pozíció előrevetítése révén, részint pedig az iskolai képzés fokozatos kiterjedése következtében paradox módon a státuszkijelölő szerep instabilizálódása révén. Az iskolai státusz szerepe akkor is jelentős, ha tisztában vagyunk azzal, hogy az iskolai képzés kiterjedése egyszersmind korlátozza az elszakadásnak azt a formáját, amely révén az iskolai képzettség megváltozása egyben társadalmi státuszváltást is jelent. Mindenesetre közhelyszerűnek tűnik az a megállapításunk, hogy a fiatalok társadalmi státusza és az

iskolai státuszuk kölcsönhatásában értelmezhető, és e kölcsönhatásban valószínűsíthető társadalmi csoportként való megjelenésük. Az eddigiek során viszont szembe kellett néznünk azzal a paradoxonnal, hogy addig, míg az államszocializmusban a fiatalok munka státuszútja tervezett és korlátozott, amely a fiataloktól igen erőteljes „kollektív” cselekvést feltételez, ugyanakkor a magyar fiatalok visszavonulása a privátszférába sokkal erőteljesebb, mint a német fiataloké és a tradicionális normának és értékeknek a fiatalok viselkedését „szabályozó” szerepe is sokkal nagyobb. E látszólagos paradoxon megfejtéséhez szükséges kitérnünk az iskola és társadalmi reprodukció kérdésére.

3.2. Iskola és társadalmi reprodukció

Ez a megközelítés szorosan összekapcsolódik az iskolarendszer működési mechanizmusainak elemzésével. Az összekapcsolódás több szempontból indokolt: az iskolarendszer státuszkijelölő szerepe vitathatatlan annak ellenére, hogy kiterjedésével ez a szerep egyre több korlátba ütközik. Az iskoláztatás kiterjedése viszont együtt jár azzal, hogy a célok, aspirációk, ideológiák, ha nem is az iskolai tananyag, avagy az iskolai oktatás közvetlen részeként, hanem mintegy rejtett tananyagként, de az iskola keretei között sajátítódnak el. (A rejtett tananyag, azaz az iskolán belüli viselkedésmódok, mint célok, aspirációk, jövődöbéli érvényesülési ideológiák fontosságát Apple húzza alá (Apple, 1979)). Az iskola tehát nemcsak kijelöl, de el is fogadtat egy státusz helyzetet. Az iskolának a társadalmi viszonyok reprodukciójában betöltött szerepe a társadalomfejlődés bizonyos szakaszaiban azonban ellentmondásossá válik. Például amikor az iskoláztatás kiterjed, egyre nyitottabbá válik, egyre sokszínűbb lesz a tanulók származás szerinti összetétele, ezzel egy időben viszont csökken az iskolának társadalmi státuszt garantáló szerepe, és növekszik a családok transzmissziós szerepe a társadalmi státuszok elérése szempontjából. Ennek ellenére úgy tűnik viszont, hogy az iskolának a státusz-identitásban játszott szerepe mégsem csökken, sőt növekedni látszik. Ennek iskolai összefüggése éppen az, hogy a homogenizáció és/vagy szelekció következtében az iskolában alakulnak ki azok a mentalitások, amelyek a jövődöbéli életkarrier szempontjából meghatározóak. Úgy is fogalmazhatunk, hogy az iskola, ezen belül a középiskola a társadalmi integráció egyre általánosabb keretét adja meg, a társadalmi státuszok konkrét formái viszont egyre inkább réteg-, ponto-

sabban fogalmazva, származás specifikussá válnak. Ha egyfelől elfogadjuk a középiskola társadalmi integrációban játszott szerepét (még olyan általános is ez a szerep), másfelől viszont megkérdőjelezzük a réteg- és az osztályintegrációban játszott szerepét, akkor szemünkbe tűnik az a feszültség, hogy az iskola, ezen belül a középiskola oly módon jelöli ki a tanulóknak a társadalmi státusz életforma-, életvitel-dimenzióját, hogy kevésbé garantálja számukra adekvát megfelelő társadalmi pozíció elérését. Másképpen fogalmazva, *a középiskola nem társadalmi státuszt, hanem annak csak tudati mását adja, ezáltal mintegy eszmei szinten jelöli ki a réteg-, csoport-hovatartozás (azonosulás) kereteit.* Az elmondottak arra hívják fel a figyelmet, hogy a modern társadalomban egyre fontosabbá válik a nemzedéki elhelyezkedés, a *nemzedéki elhelyezkedés aktualizálódásának és konkrét nemzedéki csoportoknak* a vizsgálata, illetve annak bemutatása, hogy hogyan formálódnak azok társadalmi csoporttá.

Ebben a fejezetben ezt a problémakört a középiskolának a társadalmi reprodukcióban betöltött szerepe felől közelítjük meg. Abból indulunk ki, hogy a középiskolát végzettek társadalmi réteggé/osztálylá szerveződésének problémája mindenekelőtt a középiskola rendszerintegráló funkciójához kapcsolódik.¹⁰ Nevezetesen azon kérdéshez, hogy a középiskolába kerülés növeli-e vagy csökkenti a társadalmi csoporthoz tartozás tudatát, másképpen fogalmazva: a középiskolai évek során létrejön-e a céloknak és értékeknek olyan rendszere, amelyek azonos és megvalósítható anyagi, kulturális, hatalmi pozíciók elérésére mozgósítanak. Kérdés tehát, hogy a középiskolások számának növeke-

¹⁰ Az iskolarendszer felőli megközelítés igen fontos kérdésként vetődik fel a társadalmi struktúrával foglalkozó nemzetközi irodalomban. Poulantzas kimutatja, hogy a fizikai és a szellemi munka eltávolodásában igen jelentős szerepe van az iskolának (Poulantzas, 1975). Az iskola és a társadalmi reprodukció problémájáról (Bourdieu, 1978). Ezen problémakört a rendszerintegráció és legitimáció vonatkozását Jürgen Habermasnál találjuk (Habermas, 1980).

A társadalmi réteggépződés vonatkozásában pedig egyre több vizsgálat utal a nevelés és foglalkozás közötti szoros kapcsolatra, és annak mobilitásra gyakorolt hatására is. Glass óta a szellemi/alkalmazotti és műszaki szellemi/alkalmazotti (bureaucratic and professional) növekedését egyre többen kapcsolják össze a nevelési alkalmak/középfokú képzés kibővülésével, amely mintegy jogosítványt ad a szellemi középréteggé válásnak (Glass, 1954). A szellemi munkával és az iskolai bizonyítvánnyal foglalkozó irodalmat a középosztály vonatkozásában jól összefoglalja (Abercrombie-Urry, 1983).

désével fokozódnak-e a társadalom kulturális integrációjának feltételei. Kérdés továbbá az is, hogy milyen szerepet játszanak a kulturális integrációban a horizontális szerveződések (családi, rokonsági kötelékekhez, településhez, generációhoz való tartozás).

A középiskolát végzett fiatalok réteggé, osztállyá szerveződésének vizsgálatakor a két megközelítési módot össze kell kapcsolnunk. Egyaránt törekedni kell az ifjúság helyzetét objektíve meghatározó tényezők, illetve az objektíve kialakult élethelyzetek tartalmi, formai elsajátítási folyamatának (szocializációjának) feltárására. Végso soron vizsgálni kell az ifjúság kialakuló és kialakult, működő norma- és értékrendszerét.¹¹

E problémaelemzésünk is empirikus kutatáson alapul, amelyben azt vizsgáltuk, hogyan alakult a középiskolák rekrutációs köre a hetvenes években, és azzal foglalkoztunk, hogy a nyolcvanas évek kezdetén milyen szerepet játszik a családi háttér és a középiskola a fiatalok céljainak, aspirációjának alakításában, illetve figyelemmel kísértük a végzettek további életútját, életstratégiáját.¹²

¹¹ Ebből a szempontból rendkívül fontosak az angol szubkultúra-kutatások: az angol munkásosztály kulturális tradíciói igen fejlettek, igen erős az osztálytudat, a legtöbb angol meg tudja mondani a másik osztályeredetét. A szubkultúra-kutatások figyelemreméltóan fejlődtek a második világháború után. Négy irány különíthető el:

A késői '50-es és a korai '60-as évek társadalmi ökológiai kutatásai.

A nevelésszociológiai kutatások. Ezek a szabadidő- és ifjúsági kultúra viszonyát az iskolai előmenetel egyik alternatívájaként vizsgálják.

A szomszédsági viszonyok tanulmányozása, amikor a helyi/lokális ifjúsági csoportokat a társadalmi interakciók és identitások kontextusába helyezik.

Végül a CCCS (Center for Contemporary Cultural Studies), vagy más néven a birminghami iskola. Ezt az irányt nagyban befolyásolta a National Deviancy Conference új kriminológiai felfogása. A birminghami iskola a strukturalista és a marxista elméletnek és ideológiának – ezen belül különösen Gramsci hegemonia-felfogásának – kombinációja révén alakít ki egyfajta kultúrelméletet (Brake, 1980).

A magyar szociológiai irodalomban Kemény István munkássága a mérvadó (Kemény 1992a).

¹² A survey két szakaszból állt:

Első lépésben a Csongrád megye középiskolaiban 1969-1981 között végzettekről hoztunk létre egy adatbázist. Az elemszám 22219 fő, a gazdasági és egészségügyi, valamint a műszaki szakközépiskolásoké 6577, illetve 9731 fő, a gimnazistáké pedig 5911 fő.

3.3. A középiskolások rekrutációs köre

Kutatásaink alapján – más szociológiai vizsgálatokkal összhangban – megállapíthatjuk, hogy fokozódott a középiskolások körében a családi háttér meghatározó szerepe. Azt is tudjuk viszont, hogy a családi háttér meghatározó szerepe csak az iskolai életúttal, közelebbről a középiskola megválasztásával együtt értelmezhető. Továbbá a meghatározó szerep összekapcsolódott a középiskolai tanulók származási összetételének megváltozásával. A hetvenes évek végére a szakközépiskolák elsősorban a középrétegek gyerekeinek az iskolájává váltak (közép- és alsósintű vezető, illetve alkalmazotti, valamint magasan kvalifikált, kvalifikált szakmunkás-származásúak).¹³ A fizikai származásúak aránya a hetvenes évek közepéig emelkedett, a hetvenes évek második felétől stagnált, majd a nyolcvanas évek elejétől csökkent.

A gimnáziumokban, amelyek leginkább képezik a felsőfokú oktatási intézmények merítési bázisát, meghatározó szerepet játszanak ugyan a középrétegek gyerekei, de a tárgyalt időszakban mindvégig az egyik legjelentékenyebb csoportot az értelmiségi származásúak képezték, sőt a vizsgált időszakban fokozatosan növekedett is az arányuk (Gábor, 1986). Ez a tendencia a hetvenes évek közepéig együtt járt a fizikai származásúak számarányának növekedésével. A hetvenes évek második felétől viszont a fizikai származásúak csökkenése figyelhető meg, és ez a folyamat a nyolcvanas évek elejétől erőteljesebbé vált. Ez időszakra arányuk 40%-ról csaknem 30%-ra zuhant vissza.

A második szakaszban kutatásunk középpontjába az 1969-1981 között végzetek életútjának kérdőíves vizsgálata került. Többek között néztük a fiatalok családi háttérét, a családhoz és a középiskolához való viszonyát, társas kapcsolataik alakulását, céljukat, aspirációjukat, valamint anyagi, kulturális, hatalmi pozíciójuknak alakulását, illetve esélyeit. A kiválasztott minta nagysága a közgazdasági és egészségügyi szakközépiskolák esetében 485 fő, a műszaki szakközépiskoláknál pedig 498 fő volt. Végül a gimnáziumot végzetek közül 437 fő került a mintába. A lekérdezett minta 252-180-241, összesen: 673 fő.

A kutatásról részletes zárójelentés készült. Gábor Kálmán: A középiskolások rekrutációs köre és a középiskolát végzetek életútja. Szeged, 1985. JATE Szociológiai Tanszék (kézirat).

¹³ A szülők foglalkozásának részletes elemzésére a survey adatbázisa alapján került sor.

Azt is látni kell viszont, hogy e tendenciák területileg differenciáltan érvényesülnek. Például az 1984/85-ös tanévben a gimnáziumokban a fizikai származásúak aránya Budapesten csaknem egyötödre csökkent, míg Szabolcs-Szatmár és Békés megyében arányuk eléri az 50%-ot.

3.4. Az iskolatípusok különbségei

A nemek szerinti összetétel alapján lényeges különbségeket figyelhetünk meg. A közgazdasági, egészségügyi szakközépiskolát végzettek több mint kilenctizede nő. Ezzel szemben a műszaki szakközépiskolákban a tanulók négyötöde férfi. A gimnáziumok közbülső helyet foglalnak el a két iskolatípus között; a végzetteknek csaknem kétötöde férfi, és háromötöde nő.

Az egyes iskolatípusok családi hátterét vizsgálva további lehetőségeket látunk. Az apa foglalkozását nézve azt tapasztaljuk, hogy a közgazdasági, egészségügyi, valamint a műszaki szakközépiskolákban a túlnyomó többséget – a végzetteknek mintegy háromötödét (64 illetve 59%-át) – a fizikai foglalkozású apák gyermekei alkotják. Ezzel szemben a gimnáziumokban a szellemi foglalkozású apák gyerekeinek csoportja a meghatározó, közülük kerül ki a végzettek fele (51%). Az anya foglalkozását tekintve hasonló tendenciát érzékeltünk, a gimnáziumot végzettek csaknem felének (48,3%) édesanyja szellemi foglalkozású. Ez az arány a műszaki szakközépiskolákban egynegyed (25,5%), a közgazdasági, egészségügyi szakközépiskolákban egyötöd (21,7%), a szakközépiskolát és gimnáziumot végzettek származásában megmutatkozó nagy különbséget fejezi ki az, hogy a háztartásbeli anyák gyerekeinek aránya az előbbinél egyharmad (32 illetve 33,6%), utóbbinál pedig csak egyötöd (20,3%).

Azt találjuk tehát, hogy a fizikai származásúak esetében meghatározó szerepe van a falusi háttérnek. Másképpen fogalmazva 1969–1981 között egy olyan tendencia érvényesül, ahol a falusi háttérű fizikaiak mindenekelőtt a szakközépiskolákban tanulnak tovább. Fontosnak tűnik az is, hogy a falusi lakhelyű gyerekek szüleinek körében csaknem kétszeres a háztartásbeli anyák aránya a városiakhoz képest. Számukra tehát a középiskolába kerülés nemcsak az iskolázottsági szint emelkedését, de egyben a városi életforma megismerését is jelenti, ami rendkívül fontos a további életút, cél és értékorientációk kialakulásának – valamint vizsgálatunk – szempontjából.

3.5. A családi háttér és a középiskola

Az eddigiek során vizsgáltuk az 1969–1981 között középiskolát végzettek rekrutációs körét. A rekrutációs körben megmutatkozó különbségeket figyelembe véve – akár a szülők foglalkozását, akár a települési háttérrel vettük alapul – egy kis túlzással azt állíthatjuk, hogy a közgazdasági-egészségügyi, műszaki szakközépiskolák, illetve a gimnáziumok különböző társadalmi rétegek iskolájává váltak. Azt is láttuk, hogy a szakközépiskolák származási összetételükben a hetvenes évek második felétől egyre inkább „közép felé” húznak. Nevezetesen megfigyelhető a vezető, értelmiségi rétegek gyerekei arányának csökkenése, az alkalmazott szakmunkás származású gyerekek meghatározó csoporttá válása, amelyet mintegy „kiegészítenek” a középszintű vezetők, közvetlen termelésirányítók, magasan kvalifikált szakmunkás rétegek gyerekeinek csoportjai. A szakközépiskolákban kezdetben igen fontos szerepet játszó segédmunkás gyerekek jelenléte stagnáló, csökkenő tendenciát mutat. A gimnáziumokban megfigyelhető ugyan a „középre húzás” tendenciája, de ez együtt jár a vezető, és különösen az értelmiségi gyerekek súlyának megerősödésével.

Felvetődik a kérdés, hogy a réteg-, és területi hovatartozás alapján szélesebb merítési bázisú szakközépiskolákba, illetve mindkét szempontból „behatároltabb” gimnáziumokba milyen célokkal, aspirációkkal érkeztek, mire szocializáltak a középiskolába kerültek. A kérdés legalább két szempontból is fontos.

A rekrutációjukban megragadható „középre húzás” folyamata feltételezi a további életút során való felerősödését, már csak azért is, mert a középiskolások kulturálisan azonos szocializációs milióbe kerülnek. A további életút során azonban akár kiegyenlítődés, akár elkülönülés következik be, kulcskérdés a családból „hozott” célok, cselekvési minták, értékorientációk vizsgálata.

Fontos azonban a felemelkedési esélyek szempontjából is, mert a célok, aspirációk kiindulópontja, a középiskola megválasztása, a kezdetek nagy többségének esetében családi körben fogalmazódott meg. A választás, a „hogyan tovább” dilemmája az iskolától „mintegy függetlenül” is fontos lehet a középiskolát végzettek későbbi életstratégiájában. A továbbiakban tehát a középiskolát végzettek gyerekkori környezetének, a gyerekkori család értékrendjének feltárására teszünk kísérletet.

3.6. Gyerekkori környezet. Családi nevelés

A családi háttér árnyaltabb vizsgálatakor elsőként a szűkebben vett települési környezet különbségei tűnnek szembe. A gimnáziumot végzettek éltek gyerekkorukban a legnagyobb arányban városban – zárt-sorú beépítésű településeken –, a legvárosiasabb környezetben (39%). A műszaki szakközépiskolák volt tanulói legnagyobb számban éltek faluközpontban, (23,3%) de a külvárosiak aránya is igen magas (20,6%). A közgazdasági-egészségügyi szakközépiskolát végzettek viszont elsősorban külvárosiak, valamint falusi külső övezetben, illetve tanyán éltek (24,3%, 13,1%, 8,1%). Ezek után nem meglepő, hogy a közgazdasági szakközépiskolát végzettek szülei foglalkoznak legnagyobb arányban (51,6%) háztáji termeléssel, a műszaki szakközépiskolát végzetteknek 42,3%, a gimnáziumot végzettek esetében viszont csak 37,1% ez az arány. Figyelemre méltó viszont, hogy intenzív háztáji termeléssel mindhárom iskolatípusban végzettek szülei hasonló arányban foglalkoztak – a gimnazistáknál 13,3, a közgazdasági-egészségügyi szakközépiskolát végzettekénél pedig 13,6, illetve 13,5%. Anyagi helyzetüket vizsgálva azt találjuk, hogy a szakközépiskolába járóknak egyötöde élt átlagon aluli, illetve szűkös körülmények között, míg a gimnazistáknak csak egytizede. A jómódban éltek aránya a közgazdasági szakközépiskolákban végzettekénél a legalacsonyabb (13,2%), a gimnazistáknál a legmagasabb 23,6%, a műszaki szakközépiskolások pedig közbülső helyet foglalnak el 16,6%-os aránnyal. A családi hátteret vizsgálva tehát azt tapasztaljuk, hogy a gimnáziumot végzettek amellest, hogy többségükben városiak, igen jelentős hányaduk a legurbanizáltabb városi környezetből kerül ki. A falusiak alacsony százalékaránya mellett megfigyelhető az a tendencia, hogy elsősorban az intenzív árutermeléssel foglalkozó, jómódú szülők gyerekei választják a gimnáziumot.

A szakközépiskolák közötti különbség két területen figyelhető meg. A műszaki szakközépiskolákban magasabb volt a jómódúak aránya, mint a közgazdasági-egészségügyi szakközépiskolákban. A műszakiak szülei kisebb arányban foglalkoznak háztájjal, kevésbé kötődnek a mezőgazdasághoz a közgazdasági-egészségügyi szakközépiskolások szüleihez képest. A családnak – mint szocializációs környezetnek – a hatását először az „ideológiai” szférában vizsgáljuk meg. A műszaki szakközépiskolát, valamint a közgazdasági-egészségügyi szakközépiskolát végzettek közel hasonló arányban részesültek vallásos, illet-

ve részben vallásos nevelésben (32,2-32,9%). A gimnazistáknál ez az arány alacsonyabb (27,8%). A kimondottan vallásos nevelésben részesültek sorrendje: műszaki szakközépiskolát végzetteknel 17,2%; közgazdasági, egészségügyi szakközépiskolát végzetteknel 12,3%, a gimnazistáknál 11,2%.

A szakközépiskolát végzetteknel a különbség a nevelés vallásosságának intenzitásában fedezhető fel. Ha az ideológiai szféra másik pólusaként a családok mint politikai szocializációs környezetet tekintjük, kitűnik, hogy a gimnáziumi tanulók esetében az apák egyharmada (34,5%) MSZMP-tag, a műszaki szakközépiskolásoknál ez az arány közel egyharmad (29,8%), a közgazdasági, egészségügyi szakközépiskolásoknál pedig mintegy egyötöd (22%). Az anyák vonatkozásában: a gimnazistáknál a legmagasabb az MSZMP-tagok aránya (16%), a szakközépiskolásoknál pedig közel hasonló 12%, illetve 12,9%. A család – mint ideológiai háttér – mindegyik iskolatípus esetében meglehetősen polarizált. Különösen szembeűnő ez a műszaki szakközépiskolát végzettek vonatkozásában. A különbség azonban nem az eltérő jellegű iskolatípusok között, hanem egy-egy iskolatípuson belül figyelhető meg. A vallásos nevelésben részesültek körében a különbség a falusiak és a városiak között húzódik: a falusiaknak 52,2%-a, a nagyvárosiaknak 21,9%, a városiaknak pedig 23,6%-a részesült vallásos nevelésben. A szülők MSZMP-tagsága pedig a foglalkozás és az iskolai végzettség alapján differenciálódik: az értelmiségi foglalkozású apák 48,5%-a, a segédmunkások 21,3%-a, az egyetemet végzettek 46,7%-a, a középiskolát végzettek 40,7%-a, a 6-7 osztályt végzetteknek pedig csak 16,7%-a párttag.

A továbbiakban érdemes megvizsgálni, hogyan alakult a családok belső hierarchiája, hogyan, és milyen irányban befolyásolta a középiskolát végzetteket a családi környezet. A család döntési háttérének elemzésekor megállapítható, hogy a gimnazisták családjaira a döntések közös meghozatala volt a jellemző (47,7%). A műszaki szakközépiskolát végzettek családjában az apa szerepe volt a meghatározó (38,3%). A közgazdasági, egészségügyi szakközépiskolát végzettek családjai e szempontból a két, fent említett iskolatípus között helyezkednek el, viszont igen fontos az anya szerepe a döntések meghozatalában (34,7%). Gyermekkorukban a műszaki szakközépiskolát végzettek szólhattak bele legkevésbé a családi döntésekbe (32,4%). A nevelés légköre viszont hasonló arányban volt szigorú, tekintélyelvű; mindhárom iskolatípus-

ban mintegy 16%-os ez az arány. A tanulásban leginkább a gimnazistáknál szóltak bele (68,9%), legkevésbé a közgazdasági-egészségügyi szakközépiskolásoknál (64,1%). A szabadidő eltöltésébe való szülői beleszólás esetében viszont éppen fordított a trend (50,6, illetve 55,2%). Ha a családi nevelés légkörét „tradicionális-tektélyelvű”, illetve „liberális-modern” szélső pólusokban értelmezzük, akkor elmondhatjuk, hogy az előbbi leginkább a műszaki szakközépiskolát végzettek családjaira jellemző, utóbbi pedig a gimnazistákéira. A különbség azonban itt sem az iskolatípusok szerint, hanem inkább – a szociológiai irodalom megállapításaival összhangban – a szülők foglalkozása, iskolai végzettsége alapján mutatkozik meg. Közösén hozták meg a családi döntéseket a szülők a szakmunkás és segédmunkás családok egyharmadánál, az értelmiségi családok kétharmadánál. A nevelés légköre az előbbiektől egytizedénél volt szigorú, tektélyelvű, utóbbiak esetében viszont egyáltalán nem játszott szerepet a szigor. A házkörűli munkában a szakközépiskolások több, mint kétötöde – közgazdaságiaknál 42,6%, műszakiaknál 41,6% – vett részt, a gimnazistáknak viszont kevesebb, mint egyharmada – 27,8%. Ez a különbség elsősorban a városi és falusi származásúak arányával függ össze, mivel a falusiaknak 56,6%-a, a városiaknak 21,9%-a végzett házkörűli munkát gyermekkorában. Igen lényeges különbségek mutatkoznak a külföldre járásban: a gimnazistáknak több, mint fele (52,7%-a), a közgazdasági szakközépiskolásoknál csaknem harmada (30,7%) járt gyermekkorában külföldön, míg a műszaki szakközépiskolások közbülső helyet foglalnak el (37,8%).

A kulturális időtöltések területén hasonló tendenciát tapasztalhatunk; például: a gimnazisták közel egyharmada (27,4%), a szakközépiskolásoknak alig több, mint egytizede járt rendszeresen színházba gyermekkorában. A különbségek a települési környezettel függnek össze; a nagyvárosiaknak közel egyharmada (29,7%), a falusiaknak nem egészen egytizede járt színházba. A kulturális szokások vonatkozásában a legtöbb területen (mozi, színház, kiállítás, szakkör- és könyvtárlátogatás) a fentieknél jóval markánsabban rajzolódnak ki a gimnazisták és a szakközépiskolások közötti különbségek. Az elmondottak alapján megállapítható, hogy az iskolatípusok közötti különbségek megfigyelhetők a családi nevelésben kifejezésre jutó cselekvési mintákban és értékrendben. A tradicionális értékek inkább a szakközépiskolát végzettek, a modernizációs értékek pedig főként a gimnáziumot végzettek környezetében lelhetők fel. Erre utal a vallásosság, a családi hierarchia merevebb formái, de a különbség

közel sem olyan erőteljes, mint a település és a réteg-hovatartozás alapján feltételezhetnénk. Ennek az az oka, hogy a gimnáziumot végzettek családjának célorientációi, cselekvési mintái, – annak ellenére, hogy összességében eltérnek a szakközépiskolát végzettekéitől –, önmagukban jóval polarizáltabbak. Ennek az az oka, hogy a középiskolába kerültek település-, és réteg-hovatartozás szerint durván két csoportra oszthatók: szellemi és fizikai; illetve városi és falusi háttérűekre, és ennek a két csoportnak célokban, értékekben megfigyelhető különbségei igen plastikusan kirajzolódnak. Különösen nyilvánvaló ez a két pólus a gimnáziumokban. (Ezen különbségek főként a mélyinterjúkból derülnek ki.) A különbségek az iskolatípusok között erőteljesen jelennek meg a kulturális értékek, és a munkának, mint értéknek vonatkozásában. Elemzéseink alapján megállapíthatjuk, hogy a gimnazisták esetében a család inkább szocializál a tanulásra, a kulturális időtöltésre, tehát a tanulás inkább jelent értéket. A szakközépiskolások családja pedig inkább tartja fontosnak a tényleges munkát, illetve ellenőrzi a baráti kapcsolatokat. Az elmondottakból az is következik, hogy a középiskolában különböző célokra, értékre szocializált tanulók „találkoznak”.

A továbbiakban azt vizsgáljuk meg, hogy a középiskola hogyan hatott a középiskolát végzettekre, és milyen volt a középiskolához való viszony. Első lépésben a tanulmányi eredmények alakulását vizsgáljuk.

3.7. A tanulmányi eredmények alakulása. Homogenizáció és szelekció

A közgazdasági, egészségügyi szakközépiskolában a tanulmányi átlag évenkénti alakulását vizsgálva azt tapasztaltuk, hogy az első és negyedik osztály közötti különbség két tized (lásd 10. sz. táblázat). Ha az évenkénti átlag alakulását vizsgáltuk, azt láttuk, hogy az első osztály átlaga 3,4-el indul, és – egytizednyi ingadozással – 1976-ig ez a szám változatlanul, 1976-tól viszont 3,3-re csökken, és ezen a szinten állandósul 1981-ig. A negyedik osztály tanulmányi átlagait vizsgálva viszont azt tapasztaltuk, hogy 1969-től 1976-ig 3,4-ről 3,7-re emelkedik; 1976-ban viszont 3,5-re zuhan és ezen a szinten áll be. Az adatok alapján tehát azt találtuk, hogy a hetvenes évek második felében a tanulmányi átlagok javulását a tanulmányi eredmények csökkenése, majd stagnálása váltja fel. A közgazdasági, egészségügyi szakközépiskolában a jobb tanulmányi eredmény egyre kevésbé jelenik meg célként.

A műszaki szakközépiskolában a tanulmányi átlagok évenkénti alakulását vizsgálva azt tapasztaltuk, hogy az első és negyedik osztály közötti különbség a közgazdasági, egészségügyi szakközépiskolában tapasztaltaktól eltérően alakult. Az első két évben a különbség két tized, 1971-ben egy tizedre csökken, 1973-ban visszaáll a két tizedes különbség, amely a következő két évben egytizedre csökken, majd 1976-tól egyáltalán nincs különbség az első és negyedik osztály tanulmányi átlaga között. Ha a negyedik osztály tanulmányi átlagainak trendjét vizsgáljuk, akkor azt tapasztaljuk, hogy 1969–1973 között – az 1972. év 3,4 kivételével – 3,5 az átlag, amely 1974-ben 3,4-re csökken, majd 1975-től 3,3 – 1979-ben, illetve 1980-ban 3,2-re süllyed! A műszaki szakközépiskolában tehát egyértelmű tendencia a tanulmányi átlagok csökkenése. A hetvenes évek második felében a tanulmányi eredmények szintje már az első osztályban „beáll”, és az ezt követő három tanulmányi évben változatlan marad. Azt is mondhatjuk, hogy a műszaki szakközépiskolát végzetteknek a műszaki szakközépiskola különösebb erőfeszítés nélküli elvégzése volt a céljuk. Az első osztályban kialakulnak azok az iskolai „pozíciók”, amelyek a további évek során megingathatatlanak tűnnek.

A gimnáziumokban 1969-től 1971-ig az első és negyedik osztály tanulmányi átlagai között nem figyelhető meg különbség. Az ezt követő három évben a negyedik osztályban az első osztályhoz képest a tanulmányi eredmény egytizedet romlik, 1975-ben és 1976-ban a csökkenés mértéke eléri a két tizedet (4,1-ről 3,9-re), majd 1977-től nincs különbség az első és negyedik osztály átlaga között, sőt 1980-ban az első osztályhoz képest a negyedik osztályban a tanulmányi átlag egytizedet javul (3,9-ről 4,0-ra). Ha a tanulmányi átlagok trendjét a negyedik osztályban vizsgáljuk, azt tapasztaljuk, hogy a kezdeti 3,8-as átlag 1979-re 4,0-ra emelkedik és ezen a szinten áll be, annak ellenére, hogy első osztályban ingadozásokat tapasztalunk.

A gimnáziumot végzettek tanulmányi eredményeinek alakulása tehát lényegesen eltér a szakközépiskolát végzettekéétől. A gimnáziumokban is megfigyelhető viszont az a tendencia, hogy a hetvenes évek második felétől – 1977-től – a tanulmányi átlagok alapján már az első osztályban kialakulnak az iskolai „pozíciók”. Figyelemre méltó az is, hogy a negyedik osztályban a tanulmányi átlagok javulása úgy következik be, hogy a gimnázium nem enged követelményeiből, pl. a hetvenes évek közepén az első osztályhoz képest romlanak a tanulmányi átlagok.

Az eddigiek során jól kirajzolódtak az iskolatípusonként a származási, települési különbségek. Azt is láttuk, hogy az iskolatípusonként eltérő tanulási „stratégiák” mutatkoznak. A továbbiakban azt vizsgáljuk meg, hogy az eltérő tanulási stratégiákhoz hogyan viszonyul a középiskola. Milyen törekvéseket erősít fel és milyen törekvéseket olt ki? Egyáltalán, a különböző társadalmi csoportok gyerekeinek milyen irányban növeli vagy csökkenti esélyeit?

Ha a tanulmányi eredményeket a közgazdasági-egészségügyi szakközépiskolában az apa foglalkozása szerint vizsgáljuk, úgy a különböző foglalkozáscsoportokat figyelembe véve sem az első, sem a negyedik osztályban nem figyelhető meg lényeges különbség. Az is megállapítható, hogy a tanulmányi eredmény az értelmiségi és az alkalmazott foglalkozású apák gyermekei esetében háromtizednyit – tehát az átlagosnál egytizeddel jobban – javul, de ez sem jelent társadalmi szelekciót. A nagyobb mértékű javulás ugyanis nem eredményez jobb tanulmányi átlagot, hanem inkább csak felzárkózást jelent. Ezen típusú felzárkózás a betanított fizikai foglalkozású apák gyerekeinél is megfigyelhető. A közgazdasági-egészségügyi szakközépiskolában meghatározó szerepet játszó szakmunkás származású gyerekek csoportjának tanulmányi átlaga alacsonyabb, mint az említett csoportoké az első osztályhoz képest a tanulmányi átlag kisebb mértékben emelkedik (3,3-ről 3,5-re). Vagyis az egyik meghatározóvá váló csoportnál kisebb az elmozdulása, úgyszintén fogalmazhatunk, hogy a szakmunkás háttérű fiataloknál egyértelműen csak a szakközépiskola elvégzése a cél.

A műszaki szakközépiskolában a tanulmányi eredményeket az apa foglalkozása szerint vizsgálva, az első osztályban egyáltalán nincsenek különbségek. A negyedik osztályban ez a tendencia megismétlődik egytizednyi (3,3-ről 3,4-re) átlag emelkedéssel. Figyelemre méltó viszont, hogy a legfontosabb csoport – a szakmunkás származású gyerekek csoportjának –, illetve a magasan kvalifikált szakmunkás apák gyerekeinek a tanulmányi átlaga (3,4) alatta marad más foglalkozáscsoportéhoz tartozó gyerekek átlagának, megismételve az első osztály átlagát. Úgy tűnik tehát, hogy a szakmunkás apák gyerekeinek csak a műszaki szakközépiskola elvégzése a céljuk.

A gimnáziumokban az apa foglalkozása szerint nézve a tanulmányi eredményeket jóval differenciáltabb képet kapunk. Az első osztályban a legmagasabb tanulmányi átlagot az értelmiségi apák gyerekei érik el (4,2). A foglalkozás hierarchia szerint lefelé haladva a tanulmányi át-

lagok csökkennek: a szakmunkás származásúaknál az átlag csak 3,8, a különbség tehát négytizednyi! A segédmunkás származásúaknál pedig csak 3,7, a különbség eléri az egytizedet! A negyedik osztályban a tendencia hasonló. Figyelemre méltó viszont, hogy csak az értelmiségi, illetve a vezető származásúaknak nem romlik a tanulmányi átlaga. Ezáltal a távolság e csoportok és más származásúak, de különösen az értelmiségiek és a szakmunkás származásúak között növekszik – a segédmunkásokéhoz hasonlóan eléri az öttizedet! A tanulmányi eredményeket az anya foglalkozása szerint vizsgálva hasonló tendenciát tapasztalunk. A három iskolatípust figyelembe véve azonban, különösen a gimnáziumban – amelyekben a társadalmi szelekció erőteljesen érvényesül – a különbségek markánsabban rajzolódtak ki. A gimnáziumokban tehát a szakközépiskolákkal szemben a tanulmányi eredményekben különbségek figyelhetők meg. A szakközépiskolákban a tanulmányi eredmények stagnálása, csökkenése, az eltérő származású csoportok tanulmányi átlagának kiegyenlítődését, homogenizálódását eredményezi, amely folyamat az iskolai évek során erősödik. Ezzel szemben a gimnáziumokban a tanulmányi átlagok emelkedése társadalmi szelekcióval párosul, amely az iskolai évek során fokozódik. Vagyis a gimnáziumok rekrutációs körükben a szakközépiskolákhoz képest megfigyelhető eltérése az iskolai évek során növekszik. Azáltal, hogy gimnáziumban a fizikai származásúak perifériára kerülnek helyzetükben hasonulnak szakközépiskolás társaikhoz. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a gimnáziumok tovább differenciálják, a szakközépiskolák pedig egy szintre hozzák, integrálják az eltérő családi háttérrel, eltérő értékekkel érkező fiatalokat.

3.8. A középiskolát végzettek céljai

A középiskolák rekrutációs köre, illetve rekrutációs körének változása azonban csak jelzésszerű lehet, ha nem kapcsoljuk össze azzal a kérdéssel, hogy az eltérő anyagi, kulturális háttérű tanulók a középiskola elvégzése során milyen társadalmi csoportokká szerveződnek.

A már idézett struktúra felfogásokkal szemben (Kolosi, 1982) abból a feltevésből indultunk ki, hogy a növekvő hatalmi, anyagi, kulturális életesély különbözősége ellenére az iskolai évek alatt a tanuló fiatalok ugyanazokat az attitűd- és értékmintákat sajátítják el. A hetvenes években ugyanis – nem utolsósorban a középiskolázottak számának növekedésével – kibontakoztak egy új kulturális integráció feltételei.

A középiskolák rekrutációs körének vizsgálatakor szembe tűnt, hogy mind a szakközépiskola, mind a gimnázium, de különösen a szakközépiskola a középrétegek gyerkeinek iskolájává vált. A középréteg kifejezés vitatható, mert az anyagi, hatalmi, kulturális, családi háttérnek laza konglomerátumát fejezi ki. A középiskolának az új kulturális integrációban játszott szerepe viszont éppen akkor érvényesülne, ha a középiskola elvégzése szerepet játszana a középréteghez tartozás elmélyítésében. Másképpen fogalmazva olyan célokat, értékeket sajátítanak el a fiatalok, amelyek a jövőbeli anyagi, kulturális, hatalmi karrierjük során szerepet játszanának egy új, szüleiknél konzisztensebb csoporttudat, középosztálytudat kialakulásában. Erre a kérdésre a középiskolát végzett fiatalok céljainak, aspirációjának, életstratégiájának függvényében adhatunk választ.

A középiskolát végzettek céljaik alapján két csoportba sorolhatók.¹⁴ Az egyik a tanulást, foglalkozást, családi életet, emberi kapcsolatokat és anyagi javakat egyaránt fontosnak tartó, a közéleti, politikai célokat viszont egyértelműen elutasító csoport – ennek tagjai nem rendelkeznek semmiféle tudományos, művészeti ambícióval – őket nevezhetjük napjaink kispolgárának. E típus köré szerveződik a csupán családi életet és anyagi javakat preferáló csoport is.

A középiskolát végzettek másik – százalékarányában jóval kisebb, a végzetteknek mintegy egyötödét képező – csoportját azok a fiatalok képezik, akik középiskolás korukban a tanulást, a tudományos, művészeti, valamint a közéleti, politikai célokat tartották fontosnak – s akiket ezért az ideális értelmiségi típusának nevezhetjük. Figyelemreméltó, hogy az e csoport köré szerveződő – elsősorban a tanulásnak prioritást adó – csoportok egyéb céljaik tekintetében inkább közelednek a *kispolgári* életvitelhez, mint az *ideális értelmiségi*éhez.

Vizsgálataink alapján azt tapasztaltuk, hogy a középiskolások céljait erőteljesen befolyásolja a középiskola típusának megválasztása. A *kispolgár* típusa inkább jellemző a szakközépiskolát, mint a gimnáziumot végzettekre, akiknél fontos szerepet játszik az *ideális értelmiségi* típusa. Ez összefügg a két iskolatípus származási összetételében mutatkozó különbségével, illetve különösen a közgazdasági és az egészségügyi szakközépiskolák elnöiesedésével. Vagyis a szellemi, ezen belül különösen az értelmiségi származásúak inkább az *ideális értelmiségi*hez állnak közel, míg a fizikai származásúak, falusiak inkább vallják magukénak a *kispolgár*

¹⁴ A középiskolát végzettek céljait klaszterelemzéssel vizsgáltuk.

célkitűzéseit. A szakközépiskolákban eltöltött középiskolai évek során, a szellemi származásúak is egyre inkább a *kispolgár* céljait tűzik maguk elé. A gimnáziumokban viszont annak ellenére, hogy az *ideális értelmiségi* típus a mintaadó – pl.: az osztálytársi kapcsolatok vizsgálatakor a legtöbbször választott barát ezen minta képviselői közül került ki –, mégsem válik olyan általánossá, mint a szakközépiskolákban a *kispolgáré*. A gimnáziumokban ugyanis a továbbtanulási esélyek nagyon korán, szinte már az első osztályban tudatosulnak, és azok, akik kiesnek a versenyből, elfordulnak az *ideális értelmiségi* típustól. A hetvenes évek középiskolája tehát a *kispolgárt* motiválja, a szakközépiskola ez irányba homogenizál, a gimnázium pedig ez irányba szelektál.

A középiskolások céljaiban megfigyelhető kiegyenlítődés a hetvenes évek társadalmi szerkezetében bekövetkezett változásokkal is összekapcsolható. A társadalom szerkezetével, mobilitásával foglalkozó szociológiai kutatások egybehangzóan állapítják meg, hogy az elmúlt évtizedben egy lépcsőzetes mobilitás, általánosabban fogalmazva egy felfelé csúszó reprodukció érvényesült (Ferge 1982). Az a megállapítás is igaznak tűnik, hogy a felfelé csúszó reprodukció összekapcsolódott a jó helyzetek elérhetőségének beszűkülésével. A jó helyzetek elérhetőségének feltételei különösen az értelmiségiek számára romlottak meg.

Miután a hetvenes években a jó helyzeteknek az iskolai tudás révén való elérhetősége megnehezült – többek között a gazdasági feltételek romlása miatt is –, a társadalmi felemelkedés *social jumping* formáját a *social climbing*-stratégia váltotta fel, amely kedvezett a *kispolgártípus* elterjedésének, azt is mondhatjuk: általánossá válásának. Ezek a folyamatok mindenekelőtt a szakközépiskolákban jutottak érvényre. A hetvenes évek szakközépiskolája *kulturális téren egy szintre hozó olvasztótégely feladatkörének ellátására rendezkedik be*. A tanulók számára csak *olyan elvárásokat támaszt, amelyeket az alacsonyabb kulturális háttérű családok gyermekei is teljesíteni tudnak*. Azaz az iskola és tanuló (illetve család) elvárásai egy, a gimnáziumokénál alacsonyabb szinten találkoznak. (Sőt, a középszint is süllyed, hiszen a tanulmányi eredmények romlása figyelhető meg 1969–81 között.) A szakközépiskolának ez az engedékenysége jól harmonizál a családnak, végső soron *a társadalom széles rétegeinek azzal a stratégiájával, amely a kisebb, de elérhető, az anyagiakat középpontba állító célok elérésére ösztönöz*. Indokoltnak látszik ezt a jelenséget az iskola *elcsaládiasulásának*, általánosabban fogalmazva *privatizálódásának* tekinteni. Azaz ez esetben az iskola kompromisszumot köt a családdal, a szociálintegráció egyik fő

színterével, és sáncai közé beenged egyes, a család által preferált célokat, jelenségeket. (Ez pontosan ellenkezője az ötvenes-hatvanas évek iskolájának, amikor az iskola által követelt értékek uralkodtak a család felett.)

A gimnáziumokban éppen egy ellenkező előjelű, a homogenizációs folyamattal szemben egyre erőteljesebb szelekció eredményez hasonló tendenciát. *A jó értelmiségi pozíciók elérhetőségének megnehezülése, az értelmiségi kulturális privilégiumainak fokozottabb érvényesüléséhez vezet. A gimnazisták egyre nagyobb része válik iskolán kívülivé. A jó tanulók, tehát a továbbtanulásra jogosultak tábora szinte a megfelelő gimnázium megválasztásakor, a gimnázium falain belül pedig már az első osztály végére kialakul. Ezáltal egyre szélesebb az a réteg, amely mintegy kikerül a gimnázium által sugallt értelmiségi minta bűvköréből. Mivel a kívül rekedtek köre többségében a jó anyagi helyzetű nem értelmiségi családokból származik, a privatizálódás e csoportoknál is a szakközépiskolát végzettekhez hasonló életkarrier-minták átvételéhez vezet.*

Az értelmiségi minták átvétele azonban egyáltalán nem eredményez tudás centrikus karrierorientáltságot. Elsősorban azért nem, mert a kiválasztódás nem a teljesítményorientáltság mentén, hanem *a tudás mintegy rendi átörökítése révén történik. Ez a folyamat a gimnazista fiatalok körében a társadalmat kívülről néző, annak javait élvező, „lubickoló” életvitelhez vezet, amit némi iróniával posztmateriális értékrendnek is hívhatunk.*

A hetvenes évek végére tehát a középiskolát végzettek értékrendszerében a tanulásnak, mint a tudás intézményes elsajátításának a szerepe háttérbe szorult. A tehetség szerintiük a jó anyagiak, a jó foglalkozás elérésére szolgál. A kapcsolatok, összeköttetések hangsúlyozásával együtt ezt a folyamatot a privatizáló értékek térhódításának is nevezhetjük.

A privatizált konformizmus ideológiájával már nem valamiféle teljesítményorientált értelmiségi ideológia versenyez, hanem az élet élvezetét valló posztmateriális társadalomfelfogás (Hankiss-Manchin-Füstös-Szakolczai, 1982).

Téves lenne az elmondottakból azt a következtetést levonni, hogy a középiskola közvetlenül szocializál a privatizáló konformizmusra. A privatizáló konformizmus sikerét a középiskola azáltal éri el, hogy teret enged a családtól kapott indíttatások érvényesülésének, s legitimálja azokat.

A kérdés a továbbiakban úgy vetődik fel, hogy a középiskolát végzettek ezzel az ideológiával milyen esélyekkel rendelkeznek, másképpen fogalmazva: milyen életstratégiával párosítható ez az ideológia, illetve mi alkalmazásának feltétele.

3.9. A családi és középiskolai státusz kölcsönhatása és életkarrier

Ahhoz, hogy a középiskolát végzettek életkarrierjét vizsgáljuk, vissza kell térnünk eredeti kiindulópontunkhoz, vagyis hogy a fiatalok társadalmi státusza a családi és a középiskolai státusz kölcsönhatásában értelmezhető. A felállított modellben¹⁵ a családi háttérrel szétválasztottuk kulturális, szociális, valamint politikai és ideológiai faktorokra. Feltételeztük ugyanis, hogy a családnak kulturális és szociális, valamint a politikai és ideológiai hatását kifejező faktorok végső soron együttesen befolyásolják a középiskolások életkarrierjét, de elkülönítésük éppen azért fontos, mert a fiatalok státuszhelyzetének szétválása, illetve együtt járása ezáltal válik vizsgálhatóvá. A szétválasztást indokolta a családi/szülői státusz inkonzisztens volta, valamint e faktoroknak a fiatalok életkarrierjére gyakorolt szerepének különbözősége is. A próbafutások során azonban kitűnt, hogy a kulturális és a szociális faktor szétválasztásának nincs értelme a rendkívül erős korreláció miatt, ezért ezeket összevontuk. A politikai és ideológiai faktort (a szülők párttagsága, vallásos nevelés) viszont ellentmondásos viselkedésük miatt külön faktorként hagytuk meg. A családi háttér politikai, ideológiai szerepét kifejező változók, a szülők párttagsága, a családi nevelés jellege (vallásos-ateista) kevésbé kapcsolódtak hierarchikusan a szociális, kulturális háttérhez; lent és fent egyaránt szerepet játszottak. A modell felállításakor azt is feltételeznünk kellett, hogy a fiatalok életkarrierjére hatással van nemük és életkoruk.

¹⁵ A modellt az ún. LISREL-eljárással készítettük. A *Jöreskog* által kifejlesztett LISREL-program segítségével egy lineáris egyenletrendszer ismeretlen együtthatói becsülhetők. Legáltalánosabb formájában az egyenletrendszer közvetlenül nem mérhető (látens) változókat is tartalmaz, melyek több közvetlenül mért változón alapulnak. A modell mind az egyenletrendszerben (reziduálok, diszturbanciák), mind a közvetlenül mért változók esetén (megfigyelési, mérési hibák) megenged hibákat, és becslést szolgáltat a reziduálok és a mérési hibák kovariancia mátrixára éppúgy, mint az egyenletrendszer oksági összefüggést kifejező együtthatóira, feltéve, hogy minden paraméterekre nézve csak egyetlen megoldás lehetséges.

Az általunk használt program a LISREL egy korai változata, melyet alkalmassá tettünk OSIRIS-adathalmazok és mátrixok közvetlen olvasására, és a nehézkes paramétermegadási módszert kulcsszavas paraméterezéssel helyettesítettük. (A matematikai munkálatokat *Tóth Abonyi Mihály* végezte a *JATE Kalmár László Kibernetikai Intézetében*.)

A fiatalok életútját meghatározó másik tényező, a középiskolai státusz esetében tekintettel kellett lennünk a középiskolák hierarchizáltságára, ezt az iskolák tanulmányi átlagaival, illetve a gimnáziumok és szakközépiskolák elkülönülését kifejező változókkal mértük.

A fiatalok társadalmi státuszának összetevői közül pedig iskolázottságukat, foglalkozásukat, politikai szervezeti pozíciójukat (párt-, szakszervezeti funkció, illetve tagság/nem tagság) vizsgáltuk, valamint munkahelyi és másodlagos gazdaságbeli jövedelmüket.

Felállított modellünk egyik kérdése, hogy *a szociális, kulturális és politikai, ideológiai családi háttér, valamint a fiatalok nem- és kormegoszlása, milyen mértékben hat a fiatalok középiskolai státuszára, illetve fejezi ki azt.* Másik kérdésünk pedig az, hogy *a család szociális, kulturális háttére vagy a középiskolai státusz kap-e nagyobb súlyt a fiatalok iskolázottságának, foglalkozásának, politikai, közéleti részvételének, munkahelyi és másodlagos jövedelmének, összegezve: társadalmi státuszának alakulásában.*

Hipotézis 1.

A család szociális, kulturális háttére közvetlenül hat az iskolázottságra, az iskolázottság pedig a foglalkozási, politikai szervezeti pozícióra, illetve azok a fiatalok jövedelmére. Végző soron tehát a család szociális, kulturális háttére meghatározza a középiskolát végzett fiatalok társadalmi státuszát, de a középiskola ebben nem egyszerű transzmissziós szerepet tölt be, jölehet a család kulturális, szociális háttérének függvényében a középiskola önmagában is igen fontos szerepet játszik a fiatalok társadalmi státuszának meghatározásában, sőt bizonyos feltételek között a család kulturális, szociális hatását a középiskola veszi át. Többek között azért is, mert a középiskolán belül olyan rejtett folyamatok zajlanak le – gondolunk például az előzőekben részletesen tárgyalt kispolgári ideológia elterjedésére –, amely révén a fiatalok már a középiskolában felismerték hatalmi, kulturális esélyeiket (Apple, 1982).

Hipotézis 2.

A középiskola megválasztásában a család szociális, kulturális illetve politikai háttére eltérő súllyal jelenik meg. Továbbá feltételeztük, hogy a fiatalok közéleti részvételére gyakorolt hatásában a középiskolák között különbségek figyelhetők meg, pontosabban fogalmazva: szétválík a kulturális, illetve a politikai karrierükre gyakorolt hatás.

5. sz. ábra: A családi háttér és életút Lisrel-modell χ^2 : 135, szabadság fok: 472,1410

A Lisrel-modellben szereplő változók korrelációs mátrixa

1	17	22	14	2	20	21	9	10	23
Iskola	Isk. típ.	Isk. végz.	Fogl.	Mozg.	Munk.-i	2. gaz.	Apa	Anya	Külföld
			pozíció				isk. végz.		

1	—									
17	0,53	—								
22	0,34	0,38	—							
14	0,24	0,21	0,48	—						
2	0,04	0,05	0,17	0,20	—					
20	-0,16	-0,07	0,11	-0,03	0,03	—				
21	-0,07	-0,03	0,07	0,03	0,01	0,12	—			
9	0,22	0,34	0,33	0,15	0,19	0,05	-0,02	—		
10	0,26	0,37	0,36	0,15	0,12	0,06	-0,02	0,60	—	
23	0,06	0,06	0,08	0,01	0,05	0,03	0,01	0,26	0,31	—
24	0,11	0,19	0,15	0,04	0,02	-0,02	-0,08	0,25	0,30	0,13
25	0,07	0,09	0,11	0,03	0,11	0,11	0,02	0,29	0,14	0,09
26	0,05	0,06	0,09	0,06	0,10	0,05	-0,01	0,12	0,22	0,04
27	0,06	0,04	0,02	0,03	0,09	0,03	-0,05	0,16	0,18	0,03
12	0,12	0,20	0,21	0,11	0,12	-0,09	0,03	0,54	0,38	0,22
13	0,21	0,29	0,28	0,15	0,07	0,02	-0,04	0,50	0,68	0,26
28	0,01	-0,07	-0,08	-0,06	-0,11	-0,02	0,07	-0,24	-0,25	-0,15
18	0,11	0,18	0,11	0,02	0,16	-0,01	-0,08	0,32	0,30	0,22
16	0,35	0,06	0,01	0,25	0,13	-0,37	-0,14	-0,07	-0,05	-0,06
19	0,13	0,01	0,01	-0,01	0,08	-0,21	-0,12	0,05	0,14	0,02
17	0,06	—								
22	0,13	0,27	—							
14	0,15	0,24	0,23	—						
2	0,2	0,37	0,18	0,19	—					
20	-0,26	0,16	0,21	0,18	0,39	—				
21	-0,16	-0,15	-0,08	-0,27	-0,19	-0,31	—			
9	0,19	0,13	0,10	0,29	0,21	0,33	-0,39	—		
10	-0,08	-0,10	0,01	-0,01	-0,08	-0,04	0,07	-0,01	—	
23	0,14	-0,13	0,01	0,08	0,01	0,07	-0,02	-0,02	0,15	—

A modellből leolvasható (lásd: 5. sz. ábra), hogy a család szociális, kulturális háttére elsősorban a középiskola megválasztásakor érvénye-

sül, mégpedig olymódon, hogy a magasabb szociális, kulturális háttérű családi környezetből inkább kerülnek a gyerekek elit iskolába, azon belül elit gimnáziumba. Figyelemre méltó az is, hogy 1969 és 1981 között a család szociális, kulturális háttérének hatása az adott középiskolák megválasztásakor valamelyest csökkent. (Erre utal a születési év és a család szociális, kulturális háttére közti negatív korreláció.) Az iskolázottság elsősorban a foglalkozásra hat, de hatása van a fiatalok politikai, szervezeti pozíciójára, valamint mind a munkahelyi, mind a második gazdaságból származó jövedelmére is.

Ki kell emelnünk a középiskolának a fiatalok politikai, szervezeti pozíciójára gyakorolt hatását, *az elitiskolák inkább több tudásra, értelmiségi karrierre orientálnak (erre utal a negatív korreláció), míg egyes középiskolák, különösen a szakközépiskolák olyan életpályát indukálnak, amely során megnő a közéletben való részvétel jelentősége. A család politikai, ideológiai háttérének hatása van a fiatalok politikai, szervezeti pozíciójára, de munkahelyi jövedelmére is.*

Figyelemre méltó, hogy a nemnek a szerepe milyen erős az iskola kiválasztásában. Az iskolázottsági szint a nőknél kevésbé emelkedik, foglalkozás szerint viszont inkább válnak szellemivé (alkalmazottá), és inkább lesznek tagjai a munkahelyi politikai, társadalmi szervezeteknek. A fiúk ezzel szemben inkább a második gazdaság felé orientálódnak.

Ha modellünket – minden bizonytalanság ellenére – a középiskolát végzettek csoport- és osztályszerveződése szempontjából értelmezzük, az alábbi következtetéseket vonhatjuk le:

- a tárgyalt időszakban a család szociális, kulturális háttérének hatása az életkarrier alakulására mindenekelőtt a középiskola megválasztásában érvényesült;
- a középiskolai státusz játszik legnagyobb szerepet a fiatalok iskolázottságának további alakulásában, de befolyásolja a politikai, közéleti részvételüket is.

Ez a két hatás viszont szétválik, az elit iskolák – elsősorban a gimnáziumok –, inkább az értelmiségi tudás, a többiek viszont inkább a redisztributív „intézményesültségek” – mindenekelőtt politikai, közéleti szervezetek (MSZMP, szakszervezet, KISZ) – elfogadása felé orientálnak.

Mindkét esetben érvényesül a családi háttér szerepe, az értelmiségi orientáltságnál a család szociális, kulturális faktorának hatása, a közéleti, politikai orientációnál viszont a politikai, ideológiai faktoré.

A középiskolai státusz erőteljes magyarázó tényezője a nemek szerinti megoszlás. A lányok életkarrierje a középszintű szellemi pálya, a férfiakénál alacsonyabb munkahelyi jövedelem, nagyobb arányú közéleti, politikai szervezeti tagság, azaz a lojalitás.

A fiúknál viszont a második gazdaság felé fordulás nagyobb valószínűsége egy új stratégiát, a *gazdasági autonómia* megteremtésének stratégiáját vonja maga után az eddigi „intézményesültségek” felé megnyilvánuló *szervezetkonform* stratégia helyett, illetve mellett.

A középiskolák meghatározó szerepe azonban (erőteljes hierarchizáltságuk mellett) a család szociális, kulturális faktorának függvényében érvényesül. Ez és a család szociális, kulturális hátterének közvetlen hatása az iskolázottságra azt valószínűsíti, hogy *a középiskolát végzettek szürke tömegétől már a középiskola megválasztásakor erőteljesen elkülönülnek az elit csoportok gyerekei, de – mint már az előzőekben láttuk – a középiskolai évek során csak fokozódik ez az elkülönülés céljaik, aspirációik és baráti kapcsolataik szerveződése szerint. Mannheim kifejezésével élve: nemzedékünknek ez az a konkrét csoportja, amely szembefordul a meglévő kisprivilegiumokat szolgáltató államszocialista intézményesültségekkel.*

A középiskolai hierarchiában *alul elhelyezkedő intézmények, többnyire szakközépiskolák, ismét csak a szülők politikai, ideológiai hátterének rásegítésével, esetleges politikai, szervezeti karrier révén kapott privilegiumokkal tudják kompenzálni a feltörekedni vágyókat.*

A középiskolák azonban *a fiatalok döntő többsége számára a középre tartozást, középbe kerülést biztosítják; a lányok számára a középszintű szellemi válással járó munkahelyi kisprivilegiumok, a fiúk számára pedig egy esetleges második gazdaságbeli karrier privilegiuma teszi lehetővé a középosztályhoz tartozást – mintegy garantálva a politikai szervezeti tagsággal járó vagy egyszerűen csak apolitikus lojalitást.*

A középiskolák meghatározó szerepe – mint már az előzőekben láttuk – nemcsak egy meghatározott anyagi, hatalmi, kulturális karrierre gyakorolt hatásában van, hanem abban is, hogy a középiskolába kerültek milyen érvényesülési ideológiát sajátítanak el.

3.10. A fiatalok társadalmi csoportjai – életstratégiák¹⁶

Ezek alapján kiderül, hogy a középosztálybeli családok (kisiparosok,

¹⁶ Az életstratégiák, reprodukciós stratégiák kifejezést Bourdieu-től vettük át. Bourdieu külön foglalkozik többek között az alkalmazott reprodukciós

kereskedők, középkáderek, alkalmazottak) közül azokban, amelyek épp magas termékenyséjük (négy vagy több gyermek) révén különböznek osztályuk többi részétől, a gyermekeknek nincs több esélyük, hogy a hatodik osztályba lépjenek, mint a munkásgyerekeknek, akik két vagy háromgyerekes családból származnak. Bourdieu ezen életstratégiához kapcsolja az életvitelt is, amely a szegény középosztálynál jelen élvezetről lemondó aszkétikus életmód (Bourdieu, 1978).

A középiskolát végzett fiatalok életkarrier-típusait a bevétel- és kiadás-szerkezet elemzésének segítségével írhatjuk le. A klaszter-elemzés során nyolc releváns csoportot kaptunk.¹⁷ (lásd: 6. sz. táblázat)

6. sz. táblázat: Életstratégia típusok a háztartási kiadás és bevétel alapján (1984)

a változók neve	MINTA (n = 673) Ft	csoportot magyarázó érték %-ban	1	2	3	4	5	6	7	8
			csoport							
			6,3	14,2	16,4	4,5	21,3	6,2	5,9	20,2
			a minta %-ban							
			Ft	Ft	Ft	Ft	Ft	Ft	Ft	Ft
KIADÁS										
1. kisgazdaság	836	23,1	6457	172	543	907	292	750	451	191
2. lakbér	156	28,2	14	563	0	151	74	163	41	128
3. OTP-kölcsön	433	46,0	784	118	1166	313	239	428	806	38

stratégiával is. Hangsúlyozza, így pl. a hatodik osztályba lépésre vonatkozó, a társadalmi osztályok és a gyermekek száma szerint bontott, statisztikai adatok alapján megragadható az a viszony, amely csaknem közvetlenül kapcsolja össze a termékenységi és az oktatási stratégiákat

- ¹⁷ A bevétel- és kiadásszerkezet alapján a klaszter-eljárással tíz csoportot képeztünk. Ezek közül két csoport igen kis létszámú (a minta 1,4 illetve 1%-át teszik ki), ezért az elemzésünkben nem vettük figyelembe, az elkülönült csoportok magyarázati szintje 31,9 %. A kapott csoportok elemzésekor néztük a fiatalok gyerekkori családi környezetének és jelenlegi helyzetének legfontosabb jellemzőit, valamint a már elemzett középiskolai célok megvalósulási szintjének megítélését is.

4. munkahelyi kölcsön	1	71,6	7	6	22	21	3	14	390	1
5. házadó	113	70,3	85	94	31	13	118	55	69	43
6. lakásrezsi	955	30,2	1616	1419	1228	1069	757	847	1081	362
7. háztartási pénz	2346	39,3	3038	3008	2196	2553	3041	2727	2632	778
8. gépjármő	618	33,3	2464	702	352	1100	482	919	348	146
9. ruházzkodás*	7947	28,2	16276	5956	6158	10747	11132	9567	6809	3918
10. bútor*	6117	57,1	3235	1265	4787	5884	2949	37351	10369	861
11. nyaralás*	6811	35,5	7346	3929	4157	29285	8359	6541	5586	454
12. megtakarítás	1098	16,4	2055	509	633	3240	1464	1767	476	702

BEVÉTEL

1. k. fizetése	3270	7,4	3922	2894	3158	4360	3694	3600	3986	2423
2. h. fizetése	2551	16,5	3548	2780	2814	2386	3054	3821	2996	612
3. k. fiz. különmunka	278	2,2	667	278	240	123	240	394	44	231
4. h. fiz. különmunka	221	1,3	333	425	395	269	126	166	235	8
5. k. szellemi különmunka	694	2,4	1111	49	413	3476	576	1574	475	529
6. h. szellemi különmunka	159	1,6	0	12	231	15	537	32	0	9
7. k. másodállás	112	1,5	111	49	258	72	52	64	241	104
8. h. másodállás	98	2,1	86	74	254	115	104	43	88	17
9. kisgazdaság	7234	20,0	48341	2148	3311	20958	1884	7106	5205	2486
10. k. vállalkozás	460	2.1	3541	406	602	231	33	347	441	26
11. h. vállalkozás	137	2.1	0	98	129	0	77	989	59	0

Az első csoportnál (a minta 6,3%-a) megfigyelhető a családi gazdaságra fordított igen magas kiadás. Magas lakásrezsi és jelentős gépjárműköltség, valamint a ruházzkodásra fordított jelentős összeg. Jellemző még a megtakarított pénzösszeg magas aránya. Ezt a csoportot a gazdálkodásba *beruházó-felhalmozó stratégiát* követő csoportnak nevezhetjük, ahol a kulturális presztízsfogyasztás (lakás, ruha) is jelentős. A mintánkban szereplők közül ez a legidősebb korcsoport, átlagosan 29-30 évesek. A bevételt szemlélve látható, hogy mind a kérdezett, mind házastársának fizetése magasabb az átlagosnál, és meghatározó a kisgazdaságból-különmunkából származó jövedelem.

A csoport családi hátterét vizsgálva kitűnik, hogy a szakmunkás-segédmunkás apák aránya a meghatározó, az anyáknál e két foglalkozási ágon túl jelentős még a háztartásbeliek száma is. Szintén magas a háztáji gazdálkodással foglalkozó szülők aránya. A meghatározó iskolatípusok a közgazdasági és műszaki szakközépiskolák – a nemek arányában a férfiak jelenléte a domináns. A foglalkozási szerkezet polarizált: magas a vezetők és a műszaki pályán lévők aránya, utóbbin belül meghatározó a magasan kvalifikált szakmunkások jelenléte. E csoport tagjainak túlnyomó többsége házasságban, a házastársak foglalkozása mintegy „tükrözi” a kérdezettek foglalkozását.

Ennél a csoportnál a legfontosabb célok a családi élet, az emberi kapcsolatok, a megfelelő anyagiak voltak, e céljaik megvalósulásával többségükben elégedettek.

A második csoport (a minta 14,2 %-a) kiadásszerkezetében a legfeltűnőbb, hogy a többség tanácsi-szövetkezeti lakásban lakik, s magas lakásrezsit fizet. Jellemző a háztartási kiadás magas aránya. Átlagos életkoruk 27-28 év. A csoportba soroltak egyéni életberendezkedésük kezdeti szakaszában vannak, így a megszerzett javakat mintegy „felélik”. Jövedelmük az átlagosnál alacsonyabb, nemcsak az első, de a második gazdaság szférájában is. Családi hátterükben megfigyelhető a szakmunkás apák magas aránya; az anyák körében pedig az alkalmazotti foglalkozásuk a meghatározók. A szülők életvitelében a háztáji gazdaság szerepe jelentéktelen, illetve a többi csoporthoz képest a legkisebb jelentőségű. Meghatározó iskolatípusok a gimnázium, a közgazdasági és egészségügyi szakközépiskola – a csoport tagjainak többsége nő. Jelentős az értelmiségiek és az alkalmazottak aránya, a házastársak többsége szakmunkás – bár a házasságok aránya e csoporton belül alacsony. Legmagasabb az egyetemre végzett kérdezettek aránya, legtöbben végzetek tanító- és óvónőképzőt, illetve sokuk jelenleg végzi az egyetemet és a főiskolát.

Helyzetük értékelésében pozitív előjelet kap a foglalkozási és tanulási célok megvalósulása, mégis legfontosabb céljuk a családi élet, az emberi kapcsolatok megvalósítása, amivel elégedettek, szintúgy fontos a lelki, jellembeli fejlődés – megítélésük szerint ez számukra kedvezően alakult. Az anyagi céljaikat tekintik legkevésbé megvalósultnak.

A harmadik csoport (a minta 16,4%-a) arányában jelentős. Kiadásszerkezetük alapján az előző csoport egy variációjának tekinthetők: míg a másodiknál a lakásra fordított kiadás a legjelentősebb, ennél a csoport-

nál az OTP-törlesztés köti le az anyagi erőforrások nagyobbik hányadát. Ez a csoport is az életberendezkedés kezdetén áll. Életkoruk 27-28 év. Jövedelmük szintén alacsonyabb az átlagosnál. Családi háttérükben megfigyelhető, hogy itt a legmagasabb a segédmunkás apák aránya, közel ilyen súllyal vannak jelen a szakmunkás apák is, azonban az apák negyede értelmiségi. Az anyák foglalkozási arányában döntő a háztartásbeliek, de jelentős még a segédmunkások szerepe. A háztáji gazdálkodás kevésbé jellemző. Túlnyomó többségük közgazdasági-egészségügyi szakközépiskolában végzett, a gimnáziumot végzettek egyharmad arányban vannak jelen. Háromnegyedük nő. Foglalkozásuk szerint a legtöbben értelmiségiek, ezen kívül az alkalmazottak jelenléte is nagyarányú. Nagyobb részük házas. Házastársaik között nagy a szakmunkások aránya, illetve a segédmunkásoké. Célként legtöbben a családi életet, az emberi kapcsolatokat nevezték meg.

A *negyedik csoport* (a minta 4,5 %-a) a bevétel-kiadás szerkezet alapján különbözik az eddigi csoportoktól. Igen sokat költenek a nyaralásra, a ruházkodásra e csoport tagjai, de a pénzmegtakarítás aránya emellett is jelentős. Átlagos életkoruk 25-26 év. Fizetésük a legmagasabb a csoportok között, és a szellemi különmunkából, valamint a kisgazdaságból származó jövedelem is jelentős. A foglalkozás szerinti megoszlásban a legnagyobb a szakmunkás, jelentős az értelmiségi apák aránya, az anyák főként szakmunkások és alkalmazottak. A szülők esetében a háztáji árutermelés nem számottevő. A csoportnak több, mint fele műszaki szakközépiskolába járt, emellett jelentős a közgazdasági-egészségügyi szakközépiskolát végzettek aránya. Nagyobb részük férfi. A legjellemzőbb foglalkozások a szakmunkás, alsó és középszintű vezető. A házastársak foglalkozása megegyezik ezzel. Az egyetemet, főiskolát végzettek aránya alacsony. E csoportnál a családi helyzet reprodukciójáról beszélhetünk, ami erősebb kulturális fogyasztási aspirációval bővül.

Az összes csoport közül e csoport tagjainak a foglalkozási elképzelései teljesültek leginkább. A családi élettel, az emberi kapcsolatokkal, a tanulással kapcsolatos vágyaik már kevésbé valósultak meg. A lelki-jellembeli, közéleti célok középiskolás korukban másokéhoz képest nagyobb szerepet kaptak. Különösen a közéleti ambíciójuk alapján különböznek szüleiktől.

Az *ötödik csoport* (a minta 21,3 %-a) a legnagyobb. Jellemző a magánházzal kapcsolatos kiadások nagysága, jelentős összeget fordítanak a háztartásra, ruházkodásra és nyaralásra. Életkoruk 26-27 év. A cso-

portra jellemző az átlagosnál magasabb jövedelem, és a házastárs jövedelme is itt a legmagasabb. A különmunkából, háztájiból származó jövedelem elenyésző. Családi háttérük heterogén, az apák foglalkozása szakmunkás és értelmiségi, de a segédmunkás apák is megtalálhatók. Magas a szakmunkás, alkalmazott, segédmunkás és háztartásbeli anyák aránya is. Háztájival a szülők harmada rendelkezik. A csoport tagjainak nagy része közgazdasági-egészségügyi szakközépiskolába járt, de a másik két iskolatípus szerepe is jelentős. Többségük nő, legjelentősebb az alkalmazotti foglalkozásúak aránya. Háromnegyedük házas, a házastársak legnagyobb része szakmunkás. Sokan végeztek főiskolát.

A célok között fontos szerepet kaptak az emberi kapcsolatok, s azoknak a megvalósulása ennél a csoportnál a legnagyobb arányú. A családi élet és más célok – kivéve a közéletit – szintén jelentősek. Ez a csoport „tipikus középrétegnek” nevezhető, ahol fontos a privát szféra kiépítése, amelyet a házassági „stratégia” biztosít.

A *hatodik csoport* (a minta 8,2 %-a) kiadására a legjellemzőbb a lakás belső berendezésére fordított magas összeg. Életkoruk 28-29 év. Magas a házastárs jövedelme, valamint a szellemi különmunkából származó jövedelem is. A háztájiból származó jövedelem átlagos. E csoportnál a legmagasabb az értelmiségi apák aránya, de jelentős a szakmunkás apáké is. Az anyák foglalkozására nézve jellemző az értelmiségi munkakör. A szülők második gazdaságban való részvétele átlagon felüli. A csoport tagjainak fele közgazdasági, harmada műszaki szakközépiskolába járt, ötöde gimnáziumba. A csoport 80%-a házas, a házastársak döntő többsége szakmunkás, míg a kérdezetteknel az alkalmazotti foglalkozás ilyen arányú.

A családi élet, az emberi kapcsolatok, és a tanulás a leginkább megvalósult célok között jelenik meg. A foglalkozás, az anyagiak nem jelentek meg célként.

A *hetedik csoport* (a minta 5,9%-a) jellemzői közé tartozik a jelentős munkahelyi támogatás, a nagy összegű OTP-törlesztés, valamint a lakásberendezésre fordított jelentős arányú kiadás. Az átlagos életkor 29-30 év. Magas a saját jövedelem, minden más bevételi forrás az átlagoshoz közeli. Az apáknak csaknem fele szakmunkás, az anyák foglalkozása igen heterogén. A szülők negyede rendelkezik háztájival, ötödük intenzív árutermelő. Az idesorolt megkérdezettek fele közgazdasági-egészségügyi szakközépiskolát végzett. Túlnyomó részük férfi. A csoport fele alkalmazott, negyede szakmunkás. E csoportban a legmagas-

sabb a házások aránya. A házastársak között az alkalmazottak aránya a legmagasabb. Az egyetemet végzettek aránya elenyésző, sokan végeztek azonban szakmunkásképzőt – főként a volt gimnazisták.

Legjellemzőbb a családi élet terén kitűzött célok teljes megvalósulása, de jelentős a közéleti célok szerepe és megvalósulása is. Más célok alig fordulnak elő, kivéve az anyagiak.

A *nyolcadik csoportra* (a minta 20,2%-a) az átlagosnál sokkal alacsonyabb kiadások a jellemzők – ők a legfiatalabbak; életkoruk 22-23 év. Alacsony a jövedelmük, s a csoport tagjai többnyire szüleikkel élnek együtt. Ebben a csoportban a legmagasabb a szellemi-értelmiségi foglalkozású apák aránya, az anyáknál ez kiegészül az alkalmazottak 1/3-os arányával. A háztáji, az árutermelés jelentős, azaz feltehetően falusi szülői háttérrel rendelkeznek. Legnagyobb a gimnáziumot végzettek aránya, s majdnem ilyen jelentős a közgazdasági szakközépiskolát végzettké is. Nagy részük férfi. Az e csoportba sorolt megkérdezettek között igen sok az alkalmazotti foglalkozású, többségük vagy jelenleg végez egyetemet, vagy már elvégezte azt. Kevesen házások a csoportban.

A tanulással kapcsolatos célokat érték el a leginkább, ezt követi az emberi kapcsolatok, a foglalkozási célok megvalósulása. A családi élettel kapcsolatos célok megvalósulási szintje igen alacsony.

A leírt társadalmi csoportok többségének tagjai egyfelől *a családi célok, aspirációk, értékek*, másfelől *a középiskolákban megerősödő privatizálódást középpontba állító célok, értékek mentén kulturálisan integráltak, többségükben anyagi, hatalmi kisprivilegiumokkal rendelkeznek*. E társadalmi csoportok középosztály-jellegét csak erősíti, hogy *az értelmiségiek, alkalmazottak, sőt a szakmunkások sem válnak el egymástól élesen, az elkülönülés inkább a redisztributív rendhez kötődő szervezetkonform, illetve sok szálon a piacokonform életstratégia között figyelhető meg*.

Ha a *nyolcadik* csoportot életkoruk következtében nem vesszük figyelembe, akkor ennek a *középosztálynak a többsége a 4,5%-ot kitevő negyedik csoporton kívül* (akiknek egy része az *uralkodó rend kisnemeseinek* tekinthető), legalább a lakás révén *tulajdonos*, – (pl. a *második és harmadik csoport*, amely a minta mintegy egyharmadát teszi ki) – és *értékeikben, ideológiájukban a privatizáló konformizmust részesítik előnyben*. (Ez a megállapításunk összecseng Kemény jóval korábbi állításával (Kemény, 1992b)). Ezen középosztálynak az *államszocializmus uralkodó rendjéhez való kötődése már csak annyit jelent, hogy a szervezeti lojalitásból származó előnyöket* – tipikus e szempontból a *hatodik és a hetedik csoport*, a minta

több, mint egyharmada – különböző formákban saját maga, családja, házastársa révén paradox módon éppen az egyre nagyobb gazdasági autonómiát biztosító második gazdaságba konvertálja. Végül ezen középosztály része, és valószínűsíthetően többségének mintája az első csoport – a minta 6,3%-a –, amely már a szülők második gazdaságból származó tőkéjének átörökítése révén is egy jövedelemfelhalmozó vállalkozói életstratégiát követ.

3.11. A magyar fiatalok „lázadásának” kifejezője: a privatizáló konformizmus

Az elmondottakat összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a magyar fiatalok „lázadása” az iskolai intézményrendszerrel az általunk privatizáló konformizmusként jellemzett magatartásmintában fejeződik ki. Ez a középiskola ellen, a középiskolában kiformalódó ideológia a fiatalok életstratégiájában realizálódott. Megvalósulásában szerepet játszott az is, hogy a szakközépiskola a hetvenes években egyre körülhatároltabb rétegeket (alkalmazott, szakmunkás), illetve a gimnáziumvezetőket, értelmiségieket reprodukáló iskolává vált. A célok, aspirációk, és azoknak a későbbi életút során való használhatósága azt eredményezte, hogy – nem utolsó sorban a középiskola elvégzése révén – a szülőkhöz képest közeledés figyelhető meg a középiskolát végzettek társadalmi, gazdasági pozíciójában. Vagyis az anyagi, kulturális szint a fiataloknál közelít egymáshoz, konzisztenssé válik. A szülők helyzetéhez képest felemelkedés, életstratégiájukban, értékrendszerükben pedig homogenizálódás ment végbe. A hetvenes években középiskolát végzett fiatalok körében megfigyelhető egy középosztályosodási folyamat kezdete.

A középosztályosodás fogalmát éppen azért használjuk, mert a középiskolát végzett fiatalok életstratégiájukban – akár a hagyományos redistributív séma felemelkedési modelljét (megfelelő iskolázottság, politikai szervezeti tagsággal összekapcsolt munkahelyi karrier), akár a második gazdaságban elérhető karriert követik: alapvető céljaikban (anyagiak, család, jó foglalkozás), tömegfogyasztói magatartásukban, kapcsolataikban zártabbak, és az előző generációknál konzisztensebben fogalmazzák meg és realizálják a kispolgári, a kisburzsoá, az anyagi autonómiát és az államtól független, a privátszférát központba állító ideológiájukat.

4. ÉRTÉKEK, ORIENTÁCIÓK, IDEOLÓGIÁK AZ EGYETEMI HALLGATÓK KÖRÉBEN. AZ ÉRTELMISÉGI MINTÁK ERODÁLÓDÁSA

Az előző részben azt láttuk, hogy a '70-es években a magyar fiatalok körében a „lázadást” a privatizáló konformizmust jelentette, mely nem látványosan, hanem mintegy a „fű alatt” bontakozott ki, és jobb híján egy tradicionális norma- és értékrend leple alá rejtette az új aspirációkat. Ezt a folyamatot a polgárosodás „burzsoá”¹⁸ – materializálódó, privatizálódó – vonulataként jellemezhetjük. Ez a tendencia nem elsősorban az értelmiségre, illetve az egyetemi hallgatókra érvényes, hanem inkább a vállalkozó csoportokra, a fiatalok körében főleg a szakközépiskolásokra, illetve a szakközépiskolát végzett fiatalokra. Ezek a fiatalok olyan célokat, aspirációkat fogalmaztak meg, melyek egy „burzsoá” értékrendet: családot, az anyagi javakat, a szaktudást, a jó kapcsolatokat állították a középpontba, politikai attitűdjeikre pedig a lojalitás és a konformitás volt a jellemző (Gábor, 1987).

A továbbiakban arra teszünk kísérletet, hogy feltárjuk, értelmezzük a '80-as évek egyetemi hallgatói céljainak, aspirációinak, értelmiségi tudatának alakulását. Arra a kérdésre próbálunk választ keresni, vajon az egyetemisták céljaiban, aspirációiban, mentalitásában, cselekvési mintáiban milyen ideológia motiválja – ideológián az egyéni vagy csoportkarrierhez szükséges értékek, normák együttesét értjük, ami valamiféle cselekvést indukál (Dahrendorf, 1979) –, amely a valóság átalakításának feltétele.

¹⁸ A polgárosodás egyik útjaként értelmezhetjük, amelyet a vállalkozással, individualizmussal és az individuális autonómiával paraméterezhetünk – magyar út –, mely törekvéseknek a második gazdaság a motorja, elindítva a társadalom emancipálódását az államszocializmus alól. A másik út az államhatalommal való közvetlen konfrontálódás a politikai szférában – lengyel út –, amelyet nevezünk citoyenesedésnek, amelyben a társadalom autonómia-törekvése erőteljes közösségi artikulációval párosul az állam/párthatalommal szemben (Szelényi, 1986).

A polgárosodás magyarországi tendenciájának felismerése Szelényit korábbi felfogásának (Konrád–Szelényi, 1989), azaz az értelmiségi technokrácia rendszerváltoztató szerepének középpontba állítását – revideálásra készíti (Szelényi, 1990).

Ezt a tendenciát Kemény István a Szelényi–Konrád-könyv genfi megjelenésével egyidőben már felveti (Kemény, 1992).

Az egyetemi hallgatók megközelítésekor az elméleti kiindulópont – az eddigiek alapján is – kézenfekvőnek látszik. Bourdieu figyelembe vételével felvázolt két tőke módozat (kulturális és gazdasági) közül, az egyetemi hallgatók a kulturális mezőhöz tartozó értelmiségiek, akik az anyagilag gyarapodó vállalkozói, menedzseri rétegek mellett egyre nyilvánvalóbban a „szegény unokaöcs” szerepét tölti be (Bourdieu 1984). A kulturális és a gazdasági frakció értékrendszerének polaritása a materializmus-posztmaterializmus dichotómiájában is leírható.¹⁹ A kulturálisnak a gazdasági frakcióhoz való viszonyára egy titkos ressentiment nyomja rá a bélyegét. A felszínes „hedonizmussal” és „anyagiassággal” a posztmaterialis értékeket szegezik szembe, a *józan, törekvő, családközpontú, a közösségtől a privátszférába visszahúzódó „burzsoá” életvitellel pedig a művészi excentritást, az aktív, alternatív közösségeket.*

Az előzőekből kiindulva az egyetemi hallgatók, tehát a magyar fiataloknak azon csoportját képezik, akik az adott társadalmi, kulturális fejlődés közös *élményével* leginkább rendelkeznek (nemzedéki elhelyezkedés (Mannheim, 1969), és nemzedéki tapasztalatuk *leginkább aktualizálódik a különböző módon értelmezett gazdasági, kulturális hatalmi törekvésekben aktualizálódik, illetve realizálódik különféleképpen szerveződő konkrét csoportok cselekvéseiben.* Továbbá erőteljes verseny figyelhető meg a létrejövő ideológiák között (Mannheim, 1971). Az elmúlt évtizedek tapasztalatai viszont azt mutatják, hogy éppen a fiatalok efféle konkrét csoporttá szerveződése, s ezáltal helyzetértelmezésüknek cselekvésre váltása ütközött korlátokba. Például a hatvanas évektől – illetve az ekkortól datálható reform előkészületektől – kezdve az egyetemi hallgatók különböző csoportjai felismerték, hogy az értelmiség szerepének, feladatának megváltoztatására van szükség. A hatvanas években az értelmiségi fiatalok elit csoportjai úgy gondolták az értelmiségi pozíciójának, szerepének megváltoztatását, hogy a *redisztributív viszonyokat racionalizálni kell,* melynek következtében a struktúrában kitüntetett szerepet kap majd a diplomás értelmiségi, mint a ráció megtestesítője, akár mint *felvilágosult redisztributor,* akár mint annak

¹⁹ A Bourdieu-féle teoretikus megközelítést holland szociológusok operacionalizálták, illetve rámutattak arra, hogy a gazdasági és kulturális dichotómia releváns az Inglehart-féle *materializmus-posztmaterializmus* dichotómiával (Ganzeboom, 1987; Nan Dirk De Graaf-Paul M. De Graaf, 1987). Magyar vonatkozásban ezt az „Ifjúság 1983” vizsgálat másodlagos elemzése során ellenőriztük.

művész, tudós kritikusa (Konrád–Szelényi, 1989). Ezen felismerés, értelmezés cselekvésre váltásának sine qua non-ja a *társadalmi nyilvánosság*. Egyfelől azért, hogy az *alternatívát adó értelmezés artikulálódhasson*, másfelől azért, hogy egy *szűkebb elit csoporton túl is cselekvéssé válhasson*. A reform megakadása nemcsak a helyzetértelmezések cselekvésre váltásának kudarcát vonta maga után, de ezzel együtt a másságot kifejező értelmezés szükségtelenségét is, mintegy igazolva Mannheim azon megállapítását, hogy ha az ideológia kategóriái túlságosan kidolgozottak, akkor az emberek számára szükségtelenné válik személyes hozzájárulásuk egy adott történeti korszakhoz (Mannheim, 1936). Ennek megfelelően, míg a hatvanas években a küzdelem a közélet színterén zajlott, a hetvenes évek végére a helyzetértelmezések a felszín alá szorultak, felvirágozott az underground zene, irodalom és politika. A nyolcvanas évekre bekövetkezett az a paradox helyzet, hogy a lefojtott, nemegyszer repressziótól sem mentes közélet létrehozta a felnőtt társadalomtól függetlenedő egyetemi ifjúsági csoportokat. (Így például a reform megakadása egyre erőteljesebbé tette a fiatal értelmiség elhatárolódási szándékát a redisztributori szereptől.) Ezen törekvések jól megragadhatók az egyetemi hallgatók értékrendjében, amely inkább posztmaterializmusba hajlik, mint általában a fiataloké, és még inkább, mint a felnőtt társadalomé.²⁰

Az egyetemi hallgatók ez irányú értékváltása megegyezik a nyugat-európai váltással, mely arra vezethető vissza, hogy míg az ipari kapitalizmus korában a kulturális tőkére történő konverzió a gazdasági tőkeviszony generálta egyenlőtlenségek reprodukcióját és legitimációját szolgálta, addig a posztindusztriális fejlődési pályára való áttérés

²⁰ A posztmaterialista értékrend értelmezését és mérését Inglehart dolgozta ki. Felfogása szerint — elsősorban a fiatalok között — a társadalmi, gazdasági fejlettség függvényében egyre kisebb értéke van az anyagi javaknak, a jövedelem növekedésének, a foglalkozási karriernek, és egyre fontosabbá válnak a tartalmas, bensőséges emberi kapcsolatok, a kulturális értékek, a külső kötöttségektől való függetlenség, a szabadság (Inglehart, 1977). Inglehart kutatásait figyelembe veszik Hankissék értékutatójaik során, illetve alkalmazzák is az Inglehart tesztet (Hankiss–Manchin–Füstös–Szokolczai, 1982). A posztmaterialis társadalomfelfogás egyetemista fiatalok körében való terjedésére is Hankissék hívták fel a figyelmet (az idézett kötet *Posztmodernizáció* c. fejezetében, 333–367. old.). Az egyetemisták értékrendjével részletesen foglalkozik (Szokolczai, 1986). Hankissék felfogását megerősítette az „Ifjúság 1983” vizsgálat (N=1299), amely mintán másodlagos elemzést végeztünk.

korában a kulturális tőkének gazdaságira történő átváltása lép előtérbe, amely a diplomások számára nyújt felemelkedési lehetőséget.²¹

A magyar viszonyok között viszont létrejön az a paradoxon, hogy a privatizált konformizmus képviselőinek „csendes forradalma” a kulturális tőke megszerzésének privilegizáltsága mellett jön létre, és vezet eredményre. Ezzel szemben a kulturális tőke privilegizáltjait egyre másra kudarcok érik. Ezzel egy időben a ’80-as évektől a második gazdaság nagykorúvá válásával megkezdődött a kulturális, és elsősorban a politikai tőke gazdasági tőkévé konvertálása. Továbbra sem lehetséges azonban ennek fordítottja, mert az első gazdaságban még mindig fennmaradtak a monopolhelyzetek (sőt, a kulturális tőke egyre fokozottabban váltható át politikaira). Így a középosztály számára a felemelkedést még mindig csak a gazdasági mező lassú kiépítése, a „gründolás” kínálja, ennek kulturális-politikai legitimálása, bebiztosítása viszont továbbra is kilátástalan, s így e frakció tagjai az ilyen célokat – legalábbis az elit kínálta formákban – nem is követik.

Ha tehát az eredeti Bourdieu-modellből indulunk ki, akkor az egyetemi hallgatók céljai, aspirációi, mentalitásai a kulturális mezőben, végső soron a kulturális elit mintakövetésében ragadhatók meg – az

²¹ Bourdieu-elmélet adaptálásához lásd: (Martin-Szelényi, 1987) Szelényi-Konrád és Bourdieu koncepcióit vettük figyelembe kutatásaink megtervezésekor, melyeknek az 1981-1985 között végzett survey volt a kiindulópontja. Részletes leírását lásd e kötetben: Gábor Kálmán: A középiskolát végzettek középosztályosodása c. tanulmányban. A kutatásról részletes zárójelentés készült. Gábor Kálmán: A középiskolások rekrutációs köre és a középiskolát végzettek életútja. Szeged, 1985. JATE Szociológiai Tanszék (kézirat). Vizsgálódásainkat 1986-tól kiterjesztettük az egyetemistákra is. A JATE-n kezdtünk egy vizsgálatssorozatot.

Az első szakaszban, a 1986/87-es tanévben az egyetemi hallgatók céljaira, családjuk társadalmi státuszának alakulására, illetve saját helyzetük jövőbeli alakulására, valamint értelmiségi tudatukra kérdeztünk rá. A mintanagyság 245 fő. Ezt követte az 1987/88-as tanévben folyó vizsgálat, amelyet a csoport-hovatartozást mérni kívánó itemekkel, illetve az Inglehart teszttel egészítettünk ki. A mintanagyság 235 fő. A kérdőíves vizsgálatokat a JATE összes hallgatójára kiterjedő, mindenekelőtt a hallgatók családi hátterére vonatkozó adatbázis egészíti ki. Ezzel párhuzamosan vizsgáltuk a gimnazisták céljait, aspirációit és életmódját két alföldi kisvárosban – mintanagyság 230, illetve 108 fő –, mely kérdőíves felvételeket, mélyinterjúkkal egészítettük ki. Ezeket a munkákat *Benschütz Sándor* és *Kenéz István* végezték.

általunk használt megszorítások viszont éppen arra hívják fel a figyelmet, hogy az egyetemisták, mint a középosztály jövődöbeli tagjai, nem helyezhetők el sem az egyik, sem a másik pólus mentén.

A középosztály fogalmát éppen azért használjuk, mert a középiskolát végzett fiatalok életstratégiájukban – akár a hagyományos redisztributív séma felemelkedési modelljét (megfelelő iskolázottság, politikai szervezeti tagsággal összekapcsolt munkahelyi karrier), akár a második gazdaságban elérhető karriert követik alapvető céljaikban (anyagiak, család, jó foglalkozás) –, tömegfogyasztói magatartásukban, kapcsolataikban zártabbak, és az előző generációknál konzisztensebb ideológiával rendelkeznek (Gábor, 1987).

A középosztályosodási folyamat azonban közel sem konfliktusmentes, mivel a hetvenes években csökkent a középiskolai bizonyítvány gazdasági, kulturális, hatalmi pozícióba való közvetlen átválthatósága. Emellett a középosztályosodás együtt jár a kulturális tőke elértéktelenedésével, mert a diszfunkcionálissá váló redisztributív rendszer először éppen a leggyöngébb láncszem, a kulturális frakció privilégiumait vonja meg.

A kulturális frakció ismételt térnyerését csak egy új, működőképes újratermelési modell teremthetné meg. Az erre egyedüli esélyt biztosító polgárosodás kiteljesedése, majd áttörése csak akkor lehetséges, ha „burzsoá” vonulata mellett a gazdasági frakció elsajátíthatja és realizálhatja a „citoyen” értékeket is azáltal, hogy materiális tőkéjét kulturális (s ezzel együtt – áttételeken keresztül – egyben politikai) tőkévé képes konvertálni, s vállalkozói pozícióját ezzel legitimálhatja a társadalomban.

Lehetséges-e ez a folyamat egy alapjaiban változatlan intézményrendszer keretei között, „a fű alatt”, ahogy az a „burzsoásodásnál” egyszer már sikerült? E folyamat perspektíváit legjobb eséllyel a jövőbeli tendenciákat leginkább hordozó korosztálynak, az ifjúságnak vélhetően legműveltebb, legtudatosabb rétegénél: az egyetemistáknál, magatartásukat, attitűdjeiket vizsgálva elemezhetjük. Ennek megfelelően kutatási stratégiánk az volt, hogy elsősorban „lágy” kérdéseket teszünk fel, s ezeket néhány „célzott” kemény adattal (tanulmányi eredmény, nem, anyagi és kulturális háttér) vetjük össze. Természetesen informálódunk kellett arról, hogy a vizsgált személyeket az elvont deklaráció szintjén milyen célok, törekvések vonzzák. Mindezt egy olyan kérdéssel kontrolláltuk, amely a kevésbé tudatos, de a konkrét magatartást hívebben jelző mentalitást, az egyes attitűd-, illetve életmódminták követésének mértékét volt hivatott mérni. Explicitebb módon tudakozódott a

társadalmi csoport-hovatartozásról, illetve az ehhez fűződő beállítottságokról az a kérdés, amely az értelmiségi szerepértelmezéseket firtatta. Vizsgálatunk alapproblémájára a legdirektebb módon a materiális, illetve a posztmateriális értékrendhez kötődést mérő Inglehart-értéktesztrel kérdeztünk rá.

Az egyes kérdésekre adott válaszokból – a háttér adatokkal is összevetve – klaszterezéssel csoportokat képeztünk. Az így létrejött egyes ellentmondások kiküszöbölése érdekében megvizsgáltuk azokat az összefüggéseket is, amelyek az egyes kérdésekre adott válaszok között fennállnak. A várakozásoknak megfelelően a legnagyobb erővel az Inglehart-teszt magyarázta a többi kérdés válaszainak megoszlását. A materiális-posztmateriális értéktengely egyedül a „dzsentri”-mentalitás értelmezésére nem volt alkalmas. Jó szolgálatot tett azonban itt a többi, másutt kevesebb magyarázó erővel bíró kérdés. A köztük fennálló összefüggések vizsgálata lehetővé tette, hogy ezt a jelenséget ne reziduális kategóriaként, „fekete dobozként”, hanem a magyar társadalom megkésett fejlődéséből, felemás szerkezetéből adódó torzulásként interpretáljuk.

4.1. Célok, aspirációk, csoport-hovatartozási tudat

Ezen a ponton felvetődik az előzmények problémája. Kutatásaink alapján úgy tűnik, a hetvenes években váltás következett be a középiskolában végzettek céljaiban, aspirációiban, akik két típus köré csoportosíthatók.

Az egyik a családi életet, szaktudást, anyagi javakat, jó kapcsolatokat preferáló, közéleti ambíciókat egyáltalán nem tápláló, de a szervezeti tagságot, mint eszközt elfogadó *privatizált, konform* típus, ez mindenekelőtt a szakközépiskolát végzettek között vált mintává.

A másik a tudományos, művészeti, közéleti, politikai tevékenység felé orientálódó típus, ez a gimnazisták körében jelenik meg mintaként. Eredményeinket korábbi egyetemista vizsgálatainkkal is egybevetve úgy tűnik, hogy az utóbbi, az *ideális értelmiségi* minta egyre inkább a gimnazistáknak egy kisebb részére, mintegy egyharmadára korlátozódott, s a továbbiakban, a főiskolai, egyetemi felvételi után ez a minta lényegében erodálódott.²²

²² Ez jól kitűnt azokból a mélyinterjúkból, amelyeket az ideális értelmiségi csoport követéses vizsgálatakor készítettünk. *Upor László: Nyolc beszélgetés.* Szeged, 1985. (kézirat).

Ennél az erodálódásnál két mozzanat méltó a figyelemre. Az egyik a *közéleti, politikai aktivitás elutasítása*, amelynek szélső pontján már egy általános – különösen oktatási – *intézményellenesség* és a szaktudás leértékelése is megjelenik.²³ Az egyetemisták körében, különösen bölcsésztlányok között, ezzel egy időben tért nyert a posztmaterializmusnak egy sajátos formája, amelynek specialitását egyfelől (egy korábbi vizsgálat adatai szerint) a *közéleti cselekvés elutasítása*, másfelől pedig az *értelmiségi lét végletekig való kihangsúlyozása* képezte. Ugyanakkor a főiskolások, egyetemisták körében is megfigyelhető a *privatizált, konform típus terjedése*.²⁴

A célokra, aspirációkra vonatkozó kérdést 1-től 5-ig terjedő skálán osztályozva, napjaink gimnazistáinál figyelemre méltó²⁵, hogy a rendezett, nyugodt élet (4,7), a meleg családi élet (4,6), a jó anyagiak szorosan felzárkóztak a vezető értékek közé. Fontos törekvés ugyan a felsőfokú intézménybe való bekerülés, a megfelelő szaktudás megszerzése, de a *tudományos, művészeti ambíciók kiszorultak* (2,4), ahogy *perifériára került az aktív közéleti tevékenység* is. Ezeket az értékeket az érdekes, vidám élet és a jó kapcsolatok utáni vágy, illetve az anyagi ambíciókhoz kapcsolódó előmeneteli törekvések váltották fel.

A közelmúltban²⁶ egyetemi hallgatók körében végzett vizsgálatból kitűnik, hogy a hallgatók cél- és értékrendszerében kikristályosodás figyelhető meg.

Az egyik legmarkánsabb pólus a családi életet és az ezzel szinonim barátságot, szerelmet kiemelkedően fontosnak tartó (az 5 fokozatú skálán az átlagérték egyaránt 4,7), valamint a műveltséget, intelligenciát, a lelki, erkölcsi értékeket és a szaktudást (4,4, 4,4) egyaránt hangsúlyozó hallgatóké, akiket az egyszerűség kedvéért *családközpontúaknak* hívunk. A szöveges válaszokból, beszélgetésekből az tűnik ki, hogy a műveltség, intelligencia igénye nem a hajdani entellektüelt, hanem inkább a „*sima modorú*”, *boldogulni tudó*, „*szakalkalmazotti*” *aspirációkat takarja*. Ezt mutatja az is, hogy ehhez a csoporthoz szorosan kapcsolódik a karrier- és „hedonista” értékeket – jó fellépést, életrevalóságot (3,9), szórako-

²³ Különösen kitűnt ez az 1987/88-as tanévben végzett vizsgálataink nyitott kérdéseire adott válaszokból.

²⁴ Az egyetemista hallgatónők ezen típusa jól kirajzolódik egy amerikai hallgatónőnek, az egyik szegedi lánykollégiumban végzett vizsgálatából. *Candice Ann Kiss: Az egyetemi hallgatónők céljai, törekvései és kapcsolatai.* (Magyar-amerikai összehasonlító vizsgálat) Szeged, 1987. (kézirat).

²⁵ Az egyik kisvárosban a gimnazisták körében végzett vizsgálatról van szó.

²⁶ Az 1986/87-es tanévben végzett vizsgálatról van szó.

zást, utazást (4,0), kellemes életet (3,7), jó anyagi körülményeket (3,8), jó kapcsolatokat (3,7) – egyaránt elfogadók köre, őket *anyagi karriert* követőknek nevezhetjük. (A két csoport korrelációs együtthatója 0,26.)

Ettől a pólustól erőteljesen elkülönül a *tudományos, művészeti ambíciókat* vallóké (átlagérték: 3,6), illetve azoké, akik még ezt is elutasítják, és a politikai, közéleti cselekvést mindenkinél jobban leértékelik (3,0).

A családközpontúság és az anyagi karrier összekapcsolódását az egyetemi hallgatók „*burzsoá*” *orientálódásaként* foghatjuk fel. A családközpontúság a kulturálisan középhelyzetű falusi, kisvárosi, jó tanuló nőhallgatók orientációja. Ez a megállapítás érvényes az anyagi karrierre is, azzal a megszorítással, hogy összekapcsolódása a családközpontúsággal a közepesnél jobb anyagi háttérű, és az átlagos tanulmányi eredményű hallgatóknál figyelhető meg.

A tudományos, művészeti ambíciók a közepesnél jobb kulturális helyzettel, a közéleti, politikai ambíciók viszont elsősorban a jó tanulmányi eredménnyel, és a közepesnél rosszabb kulturális háttérrel hozhatók összefüggésbe.

A tudományos, művészeti aspirációk azonban nemcsak a fenti „*tiszta*” típus jellemzői, de megjelennek a szervezeti (egyetemi) karrier eszközeiként is – *jó érdemjegyekké, a tanárokkal való jó kapcsolattá, azaz a tanszékre való „belépőjeggyé” redukálódva. Vélhetőleg ez teszi a tudományos, művészeti célokat a nőhallgatók körében népszerűbbé, mint a férfiaknál, hiszen az alacsonyabb kulturális háttérrel rendelkező férfiak esetében a fenti „belépőjegy” funkciót inkább a közéleti, politikai aktivitás tölti be.*

A célok, aspirációk kifejezésre jutnak az egyetemi hallgatók értelmiségképében, végső soron pedig csoport-hovatartozásukban manifesztálódnak. Vizsgálatunk alapján az értelmiségi felfogásnak két típusa rajzolódik ki:

- az egyik a szaktudást hangsúlyozó, és lényegében a többi rétegtől csak ebben eltérő értelmiségi felfogás, amit akár középosztályi tudatként is aposztrofálhatunk. Ezt a felfogást elsősorban a jó anyagi háttérű, kulturálisan pedig középhelyzetben levő egyetemisták vallják, és inkább a falusiak, kisvárosiak sajátja, mint a nagyvárosokban, illetve Budapesten élőké, továbbá inkább a nőké, mint a férfiaké.
- a másik, a *tradicionálisnak* is mondható *értelmiségkép*, amely az értelmiség *messianisztikus, küldeteses* jellegét hangsúlyozza, és az értelmiségit – általános és ezért megfoghatatlan – *jellembeli, erkölcsi* tulajdonságokkal ruházza fel. Ennek az értelmiségképnek erodálódása szorosan

összefügg a hatvanas évek reformtörekvéseinek kudarcával, illetve az underground/alternatív kulturális orientáció előtérbe kerülésével, amelynek inkább a polgárosult művész, mint a megváltó kelet-európai értelmiség vált ideáljává. Az is megfigyelhető, hogy ez az utóbbi hitvallás egyre inkább a felsőoktatásban hátrányosabb helyzetű, de *feltörekvő* fiatalok új népies törekvéseit alátámasztó identitás ideológiájává redukálódik. Jellemző, hogy inkább fogadják el a tanítóképzők, főiskolák hallgatói, mint az egyetemisták.

Az értelmiségkép széttöredezése kifejezésre jut a hallgatók önbesorolásában, ezzel kapcsolatos mentalitásában is. A leginkább kirajzolódó mentalitáshoz azok vonzódnak, akik nem akarják megváltani a világot, minden helyzetben feltalálják magukat, és akik azt szeretnék – természetesen amellet, hogy munkájukban és a társadalmi életben meg tudják valósítani önmagukat –, ha találnának egy megfelelő társat, és boldog családi életet élhetnének. E mentalitás korrelál mind a családközpontú, mind az anyagi karrierre orientálódással. Mind a kulturális, mind az anyagi háttér vonatkozásában paradox módon a szélső pólusokról jövők találkoznak ezen mentalításban, amely az egyetemen belül a „csak esünk túl rajta”-stratégiát jelenti. Mindenesetre a jelszó: sem felfelé, sem lefelé ki nem lógni a sorból! Általánosabban fogalmazva: az egyetemen az eltérő családi háttér a mentalitás szintjén *kiegyenlítődik, homogenizálódik*, ez egyben *lemondást is jelent a kulturális frakció követéséről*. Ez a mentalitás döntő többségében a hallgatónők sajátja.

A másik póluson levők az *önkitaljesedést* hangsúlyozzák, és azok az emberek állnak hozzájuk közel, akik *megvetik a konformizmust, és akik alternatívát keresnek a társadalomban minden olyasmivel szemben, ami a szabadságot korlátozza*. Kulturális és anyagi háttérükben ők a közepesnél jobb helyzetűek, de nem tartoznak az elithez (így például a szülők iskolai végzettsége közép-, illetve főiskola). Ha úgy tetszik, lázadásuk a középrétegek lázadása a kispolgáriasodást (ez alatt azt a folyamatot értjük, amikor az egyetemi hallgatók a kulturális elit mintája helyett, a már elemzett középosztályos mintákat követik) elősegítő egyetemmel szemben. Ennyiben hasonlítanak a hetvenes évek csöveseire, akik éppen azért fordultak szembe szüleikkel, mert azok számára a „középrétegesedés” olyan fokú önkizsákmányolással járt, hogy ezt látván fiaik megcsömörlöttek az iparkodó, törekvő életmódtól. (Ezt fejezi ki az is, hogy döntő többségükben rossz tanulók.) A családközpontúsághoz,

anyagi karrierhez való viszonyuk negatív. Éppúgy lehetnek *citoyenek*, mint *anarchisták*, vagy csak egyszerűen sértődöttek.

Végül a két szélső pólus között helyezkedik el a *közéleti dzsentroid* (*dzsentrid*). Azért nevezzük így ezt a jelenséget, mert a barátokkal sör mellett való diskurálás párosul egy hagyományos intézményes politizáló szándékkal. Családi hátterük szerint szélső pólusokon levők találkoznak itt is, ugyanúgy, mint a „burzsoá” orientációt követőknél. Az eltérés abban figyelhető meg, hogy ez a mentalitás inkább a férfiaké, mint a nőké.

Ha az eddigiek során nem volna érzékelhető a tudományos, művészeti céloknak a paternalista egyetemi intézményrendszer keretében való elsilányulása, úgy is fogalmazhatnánk, hogy a burzsoá mentalitás Nóráival a dzsentri Noszty fiúk állnak szemben, és Strindberg Apáinak (alternatív lázadók) a helyzete kilátástalan.

4.2. Burzsoá és/vagy citoyen – polgárosodás?

Az egyetemi hallgatók céljai, aspirációi és mentalitásai két dimenzió mentén kristályosodnak ki. A *családközpontúság* és az *anyagi karrier* a burzsoá mentalitáshoz kapcsolódik, amely a *gazdasági frakció követőinek* sajátja. A másik dimenzióban pedig a *tudományos, művészi ambíciók* egy *alternatív mentalitáshoz* kapcsolódnak, ami a *kulturális frakciót* jellemzi. Kirajzolódik azonban egy harmadik dimenzió is, amely mentén csoportosuló hallgatói célok, aspirációk kevésbé különülnek el az anyagi karriert preferálókétól. Sajátosságuk az *egyetemi hallgatók többségénél: a perifériára szorult közéleti-politikai aktivitás „beemelése” a célok, aspirációk közé, ami egy dzsentroid (dzsentrid) mentalitással* fonódik össze.

Ha ezen dimenziókat az egyetemi hallgatók értelmiségi felfogásával kapcsoljuk össze, akkor négy típust kapunk. A négy típusból kettő erőteljesen kapcsolódik a burzsoá mentalitáshoz.

Az egyik típust *burzsoá-citoyennek* nevezhetjük (a minta 26 %-a). Ez a csoport az *anyagi karriert szorosan összekapcsolja a szabadságot hangsúlyozó alternatív magatartással, ami egy hagyományos értelmiség-felfogással párosul*. Úgy is fogalmazhatunk, hogy itt a hagyományos közélet, és a fennálló intézmények (egyetem) elutasításával párosulnak az anyagi jólét felé irányuló ambíciók.

A másik típus a burzsoá mentalitást *dzsentroid (dzsentrid) magatartással* párosítja: annyiban követi a gazdasági frakciót, amennyiben az

anyagi karriert jelent, de mindezt a jelenlegi intézményeket cinikusan kihasználva próbálja elérni. Nem meglepő, hogy értelmiségképe a középosztályos értelmiségi felfogáshoz áll közel (a minta 25 %-a), hiszen a burzsoá mentalitáshoz való asszimilálódását, anyagi karrierjét a hatalom szentesíti, amelynek útjában csak zavaró lehet bármiféle értelmiségi szerep előtérbe állítása.

A harmadik típus, az *alternatív* (a minta 27 %-a), távol tartja magát akár a burzsoá, akár a hagyományos közéleti magatartástól és bármiféle „ideologikus” értelmiségi felfogástól.

Végül az utolsó típus, az *elutasító*: számára sem a polgár, sem a dzsentri, sem a művész vagy tudós nem jelent mintát.

Az, hogy az egyetemi hallgatók melyik csoportba tartoznak, leginkább azzal mutat összefüggést, hogy a materiális, illetve a posztmateriális értékrendet vallják-e. (Az egyetemi hallgatók értékrendjét a magyar gyakorlatra alkalmazott Inglehart-tesztrel mértük.²⁷ Az egyetemi hallgatóknak 32,8 %-a egyértelműen a materiális, 20,2 %-a pedig a posztmateriális értékrendet vallók közé sorolható. 35 %-a hajlik inkább a materiális, és 9,5 %-a inkább a posztmateriális értékrend felé, bár az utóbbi két esetben már inkább kevert típusokról, illetve azokon belül a színeknek a *materiális*, vagy a *posztmateriális* pólus felé történő eltolódásáról beszélhetünk.

A *burzsoá-citoyen* csoport esetében a posztmateriális értékrendet vallók aránya az átlaghoz képest emelkedik (20,2 %-ról 24,6 %-ra).

A *dzsentroid* (*dzsentrid*) csoport a leginkább materiális (az átlagos 32,1 százalékról 47,5 százalékra növekszik arányuk), és ezen csoporton belül igen magas a posztmateriális értékekkel átszínezett materiálisok aránya is, ami elsősorban a politizálási igény fokozott voltából adódik. Ugyanakkor a tisztán posztmateriálisok aránya 20,2 %-ról 6,8 %-ra zuhan le.

Az *elutasítóknál* mindenekelőtt a posztmaterializmussal átszínezett materialisták aránya emelkedik meg (35,0 %-ról 40,7 %-ra), ami elsősorban két forrásból táplálkozik: a „megőrizni a rendet az országban” és „biztosítani az ország katonai védelmét” állításokat ugyanis ezen csoport tagjai tartják a legkevésbé fontosnak.

Az *alternatív* csoportnál egyértelműen a posztmateriális értékeket vallók aránya növekszik meg: 20,2 %-os átlagról 38,1 %-ra, a materialistáké pedig a legalacsonyabbra zuhan.

Fontos, hogy kitérjünk az egyetemi hallgatók posztmaterializmus-

²⁷ Az „Ifjúság 1983” vizsgálatról van szó.

interpretációjára. Azt láttuk, hogy posztmaterializmus-skálánk legalább két értelmezést nyert. Az egyik a *burzsoá citoyenesedésével* van kapcsolatban. Akik ennek a talaján állnak, azok az Inglehart-teszt itemei közül azokat fogadták el, amelyek az állampolgárnak a közügyekbe való beleszólási lehetőségeit hangsúlyozzák, pl. a „biztosítani a szólásszabadságot” állítás a fontossági sorrendben egy 1983-as országos vizsgálatban elfoglalt 8. helyről mostanra az 5. helyre ugrott. Szembetűnő, hogy a posztmaterialista értékrend – szemben a korábbi vizsgálattal – az értelmiségi elit fiataljai mellett, a polgárosuló egyetemi hallgatók körében is kezd tért hódítani. A korábbi vizsgálatban a posztmaterialista értékrendet egyértelműen a magas kulturális háttérű fiatalok körében fogadták el. A mostani felmérésünkben a kulturálisan középhelyzetűek, és a közepesnél jobb anyagi helyzettel rendelkezők, illetve – a fiúk helyett – inkább a lányok körében vált népszerűvé. Az is igaz viszont, hogy a posztmaterializmus az alternatív típusban a legerőteljesebb, e csoportban viszont a legmagasabb a fiúk aránya. Ez a csoport a politizálás hagyományos kereteitől, és a burzsoá orientációtól egyaránt távol tartja magát.

Figyelemre méltó az is, hogy a leghatalmibb réteg, a dzsentroid (*dzsentrid*) csoport erősen materialista, és a hatalommal való összefonódása ehhez látszik igazodni. Végül fontosnak látszik, hogy a mindent elutasító csoport posztmaterialista színezetű (többségükben fiúk), materializmusuk viszont a hatalom erőteljes elutasításával párosul. Szembetűnő, hogy a korábbi vizsgálattal szemben a hatalom stabilitására irányuló értékek (rend, biztonság) az előkelő 3., 4. helyről a 6., illetve a 10. helyre szorultak vissza. Mint az elemzésekből látható, *az attitűdök, magatartások, mentalitások síkján megfigyelhető mind egyfajta burzsoásodás, mind pedig egyfajta citoyenesedés, illetve ezek közeledése egy netán majdani polgárosodás irányába.*

4.3. Polgárosodás felemássága: a dzsentrizálódás

Rendkívül zavarja azonban ezt a harmonikusan értelmezhetőnek látszó összképet egy, az előzőekhez sokban már-már a megtévesztésig hasonló, összességében mégis eltérő tendencia: a *dzsentrizálódásé*. Olyan tájékozódási pontokat kell ezért keresnünk, amelyek lehetővé teszik, hogy ezeket a trendeket kategoriális szinten elkülöníthessük.

A dzsentrizálódás ugyanis számos téren hasonló vonásokat mutat mind a burzsoásodással, mind pedig a citoyenesedéssel. Az előbbivel

annyiban, hogy erős privatizálódási-materializálódási hajlamot mutat, az utóbbival pedig abban, hogy határozottan a közélet és a politikum szférája felé irányul. Ha ezeket a trendeket közelebbről szemügyre vesszük, már érzékelhető különbségeket identifikálhatunk, még ha egyelőre csak leíró szinten is. A *dzsentrisedő* csoportnál ugyanis a privatizálódás terén nemcsak *családközpontúság* figyelhető meg, hanem az emberi kapcsolatoknak a barátságon, szerelmen túlmutató, *protektionista* ízű, a *patrónus-kliens* kapcsolatokra számító *igenlése* (életrevalóság, jó kapcsolatok), valamint az átlagfogyasztói magatartáson túlmenő *hedonizmus* is (szórakozás, sörözés, kellemes élet). Mindez pedig párosul a hivatalos fórumokon való közéleti tevékenység és az előmenetel favorizálásával, ami pedig *megkérdőjelezi a politizálás burzsoá-citoyen*, egyszóval polgári jellegét.

Ezért feltételezhető, hogy itt inkább kaszinóbeli, illetve kocsmai politizálásról van szó, a kormányzati döntésekbe való beleszólás iránti igény esetében pedig hatalomvágyról, ama „őrségváltás” felé való tájékozódásról, mely a manapság felgyorsulni látszó politikai mozgások nyomán remélhető. Olyan attitűd ez, amely nem azonosul többé az intézményekkel, de cinikus–machiavellisztikus módon továbbra is a lehetséges karrier keretétől fogadja el azokat, még akkor is, ha – őrségváltásra éhesen – elégedetlen az azok által kínált érvényesülési lehetőségekkel. Erre utal az is, hogy a dzsentrisedő csoport értelmisége képe megegyezik a practicizálódó-„leközéposztályosodó” értelmiségi képpel.

További meglepetést jelenthet az, hogy a politikai érvényesülés fenti formáját vallók jelentős része nőkből áll! Hiszen megszokott sztereotípiánk alapján azt várhatnánk, hogy ez a mentalitás inkább a férfiak sajátja: történetileg körükben alakult ki a Csörgheő Csuli-féle mulatozás, az *úrszerep* vindikálása a közéletben a „teremtés koronája”- szemlélettel függ össze stb. Ezzel szemben azt kell látnunk, hogy a fennálló intézményekben (főleg nyilván a KISZ-ben) való politizálás leginkább a nők körében népszerű. Úgy tűnik, sok csökkenő presztízsű szakmához hasonlóan, a problémákkal küszködő ifjúsági szervezetet, illetve annak közép- és alsó szintű garnitúráját is kezdi elérni az elnőiesedés. Ha ehhez hozzávesszük azt, hogy a csoport jelentős része alacsonyabb kulturális háttérű, feltételezhetjük, hogy itt a középiskolát végzett alkalmazotti réteg magasabb (pl. államigazgatási hivatalnoki, tömegszervezeti funkcionáriusi) szinten való megjelenésével állunk szemben.

Mivel az azonos háttérű családokból a fiúk nyilván más pályákra orientálódnak (hasonlóan a középiskolát végzettekhez), felvetődik egyrészt a házassági stratégiák kérdése, másrészt pedig az, hogy – Németh László „*álközéposztály*” kategóriájához hasonlóan – itt egy első generációs „*áldzsentri*” rétegről van szó. A dzsentrizálódás az egyetemi hallgatónők esetében a feminizálódási törekvésekkel is kapcsolatba hozható. A női felemelkedési, emancipálódási stratégia paradox módon integráns része lehet egy *szervezetorientált, altiszt magatartásnak*.

A nőknél nyilvánvalóan nem jelentkezhet sem a Csörgheő Csuli-féle mulatozás felértékelése, sem pedig a hatalomvágy, a vezérszerepre való áhítozás. Ők a „*kleine Fische, gute Fische*”-elvet követik: csakis elérhető célokat tűznek ki maguk elé, s így frusztráltságuk is csekélyebb fokú. A politikában is inkább arra törekszenek, hogy beleszólhassanak a dolgok alakulásába, hallassák a hangjukat, kitörjenek a némaságból, amelyet a női elnyomottság velejárójának tartanak.

Számos más olyan tendencia is kivehető az adatokból, amely a nemi hovatartozás mentén rajzolódik ki. Feltűnő, hogy – eltekintve az imént elemzett, főleg joghallgatókra jellemző, dzsentróid (*dzsentríd*) színezetű, praktikista karrierorientáltságtól – elsősorban a nőket jellemzi egyfajta optimista jövőre irányultság, bizonyos célok és perspektívák felé való fordulás. Főleg ők képviseltetik magukat abban a csoportban, amelyet – a középosztályi jellegű privatizálódással párosuló citoyenesedés miatt – polgárosulónak neveztünk. Szembeszökő ezzel szemben az, hogy a szinte mindenféle célt *anarchisztikus-nihilista módon elutasító csoportban mennyire felülreprezentáltak a férfiak*.

Mindenekelőtt tehát a nőhallgatók érdeklődnek a hatalom ellenőrzése, a felső szintű döntésekbe való beleszólás, de másfelől a tradicionális, széles távlatú értelmiségi ideálok iránt is. A fiúknál viszont, a távlatoktól való kiábrándult elfordulást csak egy cinikusan a protekciót preferáló dzsentróid (*dzsentríd*) esélyesítés ellensúlyozza. Ez csak formálisan jelenti bizonyos aspirációk igenlését, tartalmilag azonban *negatív előjelű, az elvadult, üres modernizációt idéző attitűd*.

A jelek tehát arra utalnak, hogy az általunk vizsgált férfighallgatók számára a harmonikus beilleszkedés egyelőre még nem nagyon megy az egyetemen: nemigen találják a helyüket az egyéni kezdeményezések, ötletek számára kedvezőtlen, „poroszos” iskolarendszerben, amely a lányokból kevésbé vált ki olyan nihilista módon intézményellenes vagy kiábrándultan machiavellisztikus reakciókat, mint belőlük. Ez-

zel szemben a nők feltehetőleg a munkahelyi, netán közéleti karriert nem „önmagáért”, nem is elsősorban státuszuk, életszínvonaluk javításáért ambicionálják, hanem mert olyan eszközt látnak benne, amely a családon belüli és egyáltalán a másik nemhez viszonyított pozíciójuk javítására, emancipálódásukra használható fel. Ez a fajta instrumentális orientáció állhat annak a hátterében, hogy a nők optimistább, szizofréniától, kiábrándulástól mentesebb orientációt mutatnak bizonyos célok, perspektívák irányában.

5. A KÖZÉPISKOLÁT VÉGZETTEK KÖZÉPOSZTÁLYOSODÁSÁNAK KÉRDŐJELEI

Ezt a fejezetet összegezve azt látjuk, hogy a gimnazisták, egyetemisták körében két markáns orientáció rajzolódik ki.

Az egyik a *kulturális orientáció*, amelynek keretében leginkább egy *alternatív, posztmaterális értékrend* jut érvényre. Ezt az orientációt erőteljes *én- és ifjúságközpontúság*, valamint nemzedéki helyzetértelmezésből táplálkozó politikai cselekvés jellemzi.

A másik a *gazdasági orientáció*; ez esetben a *felnőtt-minta követése* kizárja a nemzedéki helyzet értelmezését, éppen ezért cselekvéseiben inkább *apolitikus* avagy *sztatív*.²⁸

A gazdasági orientáció „beszivárgása” a gimnazisták, egyetemisták közé nemcsak konfrontációt jelent a kulturális orientációval, különösen annak ifjúságközpontúságot és független politikai cselekvést követő vonulatával, hanem annak szélesebb, polgárosodó bázisra való helyezését is.

Kitűnt azonban az is, hogy ez a folyamat közel sem jelent valamiféle egyenes vonalú fejlődést. A kulturális frakció térvesztése, a válság során növeli az elittől egyre inkább leszakadó középrétegek fogékonyságát az új törekvéseket kihasználó/felhasználó dzsentroid (dzsentrid), apparatcsik attitűdre. Az új törekvéseknek gyors egymás utáni lejáratódása pedig a „fasizálódás” veszélyével járhat: nevezetesen olyan militáns ideológia térhódításával, amely az élőködő elit jelszavával támadást indít minden kulturális, politikai „huncutság” ellen. A fekete-fehérben láttatás hatása igen nagy lehet egy olyan

²⁸ Ezen tendenciára teoretikus szinten Jürgen Zinnecker hívta fel a figyelmet (Zinnecker, 1993). Megerősítést nyert a közös magyar-nyugatnémet empirikus vizsgálatban, amelyben részletesen vizsgáltuk a fiatalok társadalmi orientációs és cselekvési mintáit.

társadalomban, amelyben az ideológiák pluralizmusa nem nagy múltra tekint vissza. E törekvés ráadásul összekapcsolódhat egy olyan markáns szubkultúrával is, mint a *skinheadeké*.

Arra a kérdésre viszont, hogy vajon felsejlenek-e az egyetemisták körében olyan ideológiák, amelyek társadalmi cselekvésre készítenek, csak igen bizonytalan választ tudunk adni. Csakugyan kérdéses ugyanis, hogy kirajzolódik-e egy ilyen ideológia. Ezt annak ellenére el kell ismernünk, hogy számunkra nem kétséges: *az ifjúság sem a politikában, sem a társadalmi struktúra szociológiai elemzése során nem kezelhető a felnőttek világának függelékeként, a készen kapott viszonyok rácsai között.* Ez a szemlélet ugyanis nem veszi figyelembe azt, hogy az ifjúság nemcsak az adott osztály- és rétegtagozódás része, hanem annak jövőbeli formálója is, annak jelenkori attitűdjeiből, értékeiből prognosztizálhatóan, de egyben (s ez a legfőbb) saját potenciálja alapján, mellyel identitását önmaga is képes szuverén módon definiálni. Ez az időbeli perspektíva a mai Magyarországon azonban kétségekkel terhes. Bár a felnőtt társadalom – *nem véletlenül* – nem képes már szocializációs és *mintaadó keretül szolgálni az ifjú nemzedék számára*, nem adott mintát az önálló ifjúsági kultúra kibontakozásának terepuma sem. A válságba került gazdaságban elakadt burzsoásodás, a megingott létbiztonság, az *elit privilégiumai-val korlátozott konkurenciaharc* egyszerűen nem ad időt az önálló ifjúsági életszakasz kiformálódására. Ezért nem marad más, mint a már diszkreditálódott felnőtt világ mintáinak követése, jobban mondva külsődleges, szituatív-fragmentált imitálása, de nem az értékek, ideológiák, hanem az életstratégiák (taktikák?) szintjén, az ad hoc karrierlehetőségek azonnali kizsarolása érdekében. *A kényszerből ismét felértékelődött szervezeti érvényesülés, a privilégiumok újraelosztásának vágya az identitást artikuláló ideológiák helyett a „megideologizáltságoknak” ad teret, és így eltorzíthatja a csíráiban már megfigyelhető új tendenciákat.*

Végző soron megállapíthatjuk, hogy a Bourdieu által konceptualizált történelmi folyamatok a nyugati fejlődéshez képest részint pont fordítva, részint az ott 150 évvel ezelőtt honos formákban zajlanak. Az érintett társadalmi rétegek e szituációra a következő módokon reagálhatnak:

- *a középosztálynak a gazdasági frakciót követő alsó szegmentumában (szakmunkástanulók), egy olyan militáns ifjúsági szubkultúra kialakulása várható vizsgálataink tanúsága szerint, amely en bloc opponálja a kulturális és politikai mintákat, és adott esetben a modernizációval szembehelyezkedő mozgalmak bázisává válhat.*

A minket közelebbről érdeklő középiskolás és egyetemista rétegek esetében elképzelhető, hogy *önálló, de az elitétől eltérő, illetve azt opponáló kulturális értékrendet, illetve politikai cselekvési mintákat fejlesztenek ki, amelyek egy modernizációval konform ifjúsági kultúra részét képezik.*

6. AZ IFJÚSÁGI KULTÚRA ÉS A FIATALOK TÁRSADALMI ORIENTÁCIÓS MINTÁI

6.1. A fiatalok önállósodása és ifjúságcentrizmus

Kiinduló állításunk volt, hogy a kulturális tőke előtérbe kerülése komoly változást eredményez az ifjúság strukturális helyzetében és az ifjúsági kultúrában, amely már napjainkban is kitapintható, és még inkább azzá válik a jövőben. Nevezetesen az ifjúság szabadidős aktivitása, kulturális ízlése, és az ifjúsági csoportstílusok összekapcsolódva a nevelési és képzési intézményekkel – formális és informális szinten egyaránt – egy önálló ifjúsági kultúrát hoznak létre. A kulturális tőke felhalmozásáért folyó verseny pedig egyre inkább az egyéni döntéstől, választástól, és a választó egyéni életútjától válik függővé (Zinnecker, 1991).

Zinnecker alapján a Bourdieu-féle társadalmi viszonyokat reprezentáló mezőben az ifjúság önálló csoportként jelenik meg. A különféle faktorok – társadalmi aktivitás, kulturális ízlés, ifjúsági csoportstílusok – meghatározzák és befolyásolják az ifjúság helyét a társadalmi térben, ami a horizontális tengely baloldala, amelyben a kulturális tőke a meghatározó és a gazdasági tőke szerepe elenyésző. A Zinnecker-féle képben tehát a származási, osztály-, iskolázottsági és nemek szerinti kötöttségektől megszabaduló ifjúság körvonalazódik, amely az individuuum szintjén alakítja a társadalomhoz való viszonyát, társadalmi orientációs és cselekvési mintáit. Ez együtt jár a felnőtt társadalomtól való elkülönüléssel, ami az ifjúságközpontúságban fejeződik ki.

Az ifjúságcentrizmusban fejeződik ki az a nem ritkán konfliktusos viszony is, amely a fiatalok részéről a felnőtt társadalom kultúrája iránt megnyilvánul. A felnőtt szerepek, ha megfelelő stratégiát, irányt kínálnak, pozitív mintát is jelenthetnek, de még inkább negatívát – reprezentálva az uralmi/hatalmi kontrollt, a kompromisszumon alapuló morált. Az ifjúságcentrizmus tehát a két szélső pólus erőterében a fiataloknak

egyrészt pragmatikus – relatíve pozitív –, másrészt idealisztikus – negatív – orientációja a felnőtt társadalomhoz (Watts-Zinnecker, 1988).

Az ifjúságcentrizmust Jürgen Zinnecker vizsgálta kiemelve azt a variánst, amely a fiataloknak a felnőtt társadalomhoz való pozitív viszonyát mutatja meg. A felnőtt társadalomhoz való pozitív viszonyulás magában foglalja a felnőttek tanácsának, támogatásának elfogadását. A felnőtt minta ekkor igen fontos a fiatalok életében. Ezzel szemben a negatív variáns – sajátos etnocentrizmusként – olyan ifjúsági kultúra és politikai attitűd, amelyben a fiatalok szemben állnak a felnőtt világgal. Ez a negatív variáns az ifjúsági kultúra és politikai attitűd más analízisekben is megtalálható²⁹ (lásd e kötetben Watts-Zinnecker: Az ifjúsági kultúra a német fiatalok körében: az ifjúságcentrizmus hatásai) (Watts-Zinnecker, 1988)

Az ifjúságcentrizmus tehát a felnőtt társadalom mintakövetését elutasítva, mintegy motorja az olyan ifjúsági kultúrának, amely az ifjúságot a Bourdieu-féle társadalmi mezőben önálló társadalmi csoportként jeleníti meg.

Zinnecker értelmezése véleményünk szerint azért fontos, mert az ifjúság olyan megközelítést nyújtja, amely mind időben, mind térben lehetővé teszi az ifjúsági kultúra változásának megragadását, amelynek egyik mérőeszköze az ifjúságcentrizmus megléte vagy hiánya. Ez a meg-

²⁹ Az ifjúságcentrizmust Zinnecker és munkatársai skálával mérték. Az ifjúságcentrizmus-skála első változata 25 itemből állt, amely öt problémakört ölelt fel (Fischer, 1985).

A meghatározó problémakörök a következők: (1) viszonyulás a hatalmi diszkriminációkhoz, (2) a felnőttek tapasztalatának, privilégiumának elfogadása, (3) személyes bizalom és attitűd a felnőttek és szülők felé, (4) elidegenedés és függetlenség a felnőttektől és (5) a felnőttek hatalmának elismerése, de azok megértésének hiánya. A rövidített, 10 itemes változat tartalmazza a fenti dimenziókat. (Fisher, 1985 és Zinnecker-Watts, 1988). A skálafokozatok kialakításakor az 1984. évi nyugatnémet vizsgálat pontértékeit vettük figyelembe. Lásd: Fischer, Artur-Fuchs, Werner-Zinnecker, Jürgen: Jugendliche und Erwachsene '85; Generationen im Vergleich. Band 5. Opladen, 1985 (Fischer-Fuchs-Zinnecker, 1985).

Az ifjúságcentrizmus-skála teszteléséről lásd: Rost, Jürgen-Georg, Werner: Alternative Skalierungsmöglichkeiten zur klassischen Testtheorie am Beispiel der Skala „Jugendzentrismus“. ZA-Information (Zentralarchive-Information), Köln, 1991. Mai, 52-75. (Rost-Georg, 1991).

közelítés jó kiindulópontja a nyugat- és kelet-európai ifjúság összehasonlító vizsgálatának, különösen napjainkban, amikor a kommunizmus összeomlása után Keleten egyszerre vannak jelen, illetve válnak egyre meghatározóbbá a nyugat-európai kulturális minták; és vannak jelen, illetve maradnak fenn a posztkommunizmusban is a „megörökölt” és „újratermelő” származási, osztály- és nemi különbségeket erősítő tendenciák. Az eddigiek során azt is láttuk viszont, hogy a magyar fiatalok számos vonatkozásban eltérnek a nyugat-európai fiataloktól, illetve számos olyan „házi készítményre” bukkantunk rá, amely az általunk tett előfeltételezéseket részint megkérdőjelezi. Tovább „bonyolítja” helyzetünket, hogy menetközben kellett szembenéznünk azzal a történelemben páratlan jelenséggel, amit az egyszerűség kedvéért a kommunizmusból a posztkommunizmusba való átmenetnek hívunk. A továbbiakban a magyar fiatalok kulturális aktivitását, kulturális ízlését, ifjúsági csoport-hovatartozását elemezve mutatjuk be, hogy az ifjúsági kultúra – bár a nyugat-európaiaktól eltérő módon, és számos ellentmondással tarkítva is – egyre inkább teret nyer az új kelet-európai társadalmi térben, még akkor is, ha az ifjúságcentrizmus területén léteznek származási, iskolázottsági és nemek szerinti különbségek. Tanulmányunk utolsó részében az ifjúsági kultúra kibontakozását, illetve a nyugat-európaiaktól való eltérését foglaljuk össze, amikor magyar, temesvári magyar és nyugat-német fiatalok társadalmi orientációs mintáit és ifjúsági csoport-hovatartozását hasonlítjuk össze. Az adatok feldolgozása során korrespondencia-analízist alkalmazunk.³⁰

6.2. A fiatalok társadalmi orientációs mintái

A nyugat-európai és kelet-európai fiatalok különbözősége szemléletesen rajzolódik ki a társadalmi orientációs minták vizsgálata során. A fiatalok társadalmi orientációs mintáit két lépésben vizsgáljuk. Az első lépésben az 1984. évi nyugatnémet, illetve az 1985. évi magyar vizsgálat alapján az ötvenes, hatvanas és nyolcvanas évek ifjú nemzedékének

³⁰ A korrespondencia-analízis Pierre Bourdieu: *Distinction* c. munkája nyomán vált elismertté a szociológiában (Bourdieu, 1984). A főkomponens-analízisben a variancia a fő tengelyek mentén van szétszedve. A korrespondencia-analízis esetében a χ^2 -statisztika biztosítja ezt az eljárást. A korrespondencia-analízis számítógépes programját, a SIMCA-programot Michael Greenacre készítette el (Greenacre, 1986).

figyelembevételével, a társadalmi orientációs minták kialakulásának történeti áttekintését adjuk. A második lépésben pedig a nyugatnémet, magyar, illetve a temesvári magyar fiatalok vizsgálatára alapozva, a tanulók fiatalok társadalmi orientációs mintáit az átmenet korszakára nézve értelmezzük.³¹

³¹ A társadalmi orientációs minták skáláját német kutatók dolgozták ki. Az első, az én és a társadalom viszonyát kijelölő dimenziók kidolgozását célzó próbálkozást négy elővizsgálat előzte meg. A kezdeti 200 itemből 143 került az elővizsgálatok kérdőívébe, amelyet fiataloktól és felnőttektől egyaránt lekérdeztek. Az elővizsgálatokat követő analízis alapján végül is 34 item maradt, és hat dimenzió kristályosodott ki:

(1) *Sajátfelelősség (Eigenverantwortung)*: belső irányítottság, amikor a társadalom nyitott, alakítható külvilágként létezik az egyéni cselekvés számára.

(2) *Privatizálódás (Privatisierung)*: kis világ, visszavonulás a magánéletbe az egyénnel szembenálló fenyegető társadalom elől.

(3) *Elidegenedés (Selbstentfremdung)*: az én a társadalomból kivetettnek érzi magát, nem tud áttekintést nyerni a egész felett, ezért folyamatos cselekvést és stabil bizonyosságot csak önmagától várhat ebben az áttekinthetetlen világban.

(4) *Álmok (Träume)*: az én megtartásának és a társadalmi világ lehetséges megváltoztatásának eszköze és médiuma az álom, a gyermekálmok, a napali álmodozások, az utópiák átmentése.

(5) *Alkalmazkodás (Anpassungsbereitschaft)*: realista odaadás, amikor a társadalom mint az élet megváltoztathatatlanul adott keretfeltételeinek összessége létezik, amelyhez az ember okosan vagy szükségszerű kényszer hatására orientálódik.

(6) *Önérvényesítés (Selbstbehauptung)*: én-konturálódás a „skatulyák” ellen, amikor a társadalmi világ mint az énhez fenyegetően közel férköző fellebbviteli hatóságként tűnik fel, amely ellen az én identitásmunkával, a mindennapi normákkal való fokozott szembenállással védekezik.

A németek eljárását a magyar fiatalok és felnőttek körében is elvégeztük (Gábor-Szaitz, 1987). A skálafokozatok kialakításakor az 1984. évi nyugatnémet vizsgálat pontértékeit vettük figyelembe. Lásd: Fischer, Artur-Fuchs, Werner-Zinnecker, Jürgen: *Jugendliche und Erwachsene* '85; *Generationen im Vergleich*. Band 5. Opladen, 1985. (Fischer-Fuchs-Zinnecker, 1985)

6.3. A társadalmi orientációs minták összehasonlítása és a történeti háttér (Nyugatnémet fiatalok 1984 – magyar fiatalok 1985.)

6.3.a. A nyugatnémet fiatalok

1984-ben a német fiatalok körében a társadalmi orientációs mintáknak olyan pólusai tűntek ki, amelyek ellentétes hatásúak. Noha nem túl nagy az alkalmazkodás és az önállítás közötti negatív korreláció, viszont mindkettő (az egyik a privatizálódással, a másik pedig az álmokkal van kapcsolatban) – az ennek a társadalmi világban elfoglalt helyéről kialakított különböző szemléletmódok magját képezi. Az egyik orientációs irány *a társadalmi összefüggések túlsúlyának kényszerű elfogadása, és kísérlet az alkalmazkodásra, illetve – a család révén – a magánszférába való visszavonulásra*, a másik pedig *a társadalmi környezettel szembeni kritikai szemlélet. A kritikai szemlélet lényege, hogy a társadalmi környezet akadályozza az egyén élni vágyását, és az egyén a társadalmi világot transzcendentáló álmok megtartásával is az én-identitás megőrzésére tesz kísérletet.*

Az alkalmazkodás és a privatizálódás az egyik pólus, az önállítás, az álmok és az elidegenedés pedig a másik.

Az alkalmazkodás és privatizálódás nagyobb tradícióval rendelkezik a társadalmi orientáció terén: ezek olyanok, amelyekhez a fiatalokra vonatkozó korábbi német vizsgálatokban (és más korcsoportoknál is) rokon koncepciókat és empirikus konstellációkat találtunk („alkalmazkodás”, „konformizmus”, „privátizmus” stb.). Egészen más a helyzet az önállítással és az álmokkal. Ezeknek nincsenek kutatási előzményei, nincsenek elméleti és empirikus előképei. Ebből következően ezek a társadalmi orientáció kortörténetileg új formái.

A társadalmi orientációs minták összmezőjében (a német fiataloknál), a fentebb leírt két „mag” polaritását ezeknek a konfigurációknak az effektusai nyomatékosan alátámasztják. Ily módon, ha elvlasztjuk egymástól az önérvényesítést és a privatizálódást, a két orientációs minta körvonalai igen élesen kontúrozódnak: *az önérvényesítés inkább a humán iskolai kultúrából származik, individualisztikus életcélokkal és tervekkel áll kapcsolatban, a felnőttek éles kritikájával jár együtt, az új értékeket preferálja a régiekkel szemben, valamint a zöldek mint politikai párt iránti hajlandóság kapcsolódik hozzá. Ehhez jön még a hasonló korúak csoportjához való erősebb kötődésnek, a mindennapokban fellépő kitöréseknek a gyakorlata (lazítási technikák).* A csoportstílusok mezőjében pedig egyértelműen előnyben részesülnek az új tiltakozó mozgalmak.

A privatizálódás ezzel szemben inkább a természettudományos iskolai kultúrával függ össze, a tradicionális életcélok és tervek vezérlik, és a felnőttek kritikája erősen visszafogott. Az új értékek háttérbe szorulnak a régiekkel szemben, a politikai szimpátia pedig a CDU/CSU, és nem a zöldek mellett nyilvánul meg. A privatizált fiatalok a konformisztikus csoportstílusokat (futball-, diszkó-, videórajongók) részesítik előnyben, és távol tartják magukat a tiltakozó mozgalmaktól. Az otthoni szabadidős tevékenység és a mindennapok kis kalandjait elkerülő, nyugodtabb életvezetés áll szemben a hasonló korúak csoportjához kötődő szabadidős tevékenységgel és a hétköznapiakból való kis és nagy kitörési kísérletekkel.

Végso soron azt mondhatjuk, hogy az önérvényesítés a nyolcvanas évek német ifjúságára jellemző karakterisztikus társadalmi orientációs minta, amely számos rendelkezésre álló kutatási eredményben, társadalomelméleti gondolatban, valamint a jelenkor diagnosztizálására szolgáló kísérletekben is igazolást nyert. „Autonómia, önmegvalósítás és individualizáció, kommunikáció és emberi közelség, kényszerektől való függetlenség, azt tenni, amit az ember akar: ezek ma a fiatalok központi életigényei” (különösen a szabadidőben) – summázza a SINUS-tanulmány (SINUS, 1983).

„Az énkeresés bizalmatlanság a társadalom magasan fejlett formáival szemben” – állítja Rosenmayr (Rosenmayr, 1985), olyan „beállítódási szindróma, amely Európa magasan fejlett társadalmában az ifjúságot jellemzi”. Még a munkáslányoknál is feltűnik egy „szinte individualisztikus önábrázolás”, ők is „egész személyiségként” „önállóak”, „függetlenek” akarnak lenni, életüket alakítani akarják, szubjektivitásukat, szubjektív cselekvési képességüket minden területen ki akarják bontakoztatni (Bildén-Diezinger, 1984). Ziehe a „szubjektivizálódás utáni vágyakozás fokozódását, az önnön értékük iránti érzékenységüket, az önstabilizálás iránti vágyat” konstataálta (Ziehe in: Bahr, 1982).

Az értékvtáltást vizsgálva megfigyelték: az individuális személyiség iránti igény következtében a szabadságot sokkal inkább értékelik, mint korábban. Ez különösen érvényes a szubkulturális csoportokra, ellenkultúrákra, de kihat az egész társadalomra is. „A régi «aszkétikus» értékeket, mint például az alkalmazkodást, önuralmat, a vágyak elfojtását felváltja a spontaneitás, az érzések kifejezésének hangsúlyozása, a személyes szükségletek és az egyéniség kibontakoztatásának közép-pontba állítása” (Wasmund, 1982).

6.3.b. A magyar fiatalok 1985

Ezzel szemben 1985-ben a magyar fiatalok társadalmi orientációs mintáinak vizsgálatakor kitűnt, hogy a német fiatalok körében jól kirajzolódó polaritás, nevezetesen a privatizálódás és alkalmazkodás, illetve az elidegenedés és önállítás dichotómiája kevésbé kontúrozódik. A magyar fiatalok körében egy „háromszöget” figyelhettünk meg, nevezetesen a privatizálódás gyengébben, az alkalmazkodás pedig szorosan kapcsolódott az elidegenedéshez. Ez az eltérés csak a magyar társadalom belső fejlődésének sajátosságával magyarázható. A magyar felnőtt társadalomban ugyanis a privatizálódás, és az alkalmazkodás pólusa markánsan kirajzolódott és kiegészült az elidegenedéssel. A privátszféra kiépítése a magyar társadalomban ugyanis a hatvanas években vált lehetővé. Sarkítottan úgy is fogalmazhatunk, hogy ez időtől kezdve az egyik legelterjedtebb társadalom-orientációnak tekinthetjük. Ez összefügg az 1956 utáni politikai hatalom azon felismerésével, hogy saját elfogadtatása érdekében le kell mondania a mindennapi/köznapi élet totális átpolitizálásáról, a közéleti aktivitás kényszeréről, és – mintegy legitimációs „pótlékként” – figyelembe kell vennie a társadalom széles rétegének igényét az anyagi gyarapodásra és a magánszféra elismerésére.

6.3.c. Az ötvenes évek nyugatnémet és a hatvanas évek magyar ifjúsága

A hatvanas évek magyar fiataljainál az önértékesítés – és a privatizálódás-orientációs minták éppen úgy összekapcsolódtak, mint az ötvenes évek német fiataljainál. 1955-ben ugyanis Schelsky a háború utáni helyzet elemzésében azonosítani tudta az önállítást a privatizálódással: ő az életvezetés és a „közrend” elavult szociális vezérképeikhez való ragaszkodásban (minden hátránya mellett), az „önállítás és a kontinuitás megőrzésének lehetséges gyümölcsözőségét” látta, „ami ma minden egyén privát hétköznapijaiban lezajlik” (Schelsky, 1955). Ez azért fontos, mert az önértékesítés az ifjúságkutatásban újra és újra mint az ifjúság általános feltétele szerepelt, mint egy bizonyos mértékig rebellis adalék az individualizálódási folyamathoz: „minden embert visszarettent az a gondolat, hogy ő pusztán „egy kerék a gépezetben”, egy tetszés szerint kicserélhető eszköz a személytelen célok eléréséhez. Az önállítás hangsúlyozása a tekintéllyel, és általában a fennálló társa-

dalmi renddel szemben, szükségképpen magában foglalja a felnőtt világ elleni kollektív tiltakozás gyökereit is. Ennek a tiltakozásnak a finomabb, szellemi töltetű formáit „ifjúsági mozgalmaknak”, a durvább, primitívebb változatait pedig „kamaszlázadásnak” szokták nevezni (Busemann, 1965).

Az ötvenes évek német, és a hatvanas évek magyar társadalmában az önérvényesítés, a fiatalok vezető orientációs értéke felszínre hozhatta a privatizálódásban rejlő értékeket, kiindulópontja lehetett egy modern individualizációs folyamat kibontakozásának. Ezután a két társadalom fejlődésében a fiatalok orientációs mintái másféleképpen kapcsolódnak egymáshoz. Amíg a német fiataloknál – mint láttuk – az elidegenedés és önérvényesítés együttesen került előtérbe, addig a mai magyar fiataloknál az önérvényesítés háttérbe szorult és az elidegenedés az alkalmazkodással kapcsolódott össze. A magyar fiataloknál ebben az időszakban már a privatizálódás is az elidegenedés orientációs mintájához kötődik. Ez visszavezethető arra, hogy a politika ezen individualizációs folyamatnak fontos oldalait nem ismerte el. *A közéleti mozgástér továbbra is korlátozott maradt, következésképpen a társadalom széles rétegei számára a közéletben való részvétel feleslegessé és „lehetetlenné” vált. Feleslegessé az anyagi boldogulás szempontjából, „lehetetlenné” pedig azért, mert a közéleti szféra éppen az orientációkban bekövetkezett változásokat nem vette figyelembe, sőt nem egyszer a társadalom alapvető törekvéseinek ellentmondó ideológiát hangoztatott. Szinte általánossá vált a társadalom depolitizálódása.*

Hasonlóképpen nem állította vissza az új politika az ötvenes években szétrombolt mikrohálózatok, közösségek, egyesületek stb. jogait (Hankiss, 1983). Az anyagi gyarapodásért folyó versenyfutás amúgyis a kapcsolatok beszűkülése, családi, rokonsági körre való redukálása irányába mutatott. Széles rétegekben a rokonsági kapcsolatokat szorosabbra fonta, de egyben át is alakította, „materializálta” az a tény, hogy az anyagi előrejutáshoz (főleg a házépítéshez) nélkülözhetetlenek a reciprocitás elvén működő kapcsolatok (Sík, 1984). Hankiss Elemér jellemzi „üres” individualizációként ezen magyarországi, szociális és közösségi értékektől lecsupaszított változatát (Hankiss, 1982).

Az alkalmazkodás és az elidegenedés összekapcsolódását magyarázza a hatvanas évek ifjúsági mozgalmainak a nyugatitól eltérő végeredménye is. A hazai „beatmozgalom” – bár fontos hatást gyakoroltak rá a nyugati áramlatok, legfőképp a zene valamint ekkor váltak hozzáférhetővé a nyugati kultúra megelőző időszakában felhalmozódott termékei (és egy

marxista reneszánsz produktumai is) – gyökereit tekintve alapvetően magyar jelenség.

A mozgalom fő és maradandó hatású mozzanatának, a privátszférában a privátszféráért vívott harcot tarthatjuk. Azok a csírák, amelyek az újrakezdés, és minden fennálló felülvizsgálata vonatkozásában ezen túlmutattak, hamar megfagytak. A prágai, és részben párizsi tavasz bukása eloszlatta a naiv hiteket. A hűvösre fordult politikai légkörben még kevésbé nyílhatott meg a politikai cselekvés terepe, és a haj- és ruhaviselet frontján vívott küzdelemben talán el is felejtődtek a korábbi törekvések. Talán ez is hozzájárult ahhoz, hogy különféle erők hajtották ennek *a generációnak a képviselőit a fennállóba való egyszerű betagozódás felé, egyeseket pedig a margóra.*

6.3.d. A társadalmi orientációs minták két iránya

A nyolcvanas évekre a magyar fiatalok számára viszont egyre inkább nyilvánvalóvá válik, hogy a privatizálódás konformitást nyújtó változatának a „perspektíváját” azok a fiatal házaspárok „képezik”, akik a családi ház elkészültekor, vagy a saját lakás átvételekor döbbennek rá, hogy a lakás utáni nagy hajsza, és a szülőknél, vagy albérletben való meghúzódás idegörlő éveit során végérvényesen kiüresedett a kettőjük közötti kapcsolat.

A magyar fiatalok társadalmi orientációjában a hetvenes évek anyagiakért folyó emberfeletti erőfeszítéseinek az emberi kapcsolatokra gyakorolt romboló hatása, és a nyolcvanas évek válsághelyzeteinek mindennaposá válása miatt érzett „társadalmi anómia” jut kifejezésre. A társadalomnak ezt az állapotát fogalmazza meg a nyolcvanas évek film- és színházművészetében megjelenő új naturalizmus, amely az érzelmi sivárságot a lepusztult szociális szférában, azaz a kiüresedett eszmékben, a káromkodássá silányult nyelvben, a széthullott emberi kapcsolatokban mutatja meg.

A nyolcvanas évekre tehát a magyar és a nyugatnémet fiatalok társadalmi orientációs mintái eltérő irányt mutatnak. Az eltérő társadalmi orientációs minták a politikai cselekvési minták különbözőségét vonják maguk után.

A német fiatalok, akiknél a kulturális tőke megszerzési módja került előtérbe, élve a nagyobb autonómia lehetőségével egyre erősebben igényelték, hogy az egyén próbáljon meg maga valamit csinálni, és nem

„irányítottként” létezni. *A német fiatalok körében kialakul az egyénnek az a képessége, hogy maga válassza meg és alakítsa ki azokat a „nem intézményes”, „posztkonvencionális” vonatkozási csoportokat, amelyek megnövelték a fiatalok politikában játszott szerepét* (Watts, 1988; Watts–Zinnecker, 1988).

Ezzel szemben a magyar fiatalok körében, a kulturális tőke megszerzési módjának nehézségei egyszerre jelentik a gazdasági tőke megszerzésének kényszerét és reménytelenségét, amely létrehozta az „én” identitásvesztésének állapotát. *Az elbizonytalanodásnak a legfontosabb jellemzője, hogy a felnőtt mintakövetés már nem – illetve csak az alacsonyabb iskolázottságúaknál – figyelhető meg, az ifjúságcentrizmus pedig még nem – illetve csak a magasabb iskolázottságúak körében – alakult ki. Kísérője még ezen állapotnak a transzmissziós jellegű politikai részvétel értelmetlensége.*

6.4. A társadalmi orientációs minták az átmenetben

A magyar fiatalok egésze azonban nem helyezhető a konvencionalitás „skatulyájába”, éppen azért nem, mert a kulturális tőke megszerzésének lehetősége romlott; illetve akuttá vált a transzmissziós iskolai, kulturális, politikai intézmények válsága, amely a fiatalok elit csoportjait a pluralizmus nemzetközi kihívásának, az alternatív szerveződések irányába mozdította el, és különösen az egyetemistákat, valamint a fiatal humán értelmiséget tette fogékonnyá az autonómia- és identitás-törekvésekre.

A nyolcvanas évek közepére (különösen) az egyetemista magyar fiatalok körében is megjelent a társadalmi orientációs minták „német” konstellációja, az önérvényesítés és az elidegenedés összekapcsolódása. Ezen konstelláció visszanyúlik a hatvanas évek humán értelmiségi fiataljainak azon felismeréséhez, hogy az értelmiségi szerepváltozás dilemmája: a felvilágosult redisztributori vagy az azt kritizáló művészi, tudósi szerepet válasszák-e (Konrád–Szelényi, 1989). A nyolcvanas évek végére ez a dilemma megszűnt, ezen időszak értelmiségi fiataljai egyértelműen elhatárolódtak a redisztributori szereptől, felvirágozott az underground zene, irodalom és politika. Ez időszakra bekövetkezett az a paradoxon, hogy a lefojtott, nemegyszer repressziótól sem mentes közélet létrehozta a felnőtt társadalomtól függetlenedő fiatalok elit csoportjait.

7. sz. táblázat: Társadalmi orientációs minták ország és iskolatípus szerint (felső érték)

	n é m e t			m a g y a r			T e m e s v á r		
	szkm.	gimn.	egye.	szkm.	gimn.	egye.	szkm.	gimn.	egye.
Sajátfelelősség	21,7	22,2	23,2	18,0	13,6	24,1	24,1	42,2	19,8
Privatizálódás	26,5	14,2	18,3	46,1	19,5	17,4	56,4	45,8	12,4
Elidegenedés	20,1	18,8	18,3	33,6	30,1	23,8	53,3	52,8	48,9
Álmok	22,2	25,0	31,7	18,0	13,1	10,7	17,8	22,7	3,5
Alkalmazkodás	34,4	17,6	9,8	31,3	19,2	7,1	52,6	45,8	10,1
Önérvényesítés	23,3	26,7	30,5	11,3	15,3	24,1	30,3	25,5	21,6

Az 7. sz. táblázatról leolvasható, hogy a temesvári, illetve magyarországi fiatalok társadalmi orientációs mintáinak arányai mindenekelőtt iskolai szint alapján térnek el egymástól. A szakmunkástanulók és gimnazisták körében igen magas privatizálódást az egyetemisták – a német egyetemistákhoz képest is – erőteljesebben utasítják el. A német fiatalok esetében a társadalmi orientációs mintáknál arányaiban, és egymáshoz való viszonyukban is homogenizálódás, a temesvári, valamint a magyarországi magyar fiatalok esetében a társadalmi orientációs minták dominanciájában, illetve konstellációjában éles különbség figyelhető meg a szakmunkástanuló és gimnazista, illetve egyetemista fiatalok között.

7. A MAGAS ÉS TÖMEGKULTÚRA ELKÜLÖNÜLÉSE

Felvetődik a kérdés, hogy mi az oka annak, hogy a magyar fiatalok körében megmutatkozó, a német fiatalokéhoz hasonlítható társadalmi orientációs minták a fiatalok elit csoportjaira redukálódtak. Hogy választ tudjunk adni erre, meg kell vizsgálni a fiatalok kulturális tevékenységét, illetve kulturális ízlését.

A három tanulói csoport közül a gimnazisták azok, akik leginkább tanuláscentrikusak, ezen belül is kiemelkedő helyet foglal el a nyelvtanulás (75,8%-a tanul rendszeresen nyelvet, a szakmunkástanulók 2,9%-ával szemben!).

A szakmunkástanulók, illetve a gimnazisták és az egyetemisták között igen éles különbség figyelhető meg a kulturális tevékenységben.

A szakmunkástanulóknak 93,2%-a soha nem jár színházba (rendszeresen színházba jár 0,7%!), ezzel szemben a gimnazistáknak mintegy egynegyede, az egyetemistáknak pedig egyharmada rendszeres színházba járó. Figyelemre méltó viszont, hogy a múzeumba, kiállításra járók esetében az egyetemisták azok, akik élesen elkülönülnek. Az egyetemisták 15 illetve 18,3%-a, a szakmunkástanulók 0,3-0,7%-a, a gimnazistáknak pedig 2,9 illetve 4,0%-a választja rendszeresen a kulturális időtöltésnek ezen formáit.

Ha a fiatalok családi hátterét, kulturális tevékenységét, orientációját a három iskolai szint mezőjében vizsgáljuk, azt találjuk, hogy a származási, iskolázottsági különbségek mindenekelőtt a gimnazisták és szakmunkástanulók között húzódnak. A szülők második gazdasági tevékenysége eltérő módon ugyan, de a gimnazisták és szakmunkástanulók családi környezetére egyaránt jellemző. A gimnazisták és szakmunkástanulók családi környezetében érződik leginkább a piac és a pénz világa, miként az új kulturális fogyasztói eszközök – videó, személyi számítógép – is leginkább a gimnazisták környezetében találhatók meg. Az ábráról leolvasható, hogy a kulturális tevékenységek (színház, múzeum stb.) alapján a gimnazisták, egyetemisták egy oldalra kerülnek ugyan, de *a gimnazisták egyre távolabb kerülnek az egyetemisták klasszikus humán világától, és egyre inkább vonzódnak a reáliákhoz (nyelvtanulás, computer)*. Ez az új, dominánsnak tűnő *kispolgári* (petite bourgeoisie) orientáció, a gimnazisták körében optimista saját és társadalmi jövőképpel párosul. Úgy tűnik, a fiatalok közül *ez a társadalmi csoport érezte magát a lezajló társadalmi változások nyertesének, elfogadva a családi környezet vállalkozást előnyben részesítő, és az MSZMP-t elutasító törekvéseit, és leginkább utasítja el az ifjúságcentrizmust*. A két szélső póluson lévők – *a szakmunkástanulók, egyetemisták inkább érezték magukat vesztesnek, sokkal inkább pesszimisták a saját és a társadalom jövőjét illetően, és az ifjúságcentrikusok többsége is e két csoportból kerül ki*. A két szélső póluson kontúrozódó jövőpesszimizmus és az ifjúságcentrizmus kötődési pontjai mások: *a szakmunkástanulóknál a privatizálódás, az egyetemistáknál a privatizálódás társadalmi orientációjának elutasítása; a szakmunkástanulókra a kulturális tevékenységektől való elfordulás, az egyetemistákra az intenzívebb hagyományos kulturális érdeklődés (színház, kiállítás) a jellemző*.

A kulturális ízlés összetevőit tovább vizsgálva azt találjuk, hogy a határ a szakmunkástanulók, gimnazisták, illetve az egyetemisták között húzódik. A szakmunkástanulók, gimnazisták a helyi napilapokat részesítik előnyben (Dél-Magyarország 78,7-80,7%, emellett a Népszabadság

8,3-8,6% valamint a Népsport 3,3-14,4% szerepel a leggyakrabban említett napilapok között). Az egyetemisták között viszont a legnépszerűbb napilap a Magyar Nemzet (53,1%!). A helyi napilap egyharmados olvasottsága mellett, az országos napilapok közül a Népszabadságot (26,9%) és a Magyar Hírlapot említik leggyakrabban.

A hetilapok esetében hasonló tendenciát tapasztalunk. Az egyetemisták mindenekelőtt a gazdasági és kulturális elitmintákat, az értelmiség számára közvetítő, ezért a konzervatív párt-elithez már korábban is kritikusan viszonyuló HVG-t (47,8%), És-t (28%), Magyarországot (18,3%), az MDF-hez közel álló Hitelt (19,4), illetve a nyugati politikai magazinokkal megegyező stílusú Reformot (22,9%) olvassák. A szakmunkástanulók viszont a szélesebb rétegeknek, nőknek, falusiaknak szánt magazinokat – Nők Lapja: 25,9%, Szabad Föld: 24,9%, Képes Újság: 24,6% –, rejtvényűságot – Füles: 18,3% – részesítik előnyben. Figyelemreméltó még az RTV-Újság magas aránya (18,3%), illetve az, hogy közel egyötödük (17,6%) semmiféle hetilapot nem olvas. A gimnazisták között az egyik legveszternizáltabb hetilap, a Reform (38,4%) a legnépszerűbb. Az általuk leggyakrabban olvasott hetilapok között éppen úgy megtalálható a szakmunkástanulók által előnyben részesített Nők Lapja, RTV-Újság (10,8 illetve 15,8%), mint az egyetemisták kedvenc hetilapjai, a Magyarország és a HVG (7,7 illetve 10,2%). Az sem kerülheti el figyelmünket, hogy 20,4%-uk – ez az arány magasabb mint a szakmunkástanulóknál! – egyáltalán nem olvas semmiféle hetilapot!

A folyóiratok esetében még egyértelműbben kirajzolódik az a tendencia, amelyet egyfelől a szakmunkástanulók és gimnazisták kulturális ízlésvilágának közeledése, illetve az egyetemistáknak ezen ízlésvilágtól való éles elkülönülése jellemez. A szakmunkástanulók és gimnazisták körében más sorrendben ugyan, de az ifjúsági és poplapok a legnépszerűbbek. A szakmunkástanulóknál a Popcorn (16,9%), Világ Ifjúsága (16,6%), IPM (15%), Ifjúsági Magazin (9,9%), Popexpress (5%); a gimnazistáknál pedig az Ifjúsági Magazin (13%), Világ Ifjúsága (11,9%), IPM (9,9%), Popcorn (7,7%) a sorrend, amelyet a gimnazistáknál a középosztályi gazdagságot, harmóniát sugárzó nyugati stílusú családi és autós magazinok egészítenek ki (pl. 100xSzép: 5,8%). Az egyetemisták viszont inkább a humán kultúrát közvetítő folyóiratokat, a Históriat (15,4%), Filmvilágot (11,4%), Valóságot (10,9%) és Mozgó Világot (6,9%) részesítik előnyben, kivételt csak az IPM képez. Feltűnő, hogy mindhárom csoportnak több, mint egyharmada semmiféle folyóiratot

nem említ. (A szakmunkástanulók 35,5%-a, a gimnazisták 39,2%-a, az egyetemistáknak 34,9%-a.)

A lapok alapján úgy tűnik, hogy a magasabb iskolázottságú fiatalok kulturális ízlésében váltás figyelhető meg, különösen a gimnazista fiataloknál, akik egyre inkább feladják a klasszikus humán műveltségi eszményt, amely egyfelől közeledést jelent a szakmunkástanulók által erősen preferált vesztternizált, kommerciális kultúra felé, másfelől viszont kezd kirajzolódni egy, a populáristól elkülönülő irányzat, a látványt, a vizualitást, a polgári jólétet előtérbe helyező, a burzsoá létet nyíltan felvállaló kulturális ízlés.

A kedvenc írók esetében szintén az egyetemisták és a szakmunkástanulók képezik a szélső pólust. Az egyetemisták csaknem egyötödének (17,1%), viszont a szakmunkástanulók több, mint felének (54,8%) nincs kedvenc írója. Az egyetemisták a világirodalom klasszikusai, illetve napjaink „kifinomult” magyar irodalmának képviselői közül választják legnagyobb arányban kedvenceiket (Dosztojevszkij 13,7%, Esterházy 7,4%, Örkény 6,9%, Shakespeare 6,9%, Hemingway 6,3%). A szakmunkástanulók körében viszont a bestseller, a krimi és aluljáró-irodalom (Nemere 11,3%, Cook 9%) a legnépszerűbb. A gimnazisták kedvenc választása a szakmunkásokéhoz hasonló, de kiegészül a romantikus Vernével (3,3 %), Jókaival (8,8%). Mind a szakmunkástanulók, mind a gimnazisták mintegy tananyagként „felmondják” József Attilát (7,6 illetve 5,0%) és Petőfi Sándort (5,5%) is.

A kedvenc együttesek alapján, az egyetemistáknak klasszikusabb és kifinomultabb popzenei ízlése (Pink Floyd 15,4%, Dire Straits 12,0%, Beatles 9,1%, LGT 7,4%, Doors 6,3%) körvonalazódik ki. A szakmunkástanulók pedig inkább a keményebb, illetve kommercializáltabb popzenét részesítik előnyben (Bros 21,3%, Depeche Mode 16,9%, EDDA 8,3%, Rick Astley 6,6%, Bikini, Első Emelet, Erasure egyaránt 5,3%).

A kulturális ízlést tekintve általános tendenciaként figyelhető meg, hogy az egyetemisták élesen elkülönülnek mind a szakmunkástanulóktól, mind a gimnazistáktól. Az egyetemisták kulturális ízlésvilága a kifinomult magas kultúrát preferálja, azaz elutasítja a fogyasztói kultúrát, ami éppen úgy megnyilvánul a napi-, heti-, havilapok, mint a kedvenc írók és együttesek megválasztásában. Az általunk vizsgált hallgatói csoportok (jogászok, bölcsészek) a klasszikus universitas – eszményt tekintik mintának. Ezen ízlésvilágba ágyazódik az önértékesítés, az én-kontúrozódás

társadalmi orientációs mintája. A tanuló fiataloknak ezen csoportjai azok, akik a két legfontosabb ellenzéki politikai szervezettel, a Szabad Demokraták Szövetségével, illetve a Magyar Demokrata Fórummal szimpatizálnak.

A másik tendencia viszont, hogy mind a gimnazistáknál, mind a szakmunkástanulóknál körvonalazódik saját osztálykultúrájuk ízlésvilága, amelyet az előbbieknél kispolgári (köztes kultúra), az utóbbiaknál munkás ízlésvilágnak nevezhetünk. A fiatalok e két csoportjánál megfigyelhető az a tendencia is, hogy a tizenéves szakmunkástanuló és gimnazista fiatalok egyaránt a populáris, fogyasztói kultúra felé orientálódnak. Az ifjúságcentrizmus viszont az elkülönült magas kultúra, és az egyre nagyobb szerepet kapó fogyasztói kultúra „mezőjébe” esik, vagyis feltételezhető, hogy az ifjúsági kultúra kibontakozása az elkülönült magas kultúra mintáinak feladásával jár együtt, és egyre inkább a fogyasztói kultúra térnyerésével párosul.

8. AZ IFJÚSÁGI KORSZAKVÁLTÁS KEZDETEI A NYOLCVANAS ÉVEKBEN

Az eddigiekben kifejtettem, hogy Nyugat-Európában a hatvanas évektől kezdődően, a nyolcvanas évekre ifjúsági korszakváltás következett be. A korszakváltás lényege a társadalmi reprodukció megváltozása, illetve az iskolai tudás felértékelődése. Jellemzője volt a korszakváltásnak az ifjúkor meghosszabbodása, az amatőr ifjúsági státusz professzionális státusszá alakulása. A fiatalokat közvetlenül ellenőrző intézményeket (munkahely, család, politikai szervezeteket) a közvetett ellenőrző intézmények (mass mediák, fogyasztói ipar) váltották fel. Az ifjúság autonómiája megnövekedett. Fokozódott a nemzedéki szerveződés szerepe, éleződtek a fiatalok és felnőttek közötti konfliktusok. Egyre fontosabb szerepet kapott az ifjúsági kultúra a fiatalok társadalmi orientációjának, politikai cselekvési mintáinak alakításában. A fiatalok és felnőttek közötti viszony egyirányú utcája kétirányúvá, illetve az ifjúság mintakövetőből mintaadóvá is vált.

A felállított tézis szerint az egyik oldalon konstatálhatjuk *a fiatalság életkori szakaszának a felértékelődését* – mind a társadalom, mind az egyéni élet vonatkozásában. A másik oldalon pedig az uralkodó ifjúságkonceptciók a szituáció nyomása alatt újra csoportosulnak. Azok a koncepciók, amelyek az ifjúságon egy hosszú távú és társadalmilag biztosított individuális fejlődési folyamatot értenek, azok a helyesek. Ebben a kulturális

tőkének, mint a modern reprodukciós módok összességében egyénileg elsajátítható hatalmi forrásnak a növekvő jelentősége fejeződik ki.

Hangsúlyoztam, hogy társadalmi reprodukció az irányba fejlődik, hogy felértékelődik az ifjúsági életszakasz, azon belül is a *iskolai/képzési pályafutás helyett/mellett az ifjúsági kulturális stílus*.

Rávilágítottam arra, hogy az ifjúság felértékelődése olyan körülmények között folyik, amikor a posztindusztriális társadalom jövőjéről és a társadalmi munkamegosztásról széleskörű tudományos vita folyik, amely a fejlett társadalmak *strukturális munkanélkülisége, technológiai innovációja és a jövedelemelosztása* fényében zajlik.

Fontos megállapítás, hogy addig, míg a nyugat-európai fiatalok körében az értelmiségi mintaadó szerepe felértékelődött, addig a magyar fiatalok körében, még az egyetemista fiatalok többségénél is, az értelmiségi minták az „első egyetemen” erodálódtak, és azok átvétele a nyolcvanas évektől a „második egyetemre” tevődött át.

Az egyetemi hallgatók körében kialakul egy olyan attitűd – a kötetben dzsentrisedőnek hívjuk -, amelynél a privatizálódás terén nemcsak a családközpontúság figyelhető meg, hanem az emberi kapcsolatok a barátságon, szerelmen túlmutató, *protekcionista ízű, a patrónus-kliens* kapcsolatokra számító igénylése is.

Az államszocializmus nem elősegítője, hanem a társadalom *hatalmi rendiesítésével legfőbb akadálya a civilizációs, illetve az ifjúsági korszakváltásnak*.

Az ifjúsági kultúra korszakváltása a magyar és nyugat-német fiatalok kulturális mintáit összehasonlító részben rámutattunk arra, hogy addig, míg a nyugat-német fiataloknál a társadalmi hierarchizáltságok leépülnek, az ifjúsági kultúrában elmosódnak a származási, iskolázottsági, nemek közti különbségek, addig a magyar fiatalok körében még jelentős szerepet játszanak. A civilizációs fejlődés például a *hagyományos rövidített ifjúkor* csökkenésével jár. Ezen típus aránya a magyar fiatalok körében 1985-ben 21%, a német fiatalok 6%-ával szemben. Többségükben *falusiak és nők, akiknek legkarakterisztikusabb vonása az anyagiakat központba állító privatizált életforma, amely együtt jár szociális izoláltsággal*.

Kifejtettem, hogy az ifjúsági korszakváltást az jellemzi, hogy egyre inkább növekszik a fiatalok kulturális autonómiája. Ez megfigyelhető az ízlésben, de megmutatkozik a fiatalok különböző politikai döntésekben való növekvő részvételében is. Ha a nyugat- és kelet-európai fiatalok politikai érdeklődését vizsgáljuk, nagyon lényeges különbségeket találunk

a nyugat-európai fiatalok javára. A kulturális autonómia növekedése szorosan összefügg az ifjúság kultúrájának megjelenésével, sokszínűvé válásával.

Rámutattam arra, hogy a nyugati fiatalok körében megjelenő kulturális minták megfigyelhetők a magyar fiatalok körében is, de a magyar fiatalok, egyrészt iskolázottság, nemek szerint sokkal inkább elkülönülnek, mint a nyugatiak, másrészt a magyar fiatalok jóval nagyobb hányada jellemezhető az ifjúsági kultúra korszakváltást megelőző jegyekkel. Ennek is következménye, hogy az alternatív kultúrával szemben relatíve erőteljesebb szerepet játszik a fogyasztói kultúra.

Fontos megállapításunk, hogy az államszocializmus alatt a politikai hatalom, az ifjúsági korszakváltást korlátozta, mindenekelőtt azért, mert az autonóm cselekvőképes ifjúságban, a rend alapjainak veszélyeztetését látta (pl. mesterségesen korlátozta az iskoláztatás kiterjesztését stb.). A nyolcvanas évekre ennek ellenére az ifjúsági korszakváltásnak számos jegye nálunk is megfigyelhető, például az ifjúsági kultúra szerepének növekedése, amely napjainkra egyre felgyorsultabbá válik. *Az ifjúsági kultúra kialakulásának késleltetése, az alternatív kultúra háttérbe szorítása a fogyasztói ifjúsági kultúra uralkodóvá válásához vezetett. Nem az ifjúsági kultúra sokszínűvé válása, hanem annak hiánya a növeli fiatalok agresszivitását, az etnikai előítéleteit (roma- és zsidóellenesség).*

IV. AZ ISKOLAI IFJÚSÁGI KORSZAK MAGYARORSZÁGON A KILENCVENES ÉVEKBEN

1. AZ IFJÚSÁGI KORSZAKVÁLTÁS FELGYORSULÁSA A KILENCVENES ÉVEKBEN

Kiinduló tételünk a fiatalok vizsgálatakor, hogy a kilencvenes években, a kommunizmus összeomlása után a fiatalok a perifériáról a centrumba kerültek. Ez azt jelenti, hogy a fiatalok vállára többféle nyomás nehezedik: a munkanélküliségtől, az iskolai versenyig, a korai önállósodástól, a piaci szereplővé válástól a feszültség oldó technikák használatáig. A kelet-európai fiatalok számára a centrumba kerülés az erősödő versenyben növekvő esélyeket jelent, de mindenekelőtt a nyugat-európai fiatalokkal azonos, illetve közel hasonló kihívásokra való válaszok kényszerét.

Az ifjúsági korszakváltás problémájával foglalkozva azt láttuk, hogy ez a nyolcvanas években késleltetett volt. A rendszerváltásig nem történt meg az oktatás expanziója, a piac hiányában nem alakult ki az a társadalmi környezet, amely a fogyasztásra helyezi a hangsúlyt, és egy ifjúságközpontú, szabad médiát feltételez. Ennek ellenére megfigyelhető a fiatalok korai önállósodása és kulturális értékvtáltása, de a lényeges fordulat mégsem következett be, megmaradt a fiatalok elit csoportjai, és fiatalok többsége közötti mély szakadék az esélyektől az értékorientációkig. Magyarországon a kilencvenes években viszont azt láttuk, hogy a piaci rendszer és a demokratikus viszonyok kiépülésével az ifjúsági korszakváltás felgyorsult, amely egyszerre jelentett előnyöket és hátrányokat a fiatalok számára. Ezzel egy időben az oktatás expanziójával kiépül a fiatalok fogyasztói és kommunikációs státusza. Az Ifjúság 2000 vizsgálat azt mutatta, hogy a korszakváltásban korcsoportonként jelentős eltérések figyelhetők meg: a 25-29 éveseknek több mint egytizede csak 8 általánost végzett, tehát korán fejezte be az iskolát, korán állt munkába, és inkább jellemzi a korai házasodás, gyermekvállalás. A 20-24 évesekre ezzel szemben már az iskolai idő meghosszabbodása, a házasodás, gyerekvállalás késleltetése jellemző.

Megindult tehát egyfajta „lavírozás” az iskola és munka világa között: ez a két életesemény gyakran felcserélődik, egymásba fonódik. Az Ifjúság 2000 arra hívta fel a figyelmet, hogy felgyorsult a fiatalok individualizálódása, növekedett az iskolai, munkaválasztási és családi életutak különbözősége, sokfélesége, ugyanakkor fennmaradtak a származási, területi – regionális, iskolázottsági és nemek közötti egyenlőtlenségek, azaz a sokféleség egyéni életútként beágyazódott a társadalom egyenlőtlenségi rendszerébe.

Mindezek kapcsán a továbbiakban azt mutatjuk be, hogy az iskolai korszak eljövetele hogyan hat az ifjúsági kultúra alakulására a kilencvenes évek második felében. A fejezet alapvetően az 1996 óta az Oktatáskutató Intézet Ifjúságkutató Csoportja által végzett empirikus kutatások tömör összefoglalása (ld. Gábor 1996).

A kutatási program elindításakor számos elméleti és módszertani problémával kellett szembe néznünk. Végül úgy döntöttünk, hogy lokális kutatások sorozatát kell elvégeznünk, hogy árnyalt képet adjunk a társadalmi átalakulás ifjúságra, illetve ifjúsági kultúrára gyakorolt hatásáról. A kutatás elkezdésekor a legfontosabb szempontok, amit figyelembe vettünk: a két lehetséges scenárió, a munkanélküliségi és szabadidő scenárió eltérő feltételeinek figyelembe vétele. Azt gondoltuk, hogy a két scenárió feltételének nyomon követését leginkább a területi kiválasztással tudjuk megragadni. Ezért törekedtünk arra, hogy vizsgálatot végezzünk prosperáló és válságtérsekben (Sopron, illetve Salgótarján). A területi feltételek kiválasztásakor fontosnak tartottuk, hogy vizsgáljunk kis-, közép- és nagyvárost (Tamási, Sopron, Győr), ezek feltételezésünk szerint eltérő esélyeket jelentenek a fiatalok számára.

Az oktatási rendszer átalakulásánál azt vizsgáltuk, hogy az átalakuló iskolarendszerben milyen szerepe van a szubkultúráknak a fiatalok társadalmi orientációs és cselekvési mintáinak alakulásában. Fontosnak tartottuk annak vizsgálatát, hogy az iskolai ifjúsági korszakban milyen szelekciós folyamatok alakulnak ki, és ezek milyen szerepet játszanak az ifjúsági kultúra alakulásában. Ezért vizsgálatainkban nagy hangsúlyt kapott, hogy tanulói mintánk kövesse a továbbtanulás legfontosabb választási pontjait (nyolcadikosokat az általános iskolában, harmadikosokat, illetve negyedikeseket a középfokú oktatásban, illetve elsősöket, illetve negyedéveseket a felsőoktatásban).

A munkaerőpiac átalakulásánál figyelembe vettük az egyéni vállalkozások és multinacionális cégek létrejöttét. Külön vizsgáljuk a mun-

kanélküli és pályakezdő, illetve a vállalkozó fiatalokat. (Ezt a megközelítést a győri vizsgálatba építettük be.) Néztük azt is, hogy a korábbi második gazdaságban a fiatalok megszerzett pozíciója, milyen mértékben vált legális, illetve illegális társadalmi pozícióvá. (Ezt mutatja be a soltvadkert-i vizsgálatunk.)

Vizsgálatunk során nagy súlyt helyeztünk annak bemutatására, hogy az átalakulás során, hogyan növekszik a fiatalok sebezhetősége. (Erre utal többek között a Tamási vizsgálatunkat bemutató fejezet.)

Végül, úgy gondoljuk, hogy a magyarországi fiatalok helyzetének kontextualizálásához óhatatlannul szükség van a Kárpát-medencei fiatalok jellemzőinek vizsgálatára. Ezzel foglalkozik a fejezetet záró, a határon túli magyar fiatalokat vizsgáló, Mozaik 2001 kutatás eredményei alapján elkészült elemzés.

2. KÉTFÉLE FORGATÓKÖNYV ÉS TÁRSADALOM-ÉRTELMEZÉS

Amint említettük, ahhoz, hogy a magyarországi fiatalok perifériáról a centrumba történő átmenetét értelmezni tudjuk, figyelembe kell venni az ifjúsági korszakváltás forgatókönyveit – a munkanélküliségi és szabadidős forgatókönyveket, illetve, hogy ezek a forgatókönyvek milyen mértékben valósultak meg, helyesebben melyiknek milyen mértékű az átmenet során a dominanciája.

Figyelembe kell venni azonban továbbá a korábbi társadalmi struktúra lehetséges értelmezéseit is. Az első interpretáció *Kemény István* nevéhez fűződik. Kemény szocializmus értelmezésében az egyik kérdés, hogy a szocializmus hogyan illeszthető be a magyar társadalomtörténeti fejlődésbe, a másik kérdés, hogy a szocializmust milyen dimenziók mentén tudjuk leírni. Kemény (1992b, 1992c) abból indul ki, hogy a magyar társadalomfejlődés (Hajnal, Bibó nyomán) lényegében nagyon durva módon követi a nyugat-európai társadalomfejlődést, ilyen értelemben pedig beilleszkedik a polgári társadalomfejlődés folyamatába. Ennek az egyik legfontosabb kritériuma a magántulajdon prioritása, a tulajdonnal való rendelkezés szabadsága, valamint a személyi szabadság, polgári demokrácia kialakulása. Kemény Hajnal nyomán átveszi azt a középkori fejlődésértelmezést, mely szerint a középkor a szerződéses világa és ez vezet el a szabadságok kisköreinek tágulásához. A Kemény féle érték-

tételezés az, hogy a tulajdonnal való rendelkezés alapján a személyi szabadságok kibővülnek. Ez a folyamat Kemény és Bibó szerint is a tizenkilencedik században kap lendületet, ami Kemény szerint folytatódik a *Horthy-korszakban* is, de tudomásul kell venni, hogy a Horthy-rendszer polgári társadalma nem vegytiszta, megtalálhatóak benne mindazok a feudális elemek, az arisztokráciához és nemességhez tartozó csoportok, akik benne voltak a nyugati társadalmakban is ebben az időszakban. Például: a politikával, külpolitikával foglalkozók jelentős része arisztokrata. A társadalom fejlődése alapvetően a polgárosodás irányába mutat. A polgárosodás a magyar társadalmi fejlődésben különböző rétegeket, különböző mértékben érintett. A 19. században, mivel a földbirtokok rendelkeztek földtulajdonnal, kézenfekvő volt az a feltételezés, hogy ők válnak a polgárosodás vezetőjévé. A századfordulón aztán kiderült, hogy egész más csoportok, például a zsidók váltak tulajdonos polgárrá. A két világháború között a polgárosodásnak új rétege jelenik meg, a parasztpolgár, amely új erőt ad a folyamatnak. A polgárosodási folyamat a munkásságot is érinti, a magasan képzett szakmunkásréteg is polgárosodik. Vannak olyan rétegek, amelyet nem érint meg ez a folyamat, társadalom alatti osztályként jelennek meg, pl. a parasztság egy része. A 19. és 20. század folyamán a polgári társadalomfejlődés irányába halad a magyar társadalom. Ebből következik Kemény első tézise, *a szocializmus nem a polgári társadalomfejlődést folytatja*. Már csak azért sem, mert a tulajdont megszüntette. E mellett Kemény hangsúlyozza, hogy a szocializmus Szovjetunióból importált dolog, amelyet a monolitikus hatalmi struktúra jellemez, mely ráépül a gazdasági, kulturális és társadalmi viszonyokra is. A hatvanas években Kemény rájön arra, hogy a szocializmus legerőszakosabb korszakaiban – a Rákosi- és korai Kádár-korszakban – sem tudta kiirtani azokat a társadalomszerkezeti elemeket, azokat a kulturális formákat, emberi kapcsolatrendszereket, amelyek a szocializmust megelőző időszakban kialakultak. A gazdasági vezetőkről szóló írásában arról informálja az olvasót, hogy ugyanazon szervezetben – például a nagyvállalatban – kétféle vezetőtípussal találkozott az ember: az egyik, aki politikai karrierjének állomásaként került a posztjára, a másik az a mérnök, aki a háború előtt szerzett diplomát, tapasztalatot. A szocializmus saját intézményrendszerén belül is megfigyelhető tehát a polgári hagyományok továbbélése. A hatvanas években a tsz-elnökök azokból a középparasztokból kerültek ki, akiknek megfelelő tekintélye a saját birtokukon végzett szakszerű tevékenység révén alakult ki, szak-

tudásuk az egyéni gazdálkodásból fakadó termelési tapasztalat, és a családi gazdálkodás öröksége volt. Összegezve: *a társadalom minden rétegére ráépült a monolitikus hatalom, de nem szűnt meg az a történelmi hagyomány, amely a társadalmi viszonyokban, viselkedési módokban és kultúrában évszázadok során kialakultak. Kettős társadalmi szerkezetről* beszél ettől kezdve a szociológiai irodalom, de ez nem zárja ki az értelmezési különbségeket.

A kettős szerkezetből kiindulva értelmezi a szocializmus átalakulását Szelényi Iván is. Szelényi megközelítései közül az egyik a Konrád Györggyel írt *Értelmiség útja az osztályhatalomhoz* című munka (ld. Szelényi-Konrád, 1982), amely azt a fejlődést vázolja fel, hogy miként jön létre a párt-rend mellett a technokrácia, az értelmiségnek azon csoportja, amely osztályhatalomra jut, továbbá az egyre inkább marginalizálódó humán értelmiség, amely alatt helyezkedik el az elnyomott proletariátus. Szelényi megközelítése összemosza a Kemény által finoman megrajzolt történelmi különbségeket, hogy a szocializmus alatt bekövetkezik Kelet-Európa elkanyarodása és integrálódása.³² Szelényi féle felfogás a *Harmadik út?* című munkájában módosul (Szelényi, 1992; [1986]). A kettős szerkezetet Szelényi ezen felfogása szerint a szocialista hatalmi bürokrácia, illetve az ezen rést ütő második gazdaság működteti. Amióta a tsz-ek léteznek, azóta létezik a második gazdaság is. A második szövetkezetesítő folyamatban a vezetők ugyanis felisme-

³² Szelényinek ez a felfogása óhatatlanul is közel áll a korabeli intézményesült magyar szociológia felfogásához. Ennek legnevesebb képviselői Kolosi Tamás (1989) és Kulcsár Kálmán (1986), a történészek közül pedig Berend T. Iván (1986). Kulcsár a modernizációval kapcsolatban a hetvenes években számos tanulmányt írt, amelyekben azt mondja, hogy a magyar társadalomfejlődés próbálta követni a nyugatit, de a 17. századtól elkanyarodik a kelet-európai fejlődés (töröltem a szót), ezért egy állandó távolság jön létre a kettő között. Lényegében a régió eltolódik kelet-európai irányba, – ebben van egy finom aktualizálás –, (töröltem a szót) hogy áthidalja ezt az eltérést, amelyben az ún. szocialista modernizációnak van nagy szerepe. Ez ugyan a kezdetekben kegyetlen volt, de mégiscsak egy modern társadalomszerkezetet alakított ki. Azt állítja, hogy a keleti modell erőszakos átültetése nem megy, de kialakul egy sajátos, a nyugatitól és a keletitől egyaránt eltérő modell, minta. Kulcsárék nem is beszélnek polgárosodásról, hanem modernizációról. Ez a felfogás természetesen tovább él, a hetvenes évek végére radikalizálódik is, bizonyos pontjaiban célul tűzi ki a hatalmi szerkezet átalakítását (töröltem a szót). Céljuk, hogy lebontsák a politikai hatalom túlsúlyát, és kialakítsák a jogállamot.

rik, hogy az élelmiszertermelést nem lehet csak a nagyüzemre építeni, hanem, mintegy visszatérve a középkorhoz, háztáji területet bocsátanak a tsz-tagok rendelkezésére, ahol az egész család dolgozhat. A hatvanas évek második felétől ezekben a családi gazdaságokban megindul a piaci árutermelés, amely a munkaerő extenzív kihasználására, és az intenzív kultúrákra (zöldség, gyümölcs) épít. Ez átszövi a magyar társadalom egészét, nem csak a falusiakat, hanem a közalkalmazotti és más rétegeket is. Szelényi ezt úgy értelmezi, hogy a hetvenes-nyolcvanas években a szocialista redisztribúció mellett létrejön egy másik, a piaci integráló erő. Szelényivel egyetért *Kolosi Tamás* (1989) is, aki azt mondja, hogy az első és a második gazdaság dimenziójával lehet megragadni a magyar társadalmat. A második gazdaság megjelenése, és egyre nagyobb térhódítása ellenére Kemény szerint alapvető különbséget jelent az, hogy mégsem kimondottan piaci, ugyanis erről akkor lehetne igazán beszélni, ha az egyén szabadsága adott lenne, és nem lennének szocialista tulajdonviszonyok. Az egyéni szabadság hiányában a jelenségek esetlegesek, összefonódnak az elsődleges struktúrával. Ez tehát nem piaci, hanem inkább piaci jellegű struktúra volt.

3. A KETTŐS TÁRSADALMI SZERKEZET KÖVETKEZMÉNYE. A GAZDASÁGI-TÁRSADALMI ÁTMENET SOLTVADKERT PÉLDÁJÁN³³

Az „amerikai utas” fejlődés újraéledése A kettős társadalmi szerkezet és a társadalmi átalakulás kérdésének értelmezésére jó példa Soltvadkert esete. A soltvadkert-i földek a szőlő-gyümölcs termelésére a legalkalmasabbak. Erdei írja: *„A termelési kultúra ma még nem mintaszerű, legfeljebb sok tökéletlenebb vidékhez mérve az. Mindamellet meg kell állapítani, hogy Soltvadkert rövid idő alatt igen szép szőlő-, és gyümölcskultúrát teremtett. Ez a példás teljesítmény a polgári szőlőbirtokosok, s a zsellér és törpebirtokos kisparasztság nevéhez fűződik. Az alapvetők Forhner és Krémer voltak. Mindketten minden előzmények nélkül és minden biztatás híján rendezték be nagyszerű telepeiket, és ezekben tanulta meg a kisparasztság a modern művelődési eljá-*

³³ A soltvadkert-i fejlődést a hatvanas évek végétől követtük nyomon. A kilencvenes évek első felében pedig számos interjút készítettünk Móra Ferenc Sándorral közösen. Jelen fejezet rész ezen tapasztalatok feldolgozása alapján történt.

rások titkát, és innen vitte szét a határba. A már kivívott eredmények alapján sok tiszttviselő, katonatiszt próbálkozott a telepítéssel, azonban nem mindig járt sikerrel a kísérlet. Azt mondja a köznép Soltvadkerten, hogy <<a homokon az úr tönkre megy>>. Úgy is történt minden esetben, amikor messziről jött munkásokkal próbálkoztak, de nem maradt el a siker azokon a telepeken, amelyekre ráköltözött az „úr”, és napi gondozással vigyázott a növekvő csemetékre. Ma az a helyzet, hogy a legszebb gyümölcsöket urak produkálják, a jó állagú tömeget viszont a kisparaszság. Nagyon hasonlít a soltvadkert kertes állapota a kecskemétiéhez. Itt is mindenkinek van szőlője és kertje, mindenki kolléga a gyümölcs vagy szőlő egyében-bajában. És ez jó módszer egymás megbecsülésének a megtanulására. Legalábbis Kecskeméten és Soltvadkerten az.” (ld. Erdei, 1977: 171-172)

A homokon egyes, a történelmi borvidékeket pusztító szőlőbetegségek nem élnek meg. A tsz-szervezések idején itt a szakszövetkezeti forma nyert teret, amelynek keretein belül a gazdák mintegy vállalkozóként dolgoztak, s a termés egy részét kellett a szakszövetkezetben leadniuk, a többivel rendelkezhettek. A sváb betelepülők leszármazottai igyekeztek továbbfejleszteni gazdaságukat. Mivel gépeket nem vásárolhattak (sőt, korábban a leselejtezett traktort csak átvágott motorblokkal lehetett roncstelepre vinni), a presztízs-fogyasztás – a szükségleteket meghaladó lakóházméretek mutatják ma is – jelentős volt. Itt is megtalálható azonban az Alföld jellegzetes masinája, a csettegő, amelyet munkagép hiányában használtak, s használnak ma is. A helyzet persze megváltozott. A szakszövetkezetek megszűntek, ill. átalakultak. A tagok és a dolgozók 50-50%-os arányban osztoztak a vagyionon, így a szakszövetkezet ma „résztvénytársasági” formában működik. A szakszövetkezet borpalackozójának termelése körülbelül a felére esett vissza. Jelenleg a szakszövetkezet vásárolja a szőlőt, feldolgozza, majd saját hasznára értékesíti a bort. A tagoknak 2,50, másoknak különként 3 Ft-ért vállalnak bérben szőlőfeldolgozást. Az egyik gazda szerint a falu (őszőlő város) lakosságának közel fele a szőlő-gyümölcs termeléséből él. Kialakultak persze a szőlő és borfeldolgozásra épülő szolgáltatások: négy borlaboratórium van, többen – így K. is – a szőlő- és borfeldolgozás gépeinek kereskedelmével foglalkoznak. K. Olaszországból hoz be új és használt gépeket. Korábban a használt, ma inkább az új gépek kelendők. A gazda a bortermeléssel foglalkozik, szintén gépeket használ. A szakszövetkezettől vásárol mosott és saját nevével címkézett üvegeket – az üvegmosás hosszadalmas munka, nincs rá ideje, de saját maga végez minden más

munkát, illetve munkásokat alkalmaz. Ha nem lennének „románok” (erdélyi vendégmunkások), nem tudna termelni – állítja. K. gazdáéknak 8 hektár földjük van, feleségével ketten nem tudnák ellátni. A bort K. saját üzleti kapcsolatain keresztül adja el; vásárol is szőlőt, mert a saját termése nem elég. Néhány társával borpalackozó üzemet akartak vásárolni Soltvadkerten, a Kecskemét Vin egy évek óta álló telepét, de mivel nem készítettek üzleti tervet a készpénzes vásárláshoz, nem adták el nekik. K. szerint a szőlő és bor a legtöbb embernek kenyeret adó ág Soltvadkerten, utána a műanyagipar következik, a többi mezőgazdasági ágazat nem jelentős.

A falu kereskedői, vendéglátósai, és mások is – közvetve – a borból élnek. Több benzinkút, autókereskedés, stb. van a faluban, amely a gazdák tevékenységére épül. K. ismerőse, egy idős gazda elmondta, hogy nem fogja művelés alá visszakapott földjét, mert nincs szüksége rá. Családjának megvan a megélhetést biztosító gazdasága, csak azt az erdőt veszi vissza, amelyet még a szülei ültettek. Az erdőt sem gazdálkodásra akarja használni, hanem csak a „tisztelet miatt”, a szüleire emlékezve tartaná fenn. Nézete szerint a mezőgazdaságot támogatnia kellene a kormánynak (K. szerint nem a piachoz kell alkalmazkodni, különben a támogatásokkal sokan visszaélnék), mégpedig úgy, hogy a támogatást terményben, illetve állatban kellene a gazdának adni, és ugyancsak terményben, illetve állatban visszafizetni – kamat nélkül.

Kaláka, emberpiac. Soltvadkerten ma is jellemző a „kaláka”, főként a szüretetek alkalmával. A gazdálkodás alapegysége a család, illetve nagycsalád. (K. szerint: „a családok fele” él a szőlőből). Igen sokan vannak az erdélyi vendégmunkások. A munkaerőhiány csak – avagy az olcsó (TB-mentes) – velük pótolható, biztosítható. Bérük 70 Ft /óra, de az „ügyesebb” 100 Ft/órát is elérhet. A napi (10-12 órai) bérből 300 Ft megy le az ellátásra: ez fedezi a három étkezést. A szállást a gazdák saját üdülőikben, illetve tanyáikon adják. A munkások többnyire „kipróbált”, bevált férfiak, illetve nők, a gazdák egymásnak ajánlják őket. A munkaadó-munkás viszony családias. Ismerőse két erdélyit ajánlott az egyik gazdának, de öten lettek, mire odaértek hozzá. Ezután könyörögtek, hogy ne küldje el őket. Szállást kaptak, mert – mint mondták – két napja nem aludtak. A gazda nem lakott tanyáiban szállásolta el őket. Harmadnap már kispárna kellett nekik, negyednap TV, hogy nézhessék a „Dallast” – fejezi be a gazda az anekdotát. Az erdélyiekről azonban jó véleménnyel van. Szorgalmas és jó munkások – reggeltől estig dolgoznak, nem úgy, mint a magyarok.

A benzinkutas, avagy az újjgazdagok. A benzinkutas szintén gazdálkodó családban nőtt fel, bár szülei nem voltak jómódúak. Van, aki szerint olvasni is alig tud. Első munkahelye a vasút volt, majd maszek teherfuvarozó lett, vagonokat rakott ki, és az árut saját gépkocsival szállította. Az adóhatóság később 600 ezer Ft-os büntetést rótt ki rá. Ezután autókkel üzletelt: az általa megvásárolt, kissé feljavított gépkocsit felárral adta el – ez féllegális vállalkozás volt. Később „gebinbe” kivett egy Soltvadkerthez közeli gázolajtöltőt. Ezután építette fel jelenlegi vállalkozását, amely benzinkút, autókereskedés és étterem egyben, illetve Soltvadkert középpontjában egy motorboltot, amely amerikai motorkerékpárokat és motoros ruházatot árusít. Igen elégedetlen a kormánnyal, az adók és a tb-terhek miatt. Vállalkozása szerint alig jövedelmez valamicskét, illetve a benzinkút dolgozóit akarja rávenni, hogy alakulókft-jük vegye bérbe a telepet.

Bizonytalanok és leszakadók. Soltvadkerten az állattartás nem jelentős. Korábban jó néhányan foglalkoztak ezzel is, de ma már csak egy-két család van, aki jelentős mértékben gazdálkodik e formában. Az egyik gazda teheneket tart. Jelenleg húszegynéhány marhája van és saját legelője, illetve az állatok egy részét a községi legelőn tartja. Szeretne további legelőket vásárolni, ezért kárpótlási jegyeket vett. Súlyos gondnak tarja az aszályt, mert a legeltetést megnehezíti. A legelőt öntözni nagyon drága lenne. A gazda szerint meg kellene csinálni a Duna–Tisza csatornát „valahol errefelé”, az megoldaná a gondot Soltvadkerten. A tejcsarnok megszűnt. A tejet a faluban, a nagyszülő segítségével adják el kimérve, a maradékot pedig Tázlára viszik, ahol van még tejátvitel. A gazda egyik lánya a Szervánszky cukrászdában dolgozik, a másik munkanélküli – mezőgazdasági, azaz kertészeti iskolába járt. Szülei tevékenységét nem szeretné folytatni – meglehetősen határozatlan mit is kellene csinálnia. A másik gazda sertéseket hizlal. Az utóbbi időben csökkentette a meny nyiséget – ennek oka az ár, az átvétel bizonytalansága, a takarmány- és tápárak emelkedése. Szőlővel is foglalkoznak, de csak kis mértékben, és ennek hasznát is már sertésekre fordítják. Soltvadkerten ők azok, akik a legnagyobb mértékben foglalkoznak sertéstartással. A faluban nem, hanem a közeli Tázlaron ez a „főágazat”, a tázláriak közül – korábban is, ma is – többen foglalkoznak állattartással. Hétszázezer forint értékű vagyonjegyet kapott korábbi szövetkezeti tagsága után, de „azzal nem lehet mit kezdeni”, „nem adnak érte semmit!” Arra nincs lehetőségük (föld, gép), hogy maguk termeljenek takarmányt, de nem is tervezik

ezt. Ez a család a „leszakadók” közé sorolható: nem tudtak „váltani”, pozíciójuk romlik – főleg anyagi szinten, illetve a további lehetőségek terén; kiszolgáltatottak a „helyzetnek” – míg más gazdák megteremtik a lehetőségüket.

A melléküzemágtól a vállalkozásig. V. vállalkozó, műanyag-feldolgozó üzemet, mellette almáskertet és fóliás csemegeszőlőt tart fenn. A mezőgazdasági tevékenység hasznát még nem látja – az almás most kezd teremni –, sőt az ipari vállalkozás hasznából tartja el a mezőgazdaságát. Szintén vendégmunkásokat alkalmaz a mezőgazdaságban. Az almát saját hűtőházban eltartja tavaszig, amikor már jobb áron el lehet eladni. Természetesen a termésnek csak egy része eltartható, másik rész eladása nehézkes, az ár kedvezőtlen. A léalmát nem veszi át a gyár. A szomszédos almás tulajdonosa megpróbálja az út mellett eladni a termését, V. pedig Pestre viszi, illetve más piacokra. Eredeti szakmája szabó, szülei szintén gazdálkodással foglalkoztak. Dolgozott Szegeden a szakmájában, majd Soltvadkerten a szakszövetkezetben. 1986-ban a szakszövetkezet műanyag-feldolgozó ágazatát vezette, közben zöldségkertészetet tartott fenn. Ekkor, egy nyugati autó vásárlása után gazdasági bűncselekményt próbáltak rászózni, előzetesben volt. Felszámolta a kertészetet, és megalapította saját műanyagüzemét – tőkétársak segítségével. Az üzemben zsákokat, bevásárlótáskákat gyártanak. Szeretne tovább beruházni – jelenleg is építkezik. A bankrendszert nem tartja jónak. 4 millió Ft folyóhitelhez 12 millió Ft-t tettek vagyonára jelzálogként. V., mivel az alapanyagárak nőnek, a pénze egy részét alapanyagban tartja. Az almás öntözőberendezéssel el van látva, így tud jó minőséget és mennyiséget termelni.

Soltvadkert és Hajós. Két bortermelő terület közötti különbség szembetűnő. Különösen akkor, ha figyelembe vesszük, hogy mindkét település – eredeti lakossága pusztulása után – az 1700-as években települt újra, svábok által. Míg Hajós megmaradt zárt – sőt elzárt – településnek, Soltvadkerten a zsidók megjelentek a gazdasági életben. Soltvadkert jelenleg is fontos és forgalmas vasútvonal, amely közel száz éve fennáll, valamint autópályák kereszteződésében van. Hajósra viszont csak egy bekötőút vezet. Valószínűleg a városok közelsége is segíthette Soltvadkertet abban, hogy integrálódott az Alföld gazdasági és társadalmi életébe. A második világháború után Hajósról svábokat telepítettek ki nagy számban, illetve felvidékieket telepítettek be – ez is a zártságra utal, másrészt pedig a helyi társadalom „megtöretésére”.

Másik kérdés a gazdaság. A soltvadkert-i szakszövetkezeti forma mellett az egyéni gazdák „fel tudtak nőni”. Több szakszövetkezet is létezett, a gazdaság tehát „többszereplős” volt, Hajós mellett pedig a Hosszúhegyi Mezőgazdasági Kombinát alakult ki, amely jobb minőségű terméket gyártott (pezsgőt), persze magasabb áron is, mint a Soltvadkert-i Szakszövetkezet borpalackozói. Jelenleg a piac az olcsóbb termékeket igényli Magyarországon, s talán nem véletlen, hogy míg a soltvadkert-i gazdák kannás – olcsó – boraikkal Székesfehérvártól Budapesten át Szolnokig, valamint Békéscsabáig mindenhol megjelennek, a Hosszúhegyi Kombinát privatizációja 1993 második felében történt csak meg, s az új ügyvezető – egy riport tanúsága szerint – fontosnak mondta a termelés visszafogását a jobb értékesíthetőség érdekében.

Törvények nélkül. Soltvadkert fejlődése – most alakult várossá – töretlennek látszik. Ennek oka lehet az is, hogy a termelői tőke – a szakszövetkezet hatásaként – nem szivódott el, hanem helybeli felhasználásra került, s a gazdák „szocialista” körülmények között nagyfokú önállósággal rendelkeztek. Ennek az önállóságnak a következménye lehet az is, hogy a gazdaság működése és jövedelmezősége az elsődleges cél és szempont, amely maga mögé utasít más megfontolásokat. Valószínűleg a második gazdaságból „maradt meg” a törvényeket, rendelkezéseket elutasító, kijátszó alapállás, amely a soltvadkertieknél megfigyelhető. Annyira erős ez a beállítódás, hogy még a „hivatalos szervek” képviselőit is meghajlásra készíti. Amint az egyik interjúban elmondták, ez az itteniek sajátja: mindig megkeresték az utakat, a lehetőségeket, nem hagyták, hogy akadályozza őket valami, valaki. Ez a fajta „érdekvédelem” nem csoportszerveződésre szólító, hanem individuális, látens, „partizán” érdekvédelem. Az e szerint gazdálkodók nem lépnek fel nyíltan az akadályozó, rossz törvényekkel (stb.) szemben, hiszen úgyis kijátsszák azokat. Nem vállalják nyíltan az érdekütközést, mert erre nincs szükségük: teszik a dolgukat a saját szabályaik szerint. Feltehetőleg azzal a meggyőződéssel, hogy hiába is állnának ki nyílt síssakkal, eredménytelen lenne, a szabályok pedig úgyis betarthatatlanok. Ez a fajta beállítódás nyilván az „átkos” negyven év alatt alakult ki, s vált az egyetlen célra vezető alapállássá. A felszínen minden rendben volt, tehát a „hatóságnak” nem szűrt szemet (túlzottan) a szabálytalanság, a dolgok pedig működtek. Ez a rabló-pandúr játék – hiszen a hivatalnak mindig új csapdákat kell állítania, a vállalkozónak pedig új menekülési útvonalat találnia – a társadalmi csapdák jelenségéhez hasonlatos.

A résztvevők nem szállhatnak ki, mindig újabb „trükköt” kell kitalálniuk, és nem vallhatják be az eddigieket sem, hiszen akkor büntethetőkké válnának. Ez tehát akadályozza az azonos érdekek megszerveződését, a nyílt érdekharcot. Érdekes lenne megtudni, hogy ezek a vállalkozók eleve így indultak-e a „demokráciába”, vagy pedig valamilyen trauma, illetve traumák ösztönözték őket ezen alapbeállítódás rögzülésében. Talán nem túlzás azt állítani, hogy – persze mások között – egy ilyen traumára emlékeznünk kell. A taxisblokádnak volt az, amikor a társadalom – illetve egy része – nyíltan harcolt az érdekeiért a politikával szemben, illetve beleszólást, közvetlen befolyást szeretett volna nyerni sorsának irányítására. Az egyes ember, illetve a különféle, „politika alatti” rétegek és csoportok a régi viselkedési mintákhoz tértek vissza. A blokádnak feltehetőleg a jéghegy csúcsa, valószínű, hogy a gazdasági élet résztvevőit napról-napra érinti az a felismerés, hogy gazdaságosan működni csak a törvények ellenében lehet – hiszen a törvénykezés nem ismeri el a gazdasági fennmaradás kényszerét. Soltvadkert szempontjából ez azt jelenti, hogy belátható időn belül nem várható a gazdasági élet szereplőinek integrálódása a politikába, a társadalomba, hanem – részben – megmaradnak a második gazdaság, a második társadalom szintjén. A fejlődés azonban előbb-utóbb szükségessé teszi ennek az alapállásnak a feladását. Ha azonban a feltételek nem változnak, az alapállását feladó sérül, hiszen a törvények betartása a gazdaságosság rovására megy. A feltételek megváltozásában azonban nem tudnak, illetve nem akarnak tevékenyen részt vállalni: nem tudnak a rosszul leosztott szerepek miatt, s nem akarnak, mert nyíltan kiállva veszélyeztetik pozíciójukat. Kérdés persze, hogy továbbra is „felülről várják-e”, hogy történjen valami, illetve, hogy felismerik-e ennek szükségességét. A fentiekre utal – többek között –, hogy az egyik vállalkozó, aki Szegeden folytatta tevékenységét – összeütközésbe került a tisztiorvosi szolgálattal. Szerinte „egyes hivatalok, egyes emberek ezeknél túl fontosnak érzik magukat”. Ehhez hasonlóan a soltvadkert-i munkaerőpiac is a fél-legalitás szintjén működik – idényben 4-500 fő, többségében romániai vendégmunkás áll az „emberpiacon” hajnalonként. Szintén a fentiekre utal, hogy a polgármester szerint nem rendszerváltás, hanem hatalomváltás történt, továbbá, hogy a soltvadkertiek nem nagyon bíznak a pártokban, nem érdekli őket a politika, valamint az, hogy – szintén a polgármester szerint – kívárnak. A kérdés természetesen az, hogy ez a kívárák mit is jelent valójában. Úgy látszik, a sikeres gazdák, vállalkozók beruháznak, vállal-

kozásukat, gazdaságukat fejlesztik. A kivárás itt inkább a „nagy lépés” megtételének halasztását jelentheti, hiszen a gazdaságosság kényszere nem teszi lehetővé a szükséges fejlesztések elodázását. Vannak olyan vállalkozók Soltvadkerten, akik a külföldi vegyes vállalatokban látják a jövőt, illetve a tőke nyereséges elhelyezésének biztosítását: főként Románia, illetve a FÁK országaira gondolnak.

A képzettség. A jól menő vállalkozó megteheti, hogy jó szakembereket alkalmaz: növényvédő szakmérnökkel gondoztatja az almását. Másokra ez kevésbé jellemző, ők a családban, illetve ebből az indíttatásból az iskolában elsajátított tudásukat próbálják hasznosítani – utóbbinál is inkább a családi tudásra alapoznak. Ez a tudás, és a hozzá kapcsolódó kemény munka, valamint a családi gazdasághoz való ragaszkodás meghozta a gyümölcsét. Kérdés viszont, hogy további beruházások, fejlesztések, a vállalkozások nyitása, fejlesztése esetén elegendő lesz-e ez a tudás. Valószínű, hogy a komolyabb vállalkozásoknál jogi, gazdasági szakértőkre lesz majd szükség (hogy most pl. számítógépes szakembert ne is említsek), s ezt a jelenlegi vállalkozók már nem biztos, hogy tudják pótolni. A mostani vélemények szerint nem szívesen „adják le” ezeket a feladatokat, inkább megtanulják a legszükségesebbeket. Ebben is a hagyományos családi gazdálkodás szereposztása mutatkozik meg, amelyben a családfő egyben a gazdaság első számú vezetője is. Ha azonban a vállalkozás bővül, akkor külső, szakképzett munkaerőt kell bevonni, vagy pedig a család tagjait magasabb szinten képezni. Néhány családi szőlészet mellett borlabor is található Soltvadkerten – feltehetőleg ezek a családok felismerték a képzés fontosságát.

Az eredeti tőkefelhalmozás. Soltvadkerti vizsgálódásaink alapján felállíthatunk egy – idézőjelben – Soltvadkerti modellt. Ellenpólua a hajósi példa. Soltvadkertet azért vettük mintának, mert az eredeti tőkefelhalmozási folyamat igen jól megfigyelhető. Az eredeti tőkefelhalmozás alapbázisa a mezőgazdaság, ezen belül a szőlőgyümölcs kultúra. Egy olyan típusú tőkefelhalmozásról van szó, amely a mezőgazdaságból termeli ki a tőkét, amely mozgásba lendül és átmegy a kereskedelembe, a szolgáltatásba, vagy az ipari termelésbe. Az eredeti tőkefelhalmozási folyamat jelen esetben államszocialista feltételek között figyelhető meg. Soltvadkertnek – bizonyos értelemben – kedvező a helyzete abból a szempontból, hogy ezen a területen szakszövetkezetek jöttek létre, amelyek a tulajdonviszonyokat kevésbé korlátozták, mint a termelőszövetkezetek. A példa még azért is fontos, mert itt, végül is egy

evolúciós folyamat figyelhető meg, amely az ötvenes évektől folyamatosan tart napjainkig, valószínűleg a kilencvenes évekre érte el virágkorát. Egy ugyanilyen, elsősorban szőlőkultúrára alapozó település Hajós, ahol azonban a tulajdonviszonyok sokkal inkább korlátozottak voltak a termelőszövetkezet, illetve a közeli állami gazdaság következtében. Az első különbség tehát Soltvadkert és Hajós között, hogy Soltvadkerten a gazdálkodás, s ami ennél is fontosabb, az áru piacra vitele egyéni, pontosabban családi jellegű vállalkozás, míg Hajós esetében csak a termelés családi jellegű, maga az áru – a bor, amely egyébként minőségileg jobb, mint a soltvadkerti – állami kereskedelembe került forgalomba

Az államszocialista örökség. Fontos mozzanat, hogy Soltvadkert esetében az a kedvező feltétel jött létre, hogy már kezdettől fogva, a szocializmusra általában jellemző teljes tulajdonosi korlátozottság enyhébb, másrészt, ennek következtében tulajdonosként és a munkaerő felhasználásában is szabadabb, mint más esetekben. Hajós esetében a tulajdonosi korlátozás erőteljesen érvényesül, a munkaerőnek van egy szabadságfoka, ez a szőlő-bortermeléssel függ össze, amely családi jelleggel működik. Abból a tételtől kiindulva, hogy Soltvadkerten a tulajdonosi korlátozások kisebbek, a munkaerő szabadsága nagyobb, továbbá – ennek következtében – a termelésben és az eladásban teljes vertikum érvényesül, Soltvadkert hatalmi struktúrája is más. A soltvadkerti társadalom nem tudja ugyan kivívni szabadságát a központi hatalommal szemben, de a lakosságnak sokkal komolyabb alkupozíciója van a helyi hatalom felállítását illetően. Hajós esetén a központi hatalom befolyása nagyobb, és a helyi hatalmi struktúra képviselőit a központi hatalom delegálja – többségükben „ejtőernyősök” voltak –, majd a tradíciókat a központi, és a helyi hatalom is integrálja. Miután a hetvenes években megindul a nemzetiségeket támogató központi politika, ezzel különböző eredményeket is tud produkálni a helyi hatalom, még szorosabbra fonva a központi hatalom befolyását. A soltvadkerti példa azt mutatja, hogy egy viszonylag szabadabb feltételrendszerben, az államszocializmus összeomlása után hogyan alakul a kapitalista fejlődés. Hajós abban az értelemben ellenpélda, hogy ugyanez egy kötöttebb feltételrendszerben hogyan bontakozik ki. Ebből következik, hogy Soltvadkert esetében a kapitalista fejlődésnek gyorsabbnak kell lennie, hogy a települések közötti hierarchia, a kapitalizmus kiépülésével új hierarchikus rendszer jöjjön létre. Soltvadkerten teljes vertikumában kiépül a lokális piac, amely sok szállal próbál bekapcsolódni az országos gazdaságba. Az alaptípus

a szőlő-bortermelésre, gyümölcstermesztésre építő gazdálkodó, illetve vállalkozó a termékeit maga értékesíti. A prosperálás alapja a megfelelő nyitottságban rejlik. Míg országosan a bor értékesítése tsz-en keresztül valósult meg, állami-gazdasági, illetve állami-kereskedelmi monopóliumi rendszerben működött, ez összeomlott – a kilencvenes években ez igen látványos volt –, s a soltvadkerti gazdálkodó-vállalkozó ezt a rést használja ki. Miután magánértékesítést folytatnak, két módon prosperálnak ebből. Egy rossz helyzetet fordítanak jóra: a boruk gyengébb minőségű, ennek következtében olcsóbb, másrészt fel tudják vásárolni – mivel a piacot fenntartják – a szőlőt, a bort, az eszközöket akár a leghíresebb bortermő területeken is – Egertől Szekszárdig, illetve Hajósig –, mert a szőlőtermelésen elenyésző a haszon, a bor értékesítésén viszont jóval nagyobb.

Gazdálkodóból vállalkozó – tulajdonosi bérmunkás. A vertikum továbbfejlődése éppen abból következik, hogy az olcsó előállítás kényszere szükségessé teszi az olcsó csomagolást. A műanyagkannák gyártására ipar épül ki, több műanyag feldolgozó is van. Ezek műanyagdugókat is gyártanak, illetve gyártottak az üvegekhez, s van, amelyik – ebből kiindulva – síkfóliát, illetve ennek feldolgozott változatát – zsákot, bevásárló szatyrot – is gyárt. A vertikumban gazdálkodó, kereskedő, illetve vállalkozó, továbbá ipari termelést folytató is található, ami persze lehet, hogy nem egy személyt, hanem családot jelent. Ez tovább bővíthet azáltal, hogy a bor ellenőrzésére, illetve minőségvizsgálatára is szakosodnak. Elképzelhető továbbá, hogy a járműeladás – amely a térség fontos profilja, s amelyben jól használja német kapcsolatait – szintén felfut a nyolcvanas évek végétől. Úgy tűnik, a soltvadkerti vállalkozásoknak – a szerves fejlődésen túl – van egy hazardírozó rétege, amely a nyolcvanas években e törvényeket kijátszva próbál rácsapni a leghasznosabb üzletekre. Egyik ilyen a járműbehozatal és kereskedelem, a másik pedig az olaj-, és benzinforgalmazás. Soltvadkerten több autókereskedés, és benzinkút volt látható. Teljes-vertikumot próbálnak meg kiépíteni, több lábon próbálnak állni: mögöttes háttérként megvan a szőlő-gyümölcs, és hozzákapcsolódik például a benzinkút, az ahhoz tartozó szolgáltatás, vendéglátás, illetve járműkereskedelem. Valószínűleg ezen a téren történtek a legnagyobb hazardírozások, vagy seftelések. Az interjúkból is kiderül, hogy voltak, akik megütötték a bokájukat. A soltvadkerti vállalkozók következő típusát azok jelentik, akik kitörnek a helyi térből – pl. a cukrászda, illetve a sörpalackozó. Kérdés, hogy ezen típusú fejlődés

mit eredményez; történik-e a gazdálkodók, illetve vállalkozók között átrendeződés? Úgy tűnik, hogy igen. Vannak a „nyerők”, és vannak azok a gazdálkodók, akik ezt a piaci forgást nem tudják, nem tudták követni, akik lassan bérmunkássá alacsonyodnak le, azaz megtermelik a szőlőt a saját gazdaságukban, és eladják a másik gazdának. Általánosabb értelemben is lehet a „tulajdonosi bérmunkás” – nevezzük így ezt a típust – megjelenéséről beszélni. A másik kérdés, hogy ez az első látásra prosperálónak tűnő kapitalista fejlődés milyen típusú munkaerőpiacot működtet. Ez a típusú fejlődés valójában munkaerőt csak időszakosan, illetve alkalmilag vesz fel, a munkaerő alkalmazása jórészt törvényen kívüli.

A kapitalista fejlődés törvényen kívül. Általában is azt mondhatjuk, hogy ez az egész kapitalista fejlődést, amit Soltvadkert esetében tapasztalhatunk, törvényen kívüli. Ez alatt azt értjük, hogy sem az adózás, sem a kereskedelem nem jelenik meg hivatalosan, a munkaerő-gazdálkodás pedig egyértelműen – időszaki és alkalmi jellegénél fogva – törvényen kívül működik, mivel a munkaerőt nem a helyi munkaerőpiacról veszi fel.

Emberpiac. (Korábban Kiskunhalasról jöttek cigányok, most pedig erdélyi magyarok és románok dolgoznak a szezonális időszakokban. Így tehát ennek a vállalkozási fejlődésnek a hivatalos munkaerőpiacon semmiféle hatása nincsen, ez a fekete vagy szürke munkaerőpiacra épül. Ennek oka, hogy az egész magyar kapitalista vállalkozó gazdaság, legalábbis a kisvállalkozó, kisburzsoá, középburzsoá szinten – szegedi kutatásaink is ezt támasztják alá – olyan adórendszer közepette működik, amely nem veszi figyelembe azt, hogy itt a kommunizmusból a posztkommunizmusba való átmenet van, hogy jelenleg is eredeti tőkefelhalmozási folyamat tanúi vagyunk, illetve azt sem, hogy a vállalkozások milyen fejlődési szakaszban vannak. Ennek következtében az adórendszer irreális. Az egész költségvetési-gazdálkodási rendszerben erőteljes a redisztributív elem. Nagyon erős a kormányra nehezedő nyomás, amely a szociális – például a munkanélküliségre fordított – kiadások növelését célozza. A munkanélküliség tényleges szintjének megállapítása figyelmen kívül hagyja a munkaerőpiac kettőségét. A munkaerőpiac kisebb része a hivatalos munkaerőpiac, nagyobb hányada a szürke vagy fekete munkaerőpiac. Az államszocializmus redisztributív jellegére épülő költségvetési gazdálkodás meghatározta a gazdasági törvényeket – Soltvadkerten nyíltan, Szegeden talán óvatosabban, de a vállalkozók figyelmen kívül hagyják, ezzel nem foglalkoznak. A vállalkozások kal-

kulálható és piac érzékeny, gyors fejlődése megkövetelné, hogy ezeket a követelményeket kiszolgáló bankrendszer jöjjön létre. Soltvadkerten, ahol 1,5 milliárd forintnyi a betétállomány, és ötmilliárdos a pénzforgalom, a bankrendszer nem megfelelő működése következtében az történik, hogy a pénzforgalom jelentős része feltételezhetően illegális, illetve készpénzforgalom. Valószínű, hogy működik az uzorakamat is, de itt nem tudunk biztosat mondani. A bankrendszer működésének diszfunkcionalitását mutatja, hogy éppen a legprosperálóbb vállalkozók várnak ki, és halasztják el a továbbfejlesztést. A költségvetés állam-szocialista jellege, és a bankrendszer állam-szocialista természete az egész kapitalista fejlődést illegálitásba kényszeríti. A soltvadkerti modellnek a munkaerőpiacra nézve mondható ki egy általánosabb tanulsága.

A munkanélküliség és a redisztribúció átöröklődése. Úgy kellene tekinteni a munkanélküliséget, hogy feltűnjön kettős volta: a munkanélküliség aránya fiktív arány – hogy ténylegesen mekkora a munkanélküliség, az attól függ, hogy egy adott területen az illegális munkaerőpiac milyen, illetve a vállalkozások mennyire elterjedtek. Azért is fontos ez, mert éppen azokon a területeken, ahol a munkanélküliek aránya a legmagasabb – mint pl. Szabolcs – feltételezhetően az illegális gazdálkodás aránya is igen magas, feltételezve az ukrán és román üzleti forgalmakat. A munkanélküliség aránya tehát fiktív, amelyet – térségtől függően – egyharmadában, illetve felében tarthatunk reálisnak az illegális munkaerőpiac figyelembe vételével. Ebből következik az is, hogy a külföldi munkaerő alkalmazása valószínűleg rendkívül dinamikusan növekszik, hiszen a külföldi munkaerő jóval mobilabb a hazainál. Meg kellene vizsgálni, hogy milyen arányban kerül alkalmazásra ez a külföldi – zömmel romániai – munkaerő. Ha Soltvadkerten – egy kisvárosban – ötszáz fős emberpiac működik, elképzelhető a mérete ennek a külföldi munkaerőt felvevő piacnak – ugyanez jellemző egyébként például Makón és másutt is. Ennek hatása azért rendkívül diszfunkcionális, mert a vállalkozások erősödése együtt jár a tulajdonosi bér munkásság kialakulásával a mezőgazdaságban. A munkanélküliség azonban jelen feltételek között feltehetően növekedni fog, mivel a bér munkás-gazdálkodó egyre kevesebb munkaerőt vesz fel, például saját gyermekeiket már nem tudják alkalmazni, illetve ők már nem is akarnak szüleik kilátástalan gazdálkodásában részt venni. Ebből következik, hogy egyre emelkedni fog a szociális kiadásokra vonatkozó igény, paradox helyzet jön létre, hiszen a munkanélküliekre fordított összegek egy része – kerülő úton – visz-

szajut a gazdaságba: „kiegészíti” az alacsony béreket. A kapitalizmus törvényenkívüliségét egyrészt az adórendszer, másrészt a bankrendszer, harmadrészt a társadalombiztosítás „kapitalista átalakításával”, a piaci rendszerrel, konformmá tételével lehet megváltoztatni. Olyan adórendszert kell kidolgozni, amely a vállalkozások prosperálását építi legális keretek között. Ez – feltehetően – az adózás alacsonyabb szintjén valósulhat meg; a kormánynak ki kellene védenie az államszocializmusból örökölt, redisztributivitásra szorító igények érvényre jutását. Amit pedig jelenleg a redisztribúcióra fordít, közvetlenül kellene a gazdaság fejlesztésébe investálnia, s így a szociális kiadások rendszere is egyértelműbbé válna.

4. ESÉLYKÜLÖNBSÉGEK ÉS AZ IFJÚSÁGI KORSZAKVÁLTÁS KEZDETE (KÉT VÁROS: SALGÓTARJÁN ÉS SOPRON ESETE)³⁴

Salgótarján 1980-ra érte el növekedésének tetőpontját, 1980-tól megkezdődött a város hanyatlása. Nem következett be a szerkezetváltás, az ipari szektort nem váltotta fel a szolgáltató szektor. A nyolcvanas évektől megindult a szellemi foglalkozásúak elvándorlása. A kilencvenes években a város hanyatlása felgyorsult: a vállalkozások lassú növekedése, a beruházások stagnálása, a magas munkanélküliség következtében fokozódott a városlakók elvándorlása. A munkanélküliség beépült a város mindennapi életébe, egyaránt sújtja a fiatalokat és az idősebbeket, az iskolázatlanokat és a legiskolázottabbakat. A munkanélküliség állandó-

³⁴ A két város kiválasztásakor figyelembe vettük a demográfiai, a gazdasági és a történeti szempontokat. A szocialista ipar mindkét városban fontos szerepet játszott – Sopron a textilipar, Salgótarján a nehézipar egyik fellegvára volt. Sopronban az omladozó szocialista ipart már a nyolcvanas években egyre inkább felváltotta a szolgáltatóipar. Salgótarján válságövezetnek mondható, magas munkanélküliségi aránnyal, ahol a kilencvenes években indult meg az ipar szolgáltatóiparra történő felváltása.

A városok történeti tradíciója is eltérő: Sopron tradicionális város, Salgótarján városi múltja a húszas évekre nyúlik vissza, és a szocialista városépítéset egyik gyöngyszeme. Különböznek továbbá abban is, hogy Salgótarján a húszas évektől államosított iskolarendszerrel rendelkezett, amely az iparra támaszkodott. Ezzel szemben Sopronnak mindig is többretegű volt az iskolaszervezete. 1945 előtt itt meghatározó volt az egyházi iskolák szerepe (az iskolák kb. 70%-a felekezeti iskola volt).

sulását jól jelzi, hogy 1995-ben már a munkanélküliek többsége a tartós munkanélküliek közül kerültek ki. Sopron egyenletes növekedést mutat. 1990-re az ipari szektor helyett a szolgáltatói szektor vált meghatározóvá, melyet a szellemi foglalkozásúak növekedése kísér. 1990 után felgyorsul a város fejlődése: lendületesen növekszik a vállalkozások száma és a beruházások összege, mely a bevándorlások lassú növekedésével és alacsony munkanélküliséggel jár együtt.

A két város kétféle scenáriót kínál a fiatalok számára: Salgótarjánban a munkanélküliség scenáriója hordozza magában azt a veszélyt, hogy a nyolcvanas évektől kialakult „két ország”-modell fennmarad a hátrányos helyzetűek alkotta rugalmas munkaerő-tartalékokkal, amely a kettős munkaerőpiac másodlagos szektorát képezi. Az ehhez a scenárióhoz kapcsolódó társadalmi kockázatok nyilvánvalóak. Az if-

Salgótarján 1945 előtt is munkásvárosnak volt mondható, kevés értelmiséggel. Ebből adódik, hogy szellemi élete szűkebb horizontú, polgársága gyengébb volt Sopronénál. Salgótarján etnikailag többrétegű (nagy számú cigánysággal), és részint protestáns, részint katolikus népességű. Sopronra jellemző a német nemzetiség, hosszú ideig az evangélikusok, később a katolikusok a meghatározóak a városban. Emellett volt egy jelentős zsidó közösség is, ami mára hivatalosan alig létezik.

Kiválasztottunk tehát egy prosperáló körzetből, a nyugati határhoz közel eső várost, és egy stagnáló, leszakadó körzetből a szlovák határhoz közeli várost.

A tanuló fiatalokkal kapcsolatos megállapítások empirikus vizsgálaton alapulnak. Két empirikus vizsgálat készült: az egyik kérdőíves vizsgálatunk a nyolcadikosokra reprezentatív elsősorban az értékorientációit, ifjúsági csoportstílusait, és jövőképét feltáró kérdőíves lekérdezés volt. (A jövőre vonatkozó nyitott kérdés a következő (töröltem a szót): „*A kérdőív első részében arra kérünk, hogy képzelj el az életed 2020-ban. Milyen lesz a környezeted, az ország, a világ, mivel fogsz Te magad foglalkozni felnőttként, milyen lesz a családod, ha lesz?*”) (töröltem a mondatot) A minta nagysága Salgótarjánban 240 fő, Sopronban pedig 214 fő volt. A másik vizsgálat a középiskolásokra terjedt ki. A kérdőív sokkal részletesebb volt, mindenekelőtt a fiatalok értékorientációinak, csoportstílusainak, szabadidő-tevékenységének lekérdezése mellett igen részletesen kérdeztük a fiatalok, ifjúság életszakasszal kapcsolatos és jövőstratégiáit, valamint a politikához való viszonyát és politikai cselekvési mintáit. (töröltem a mondatot) A mintanagyság Salgótarjánban 465 fő, Sopronban 803 fő volt. A kérdőíves vizsgálatot mélyinterjúkkal és dokumentumelemzéssel egészítettük ki. A vizsgálat 1996-ban készült. (ld. Gábor és társai, 2000a).

júsági zavargások lehetősége ezek közül csak az egyik, az etnikai, – faji kisebbségek ifjúsága egyre inkább hajlamos kedvezőtlen helyzetét az intézményesített rasszizmusnak tulajdonítani. Sopronban a szolgáltatások kiépülésével megnyílik az út a szabadidő-szenárió felé, melynek megnövekedése letörölné a stigmákat a nem-foglalkoztatottokról, akik egy új, „dologtalan”, szabadidős osztály alapját képeznék. A munkaszcenárió felé való elmozdulás a tanulás felértékelődéséhez és a professzionális ifjúsági státusz kialakulásához vezet, a fiatalok különleges kulturális kreativitása pedig egyre megbecsültebbé válik.

Az 1989/1990-es 1994/1995-ös tanév között eltelt időszakban mindkét városban jelentősen csökkent a tanulói létszám. Salgótarjánban jelentős roma tanulói arány volt mérhető. Mindkét város általános iskoláiban növekedett a szegregáció az iskolák között.

A salgótarjáni és a soproni nyolcadikosok között markáns különbség rajzolódik ki családi háttérükben, továbbtanulási szándékaikban, értékorientációikban, ifjúsági kulturális csoportstílusaikban. A salgótarjániak a menekülést kifejező csoport-stílusokkal sokkal inkább azonosulnak, mint a soproniak. A salgótarjániak menekülési vágyát jól kifejezi, hogy jövőképükben sokkal nagyobb arányú a pesszimista, a bizonytalan, a harmadik világháborút jövendőlkő, illetve külföldön letelepedni akarók aránya, mint a soproniakéban. A jövőképekből kirajzolódik, hogy mindkét városban élők számára alapvető érték a család, a biztonság, a harmónia, a szeretet és a béke. Általában elmondható, hogy mindannyiuk számára a középosztály életstílusa az etalon: család, ház szép környezetben, autó, állatok a ház körül, jólét, anyagi biztonság, munka. Mindkét város nyolcadikosai fontosnak tartják a környezetvédelmet, tennének is ennek érdekében, bár sokan nagy veszélyben látják a természetet. Kettős megítélés alá esik a technikai fejlődés is: a salgótarjániak látják az árnyoldalait is, a soproniak inkább bíznak a környezetbarát, és a békét elősegítő technikai újításokban. A soproni fiatalok nem foglalkoznak a politikával, nem érzik úgy, hogy befolyásolná jövőjüket. A salgótarjániak viszont pontosan megfogalmazzák a politikai nézeteiket, úgy érzik, hogy a jövőjüket nagyban befolyásolják a megfogható körülmények: a kormányok, a politikusok, a vírusok, a háborúk, amelyek azonos súllyal és egymás mellett szerepelnek.

A középiskolások családjainak fogyasztási eszközökkel való ellátottsága azt mutatja, hogy a soproni középiskolások polgárosultabb családi háttérrel rendelkeznek, mint a salgótarjániak. A középiskolások saját

javakkal való ellátottsága viszont arra utal, hogy *mind a két város középiskoláiban megtalálható a tanulónak mintegy harmada, akik sokkal jobb életkörülményekkel rendelkeznek*, mint a középiskolások többsége. A legjobb körülmények között élő középiskolások aránya viszont a két városban hasonló. Sopronban a jobb módúak és a többség között kisebb, Salgótarjánban nagyobb a távolság. A salgótarjáni középiskolások inkább részesítik előnyben a főiskolai, és az egyetemi tanulmányokat, azon belül a humán szakokat, mint a soproniak. A salgótarjániak erőteljesebb továbbtanulási szándéka magyarázható azzal, hogy városuk gazdasági válsága miatt a karrier egyetlen lehetséges útját a továbbtanulásban látják. A soproniak – városuk prosperitását látva – sokkal inkább vonzódnak a reálszféra felé, illetve gondolják azt, hogy nemcsak felsőoktatási diplomájukkal tudják megalapozni a jövőjüket. A középiskolások átlagosan több időt töltenek szabadidő-tevékenységgel, mint tanulással. A családtól és az iskolától függetlenedő szabadidő eltöltésében, különösen a salgótarjáni középiskolások körében, meghatározó szerepe a tévénézésnek van. A tévécsatornák közül pedig szinte kizárólagosan, a fiatalokra orientált, fogyasztói mintákat közvetítő, kereskedelmi csatornákat részesítik előnyben.

A fiatalok korai önállósodásával, az ifjúsági életszakasz meghosszabbodása, a növekvő ifjúsági identitás azzal jár, hogy a fiatalok azt hangsúlyozzák, hogy problémáikat a felnőttek nem értik meg, illetve a felnőtt társadalom nemcsak, hogy nem sokat tesz a fiatalokért, de intézményes képviselői kimondottan ellenségesen bánnak a fiatalokkal. A fiatalok körében kialakul egy ifjúságcentristának nevezhető csoport, amelynél a kortárscsoportozáshoz tartozás, az ifjúsági identitás markáns megjelenítése összekapcsolódik a felnőtt-társadalomtól való éles elhatárolódással, és az azzal való konfliktusos viszonyal. Az ifjúságcentrista fiatalok szabadságvágya a döntésekbe való nagyobb beleszólás követelésével, a hatalom és a gazdagság felértékelésével is párosul. Az ellentmondás az intézményes világ, a fiatalok értékorientációi és aspirációi között markánsan jut kifejezésre az ifjúságcentrista fiatalok kulturális mintakövetésében, az ifjúsági kulturális mintákkal való azonosulásban. Az ifjúságcentrista³⁵

³⁵ Az ifjúságcentrizmussal azt mérjük, hogy a fiatalok önállósodása nyomán hogyan alakul a fiatalok és felnőttek viszonya. Azokat a fiatalokat, akik szembe kerülnek a felnőtt-társadalommal, a felnőtt-társadalom intézményeivel, illetve akik számára felértékelődik a kortárscsoportok szerepe ifjúságcentristáknak nevezzük. Az ifjúságcentrizmus az ifjúsági identitás igen fontos mérőeszköze.) Az ifjúságcentrizmus mintegy előre vetíti az ifjú-

fiatalok körében napjainkban ugyan megőrizték vezető helyüket az alternatív kulturális minták, de szerepük kisebb, mint korábban volt.

A középiskolások körében mindenekelőtt a posztkonvencionális politikai cselekvés játszik szerepet mintegy függetlenül attól, hogy érdekli-e a fiatalokat a politika, illetve elutasítóak-e, vagy közelállóak-e a politikához, a politikai intézményekhez, a politikusokhoz. Az ifjúságcentristák és a középiskolások többsége politikai cselekvésének összehasonlításakor azt is látjuk, hogy az ifjúságcentrizmus radikalizálja a középiskolásokat. A soproni középiskolások és ifjúságcentristák viszonyát vizsgálva azt látjuk, hogy a hatás ugyanaz, mint a salgótarjániaknál: a soproni ifjúságcentristák adatai csaknem tizedszázalékra megegyeznek a salgótarjániakkal. A menekülés kifejezésre jut a jövőképpen és a fiatalok jövőterveiben is. A salgótarjániak inkább ítélik meg peszsimistán a társadalom jövőjét, mint a soproniak. A két város fiataljai jövőelképzelésének különbségét jól mutatja az is, hogy a soproniaknak mintegy harmada, a salgótarjániaknak több, mint fele hagyná el azt a várost, amelyben jelenleg tanul. A középiskola befejezése utáni külföldi munkavállalás viszont közel hasonló arányban szerepel mindkét város fiataljainak jövőterveiben. Vizsgálatunkból az is kiderült, hogy a fiatalok saját maguk alakítják ki továbbtanulási és jövőstratégiáikat, figyelembe véve a városukban kínálkozó esélyeket.

Közös a fiatalok korai önállósodása, individualizálódása, amely összekapcsolódik a családi és iskolai kontroll fellazulásával, a média

sági státuszt, vagyis, hogy a fiatalok értékorientációi, kulturális és politikai cselekvési mintái nem ragadhatók meg csak a szülők társadalmi státusza, illetve az iskola státusza mentén. Az a változás, amely a fiatalok körében napjainkban bekövetkezett, éppen összefügg azzal, hogy a család, az iskola ellenőrző szerepe csökken, többek között az iskolai státusz kiszélesedése következtében (a fiatalok korábban kerülnek el otthonról, már a nyolcadikosoknak több mint egytizede, a középiskolásoknak pedig több mint fele bejáró és kollégista). Ez összefügg azzal is, hogy az iskolában a figyelem inkább az oktatásra irányul, a nevelés szerepe pedig háttérbe szorult. Az iskolában eltöltött idő viszont relatíve megnöveli a fiatalok autonómiáját, és tevékenységüknek igen nagy része, különösen szabadidő tevékenységük kikerül a család, illetve az iskola ellenőrzése alól. Az ifjúsági státusz kialakulásában fontos szerepe van annak, hogy a fiatalok egyre fontosabb célpontjává válnak a fogyasztói iparnak és a tömegkommunikációnak, amelyek a fiatalok számára egyre fontosabb mintaközvetítő, a felnőtt-társadalom számára pedig közvetetten ellenőrző szerepet töltenek be.

növekvő szerepével, és a feszültségoldó technikák növekvő alkalmazásával. A merev struktúra növeli a diákok és az iskola konfliktusát, amely kiterjed a politikától való eltávolodásra, a közösségtől való elfordulásra. A politika elítélése viszont összekapcsolódik a politikai cselekvés radikalizálódásával. A fiatalok családtól való eltávolodása, a fogyasztói minták szerepének felerősödése növeli a konfliktust, különösen élessé válnak a konfliktusok a merev struktúrák esetében. Az átalakulóban levő csoportok fiataljai egyre inkább elfordulnak, illetve szembeszállnak az őket alárendelt viszonyban tartó felnőtt társadalommal, illetve azoknak szerveződéseivel, intézményeivel. Az elfordulás és/vagy szembenállás, illetve a felemás integráció a fiatalok viselkedésének, de különösen politikai cselekvésének radikalizálódásához vezethet.

5. NÖVEKVŐ ESÉLYEK, NÖVEKVŐ ÖNÁLLÓSODÁS ÉS KONFLIKTUSAI. A FIATALOK SEBEZHETŐSÉGE. A TAMÁSI FIATALOK HELYZETE³⁶

Az 1997 őszen folyó tamási vizsgálatból kiderült, hogy a közoktatási rendszer átalakulása növelte a versenyt az általános iskolák, illetve a gimnázium között azáltal, hogy az utóbbi nyolcosztályos gimnáziummá változott (Gábor és társai 1998). Az iskolák közötti verseny nyomán felerősödő szelekció a társadalmi szelekció felerősödésével járt együtt. A gimnazista nyolcadikosok – a szülők iskolázottságát, foglalkozási pozícióját, és anyagi helyzetét tekintve – sokkal előnyösebb háttérrel rendelkeznek, mint a két általános iskola nyolcadikosai. A gimnáziumnak, hogy vezető szerepét megőrizze, növelnie kellett a környező falvakból bekerülők arányát, azaz az iskolai szelekció erősödése növekvő területi nyitottsággal párosult. Vizsgálatunkból kiderült, hogy az iskolai szelekció előrehozatala, illetve az általános iskolák közötti verseny a nyolcadikosok társadalmi összetételét két irányba befolyásolja: növekszik a különbség a „jó”, illetve „rossz” iskolák között, illetve növekszik a különbség az iskolán belül. A legmarkánsabb új jelenség az „underclassból” (alacsonyan iskolázott, tartósan munkanélküli szülők)

³⁶ A vizsgálat a tamási nyolcadikosok (N=124), illetve a szakmunkásképzőbe járó harmadikosok, a szakközépiskolába, valamint a gimnáziumba járó másodikosok és negyedikesek teljes körére (N=266), mindösszesen 380 főre kiterjedő kérdőíves vizsgálaton alapul.

származók növekvő elkülönülése, ami gyakran etnikai (roma gyerekek) elkülönülésüket is jelenti. Az általános iskolák közötti verseny viszont növeli az iskolák területi nyitottságát. (Az utóbbi időben az iskolák próbálják „mederben” tartani az iskolaválasztás szabadságát.) Az általános iskolában tapasztalható szelekció még inkább érvényesül a középiskolában. Vizsgálatunk Tamásiban is megerősíti, hogy a szakmunkásképző, szakközépiskola, gimnázium iskolatípus szerinti különbözősége a tanulók társadalmi összetételének a különbözőségét is jelenti, vagyis a gimnáziumi tanulók kerülnek ki (a szülők iskolázottságát, a foglalkozási pozícióját, anyagi helyzetét tekintve) a legelőnyösebb családi környezetből, őket követik a szakközépiskolások, és az utóbbiaktól élesen elkülönülnek a szakmunkástanulók. A szakmunkástanulók belső differenciáltsága igen erős, mindenekelőtt az „underclassból” jövők és a „többiek” között húzódik, illetve ezen iskolatípusban rajzolódnak ki az anyagi különbségek. A három iskolatípuson belül a szakmunkásképzőben, valamint a szakközépiskolában a legmagasabb a bejárók, kollégisták aránya.

A fiatalok esélyének megítélése szempontjából meghatározó jelentőségű a felfelé történő mobilitás jelensége, amelynek egyfelől kedvez a piaci rendszer kiépülése, másfelől a közoktatási rendszer átalakulása, a szakmunkásképzők, szakközépiskolák „felfelé” orientálódása, amely mindkét iskolatípusban a továbbtanulási szándék fokozódásával jár (a szakmunkástanulók számára az érettségi, a szakközépiskolások számára a korábbi évtizedekkel szemben a felsőfokú képzettség megszerzése a cél). A fiatalok középosztályosodási törekvését jól mutatja, hogy a szülők jelenlegi foglalkozási pozíciója sokkal inkább függvénye a családi hagyományoknak (a szülők foglalkozási pozíciójának), mint a tanuló fiatalok foglalkozási elképzelése. (Ez a tendencia inkább érvényes a lányokra, mint a fiúkra.). E folyamat mellett azonban két tendencia felerősödése figyelhető meg: egyrészt az elitbe való bekerülés egyre nehezebbé válása – ezt mutatja az, hogy a gimnáziumok elit jellege tovább nőtt –, másrészt az iskolázatlan, szakképzetlen rétegek gyerekeinek végleges leszakadása – az underclass önreprodukciója fokozódott.

A fiatalok helyzetének alakulását meghatározza, az is, hogy milyen a családjuk, milyenek a rokoni, illetve baráti kapcsolatai. A középiskolások családjai a rokonságtól mindenekelőtt gazdasági (69,5%), másodsorban informális segítséget (31,2%) kapnának/kapnak. A barátok esetében hasonló tendenciát tapasztaltunk. A középiskolások családjai esetén megfigyelhető kapcsolatok jól mutatják azoknak az ankét-beszélgetés-

nek az eredményei, amelyet szakmunkásképzőt végzett munkanélküli fiatalokkal folytattunk. Azok a fiatalok, akiknek családja elszigetelten élt, szinte reménytelennek látták helyzetüket, azokkal szemben, akik a családi rokonsági kapcsolatok révén a szürke/fekete gazdaságba való bekapcsolódás, illetve iskolai továbbtanulás révén optimistán ítélték meg életüknek jövőbeli alakulását.

A tamási vizsgálatban derült fény először arra, hogy a társadalmi és gazdasági átalakulást kiszolgáló közoktatási rendszer átalakulása jelentősen megváltoztatja a fiatalok életesélyeit, mely kihatással van a fiatalok értékorientációjára, különösen nagy változás figyelhető meg az ifjúsági kultúra alakulásában.

A fiatalok értékorientációjában igen fontos szerepet kap az individualizálódás, illetve a polgári státusz megteremtése, amelynek a nyolcadikosok a posztmateriális (másképpen fogalmazva citoyen) oldalát, a középiskolások pedig a materiális (másképpen fogalmazva burzsoá) oldalát helyezik előtérbe. A fiúk inkább részesítik előnyben a materiális értékeket, mint a lányok. A fiatalok életében meghatározó szerepet játszó *szabadidő-tevékenységek* a sportolás, a tévé- és videónézés, valamint a zenehallgatás, illetve a buliba és a diszkóba járás – ezek töltik ki mind a nyolcadikosok, mind a középiskolások szabadidejének több, mint kétharmadát. A szórakoztatóipari cikkek (magnó- és videokazetta, CD, sportruházat, sporteszközök, stb.) ezer szálon kötik a fiatalokat a fogyasztói iparhoz. Nem meglepő, hogy a fiatalok kulturális ízlésében, életstílusában döntő szerepet játszanak a *fogyasztói kultúra divatos elemei* a zenétől – techno/rave/house, diszkó-, rap- illetve rockzene – a filmekig, a napi-, illetve hetilapokig. *A piac, a fogyasztás, a bevásárló központok válnak a fiatalok katedrálisává, ezért kevésbé figyelhető meg az ifjúsági kulturális stílusoknak olyan konzisztenciája, amit korábban tapasztaltunk.* Az ifjúsági kultúra fogyasztásközpontúsága többféle veszélyeztetettséget is hordoz. Növekszik a feszültségoldó technikák (dohányzás, alkohol és drog) használata. A kábítószerrel szimpatizálók aránya a nyolcadikosok körében 3%, a középiskolások körében 7%. Növekszik az erőszakkal, az agresszivitással szimpatizálók aránya: a skinheadekkel szimpatizál a nyolcadikosoknak 3%-a, a középiskolásoknak 13,6%-a, a sátánistákkal szimpatizálók esetében pedig 5%, illetve 6,5% a fenti arány.

A dohányzás, az alkohol, a drog tehát hozzátartozik a tamási tanuló fiatalok életéhez, a többségük által bevallott legalább alkalmankénti fogyasztás azt mutatja, hogy használatuk mintegy része a szabadidő

eltöltésének, a feszültségek levezetésének. A feszültségoldó technikák, különösen a drog kipróbálása, következképpen részévé válik az ifjúsági kultúrának. A fiatalokat érintő intézményrendszer átalakulása perifériára szorította a fiatalok amatőr kulturális tevékenységét, és ezáltal – nem pedig a piac hatására -, vált részévé az ifjúsági kultúrának a drog, illetve az erőszak.

A vizsgálatban külön csoportnak tekintettük azokat a fiatalokat, akik igen pozitívan viszonyulnak a szüleikhez, a felnőttekhez, a felnőtt társadalom intézményeihez. Ezeket a fiatalokat felnőtt mintakövetőknek neveztük. Külön csoportot képeztünk azokból a fiatalokból, akik negatívan ítélik meg a felnőtt társadalom intézményeit, a felnőtteket, azon belül negatívan vélekednek szüleikről, ezzel szemben a kortárs-csoportokat igen fontosnak tartják. Ezeket a fiatalokat tekintettük ifjúságcentristáknak. A nyolcadikosoknak 29%-a felnőtt mintakövető, 21,4%-a ifjúságcentrista, középiskolások körében 32,4%, illetve 23,4% a fenti arány. Az ifjúságcentrista fiatalok aránya sokkal magasabb a gimnazista nyolcadikosok, mint a többi nyolcadikos között (35%, illetve 21%). A középiskolások körében pedig magasabb a gimnazisták és szak-középiskolások, mint a szakmunkástanulók között. A tamási fiatalokat vizsgálva, megállapíthatjuk, hogy kialakult a fiataloknak egy lázadó csoportja. A fiatalok lázadásának tartalmi oldala a szembefordulás a felnőtt társadalom, a felnőtt társadalom intézményei, intézményi képviselőinek tekintélyelvű rendjével. A lázadás mögöttes hátterében szerepet játszik a fiatalok egyre korábbi önállósodása, és egyre erőteljesebb individualizációja éppen úgy, mint a családi, illetve települési kötelékek fellazulása. A fiatalok lázadásában fontos szerepet játszik az is, hogy a fiatalok mintáinak kialakításában *egyre fontosabb szerepet játszó szabadidő-tevékenység kikerült az iskola intézményes kereteiből, és egyre inkább a fogyasztói ipar hatása érvényesül. Ezek a folyamatok növelik a konfliktusokat a fiatalok életében, amely a feszültségoldó technikák (drog, alkohol) fokozott használatához vezet, amely azt mutatja, hogy a fiatalok felnőtt társadalommal való szembenállásának lehetséges irányát a menekülésben látják.*

A fiatalok körében megfigyelhető a más társadalmi csoportokkal szembeni előítélet. A nyolcadikosok 27%-a nem lakna egy országban zsidókkal, 48%-a cigányokkal. A középiskolások kevésbé előítéletesek a zsidókkal (24,3%), inkább előítéletesek viszont a cigányokkal szemben (62,9%). A fiatalok előítéletesége, akár a zsidókkal, akár a cigányokkal (romákkal) szemben, többségüknél nem válik agresszív politikai cselekvéssé.

A növekvő előítéletesség különösen érvényre jut a skinheadekkel szimpatizáló fiatalok körében. A skinheadekkel szimpatizálók 28%-a a zsidókkal és 65,5%-a cigányokkal (romákkal) nem lakna egy országban. Ha megvizsgáljuk ezen fiatalok családi hátterét, azt találjuk, hogy többségük szakmunkástanuló, szakmunkás származású, és tamási környéki kisebb falvakból bejáró, illetve kollégista fiatal. A fiatalok alacsony politikai érdeklődése abból is fakad, hogy a fiatalok inkább fogadják el a hagyományos politikai cselekvési minták helyett a posztkonvencionális politikai cselekvési mintákat. A posztkonvencionális cselekvési minták (protesztek) békésebb formáit választják a felnőtt mintákat elítélő, mint a felnőtt mintákat követő fiatalok. Az előítéletesség különösen a középiskolás fiatalok körében igen magas, az előítéletesség a fiatalok döntő többségénél nem válik erőszakos politikai cselekvéssé. A felnőtt társadalommal, annak intézményrendszerével szembeni elégedetlenségnek, a politikai érdeklődéssel történő találkozása erőszakos politikai cselekvéssé transzformálódhat, különösen a szakmunkástanuló, szakmunkás származású bejáró fiatalok körében.

6. AZ ISKOLAI IFJÚSÁGI KORSZAK KIALAKULÁSA A '90-ES ÉVEKBEN. A GYŐRI FIATALOK ESETE

A győri vizsgálat³⁷ eredményeképpen állíthatjuk, hogy a kilencvenes években a magyar fiatalok egy része új ifjúsági korszakba léptek, azaz

³⁷ A kutatás módszertani kereteinek kialakításakor azt vettük figyelembe, hogy olyan mintát alakítsunk ki, illetve olyan technikákat alkalmazzunk, amelyek lehetővé teszik a győri fiatalok esélyeinek alakulását, és kritikus pontjainak feltárását. Továbbá, hogy meg tudjuk ragadni az ifjúsági életszakasznak, mindenekelőtt a fiatalok önállósodási törekvéseivel összekapcsolódó stratégiáit (például élettervezését), illetve a fiatalok önállósodásával járó konfliktusokat (feszültségoldó technikák alkalmazása, mint dohányzás, alkoholfogyasztás, droghasználat). A fentieket figyelembe véve a középiskolások esetében másod- és negyedéveseket, a szakmunkásképzőkben harmadéveseket kérdeztünk meg. A főiskolások, egyetemisták esetében harmad-, illetve negyedéveseket kérdeztünk meg. A győri mintánk négy almintából áll: a győri nyolcadikosokra reprezentatív mintából (N=383), a leghátrányosabb helyzetből álló mintából (N=53), a középiskolásokra reprezentatív mintából (N=715), illetve győri felsőfokú intézmények hallgatóit reprezentáló mintából (N=240 fő). Mind a négy mintán kérdőíves lekérdezést végeztünk. A mintánkba került fiatalokat a lényegi pontokban közös, de az életkori, és iskolai sajátosságokat figyelembe vevő, tehát egymástól eltérő kérdőíven kérdeztük le.

az iskolai ifjúsági korszakba. Vizsgálatunkból kitűnik, hogy a nyolcadikosok döntő többsége középfokú intézményekben, a középfokú intézményekben tanulók nagy része (a szakmunkástanulók is!), sőt a főiskolásoknak, egyetemistáknak is több, mint fele tovább akar tanulni, azaz a jelenleg Győrött tanuló fiatalok jelentős hányada szándéka szerint még húszas éveiben is az iskolához kötődik. Az iskolához kötődésnek ez a kiterjedése lényegesen megváltoztatja, átrendezi a család, a települési környezet és a fiatalok viszonyát. A fiatalok egyéni életkarrierjének realizálása a középfokú és felsőfokú képzés expanziója, az iskolák közötti fokozódó versenyhelyzetben, illetve fokozódó egyéni konkurencia harcban megy végbe. Az iskola korai megválasztásának kényszere a korábbi kontrollok fellazulásával jár együtt. Az iskolai ifjúsági korszak bekövetkezte, a fiatalok és a környezetük számára az iskolaválasztási döntések előre hozatalát, és az egyéni döntések számának növekedését jelenti. Vizsgálatunk azt mutatta, hogy a fiatalok norma és értékrendszerét, jövő tervezését, életformáját nagymértékben befolyásolja az a változás, amely az iskolai társadalomban bekövetkezett. Az iskolai megválasztásának korai kényszere egyre nagyobb mértékben szakítja ki a fiatalokat családi, települési környezetéből, – a nyolcadikosoknak több, mint tíz, a középiskolásoknak több, mint fele bejáró, illetve kollégista – tehát az iskoláztatás kiterjedése, egyfelől növeli a fiatalok függetlenedését a származási, települési környezettől. *Az iskolák közötti tagoltság felgyorsítja az ifjúsági szubkultúrák kialakulását.* Az iskolák közötti fokozódó verseny differenciálja az iskolákat az általános iskoláktól a felsőfokú intézményekig. Kutatásunk azt mutatta, hogy az általános iskoláknak létrejön egy olyan hierarchiája, amely a továbbtanuló fiatalok esélyeinek hierarchiája is. Az iskolák közötti differenciálódással egyidejűleg az iskolák szintjén egyre meghatározóbbá válik egy-egy társadalmi osztály norma és értékrendszerének, kulturális mintájának hatása a fiatalokra. A nyol-

Vizsgálatunknak nagyon fontos része a nyolcadikosoknak a túlkorosságot figyelembe véve kialakított almintának a létrehozása – az Eötvös József Általános Iskola nyolcadikosai – amelyből kiindulva vizsgálhattuk, kik azok, akik az iskolarendszerben már korán hátrányos helyzetbe kerülnek. (Ebben a mintában a 16 évesek aránya 28,1%, 17 éveseké 49,1%, 18, illetve idősebbek aránya pedig 17,5%!) Ez a minta képezte az alapját a munkanélküli, illetve az iskolarendszertől már az általános iskolából kikerülő fiatalok helyzetének feltárását, mely mélyinterjúkon, illetve megfigyelésen alapult. Kétféle megközelítést alkalmaztunk: a kérdőíves vizsgálatból kiindulva a fiatalok családi körülményeit, illetve az ifjúsági szubkultúra kialakulását tanulmányoztuk, illetve az öt évvel korábban végzetteknel az iskolából kikerülés utáni életútjukat vizsgáltuk.

cadikosok esetében Győrben is jól elkülöníthető már-már szubkultúrába hajló alsó társadalmi rétegek iskolája, a munkás és kispolgári rétegek iskolái, illetve a felső, legiskolázottabb réteg iskolái. A középiskolások esetében ez a tagoltság kifejezésre jut az iskolatípus szerinti tagoltságban (szakmunkások, szakközépiskolások, gimnáziumok), a győri felsőfokú intézményekben pedig a szakok szerinti tagoltságban. Az iskolák tagoltsága nemcsak az esélyegyenlőtlenségek szempontjából válik az iskolai ifjúsági korszakban fontossá, hanem abból a szempontból is, hogy míg korábban a származási, települési, etnikai különbözőségek a szülői házból hozott értékek és normák közvetlenül hatottak a fiatalok értékorientációinak, életformájának alakulására, napjainkban közvetett formában hatnak. Az iskola világában a kortárscsoportokkal való érintkezésben válnak részévé a fiatalok életének, illetve befolyásolják értékorientációiknak, cselekvési mintáiknak alakulását. A családi, települési közvetlen ellenőrző szerepe csökkent ugyan, de közvetetten, osztály-, rétegg kultúra formájában a családi, települési környezetnek növekszik a szerepe az iskolai társadalomban. A szülők iskolázottságának hatása a fiatalok iskolai karrierjére nem vezethető le a kulturális tőke növekvő szerepéből még a fiatalok elit iskolákba kerülése esetében sem. A kulturális tőke ugyanis egyre inkább összefonódik a gazdasági tőkével, és ez nemcsak a fiataloknak az iskolán kívüli ismeretek megszerzésére vonatkozik, de az iskolák megválasztására is. A plusztudást nyújtó tevékenységeket a magas státuszú középiskolák tanulói inkább tudják megvásárolni, mint az alacsony státuszú iskolák tanulói. A gazdasági tőke fokozott szerepe a fiatalok iskolai karrierjében egyaránt jelenti az esélyegyenlőtlenségek egyik fajtájának növekedését, de a korábban, kulturális tőke mentén létrejövő esélyegyenlőtlenségek kompenzálását is. Erre több jel utal, a továbbtanulók arányának a növekedése a szakközépiskolákban, a gimnazisták és szakközépiskolások közötti különbözőségek csökkenése, olyan fontos területen, mint a nyelvismeretek megszerzése.

Az iskolai egyenlőtlenségek hangsúlyozása mellett, arra is oda kell figyelniünk, hogy a fiatalok iskolában eltöltött idejének növekedése a fiatalok iskolai karrierútjának kiszélesedésével jár. A kispolgári, munkás származású rétegek fiataljai a rövidebb, anyagi javakra gyorsabban konvertálható iskolai életutat választják (főiskolák közgazdasági, műszaki szakjait), azaz a befektetés és haszon optimalizálására törekednek. Az elit iskolákba kerülés is – az egyre növekvő versenyben – a rohamos költségnövekedés mellett, az iskolai karrier legoptimálisabb útjának ki-

alakítását követeli meg a fiataloktól, a szülőktől és az iskoláktól. Ez azt is jelenti, hogy már igen korán, az általános iskolában kialakul, a gimnáziumokban stabilizálódik, az az iskolázott, befolyásos gazdasági és kulturális hálózattal rendelkező családok fiataljainak csoportja, akiknek iskolai karrierje többnyire a magas presztízsű egyetemeken folytatódik. Az adatokból az derült ki, hogy a kilencvenes évekre középiskolai szinten két csatorna alakult ki, a munkás és kispolgári rétegek gyerekeinek útja, többnyire a szakközépiskolából vezet elsősorban gazdasági előnyökre váltható szakokra. A diplomás szülők gyerekei pedig elsősorban a magas presztízsű szakokat választják, végső soron azonban alacsonyabb presztízsű felsőfokú intézményekbe – igen nagy anyagi ráfordítással (iskolán kívüli képzés, felvételi előkészítő stb.) mindenképpen bekerülnek. Ez a két út, azt is jelenti, hogy a győri felsőfokú intézmények többségében szakmunkás és középiskolát végzett szülők fiataljainak középosztállyá válásban töltöttek be „olvasztótégely szerepet”.

A fenti átalakulás kialakítja a fiatalok önállósodásának iskolai ifjúsági korszakra jellemző dimenzióit. Az is kiderült a vizsgálatunkból, hogy a győri tanuló fiatalok részesei az iskolai ifjúsági korszakban bekövetkező radikális átalakulásnak, melynek sarkkövei az ifjúsági életszakasz kitolódása, az iskolában eltöltött idő emelkedése, illetve az ifjúság önállósodásának felgyorsulása. Az iskolai ifjúsági korszakban a fiatalok önállósodásának legfontosabb területei a személyi önállósodás, a fogyasztói önállósodás, illetve a fiatalok élettervezésének megváltozása. Az iskolai ifjúsági életszakaszt meghatározza az az ellentmondás, amely a fiatalok személyi önállósodásának időben egyre korábbra helyeződése (például a szexuális tapasztalatok megszerzésének egyre fiatalabb korban való bekövetkezése), és a felnőttek társadalmába való egyre későbbi integrálódása (például az iskolai tanulmányok, valamint a munkába állás egyre későbbi bekövetkezése, illetve a fiatalok húszas évek közepére, végére kitolódó házassodása) és az egyre korábbra helyeződő fogyasztói önállósodás szükségessége között húzódik.

A személyi önállósodás életkorban egyre korábbra helyeződik. A győri tanuló fiatalok egyre korábban szereznek szexuális tapasztalatot, járnak el önállóan szórakozni. A fiatalok személyi önállósodása, mely korábban leginkább a munkásszármazású fiatalokra volt jellemző fokozatosan érvényül a kispolgári származású (szakközépiskolás, gimnazista) fiatalok körében is, ami azt is jelenti, hogy a fiatalok személyi önállósodása elkerülhetetlenné teszi a fiataloknak a felnőtt társadalom normáival való konfliktusát.

A fiatalok élettervezéséből jól kirajzolódik a fiatalok családtól való függőségének, illetve függetlenedésének új dinamikája, amely annak következtében áll elő, hogy a fiatalok önállósodása úgy megy végbe, hogy növekszik az az idő, amelyet szüleikkel töltenek. Az az időpont, amikor a fiatalok a szülői háztól való elköltözést tervezik, leginkább a házasság és az együttélés tervezett időpontjával esik egybe, kevésbé kapcsolják a fiatalok tanulmányok befejezésének, vagy a munkába állás tervezett időpontjához. Azok azonban, akik tervezik, hogy házasságot kötnek, addigra jórészt szüleiktől függetlenül szeretnének élni (64,1%), szemben a másik három esetben látható 35,5%, 29,6%, illetve 34,8%-kal. Ez azt is jelenti, hogy azok, akik tervezik, hogy egy állandó partnerrel együtt élnek, azoknak majdnem fele (46,4%) ekkor még (kívánt vagy reálisan megítélt) tervei alapján a szüleinél lakik. Hasonlóan ugyanennyien tervezik, hogy tanulmányaikat befejezik, és munkába állnak még mielőtt elköltöznének otthonról.

A nemek közötti különbségek mutatkoznak meg a szülői háztól való függetlenedésben is. A lányok valamivel nagyobb százalékban kötötték a szülőktől való elköltözés időpontját a házasság, illetve az együttélés tervezett időpontjához, és kevesebben is tervezik, hogy addigra már szüleiktől függetlenül élnek. Ez utóbbi leginkább a szakközépiskolás és szakmunkástanuló lányokra jellemző, a leghosszabb „független” időszakot pedig a gimnazista fiúk tervezik, és ők tervezik legkevésbé, hogy házasság, illetve az együttélés alatt is szüleiknél éljenek. A gimnazista lányok válaszaik közelítenek a fiúk által adott válaszokhoz. Mindhárom iskolatípusban jelentősen több lány tervezi viszont, hogy tanulmányai befejezésekor, illetve munkába állásának időpontjában már nem szüleinél fog lakni, ami főleg a továbbtanulni szándékozó lányokra jellemző. Mindhárom iskolatípusban jelentősen több lány tervezi viszont, hogy tanulmányai befejezésekor, illetve munkába állásának időpontjában már nem szüleinél fog lakni, ami főleg a továbbtanulni szándékozó, illetve főiskolás és egyetemista lányokra jellemző. Általában a felsőoktatásban tanulók válaszaik leginkább a gimnazisták válaszaikhoz közelítenek, azzal a két fontos különbséggel, hogy mindenhol magasabb életkort jelöltek meg terveiknél, valamint, hogy a munkába állás valamivel megelőzi az együttélést és a tanulmányok befejezését. A nők viszont az együttélést hamarabbra tervezik, mint a tanulmányok befejezését, mintegy a munkába állás időpontjára.

A partnerrel való együttélésben is megmutatkoznak a nemek közti különbségek. A lányok inkább tervezik úgy az életüket, hogy tanulmá-

nyaik befejezésekor illetve a munkába állásuk időpontjába már vagy állandó partnerrel együtt élnek, vagy a két eseményt egy időpontban tervezik. A két nem közötti különbség fokozatosan nő a gimnazistáktól a szakmunkástanulók felé haladva. A nemek között megmutatkozó különbségek mögöttes hátterében nemcsak a fiatalok családjának anyagi különbsége játszik szerepet, de az osztály- rétegkultúrához köthető értékek és normák is. Mind a munkás, mind a kispolgári felfogás szerint a lányok életúttervezésének még központi kérdése a házasodás, melyet viszont az iskolai idő kitolódása egyre inkább megkérdőjelez. Befolyásolja a fiatalok hagyományos életvezetését, különösen a lányok esetében (lányok körében magasabb a vallásosság aránya), ugyanis a valláshoz kötődő hagyományos normák és értékek jobban beépültek a lányok életterveibe. Másfajta, tradicionálisabb élettervezést jelent a kiterjedt (nagyszülőkkel együtt élő) családokban élő lányoké és fiúké. A lányok szülőktől való függetlenedése tulajdonképpen nagyrészt az állandó partnerrel való együttélést jelenti, ellentétben a fiúkkal, akik számára az elköltözés (legalábbis egy időre) sokkal inkább egy gazdaságilag is viszonylag önálló egyedüli életet jelent.

A családi függőséget új megvilágításba helyezi, hogy az iskolai ifjúsági korszak meghatározó, és egyre nagyobb létszámú csoportjának bevételi forrásait vizsgáljuk meg, mint a főiskolásokét és egyetemistáikat. A családi támogatás meghatározó szerepet játszik a fiatalok életvitelében és életformájában. A tanulmányi ösztöndíj, a szociális támogatás, de még a munkából származó jövedelem is a családi támogatás függvénye. Azok a fiatalok tesznek szert munkából nagyobb jövedelemre, akik családjá jobb anyagi körülmények között él, és ezek a fiatalok tudnak élni az ösztöndíj különböző formáival, ugyanakkor tudnak élni inkább a családtól való függetlenedést kifejező javakkal (lakással, kocsival), amelyek mintegy keretei az iskolai, munkahelyi karriernek.

A fiatalok önállósodásának velejárója fogyasztóként való megjelenésük. A szociológiai irodalom a háború utáni nyugat-európai fejlődést értelmezve megállapítja, hogy a szabadidő minden társadalmi csoport számára a háború után egyre inkább egy óriási ipar szolgálata. A szabadidő-tevékenység és életstílus a különböző csoportok számára, mint előre csomagolt áru jelent meg a kapitalista piacon (Clark – Critcher, 1985). A fiatalok esetében a fogyasztói stílus egyre inkább identitást adó és integráló szerepére már a hatvanas évek elején felhívták a figyelmet, nevezetesen, hogy szükségletté válik az aktuális divat szerint öltözködni

ahhoz, hogy a kortárscsoport befogadja a fiatalt. Ez a szükséglet pedig egyre korábbi időpontra, 15 éves korra helyeződik (Abrams, 1959; Jones –Wallace, 1992).

Növekszik a fiataloknak saját fogyasztási javakkal, mindenekelőtt a szórakoztató ipar, illetve a járműiparhoz kapcsolódó termékekkel való ellátottsága. A középiskolások már a szórakoztató ipar, a gyors éttermek, és lassan a járműiparnak is egyre fontosabb fogyasztói, amely egyre általánosabbá teszi a jogosítvány mellett az első bankkártya megszerzését 17-18 éves korra. A fiatalok fogyasztási önállósodása a társadalom anyagi gyarapodásának függvénye, nem véletlen, hogy eddigi vizsgálataink közül a győri fiataloknál rajzolódik ki legmarkánsabban ez a jelenség. Az iskolai ifjúsági korszaknak fontos kísérő jelensége, hogy az ifjúság a fogyasztói és szórakoztatói iparnak (divat- és sportcikkek, fogyasztási eszközök, kulturális, szabadidő szolgáltatások stb.) egyik legfontosabb célzott rétegévé az ifjúság válik. A fogyasztásnak napjainkban a fiatalok vonatkozásában inkább a homogenizáló, mint differenciáló szerepe érvényesül. A győri példa azt mutatja, hogy éppen a szórakoztatási eszközökkel való ellátottságban, illetve a járműipar termékeivel (például motorkerékpárral való ellátottságban) a tanuló fiatalok szüleinél egyre kevésbé tehetünk alapszinten különbségeket, és különösen elmosódnak a különbségek a saját eszközökkel való rendelkezés terén (például a gimnazista és szakmunkástanuló fiatalok esetében). Hasonló eredményeket kapunk, ha a fiatalok személyi önállósodásának olyan alapvető feltételét nézzük meg, mint például azt, hogy a fiataloknak kétharmada rendelkezik saját szobával, és csak a legalsóbb státuszú nyolcadikos fiatalok esetében ez az arány (töröltem a szót) eléri a 60%-ot. (Hasonló tendenciákat figyelhettünk meg a korábban tárgyalt soproni és salgótarjáni fiatalok esetében is.)

A fiatalok fogyasztói önállósodásában kirajzolódik a nemek közötti különbség. Szembetűnőek a fiúk és lányok saját fogyasztói javakkal való ellátottságában mutatkozó eltérések. A fogyasztási cikkekkel legkevésbé rendelkező szülők fiainak mintegy fele, lányainak több, mint 80%-a nem rendelkezik egy fogyasztási cikkel sem. A legtöbb fogyasztási cikkel rendelkező szülők fiainak több, mint fele három vagy négy fogyasztási cikkel rendelkezik, míg lányaiknak csak 5,7%-a rendelkezik három cikkel. A nemek közötti különbségek arra utalnak, hogy a fiatalok fogyasztói önállósodása, nemcsak a társadalom anyagi gyarapodásának függvénye, de függvénye a társadalomban, illetve a különböző

osztálykultúrákban kifejezésre jutó norma- és értékrendszernek. Az a tény, hogy a középiskolás fiúk és lányok között igen jelentős mértékű különbségek vannak, rámutat a tradicionális nemekről való felfogások továbbélésére. Nevezetesen annak a felfogásnak a továbbélésére, hogy a fiúgyereknek nagyobb önállóság jár, mint a lánygyereknek, melynek különösen a munkás és kispolgári kultúrában van meghatározó szerepe, és ez a fiatalok fogyasztói önállóságának alakulását is jelentős mértékben befolyásolja.

A fiatalok szabadidő-tevékenységének és önállósodásának összefüggése. A győri fiatalok szabadidő-tevékenysége, életformája szorosan kapcsolódik a fiatalok önállósodásához. Az önállósodás több dimenzióban megfigyelhető, de elsősorban a tág értelemben vett fogyasztás jellemezhető ezzel az ismervvel. Az ifjúság Győrben is fogyasztásközpontú. A megismert fogyasztói szokások, és preferenciák azt bizonyítják, hogy a szórakozás, a szabadidő központi szerepet ölt, meghosszabbodik, és lényeges kérdéssé válnak azok a tevékenységek, amelyek ehhez a jelenséghez kapcsolódnak. A győri középiskolásokat leginkább a fogyasztásra irányultsággal és a kommercializálódással jellemezhetjük. Ezen igényük kielégítésében meghatározó szerepe van az egyre nagyobb méretűvé duzzadó szórakoztatóiparnak (médiáktól a diszkóig), a város szórakozó helyeinek, melyek a legdivatosabb zenei irányzatokat és az ehhez kapcsolható aktuális életformát közvetítik a fiataloknak. Egyforma mértékben mindannyian befogadják ezeket a hatásokat. Jól példázza ezt az is, hogy csak nagyon kis eltérések figyelhetők meg a megkérdezettek zenei ízlésén belül, legnagyobb számban a house, a techno, a rave, a diszkó és a vegyes stílust jelölték meg, s csak nagyon kis számban, főleg a gimnazisták körében talákoztunk az alternatív irányzatok és a blues kedvelőivel, de ők a leggyakrabban látogatott szórakozóhelyek között is inkább rock-klubokról és kocsmákról számoltak be. Életmódjukat, szabadidős tevékenységeiket, szórakozási szokásaikat áttekintve felfedezhetjük, hogy a középiskolások választásai hasonlóan az egyetemistáknál tapasztalható jellemzőkre. A különbségek nem annyira a fogyasztási szokások különbségeit jelzik, hanem inkább mutatnak rá az életkori sajátosságokra, önállósodási különbségekre, személyi, anyagi, fogyasztási, választásbeli önállóság korlátozottabb mértékére.

Ez a fiataloknak olyan új életforma kialakulását kínálja, melyet úgy jellemezhetünk, hogy „vásárolj életformát a piacon!” A fiatalok, ez legszembevetőbb a felsőoktatási intézmények hallgatóinál, egyre

inkább a fogyasztói és szolgáltatóipar, illetve médiák által közvetített szabadidős tevékenységekből, szolgáltatásokból választják ki számukra a megfelelőt, a kedvükre valót. A győri fiatalok körében egyik markánsan elkülönülő csoport, amely a színházat, a mozit, a kiállításokat és a hangversenyeket választja a szabadidejében. Ők a magas kultúra kedvelői. Egy másik csoport az amerikanizált életforma követésére törekedve, hasonló szabadidős tevékenységeket preferál, mint amit az amerikai életmódmintákban lát. A harmadik nagyobb csoportba azok tartoznak, akikre hatottak a divatos életmódváltási tanácsok, és életüket igyekeznek tudatosan, egészségesen, dinamikusan élni, befogadva minden olyan életmódtanácsot, amelyet a tömegkommunikáció továbbít hozzájuk, és amelytől hatékonyabbnak és erősebbnek érezhetik magukat. Az utolsó nagy csoport tagjai azok a győri fiatalok, akik a hagyományos, egyetemista szórakozási és kikapcsolódási módokat kedvelik. Előszeretettel látogatják a főiskolák és egyetemek klubjait, könnyűzenei koncertekre és moziba járnak, nem keresik a látványos külsőségeket, a radikális életmódváltásokat, a szigorú kulturáltságot, de ragaszkodnak a diákhabitásokhoz, a maguk módján konzervatívak, és nagyok sok jelenségtől a többi, teljesen eltérő csoporthoz hasonlóan tudatosan elhatárolják magukat.

A fogyasztásnak ez a nagymértékű előrelépése a fiatalok szabadidő-tevékenységében, kultúrájában nem vezet lázadáshoz – mint a hatvanas években –, és nem vezet az alternatív kultúra felé orientálódáshoz. A lázadás napjainkban arra vonatkozik, hogy mit választanak abból a hatalmas kínálatból, amelyet ma Magyarországon el lehet érni. Egyre több dolgot kaphatnak készen, akár a lázadás külsődleges elemeinek konzervdobozait, melyet csak felbontani kell tudni. És ez a nemzedék már képes erre. Képes arra is, hogy ezt a fogyasztásközpontú ifjúsági kultúrát összehangolja a középkorú generáció életformájával, elvárásaival, értékrendjével, a Magyarországon régóta létező kispolgári konformizmussal. A fogyasztói önállósodás és a kispolgári tradíciók egyszerre fedezhetők fel a győri fiatalok körében. Nagyon sok dimenzióban tetten érhető mindez: az életforma, a kulturális tevékenységek, a zenei érdeklődés, a fogyasztási szokások, az élettervek, a szórakozás, a társas kapcsolatok területén.

A fiatalok személyi önállósodása a veszélyeztetettség fokozódásával jár. A fiatalok – a személyi önállósodásuk során – a különböző osztály-kultúrák átvételével, illetve azokkal való konfliktusban alakítják ki az ifjúsági státuszukhoz kötődő kulturális mintákat. Ezt az állításunkat, jól illusztrálja, hogy a fiataloknak annál a csoportjánál figyelhető meg

a személyi önállósodás korábbi volta, akik leginkább konfliktusban állnak a felnőtt társadalommal, annak intézményeivel, szüleikkel és leginkább hangsúlyozzák a kortárscsoport fontosságát, vagyis a már említett ifjúságcentrista fiataloknál. Például a nyolcadikosok közül az első szexuális tapasztalatok megszerzése már 15 éves korra bekövetkezik, továbbá 46,9%-uk dohányzik (ez arány átlagosan 19,6%), 46,9%-uk iszik alkoholt (az átlag 30,8%), és baráti körükben 34,7%-uk próbálta ki a drogot (szemben az átlagos 15,4%-kal). Hasonló tendenciát figyelhetünk meg mind a középiskolások, mind az egyetemisták körében, azaz azt mondhatjuk a fiatalok egyre korábban bekövetkező önállósodása veszélyeztetettségük fokozódásával jár együtt.

Az a tény, hogy a legjellemzőbb a drogfogyasztás az ifjúságcentrista fiatalokra – ez az a terület, amelyben a legmarkánsabban elkülönülnek a felnőtt mintakövetőktől – azt mutatja, hogy a drogfogyasztás beépült a fiatalok önállósodásba, a drog mutatójává vált a fiatalok konfliktusainak, illetve egy módjává a konfliktusok „kezelésének”, illetve az erre tett kísérleteknek. Ez veszélyeket rejt magában: kialakulhat egy droghasználó szubkultúra, amely ekként is definiálja magát. Az egyes értékek mentén kialakult csoportokban, a szabadság értékeinek elkötelezettjei, és az anyagi javakat preferálók három-négyszeres különbséget mutatnak a droghasználat terén tradicionalista, vagy a magánéletbe visszahúzó társaikhoz képest. Az mindenképpen jelzésértékű, hogy azok közül, akik már próbálkoztak valamilyen szerrel sokkal nagyobb arányban nyilatkoztak úgy, hogy barátaik ismerőseik között tudnak drogfogyasztásról (88,3%, míg a drogokat nem használók körében 32,9% tud baráti körében droghasználatról). Ez azt mutatja, hogy ez egy relatíve szűk csoport vagy csoportok, ahol mindenki ismer mindenkit, és feltehetően elkülönülnek azoktól akik nem élnek a különféle szerekekkel (ez egyébként is jellemző a szerhasználókra). Az ifjúsági kultúra ez irányú alakulása összefügg azzal, hogy Magyarországon is átütő erejű és a fiatalokra erőteljesen hat, amit Dahrendorf állít: „A jelentőséggel napjainkban jókora szemfényvesztés folyik. A jelentőség haszonélvezői egy rakás pénzt keresnek az emberek vágyakozásából...” (Dahrendorf, 1994: 289; [1988]). A feszültségoldó-technikák alkalmazása (a droghasználat, az alkoholfogyasztási és dohányzás) különösen a főiskolások, egyetemisták esetében a fiatalok életformájához kapcsolódik (a hallgatói lét velejárói). Esetükben két markáns fogyasztói attitűd jelenik meg: egyfelől ezek az évek – az egyetemista, főiskolai évek – sokuk számára az utolsók, ahhoz,

hogymint fiatalok – professzionális ifjúsági státusz betöltői – szabadon kibontakozhassanak. Hiszen legtöbbjükre a diploma megszerzése után nem a jelenleg élt életforma továbbvitele vár (bár az erre való törekvések szintje igen magas), hanem a betagolódás a „mindennapokba”. Az ehhez az életérzéshez kötődő fogyasztási szokások spontán megfognak változni. Másfelől a hallgatók egy részénél a mindennapi stressz levezetésének eszköze bizonyos szerek használata, amely kapcsolódik a karrierépítési esélyekhez is. Ugyanis összeadódnak azok a személyes problémák és értékrendbeli törekvések, amelyek fokozottan igénylik levezetésüket. Ilyenek a több szintéren zajló versenyhelyzetek (pl. iskolai előmenetel, megfelelő anyagi javak előteremtése, a szülői elvárásoknak való megfelelés) amelyek totálisan lefedik a hétköznapokat. Erre szinte „természetes” reakció a szabadidő hasonlóan intenzív eltöltése – annál is inkább mivel ez az időmennyiség a legszűkösebb –, s ennek eszközei a különféle szerek. Arról tehát szó sincs, hogy elfordulnának a rájuk váró feladatokról, versenytől – a tulajdonképpeni piactól – sőt éppen ellenkezőleg.

A fiatalok szabadság iránti elkötelezettsége napjainkban egyaránt jelenti a „kötélketrecek” szétzúzásának vágyát és menekülést, de jelenti az erőszakosságot és a gazdagság iránti vágyat. A győri fiatalok egyik markáns az élettervezését, az életformáját, cselekvési mintáit leginkább befolyásoló értékorientáció a szabadság körül szerveződik összekapcsolódva olyan értékekkel, mint az érdekes élet, a kreativitás, és a változatos élet. A másik nagy befolyással rendelkező értékorientáció a materiális, anyagi javakhoz kapcsolódó értékek, melyek a hatalom, a gazdagság és a vezetésre és döntésre való jog. E két értékorientáció közül az anyagiakhoz kötődő értékeket preferálók között a fiúk vannak magasan felülreprezentálva, a szabadságértékek iránt elkötelezettek között nemek szerint meglehetősen alacsony eltérést tapasztaltunk. Iskolatípusonként vizsgálva viszont a legkevésbé a szakmunkástanulókra jellemző, és leginkább a gimnazisták között találhatjuk meg a szabadságértékeket előtérbe helyezőket, azaz főleg a magasabban iskolázott családi háttérrel rendelkező fiatalok között. Szabadságértékeket preferáló lányok tervei sok tekintetben különböznek a többi lány terveitől: náluk kevésbé tervezik, hogy házasságuk időpontja és a szülői háztól való elköltözésük egy időpontra fog esni, azaz inkább számolnak egy teljesen független életszakasszal, hiszen az ő esetükben az elköltözés inkább megelőzi a tanulmányok befejezését, illetve a munkába állást is. Leginkább ők ter-

vezik a házasság nélküli együttélést a házasság előtt, és a többi lányt jelentősen meghaladó arányban nyilatkozott úgy, hogy első szexuális kapcsolatukat „nem komoly” kapcsolatban szereztek meg, vagy tervezik megszerezni. Az anyagi, azaz meglehetősen férfiasnak tartott, értékekhez kötődő lányok szinte minden tekintetben a fiúk normái felé közelednek. A szabadságértékeket valló lányokhoz hasonlóan inkább terveznek egy független időszakot a szülőktől való elköltözés után, és hozzájuk hasonlóan a házasságkötés, illetve együttélés időpontja kevésbé kapcsolódik a megkérdezett többi eseményhez, ami azt is jelentheti, hogy kevésbé tervezik be életükbe a házasság időpontját. A szabadság körül, illetve anyagiakhoz kötődő értékorientációk jutnak legmarkánsabban kifejezésre a fiatalok politikai cselekvési mintáiban, mindkettő a radikálisabb politikai cselekvési minták átvételével jár, és ezt láttuk például a fiatalok életformájába beépülő drog esetében is.

A fiatalok, különösen a felnőtt mintákat elutasító fiatalok elfordultak a politikától, vagyis egyéni karrierjük, egzisztenciájuk megteremtésében sem segítő, sem akadályozó tendenciák érvényesülését nem érzékelik. Az elfordulás oka az is, hogy az önállósodásuk során felvetődő problémákra úgy gondolják, hogy nem kapnak választ: az általános iskolák tanulói leginkább a generációs ellentéteken alapuló személyes problémákat említették, mint legfőbb feszültségforrást (problémák a szülővel, tanárokkal), azaz a személyi önállósodás problémáját tekintik központi kérdésnek. A középiskolások körében pedig – a probléma megfogalmazások tanulsága szerint – leginkább a szórakozás és szabadidő eltöltés jelenik meg, mint markáns probléma forrás. Azaz a fogyasztói önállósodás problémáját tartják központi kérdésnek. (Ehhez természetesen nem társulnak politikai megoldási módok, legfeljebb helyi – önkormányzati – szinten jelenik meg a segítségkérés igénye, de ez is oly módon, hogy a támogatások rendszerét várják inkább, mint konkrét megoldást. Ehhez kapcsolódva, például az ifjúsági szervezetek szórakoztatást kínáló módja, a piaci szolgáltatásokkal szemben nem jelentenek megoldást. A felsőoktatásban résztvevők körében már megjelennek távolabb mutató egzisztenciális, szociális és az oktatási rendszerhez kötődő problémák. Azaz a fiatalok önállósodásának és családi függőségének problémái, amelyek a család, az állam, illetve az egyén felkészületlensége következtében inkább csak egy-egy csoportjára jellemző „túlélési technikákat” kínálnak a fiatalok számára megoldásképpen.

Az önállósodás konfliktusai, avagy útban a jobboldali politikai mozgalmak felé? A fenti pontból az is következik, hogy a fiatalok politikától való elfordulása, a felnőttek, a felnőtt intézmények politikájára vonatkozik. A felnőtt mintákat elutasító, az önállósodásban, az ifjúsági státusz kiépítésében érdekelt fiatalok azokat a politikai cselekvési mintákat részesítik előnyben, amelyekben leginkább látják saját polgári státuszuk kialakításának lehetőségét. Ez azt jelenti, hogy a fiatalok leginkább a mozgalom jellegű politizálást fogadják el. Ez napjainkban a radikálisabb, illetve erőszakosabb politikai cselekvési minták elfogadásának irányába tereli a fiatalokat, különösen érvényes ez a kevésbé iskolázott fiatalokra. Ha figyelembe vesszük azt, hogy a felnőtt mintákat elutasító fiatalok sokkal inkább előítéletesek, mint a felnőtt mintákat követő fiatalok, ha figyelembe vesszük azt is, hogy az ifjúságcentrista fiatalok inkább gondolják, hogy belépnek valamilyen politikai szervezetbe, akkor fel kell hívnunk a figyelmet arra, hogy a fiatalok legkritikusabb csoportjának másféle politika igénye napjainkban a jobboldali/szélső jobboldali politika felé vezet.

7. A SZOCIALIZMUSOK KÜLÖNBSÉGE. A FIATALOK ÉS AZ ETATISTA FORGATÓKÖNYV: KITEKINTÉS A HATÁRON TÚLRA

Az ifjúsági vizsgálatokban és ezzel együtt a MOZAIK 2001 sem hagyhatjuk figyelmen kívül a szocialista társadalmi struktúrát, és annak egyik alapjellegzetességét, a monolitikus hatalmi struktúráját. A monolitikus hatalmi struktúra országonként eltérő volt, más volt a rend és technokraták aránya és szerepe például Magyarországon, Romániában, a hajdani Jugoszláviában és így tovább, ahogyan eltérő volt a marginalizálódó értelmiség súlya és szerepe. Ennek különbözőségéből viszont az következik, hogy az oktatási rendszer napjainkban kibontakozott expanziója során, eltérő módon érvényesülnek a korábbi struktúrából fennmaradó társadalmi egyenlőtlenségek. Például a redisztribúció minél nagyobb, annál nagyobb a szakadék a fiatal elit és a fiatalok többsége között – a fiatalok és felnőttek között következésképpen a munkanélküliségi forgatókönyv veszélyesebbé, a szabadidős forgatókönyv pedig etatistábbá válik. Ez következik abból is, hogy a második gazdaság szerepe eltérő volt a különböző volt szocialista országokban. Eltérő volt a fiataloknak a piachoz, a piac-

gazdasághoz való viszonya, következésképpen az elit fiatalok és a fiatalok többsége között tovább nőtt a piacgazdaság kiépülése során. A piacgazdaság kiépülése egy-egy országban előrehaladottabb volt, más országokban csak csíráiban, vagy a feketegazdaság formájában létezett (például Székelyudvarhelyen), de ez az átalakulás során mindenképpen ahhoz vezetett, hogy nőtt a fiatalok feketegazdaságba való beágyazottsága.

A határon túli fiatalokra gyakorolt nyomások esetében tehát figyelembe kell vennünk, hogy mindegyik régióban másként alakult a szocializmus rendszere, és ennek következtében másként alakult az oktatási, munkaerő-piaci, szociális támogatási rendszer kommunizmus összeomlása után. A hátrányok történetileg különbözőek, de minden országban Magyarországhoz képest a kilencvenes években tovább növekedtek. A Vajdaság az, amelyben a hallgatók gyermekkorukban pozitív élményeket szereztek, akiknek helyzetét viszont a katasztrofális összeomlás döntő módon meghatározza. A régiók között azonban a magyarság, mint közösség más és mást jelent. Ez jelentős módon befolyásolja a fiatalok élettervezésének, életkarrierjének alakulását és az anyaországgal kapcsolatos elvárásait. Végül döntő mértékben befolyásolja a fiatalok életkarrier törekvéseit az otthon és Magyarország közelsége, a Magyarországon eltöltött idő, az oktatási rendszerek különbözősége, az oktatási támogatások rendszere, a szülőföld nyelvének ismerete, az egyetemi évek alatt és utáni munkába állás.

7.1. A kelet-közép-, és kelet-európai fiatalokat érintő változások

A közép-kelet-, és kelet-európai fiatalokat érintő átmeneti folyamatokat igen szemléletesen körvonalazza Claire Wallace (1998), aki tételelesen elemzi a fiatalok átmenetét, az élet különböző dimenziói szerint, amelyeket négy pontban próbálunk meg a következőkben röviden összefoglalni.

Az iskolai életutak, az iskolából a munkába való átmenet. A kilencvenes években alapvetően megváltozott az iskolából a munkába való átmenet, az egyik kísérő jelensége a munkanélküliség növekedése. A munkanélküliség növekedése alapvetően megváltoztatta az iskolai elvárásokat, illetve az iskolai életutak és a munkába való átmenet viszonyát. Az egyik válasz a munka világában tapasztalható bizonytalanságra mindazonáltal az, hogy egyre több időt fektetnek be a képesítések megszerzésébe. Ezáltal megnövekszik az iskola versenyképességének fontossága, mivel

a fiatalok kevés helyért versengenek. Továbbá, az élet szinte minden területén megjelenik az osztályzás, illetve válogatás. Ezzel összefüggésben az iskolai képzés, a munkahely megválasztásának tekintetében növekszik a regionális kötelékekből való kitörés vágya. „Az elérhető helyek száma kereslettel találkozik, hiszen a fiatalok reagálnak a fent leírt versenykésztetésre, próbálják elkerülni a munkanélküliséget. Fontos eltérések vannak azonban országonként, régióként. Néhány országban a felsőfokú oktatásban résztvevők aránya a változások után először visszaesett, az általános tendencia azonban ezen arány emelkedése. Általában azt mondhatjuk, hogy régiók jellemzőjévé vált, a felsőoktatásban vagy meghosszabbodott képzésben résztvevő fiatalok számának növekedése.” (Wallace, 1998: 6).

Saját tapasztalatunk alapján is jól láthatóan növekszik mind az esti/levelező, mind a nappali képzésben résztvevők aránya, Kelet- és Nyugat-Európában egyaránt. Ahol az állami szektor nem tudja kielégíteni az igényeket, ott gyorsan megjelenik a magánszektor és „business”- vagy nyelvkurzusokat kínál, Kelet-Európában gyakran meglehetősen kétes szakmai alapokkal. Ez a folyamat, azonban a jóléti állam, illetve Kornai (1992) kifejezésével a koraszülött jóléti állam visszavonulása vagy összeomlása mellett megy végbe. A jóléti paradigmák változása Wallace szerint azt jelenti, hogy „a jóléti államtól már nem várják el, hogy a bölcsőtől a sírig óvja az embereket. A privatizáció és a jóléti kiadások csökkentése azt jelenti, hogy kevesebb támogatás jut a fiataloknak és gyakran azok a segélyek, juttatások vagy előnyök, amelyeket korábban élveztek, mára lecsökkentek. A fiatalok saját magukra vannak utalva, munkát kell vállalniuk a tanulás mellett vagy a családjukra kell támaszkodniuk segítségért. Ez utóbbihoz a család hajlandósága is szükséges és még nagyobb terhet ró a szülők vállára” (uo.). Ebben a folyamatban sajátos szerepet játszik az anyaország, ugyanis átveheti ugyan, de nem pótolhatja a többségi nemzeti állam szerepét, illetve a redistribúció hatékonysága nagyban függ attól, hogy egyes régióban hogyan alakulnak a piaci viszonyok. A munkaerő-piaci változások következtében, ha a fiatalok számára lehetővé is válik, hogy munkahelyet találjanak, ez igen gyakran bizonytalan, átmeneti vagy félállás, vagy pedig szerződések által korlátozott (ld. Wallace uo., vö. Amin 1994). Ez kiemelten igaz Kelet- és Közép-Európa országaiban, különösen a magánszektoron belül. Egyáltalán nem egyértelmű tehát, hogy a képzési szakaszt munka és egész életre szóló munkahely kövesse. Ehelyett a fiataloknak újabb

képzésekkel, átképzésekkel, illetve viszonylag gyakori munkahely-váltásokkal kell számolniuk (ld. uo.).

Átmenet a származási családból a saját családba. Wallace kiemelt tényezőként említi a család felbomlásának tényét. „A család felbomlása – a válások számának növekedésével, az együttélés, a házasságon kívüli gyermekvállalás, a párhuzamos vagy egymást gyorsan követő kapcsolatok, stb. miatt – gyakran megnehezíti a fiatalok számára, hogy származási családban biztonságot vagy stabilitást találjanak, a szülői ház elhagyásakor pedig a lehetőségek egész tárházát kell végiggondolniuk saját életükre nézve. A fiatalok vezető szerepet játszanak új, a hagyományostól eltérő életstílusok kialakításában, többen élnek egyedül vagy élettársi kapcsolatban és többen vállalnak gyereket házasságon kívül (bár általában élettársi kapcsolatban élve). E különböző életformákhoz kapcsolódó értékek mélyreható változáson mentek keresztül, megítélésük egyre enyhébb. A származási családból a saját családba vezető utak nem állandóak és tervezhetőek, hanem szakadatlanul változnak és mindig visszafordíthatóak.” (ld. Wallace, 1998:7)

A továbbtanuló fiatalok nagyobb arányából, de a Magyarországon egyre növekvő számából is következik, hogy a fiatalok elkerülve otthonról egyre inkább a magyarországi lehetőségeket követik, fokozatosan vesztik el a kapcsolatot a szülőfölddel és a magyarországi hazai mintaadó csoportok példáit követik, illetve Magyarországon tesznek szert baráti, élettársi stb. kapcsolatokra. Külön szerepet játszanak az otthoni „fiasok”, amelyek visszafordítják Magyarországra felé a fiatalokat, általában ez úgy lehetséges, hogy meghosszabbítják az iskolai éveket. A megélhetési viszonyok általában arra készítetik a fiatalokat, hogy a tanulmányaik mellett más ösztöndíjat szerezzenek, munkát vállaljanak, amelyek egyre több szálon kötik a fiatalokat Magyarországhoz., amely a származási családdal való kapcsolatok meglazulásához vezet.

A jelenlegi globális mobilitás-tendenciákkal ellentétesen, mely legalábbis nyitottabbá, átjárhatóbbakká nyilvánítja az országhatárokat, globális, de legalábbis nemzetközi munkaerőpiaci mozgást jósol, a jövőbeni kirekesztettség-érzés hatalmasodik el azokban az országokban, társadalmakban, ahol a gazdasági fejlődés nem tud lépést tartani az elvárásokkal.

A fogyasztói kultúra terjeszkedése. A fiatalok a fogyasztói kultúra külön részét képezik, ami azt jelenti, hogy egyrészt a fiatalokra egy egyre nagyobb „fogyasztási kényszer” nehezedik, miközben képessé válnak a különböző

stílusok és külső megjelenések gyorsan változó világában élni. A kibontakozott piacgazdasági viszonyok elkerülhetetlenné teszik, hogy a fiatalok kiépítsék saját fogyasztási státuszukat. Ebben a határon túli fiatalok a magyarországi egyetemista fiatalok felső rétegének elitcsoportjait is követik származási háttértől mintegy függetlenül (számítógép, internet használat). „Az ifjúsági stílusok és szubkultúrák felbukkanása, majd eltűnése tehát ugyanolyan fontos lehet, mint a munka és a család egyre távolodó elvárásai. A fiatalokra egyre jobban hat a fogyasztási kényszer, miközben bevételeik egyre kisebbek. A kelet- és közép-európai fiatalok egyre inkább differenciálódnak a fogyasztói stílusok mentén, bár lehetőségeik a fogyasztásra igen egyenlőtlenek, hiszen a különböző családok jövedelmei és életszínvonalai is jelentős eltéréseket mutatnak. Azok a fiatalok, akik a média korában nőttek fel, már nem „ártatlanok”, rengeteg információ érhető el számukra, amelyeket még azok a felnőttek sem kaphatnak meg, akik náluk kevésbé tudják értelmezni a jeleket vagy használni az információs technológiát” (ld. Wallace *uo.*; vö. Postman, 1983).

A kelet-közép-európai fiatalok középosztályosodásának ellentmondásaira hívtuk fel a figyelmet Soltvadkert esetében. Azt láttuk, hogy a második gazdaság transzformálódása a piaci viszonyokba, nagyon sok esetben a legalitás határát súrolja, azaz a fiatalok fogyasztási státuszának kiépülése szoros összefüggésbe hozható jobb esetben a szürke-gazdasággal, más esetekben az állami középosztály etatista privilégiumainak fogyasztási javakra történő átkonvertálódásával, mely különösen a felsőoktatás expanziója során kap nagy teret.

A társadalmi nemi szerepek átalakulása. A nők általános munkába állása és kenyérkeresővé válása azt tételezi fel, hogy a fiatal nőknek növekvő elvárásai vannak mind munkával, mind a képzéssel kapcsolatban, ennélfogva pedig nagy szerepet szánnak ezeknek életükben. „Legfőképp a fiatal nőknek származott előnye az oktatás expanziójából, és egyre jobban és jobban teljesítenek az oktatásban. A fiatal nőknek ez a képzett és öntudatosabb új generációja kevésbé valószínű, hogy el fogja fogadni anyáik háztartásbeli szerepét, bár különböző hagyományos elvárásokkal találhatják magukat szemben” (ld. Wallace *uo.*, vö. Chisholm et al. 1995).

7.2. Az individualizációs modell. Az átmenet sokszínű volta

Szintén Wallace (1998) vázolja fel a kelet-európai ifjúság átalakulásának egyik értelmezési modelljét. Szerinte a kelet-európai fiatalok jövőjének

alakulása egy olyan modellel írható le, melynek a lényege, az oktatási rendszer átalakulásával, szolgáltatás-jellegűvé válásával megteremtődik a fiatalok számára egy olyan változási tér, amelyben megindul a kelet-európai fiatalok individualizációja, önállósodása³⁸, etnikai magára találása, a nemek közötti különbségek elmosódása. Mindeközben pedig

³⁸ A fiatalok önállósodásának problémája a nyugat-európai fejlett társadalmakban vetődött fel. Általában három sarkalatos pontot emelnek ki: 1. A nyugat-európai országok társadalmainak gazdagsága a magas termelékenység bázisán tovább fejlődik és folytatódik a jólétnek a lakosság viszonylag széles köreire való kiterjesztése, vagy legalábbis nem szenved korlátozást. Jelszó: az *intenzív tömegfogyasztás*. 2. A szolgáltatói szektor felerősödése. Jelszó: „*szolgáltatói társadalom*”. 3. Az a fajta munkalehetőség, amely a történelmileg kialakult intézményesült rendszerét kínálja, egyre jobban zsugorodik. Jelszava: „a munka társadalmának válsága” és a *flexibilis alulfoglalkoztatottság* rendszerének kialakulása” (Zinnecker, 1993 [1986]).

Az ifjúságra nézve a legfontosabb következmény az ifjúsági életszakasz meghosszabbodása. Az ifjúsági életszakasz meghosszabbodásának egyik oka, hogy az ifjúság mint iskolai életpálya – mely korábban a gimnazisták és egyetemisták privilégiuma volt – a fiatalok széles rétegére terjed ki. Az iskolai életpálya kiterjedése és általánossá válása ugyanakkor összekapcsolódik egy olyan ifjúsággal, melynek egyre szélesebb rétegét a szabadidő és fogyasztói kultúra jellemzi. A másik ok az ifjúsági életszakasz meghosszabbodásának a „flexibilis alulfoglalkoztatottság”. (A munkaerőpiac szürke zónájában dolgoznak az egyetemisták, épp úgy mint a tanulók, a pályakezdők vagy a munkanélküliek.). Az ifjúsági életszakasz meghosszabbodása az ifjúsági életidő kettős mozgásával jár, egyrészt felgyorsul, például a tervszerű kép rendszer átalakulása, amely szolgáltatási jellegűvé válva, megadja azt a változási teret a fiataloknak, amit fentebb vázoltunk.

Az ifjúság önállósodását meghatározza a gyermekkor és ifjúkor piaci ellenőrzése. Ez összefügg azzal, hogy a fiatalok egyre nagyobb mértékben részesednek a felnőttek mindennapi élvezeteiben (például élvezeti szerek, mint az alkohol, dohányzás, drogok), a szolgáltatások igénybevételében (például turizmus, szabadidő, TV-csatornák, hobbytevékenységek), és egyre nagyobb biztatást kapnak önmenedzselésükre (például testápolás, táplálkozási rend, öltözködés). A fiatalok önállósodása továbbá összefügg az életpálya bensővé tételének fokozott igényével, az iskola, a munkahely megválasztása, azaz a jövőbeli életvitel saját kialakításának igénye. Ezzel jár a kudarccal és rizikóval korai szembesülés, illetve az iskolai-, illetve munkahelyi pálya alakíthatóságával való kalkulálásnak képessége. A fiatalok önállósodása felvet olyan megközelítéseket, mint a *fiatalok fogyasztói, polgári státusza*, vagy a *fiatalok és a legfontosabb életesemények tervezése*.

a piaci tényezők számottevő hatása miatt a modell egyik meghatározó eleme a munkanélküliség.

Az individualizáció és a történeti, kulturális sajátosságok. Saját kutatásunkban egy másik megközelítésből indultunk ki, nem vontuk ugyan kétségbe a fiatalok körében a Wallace által vázolt tendenciákat, de azt állítottuk, hogy a kelet-európai országokban, sőt egy adott országon belül is a fiatalok egyrészt a történeti, kulturális másrészt a gazdasági fejlettségi különbségek következtében a fiatalok életében bekövetkező átalakulásnak más és más útjai, formái jönnek létre.

A társadalmi átalakulás és a különbségek növekedése. A Kolozsvárott és Székelyudvarhelyen végzett vizsgálatok megerősítette elképzelésünket. Egyfelől a fiatalok értékorientációjában, élettervezésben, ifjúsági kulturális mintáiban közös jegyek ragadhatóak meg, markáns különbségek figyelhetők meg a magyarországi magyar fiatalok, a kolozsvári és székelyudvarhelyi magyar fiatalok között, másfelől pedig lényeges különbségek mutathatók ki a kolozsvári/székelyudvarhelyi magyar és a kolozsvári román fiatalok között. A vizsgálat egyik alapvető kérdése az volt, hogy mi rejlik a magyarországi magyar tanuló fiatalok, a kolozsvári és székelyudvarhelyi tanuló fiatalok különbözősége mögött?

A megkésettség és az esélyek különbözősége. Az eltérő folyamatok, különbségek magyarázhatók egyrészt a két társadalom szerkezetében és intézményrendszerében (oktatási rendszerében) megfigyelhető különbségekkel. Ennek lényege az, hogy Magyarországon az oktatási rendszernek az átalakulása alapvetően befejeződött, míg Romániában az átalakulás csak a kezdeténél tart, következésképpen a magyarországi iskolarendszeren belüli szelekciós folyamatokban már sokkal markánsabb szerepet játszik a gazdasági tőkéhez kapcsolódó középosztályosodási folyamat, szemben Romániával, ahol még a hagyományos kulturális/hatalmi tőkéhez köthető szelekció érvényesül. Ez azt jelenti, hogy mind a kolozsvári magyar és román tanuló fiatalok esetében, mint pedig a székelyudvarhelyi tanuló fiatalok esetében származás szerint jól elkülöníthetőek az elit csoportok más társadalmi csoportokétól. Az elitcsoportok értékorientációikban, élettervezésükben, illetve kulturális mintakövetésükben azok, amelyek közelebb állnak a nyugati mintákhoz, mint a más társadalmi csoportok fiataljai. Ez a magyarországi nyolcvanas éveket idézi, amikor a fiatalok elit csoportjai voltak azok, amelyek a nyugati alternatív mintákat követték (környezetvédelem, alternatív békemozgalom stb.).

*A származási különbségek eltérő szerepe: magyarországi, romániai magyar és román egyetemisták.*³⁹ Másfelől, a magyar egyetemistáknál meghatározó – a szülők iskolai végzettségét és foglalkozását tekintve – mind gazdasági, mind kulturális tőke volumen szempontjából a domináns szülői háttér: a felső és a középosztályt reprezentálják: a kutatóintézetek vezetői és munkatársai, kulturális és oktatási intézmények vezetői, a felsőoktatás oktatói, szellemi szabadfoglalkozásúak (írók, újságírók stb., illetve a diplomások széles csoportja). (A felső réteg 11,6%, melyet kiegészítenek a diplomás beosztottak: 24,6%.) A gazdasági tőke volumen felső és középosztályába a felső szintű gazdasági vezetőket (bankok, vállalatok igazgatóit és menedzsereit, és az önálló vállalkozókat soroltuk). (14,4%, melynek fele egyéni vállalkozó.) Az alsó középosztály – idesoroltuk a magasan kvalifikált szakmunkásokat, technikusokat, az alsós szintű vezetőket és a fehérgallérosokat – aránya 14,2%. A munkás szülők aránya nem éri el a minta egyötödét (17,6%). Figyelemre méltó a nyugdíjas szülők magas aránya 10,6%, és munkanélküliek alacsony aránya 2,4%.

A romániai magyar és román hallgatók családi háttere a kulturális tőke volument tekintve nem mutat lényeges eltérést a magyar egyetemistákétól: 36,9% illetve 36,2%, ezen belül ugyan a felső réteg jóval szűkebb 5,4%, illetve 2,5%. A gazdasági tőke volument tekintve viszont

³⁹ A kilencvenes évek elején a Soros Alapítvány támogatásával végeztünk vizsgálatot magyarországi, romániai magyar és román egyetemisták körében. A mintába került harmadéves egyetemisták, feltételezésünk szerint kifejezésre juttatják a rendszerváltás 1990. évi cezúráját. Háttér adatok hiányában véletlenszerűen választottunk mintát. A mintába Magyarországon a BME, az ELTE, a BKE, a pécsi JPTE és a szegedi JATE került, mely egyetemokről véletlenszerűen 100-100 harmadéves egyetemista kérdőíves lekérdezését terveztük. A magyar egyetemisták közül 417 fő lekérdezését és feldolgozását végeztük el. A magyar egyetemista mintát kiegészítettük egy elit mintával: a Bibó, az Eötvös és a Rajk Szakkollégiumok harmadéves egyetemista hallgatóival. Tervezett mintanagyság: 25-25-50, mindösszesen 100 fő. (Feldolgozásra került 87 fő.) Feltételeztük, hogy ezen szakkollégiumok azáltal, hogy falaik közül a '90-es évek fiatal politikai, kulturális és gazdasági elitje került ki, napjainkban különösen mintaadó szerepet játszik. A romániai mintába a kolozsvári és a temesvári harmadéves egyetemisták kerültek. Ez a minta nem követi a nemzetiségi megoszlást. A mintába 175 fős magyar és 225 román egyetemi hallgató került, (amelyből 164, illetve 216 értékelhető kérdőív lett).

az eltérés igen markáns: a gazdasági vezetők és vállalkozók aránya: 2,4% illetve 2,3%! Az alsó középosztályból származik a romániai magyar egyetemisták egynegyede, a román egyetemistáknak egyharmada. A munkás szülők aránya a romániaiaknál sem éri el a minta egynegyedét – 15,7%, illetve 16,1%. A magyar egyetemistáknál kevesebb a nyugdíjas szülők aránya – 8,5%, illetve 8,4%, munkanélküli szülőkről pedig szinte nem is beszélhetünk 1,2%, illetve 0,5%.

Az egyetemisták családi hátterében a kulturális tőke volument tekintve nem mutatkozik lényeges különbség. A gazdasági tőke volumenét tekintve viszont lényeges az eltérés a magyar egyetemisták javára. Magyarországon a magas, de különösen a közepes kulturális tőkével rendelkező szülők nagy arányban váltak vállalkozóvá, amely a hagyományos vertikálisan hierarchikus szocialista társadalmi szerkezet horizontális kiszélesedését ⁴⁰, a kapitalista társadalmi szerkezet kialakulását mutatja. Romániában viszont a kulturális tőke volumen mentén kirajzolódó hierarchia, egybeesik a társadalmi hierarchiával. A magyar egyetemisták családi hátterének polgárosodottabb voltát jól mutatja az anyagi és modern fogyasztási javakat tekintve, kivéve a saját lakást és a telefont, igen lényeges az eltérés a magyar egyetemisták javára. A kulturális tőkét reprezentáló értékes művészi tárgyakat tekintve viszont a romániai magyar egyetemistáké a vezető szerep. A polgárosodás mértékét jól mutatják a külföldi utazások is. A magyar egyetemistáknak 17 éves koráig (1989-ig) 97,2%-a, a szakkollégistáknak 93,9%-a volt külföldön, a romániai magyar egyetemistáknak 74,7%-a, a románoknak pedig 68,6%-a.

A családi háttér különbözősége jól kirajzolódik azokban az elvárásokban, amelyek a szülői házat jellemezték kisiskolás korban. A magyar egyetemistáknál leginkább a gyerek karrier elvárásai (szüleim nagy várakozással néztek a jövőmre, szüleim tehetséges gyerekeknek tartottak, szüleim becsvágyóak, illetve nagyterveik voltak velem), másodsorban a kultúra aktív átadása (közöszen zenéltünk, olvastunk, sportoltunk), harmadsorban az iskolai teljesítmény ellenőrzése, nyomon kísérése, és végül az otthon légköre (könyv, folyóirat, lemez játszott szerepet). (Az itemek összekapcsolódását faktoranalízissel vizsgáltuk.) A romániai magyar és román egyetemistáknál viszont a szülők gyerek karrier elvá-

⁴⁰ Ez a különbség természetesen nem mai keletű, visszanyúlik a hatvanas évek második felébe, a második gazdaságnak a magyar társadalomfejlődésben játszott szerepére.

rásai, és az iskolai teljesítmény összekapcsolódik. A magyar egyetemistáknál a szülők az iskolai elvárásokat összekapcsolják a gyerek tehetségének hangsúlyozásával. A romániai magyar és román egyetemisták szülei az iskolai teljesítmény ellenőrzése mögött a gyermek képességét másodlagosnak tartják. Általánosabban fogalmazva, annak ellenére, hogy a szülői ház kulturális elvárásaiban, illetve átadásában nem mutatkozik lényeges eltérés, éles különbség mutatkozik a gyereknevelés szemléletében, a magyar egyetemistáknál a szülők sokkal inkább gyerekközpontúak, sokkal inkább tiszteletben tartják a gyerek egyéniségét, ha úgy tetszik, a szülői háznál igen fontos az individuum, a személyiség elmélyítése. A romániai magyar és román egyetemistáknál a szülői háznál a gyerek személyisége, képességei háttérbe szorulnak az iskolai teljesítmény mögött, fontosabb a szülői ház ellenőrző szerepe, ha úgy tetszik a kollektívizmus elmélyítése.

A tradíciók és az ifjúsági korszakváltás lassítása: romániai magyar fiatalok. A vizsgálataink másik fontos tanulsága, hogy az eltérések mögött igen fontos szerepet játszanak a civilizatórikus, illetve kulturális tényezők. Ezt jól mutatja, hogy egyfelől a kolozsvári és a székelyudvarhelyi magyar fiataloknál igen erőteljes szerepet kap a vallásosság szemben a magyarországi fiatalokkal. Másfelől pedig, a nagy származási különbözőségek ellenére, általában nagy szerepe van a tradicionális norma és értékrendszernek, nevezetesen mind a kolozsvári, mind a székelyudvarhelyi fiatalok életterve hagyományos (késői személyi önállóságra épülő rövidített ifjúsági életszakasz), amelyben meghatározó szerepe van a nemek közötti különbségeknek (a családok a fiúknak és lányoknak eltérő életutat szánnak). Szembetűnő a „protestáns etikán” alapuló élettervezés, és mint már a fentiekben utaltunk rá, ettől a hagyományos élettervezéstől lényegében csak az elithez tartozó csoportok térnek el. Az elit csoportok hosszabbra tervezik az ifjúsági életszakaszt, inkább terveznek, gondolkodnak hosszabb ifjúsági életszakaszban. Azaz azt mondhatjuk, hogy az átalakulás, amely ebben a szakaszában a történeti és kulturális tradícióknak a felerősödésével jár a kolozsvári és székelyudvarhelyi fiatalok körében, lelassítja az ifjúság körében történő korszakváltást, helyesebben fogalmazva a magyarországitól eltérő pályára tereli. Ez azt jelenti, hogy az élettervezésbe még kevésbé épülnek bele az ifjúság korszakváltásához kapcsolódó elemek (ez bizonyos szempontból érthető: az oktatási rendszer nem épült még át, bizonyos értelemben a redisztribúciós rendszer folytatódott), és csak bizonyos „törésvonalak” mentén hat ez a

korszakváltás. Elsősorban a fogyasztói kultúra az ifjúsági kultúra deviáns, illetve agresszív formáinak (különösen Székelyudvarhelyen) átvételében, más szóval a tradíciók ellenére növekszik a drog, a fogyasztói minták és az előítéletesség szerepe a fiatalok körében. Ez nem jelenik meg „vegytisztn”, hanem nagyon sok esetben összekeveredik a tradicionális mintákkal, például az előítéletek esetében egyaránt szerepet játszanak a tradíciók, illetve az agresszív ifjúsági kultúra mintáinak megjelenése, például a székelyudvarhelyi magyar fiatalok esetében. Ezt a felemásságot mutatja az is, hogy az ifjúságcentrizmus elég gyengén jelenik meg, különösen a székelyudvarhelyi fiatalok körében.

Az ifjúsági korszakváltás felgyorsulása: román fiatalok. Még eltérőbb a kép a kolozsvári román fiatalok esetében. Két tényezőt emelünk ki: az egyik, hogy a romániai román tanuló fiatalokra is éppen úgy jellemző a származási különbségek meghatározó szerepe, mint a romániai magyar fiatalokra, viszont kevésbé érvényesülnek/gyengébben hatnak a tradicionális civilizatórikus, illetve kulturális tényezők. Első ránézésre ugyan úgy tűnik, hogy a román fiataloknál is igen nagy szerepe van a vallásosságnak. Értékorientációjukat, illetve élettervezésüket nézve viszont azt találtuk, hogy a román fiatalok közelebb állnak a magyarországi magyar fiatalokhoz, mint a romániai magyar fiatalokhoz, másképpen fogalmazva a román fiatalok körében igen erőteljes modernizáció zajlik le. Ezt a folyamatot egy felgyorsult/felemás modernizálódásnak nevezhetjük. Többek között azért, mert a tradicionális jegyek, mint külsőségek megjelennek ugyan – például a vallásosság –, de kevésbé befolyásolja a fiatalok élettervezését. Ha a fiataloknak a kulturális mintáit, cselekvési mintáit vizsgáljuk, azt tapasztaljuk, hogy az ifjúságcentrizmusnak igen erős a hatása a román fiatalok körében, másképpen fogalmazva a román fiatalok erőteljesebben konfrontálódnak a felnőtt társadalom intézményrendszerével, a családjukkal, és nagyobb szerepet tulajdonítanak a kortárs csoportoknak, mint a romániai magyar fiatalok. A kortárs csoportok esetében meghatározó a fogyasztói, illetve a vállalkozói mintáknak a követése. Viszont, amikor azt vizsgáltuk, hogy ez milyen mértékben jelenik meg az élettervezésükben, akkor azt tapasztaltuk, hogy elsősorban a személyi önállósodásukban (önállóan szórakozni menni, korai szexuális tapasztalat) realizálódik. Maga az ifjúságcentrizmus tehát egy felgyorsult individualizációt jelent a fiatal kor kezdetén, de nem realizálódik az ifjúsági életszakasz meghosszabbodásában, illetve csak egy szűk rétegre korlátozottan (elit) figyelhető meg az iskola későbbi befejezése, a

későbbi munkába állás, illetve házasodás). Az ifjúsági korszakváltásnak egy felemásabb, ellentmondásosabb jellege ragadható meg a magyarországi fiatalokhoz képest, különösen Magyarország fejlettebb régióihoz viszonyítva (például Győr esetében).

Az én hangsúlyozása és fogyasztási preferenciák. Az én és a fogyasztói kultúra összekapcsolódását, és azoknak eltérő sajátosságait jól megmutatták a már korábban idézett egyetemista vizsgálatunk adatai. A magyar egyetemi hallgatóknak mintegy egyötöde (19,9%) nagyon fontosnak, több, mint fele (55,2%) pedig fontosnak tartja, hogy erőteljesen megjelenítse személyiségét. A személyiség hangsúlyozásában csaknem kétharmaduk a beszédmodort és viselkedést említi (59,9%). Azt követi a szabadidő-tevékenység a megkérdezetteknek több, mint egyharmada (38,8%), illetve az öltözködés és hajviselet (36,3%). A személyiség megjelenítésében kifejezésre jut még az egy adott csoporthoz való tartozás (15,8%), és a zenei irányzat, stílus (14,6%). Az én hangsúlyozása – figyelembe véve a faktoranalízis eredményét is – a magyar egyetemisták, különösen a szakkollégisták körében a szabadidő-tevékenység köré szerveződik, azaz szorosan összekapcsolódik a szabadidő-tevékenység felértékelődésével, illetve a fogyasztói kulturális minták hatásának növekedésével.

Az én hangsúlyozása az egyetemisták mindegyik csoportjánál fontos szerepet játszik. A román egyetemistákat viszont sokkal inkább jellemzik az önkifejezés hagyományos formái: viselkedés és beszédmodor, kevésbé a zenei irányzat és beszédstílus, valamint a zenei irányzat és szabadidő-tevékenység. Másképpen fogalmazva a magyarországi egyetemistákra sokkal inkább jellemző az önkifejezés aktív cselekvéssel való összekapcsolása, mint a román egyetemistáké. Ezt mutatja, hogy sokkal inkább sportolnak, sokkal fontosabb számukra az aktív szabadidő és kulturális tevékenységet biztosító civil szervezetek.

A fogyasztási kultúra és én hangsúlyozásának összefüggését jól kifejezi az egyetemi hallgatók fogyasztói javak fontosságára vonatkozó kérdésünkre adott válasza. Az általunk felsorolt tíz fogyasztási javaknak a rangsorában az első helyre a könyv került. A négyfokú skála átlaga: 3,68. A második helyre viszont már a testápolási szerek és piperecikkek kerültek (az átlag 3,01). A harmadik helyre a CD, kazetta, lemez (az átlag 2,76), amelyet szorosan követ a színes TV, a szabadidőruha és sportcipők, autó (az átlag: 2,76; 2,72; 2,68; 2,61). Az egyetemisták fogyasztási preferenciája tehát a hagyományos kulturális javak után a

külső megjelenést, a szabadidő-tevékenységet, és a tömegkommunikáció által közvetített szolid polgári ízlésvilág javainak középpontba állítását tükrözik. A faktoranalízis során az első faktorba került a színes TV, videomagnó és az autó, a másodikba HiFi-torony, CD, kazetta, lemez, harmadikba testápolási szerek, piperecikkek és szabadidőruha, sportcipő, végül a negyedik faktorba a könyv és személyi számítógép. A fogyasztási orientációban tehát elkülönül *a képi világ és motorizáció, a zene világa, a megjelenés, a szabadidő-tevékenység és a kultúra hagyományos és új formája*. A fogyasztási javak preferenciája azt is mutatja, hogy *az egyetemisták szabadidő-tevékenységében és személyiség formálásában is meghatározóvá válik a mass médiák által közvetített kulturális és fogyasztói ízlés*.

A román egyetemistáknál a fogyasztási preferenciákban – összhangban a korábban elmondottakkal – kevésbé koherens a szabadidő-tevékenységhez kapcsolódó alternatív kulturális fogyasztás. A román egyetemisták körében különösen markánsan rajzolódik ki az a tendencia, hogy a legnagyobb prioritást élvező könyvvel, hogyan kapcsolódik össze, illetve kap ugyanolyan magas értéket a színes-tv. Ez a fogyasztási kultúra közvetítője, ezt jól alátámasztják a tévézés gyakoriságát és a tévécsatornák preferenciáját kifejező adatok.

Az ifjúsági kultúrák és nemzeti identitás. Az ifjúsági csoportstílusokat korrespondencia-analízissel vizsgálva az első markáns különbség az eddigi értékekben, vallásosságban, én-identifikáció és fogyasztási preferenciákban tapasztalt – a két nemzet kultúrája közötti különbség markánsan kirajzolódik: a horizontális tengely egyik oldalán találjuk a román, másik oldalon a magyar egyetemista elitet (szakkollégistákat), de ebbe a mezőbe esnek a romániai magyar és a magyarországi magyar egyetemisták is. A vertikális tengelyen viszont a romániai magyar és a magyarországi magyar egyetemisták képezik a két szélső pólust. A román egyetemisták ifjúsági kultúrájának középpontjában a vállalkozó és üzletelő minták állnak, és ehhez kapcsolódóan a fogyasztói kulturális minták diszkó-rajongók, football-rajongók. A magyar egyetemista elit ifjúsági kultúrájának központi eleme az alternatív kultúrát kifejező atomenergia ellenes mozgalommal való azonosulás, és az individualizálódás új, részint menekülést kifejező mintái (vallási kisközösségek, kábítószer-élvezők) való azonosulást jelenti. Sajátos kétpólusú kötődést mutatnak a romániai magyar egyetemisták, akik a román és a magyarországi elit között helyezkednek el: egyaránt kötődnek a fogyasztói kultúrához, az alternatív és menekülést kifejező kulturális mintákhoz. (Ez

a magyar elit mintakövetése visszavezethető a korábbi magyar ellenzéki elit és az erdélyi magyarok között kialakult szoros kapcsolatra). (Balog, 1992, [1991])

Ifjúságcentrizmus és ifjúsági csoportstílusok. Az ifjúságcentrista fiatalokat vizsgálva átrendeződést figyelhetünk meg: a horizontális tengely szélső pólusain a román egyetemisták, illetve a magyar egyetemista elit található. A román ifjúságcentristák körében még markánsabban körvonalazódik a fogyasztói kultúra központi szerepe – diszkóba járók aránya 53,8%(!) – összekapcsolva olyan agresszív kulturális mintával, mint például a sátánista csoportok – 17,9%. A magyar egyetemista elitnél pedig felerősödik az alternatív – környezetvédelemmel azonosulók aránya 100% (!), valamint az új menekülési minták, és mint például az új vallási mozgalmak szerepe – 15,4%! A romániai magyar és magyarországi egyetemisták igen közel kerültek egymáshoz, mintegy metszéspontján helyezkednek el a romániai egyetemisták és a magyar egyetemista elit között.

Hangsúlyozni kell azt, hogy a román egyetemisták lázadásának legfontosabb jellemzője a konzum-kultúra intenzív átvétele jól megfér az irracionalitásba hajló agresszivitással. A romániai magyar és magyarországi magyar egyetemistáknál pedig a konzum-kultúra intenzív átvétele és alternatív kultúra – például környezetvédelem – egyaránt tartalmazhatja a lázadásnak. Hangsúlyozni kell azt is, hogy mind a négy csoport esetében az ifjúsági lázadásba beépül az agresszivitás, ezt mutatja a skinheadek központi helyzete. Az viszont, hogy a yuppiek a skinheadekhez közel helyezkednek el, azt mutatja a kapitalizálódás erőszakos, gyors megvalósítása is jól megfér az ifjúsági lázadással, és háttérbe szorítja, illetve elkülöníti az ifjúsági lázadás alternatív, toleráns ifjúsági stílusait.

Ifjúságcentrizmus és etatizmus. Az ifjúságcentrista magyar egyetemisták véleménye három állítás esetében tér el az egyetemisták többségétől. A „Társadalmunkban csupán csak a hadsereg funkcionál, lehetővé kell tenni, hogy rendet vezessen be az országban” állítással egyetértők aránya 5,1%-ról 10,9%-ra nő. Az államnak vissza kell szorítani az ellenzéket állítás esetében 8,4%-ról 18,6%-ra, az államnak akár erőszakkal „elejét kell venni a politikai és szociális zavargásoknak” állítást támogatók aránya pedig, 16,2%-ról 20,6%-ra emelkedik. A nyolcvanas évek végéhez képest tanúi vagyunk az ifjúságcentrikus egyetemisták államhoz való viszonyában bekövetkező fordulatnak: míg a nyolcvanas évek végén

az ifjúságcentrizmus mindenekelőtt az MSZMP-ellenességet, egy szűk csoport esetében pedig, militáns ellenességet takart, napjainkban a magyarországi magyar ifjúságcentristák egy szűk csoportjánál a militáns állam óhaja fogalmazódik meg. A romániai román ifjúságcentrista egyetemisták etatizmusának jellemzői, hogy az állam erőszakos fellépését erősebben támogatják, mint általában a román egyetemisták: csak a hadsereg funkcionál, neki kell rendet teremtenie (38,5%), vissza kell szorítani az ellenzéket (17,9%), erőszakkal kell elejét venni a zavargásoknak (41%), csak erős állam őrizheti meg a természeti, kulturális javakat (87,2%). A román ifjúságcentristáknál a magyarországiakhoz hasonlóan felerősödik a militáns állam iránti igény. A romániai magyar ifjúságcentristák a románokkal ellentétben egy állítás kivételével minden állammal kapcsolatos állítással jobban egyetértenek, mint az átlag. Az egy kivétel az, hogy az államnak erőszakkal kell elejét vennie a szociális zavargásoknak (21,3%-ról 6,7%-ra csökkent az ifjúságcentristáknál). A romániai magyar egyetemistákat az ifjúságcentrizmus kevésbé militarizálja, sőt felerősíti az állam az állam erőszakos beavatkozásának elutasítását. Ha figyelembe vesszük a romániai magyar fiatalok romániai állammal való szembenállását, akkor az ifjúságcentrizmus még tovább fokozza ezt a bizalmatlanságot.

V. A FIATALOK SZOCIALIZÁCIÓJÁNAK MEGVÁLTOZÁSA: A MÉDIA ÉS FOGYASZTÁS SZEREPE: A FIATALOK INDIVIDUALIZÁLÓDÁSA

1. IFJÚSÁGI KORSZAKVÁLTÁS – GLOBALIZÁCIÓ – POSZTMODERN TÁRSADALOM

A korábbiakban azt láttuk, hogy az iskolai ifjúsági életkorszakban a relatíve önálló iskolai és képzési intézmények látogatása révén, az ifjú életszakasz autonómiája növekszik. A felnövekvők elkötelezettsége a felnőtt társadalom intézményei mellett csökken – legalábbis összevetve az átmeneti ifjúsági életszakasszal –, amelyben a kereső munka egyet jelent a család intézményrendszerébe történő betagozódással. Az ifjúkor nem korlátozódik az iskolához kötődő végzettség révén megszerezhető karrierre. Az iskolán kívüli karrierrek sokfélesége jön létre, például a popzene, a sport, a politikai mozgalmak stb. területén.

A magyar fiatalok ifjúsági korszakváltása időben késleltetett, és a nyugati fejlődéstől eltérő módon valósult meg. A civilizációs fejlődés szempontjából a kelet-európai fiatalok ifjúsági korszakváltás vizsgálatakor az előbbre tartó fejlődés és az időbeli lemaradás sémája helyett a párhuzamos fejlődés sémájában kell gondolkodnunk, következésképpen abból kell kiindulni, hogy a periférián megmutatkozó időbeli késlekedés a periféria társadalmi, kulturális fejlődésének különbözőségével jár együtt. Különösen fontos ezt a tézist szem előtt tartanunk, mert az ifjúsági korszakváltás Kelet-Európában a szocializmusból a kapitalizmusba való átmenet, a különböző szocializmusokból a különböző kapitalizmusokba való átmenet keretei között történik. Azaz az ifjúsági korszakváltás másképpen történik Magyarországon, Romániában, vagy Szlovákiában.

A kilencvenes években éppen a társadalmi átalakulás, a szocializmust követő kapitalista, magántulajdonon alapuló piacgazdaság kiépülésével a nyugat-európai ifjúság körében megfigyelt legfontosabb tendenciák a magyar és a kelet-európai fiatalok körében is egyre inkább érvényre

jutnak. Magyarországon is a fiatalok az átmeneti ifjúsági korszakból az új, az iskolai ifjúsági korszakba kerültek. Megteremtődtek az iskolában eltöltött idő megnövekedésének előfeltételei, a közoktatás, majd a felsőoktatás expanziója, a középosztályosodás, a gazdasági, technológiai fejlődés, a fogyasztás expanziója révén (fogyasztási javak elterjedése, a fogyasztói és szolgáltatói ipar hihetetlen mértékű kiterjedése), amely a fiatalok körében egyre növekvő emancipálódási törekvésekkel párosult. A munkanélküliségi és szabadidős forgatókönyv realizálódása az átmeneti ifjúsági korszakból, az iskolai ifjúsági korszakba való átmenet során érvényesül, amely átmenet a kelet-európai fiatalok esetében a késleltetett fejlődés következtében felgyorsulva, mondhatni drámai gyorsasággal történik.

A magyar fiataloknak is szembe kell nézniük az iskolai ifjúsági korszakba lépés során is – a nyugat-európai ifjúságkutatók által a nyolcvanas évek második felében felvázolt – nehézségekkel, ellentmondásokkal. Az iskolai ifjúsági korszakba lépés egyik fontos hajtóereje, „amely az ifjúsági életszakasz meghosszabbításának irányában hat, a foglalkoztatottak társadalmának a válsága. A keresői tevékenység zsugorodása történetileg először az ifjúsági életszakaszt befolyásolja” (Grootings, 1983).

A kilencvenes évek magyar, illetve kelet-európai ifjúsági korszakváltás folyamata során a piac és a fogyasztás szerepe válik meghatározóvá. Nem véletlen tehát, hogy a társadalmi átalakulás egyenes következménye az ifjúsági korszakváltás felgyorsulása. A technológiai fejlődés következtében a fogyasztás expanziója (a fogyasztási javak elterjedése, a fogyasztói és szolgáltatói ipar hihetetlen mértékű kiterjedése) kíséri az iskolai ifjúsági korszakot, melynek velejárója a fiatalok fogyasztói státuszának emelkedése.

Az átmenetet az iskolai ifjúsági korszakba úgy is fel lehet fogni, mint a modernizációból a posztmodernizációhoz vezető hosszabb változás egy részét. Az első modernizáció (Beck kifejezése) hozzájárult ahhoz, hogy az ifjúság, mint életszakasz alakuljon ki az oktatás és a munka, a származási család és a saját család között, valamint a jóléti állam ifjúsági szervezetein és társadalompolitikáján keresztül (Wallace és Kovatcheva, 1998). Ez különösen szembeszökő volt Kelet-Európában, ahol a modernizációt némi erőszak segítségével, és némileg gyorsan vitték végbe a kommunisták által dominált rezsimok, amelyek segítettek átalakítani a jórészt visszamaradott falusi társadalmakat iparosodott városi társadalmakká. Az oktatási rendszerek látványos sikere azt jelentette, hogy

az 1980-as évekre a fiatalok lehetőségei néhány tekintetben alig tértek el Kelet- és Nyugat-Európában (például a személyi önállósodás terén), de az iskolából a munkába, a származási családból a saját családba való átmenetek merevek és egymást szorosan követőek voltak. Az oktatási szerkezet merev tagoltsága következtében a fiatalok életkor és nem szerint is élesen elkülönültek egymástól.

Az átmenet a posztmodernizáció során azt is jelenti, hogy fokozatosan leépülnek a hagyományos struktúrák és elkülönülések, így olyan helyzet alakul ki, ahol egyre nagyobb a káosz és a bizonytalanság. A fiatalok esélyei növekednek ugyan, de az ifjúsági életutak egyre individualizáltabbakká és egyre kockázatosabbá válnak. Az ifjúság életkor szerint egyre szélesebb korcsoportot ölel át, amely egyfelől az értékeknek, cselekvési mintáknak életkor szerinti viszonylagosságához vezet (a kötetlenebb szabadidős ifjúsági életforma a tizenéves kortól a harmincas éveken is túlterjed), ugyanakkor az új minták és értékek egyre erőteljesebben, egyre fiatalabb korban, egyre inkább a technikai modernizáció eszközeihez (mobil telefon, digitális technikai eszközök) kötődnek. A huszadik század végén több változási lehetőséggel állunk szemben, amelyek a különböző fejlettségű, különböző kulturális hagyományokkal rendelkező országokban egyaránt elterjedtek. A posztmodernizáció során az ifjúsági korszakváltás egyik döntő momentum, hogy a piac szereplőjévé válás is új értelmet nyer: nevezetesen az új fiatal középosztály kialakulásának alapjává a hiány társadalma helyett a bőség társadalma válik. A szűkösség társadalmának klasszikus leírása Bourdieu *La Distinction*-jéhez fűződik. A bőség társadalmát pedig Schulzének az *Erlebnisgesellschaft*-ja testesíti meg (Bourdieu, 1986; Bourdieu, 1998; Schulze, 1992; Schulze, 1998). A szűkösséget a hiány, a korlátozott lehetőségek, a kényszer, a korlátozás, a kapcsolatok „adottsága”, az erős hierarchia határozza meg. A bőség társadalmára ezzel összefüggésben a fesztiválokra járás, a kényszer helyett az élmények keresése, a tágas lehetőségek és a kapcsolatok választása, a felemás hierarchia, a vertikális és horizontális hierarchiák keveredése a jellemző. A schulzei élménytársadalomban a fogyasztás már távrolról sem pusztán a létfenntartási javak és szolgáltatások elfogyasztását jelenti, hanem kulturális kontextusban a társas jelenlét és az önmegjelenítés folyamatait is. (Douglas-Isherwood, 1998)

Az ifjúsági korszakváltás szorosan összefonódik a globalizációval is. Globalizmuson azt értjük, hogy a világpiac elnyomja, illetve felváltja

a politikai cselekvést. Ebben a megközelítésben a globalizáció sokfélesége a gazdasági dimenzióra korlátozódik, és a globalizmus összes többi dimenzióit – az ökológiai, kulturális, politikai, és civil társadalmi globalizációt – a világpiac rendszerének rendeli alá. A politika központi feladata, hogy kijelölje a jogi, társadalmi és ökológiai kereteket, amely keretek között a gazdasági tevékenység folyik. A globalizmusnak ezen felfogása szerint a gazdaság imperializmusáról van szó, amelyben a vállalkozások olyan keret-feltételeket követelnek meg, melyek között céljaikat optimalizálni tudják (Ulrich Beck, 2005). A globalizáció végső soron azt jelenti, hogy a fiatalok számára a mintákat, értéket, azaz a trendit a piac diktálja az USA-tól Japánon át Magyarorszáig.

Az ifjúsági korszakváltás során figyelembe kell vennünk a globalizációval összekapcsolódó glocalizációs folyamatokat is (Beck, 2005). A glocalizáció, hangsúlyozza Beck, nem értelmezhető csak gazdasági folyamatként, tekintettel kell lenni a kulturális globalizációra is. A kulturális globalizáció azt jelenti, hogy különböző, nemzeti, nemzetek feletti kulturális kommunikációs- és életformák, hovatartozások, felelősségek, csoportok és individuumok ön- és idegenképe jön létre, illetve talál egymásra. A mobilitás, a tömeges utazások és gazdasági hálózatok korában nő azoknak a száma, akik a származási csoportjuk körén kívül más csoportok emberei között élnek és dolgoznak, akik különböző okok miatt (akár szegénység, éhezés, üldözés, vagy tanulás és munkavállalás, vagy utazás és kíváncsiság) rövidebb, vagy hosszabb időre, vagy akár örökre elhagyják otthonukat, akik országhatárokat átlépnek, itt születnek, ott nőnek fel, amott házasodnak és gyermekeket hoznak a világra.

A posztmodern társadalomban tehát a fiatalok szerepeit és kapcsolatait már nem szabják meg, és nem biztosítják a hagyományos autoritások, vagy a hagyományos minták. Ehelyett a fiataloknak folyamatosan át kell alakítani szerepeiket – szüleikkel, partnereikkel, barátaikkal és kortársaikkal – ahhoz, hogy azok használhatóak legyenek. A szerepek inkább képlékenyek, és nem szilárdak, biztosak. Senki sem számíthat feltétlenül valaki másra, ha támaszra vagy biztos tanácsra van szüksége. Ez arra kényszeríti a fiatalokat, hogy rugalmasabban és öntudatosabban építsék fel életútjaikat, és hozzák meg döntéseiket (Nagel & Wallace, 1997). Kétkedve és koraéretten öntudatosak, hiszen igen ügyesek az őket körülvevő kommunikációval és információval telített világban. Bizonyos értelemben a fiatalok ma felkészültebbek, mint valaha arra,

hogy saját útjukat járják az életben, de a jelzőtáblák eltűntek, az utat pedig újra és újra meg kell találni.

2. A FIATALOK INDIVIDUALIZÁLÓDÁSA

Ezek a változások egyet jelentenek a fiatalok erőteljes individualizálódásával, amely leginkább a fiatalok korai önállósodásában jut kifejezésre. Az individualizálódás a fiatalok társadalomba való beilleszkedésének új folyamata. „Az „individualizálódást” itt (a szó jelentésének esetleges kézenfekvő félreértésével szemben) a társadalmasodás („Vergesellschaftung”) történelmileg specifikus, ellentmondásos folyamatként értjük: az individualizálódás a jóléti állam munkaerőpiacának feltételei között megy végbe, ebben az értelemben a társadalmi viszonyok terméke, és maga is egy bizonyos konfliktusokban gazdag társadalmasodási típushoz vezet, azaz egy kollektíven individualizálódott létezmódhoz, amely egyébként nincs közvetlen tudatában saját létezmódja kollektív és standardizált aspektusának. De éppen ezen *ellentmondásosság kiélesedése és tudatosá válása* az, ami bizonyos feltételek között új szociokulturális közösségek kialakulásához vezethet. Lehetséges, hogy az előrehaladott individualizációs folyamatok feltételei között folyamatosan élesedő társadalmi kockázatok (munkanélküliség) a szakszervezet, a politika és a tudomány összjátékán át legyőzik az önállósodott magánháztartások elszigeteltségét, észrevehetővé teszik az új, nem hagyományos, igen különféle jövedelmi és képzettségi fokozatokat átfogó „osztályhelyzetet”, ennek nyomán pedig tudatosan létrehozzák a megfelelő szolidaritást. Az is lehetséges, hogy az individualizációs folyamat során a személyes kibontakozással és a „saját élet” (anyagi, térbeli, időbeli és a társadalmi viszonyok alakulásának megfelelő) megszerzésével kapcsolatos elvárásokat szisztematikusan kialakítják, s ezek ugyanakkor éppen kibontakozásuk folyamán egyre világosabban szembekeverülnek a társadalmi és politikai korlátokkal, ellentmondásokkal és „visszaélésekkel” (illetve ezeket tudatosítják). Ily módon mindig új „individualizációs mozgalmak” keletkeznek, amelyek részben a társadalmi viszonyok szélsőségesen experimentális kezelésével, a saját életükkel és testükkel kísérletezők körében alternatív és *ifjúsági szubkultúrák különféle változataiban és nem utolsósorban olyan tiltakozási formákban és tapasztalatokban jelennek meg és éleződnek ki*, amelyeket a privát szférába, a „saját

életbe” való adminisztratív és ipari beavatkozások lobbantanak fel, és ezekkel szemben fejtik ki robbanékony és agresszív erejüket.” (Beck, 1999. 427. o.)

Az individualizálódási folyamat az értékorientációk átrendeződéséhez vezet. Ez kezdetben a posztmateriális értékorientációk térhódításában volt megfigyelhető. Ez azzal volt összefüggésben, hogy a fiatalok életéhez egyre inkább hozzátartozott, hogy szabadabbak, önállóbbak legyenek, hogy változatos életet éljenek, hogy kísérletezzenek, próbálkozzanak mindenféle dologgal, és azt gondoltuk, hogy ebben a materiális értékek (anyagi javak, család, stb.) épp az önállósodást korlátozó, vagy kevésbé elősegítő értékrend, mert éppen a kísérletezésnek, a változtatásoknak szab határt. Ez a nemzetközi irodalomban is elég közkeletű fel fogás: a „dologtalan henyélés” hozzátartozik az ifjúsági életszakaszhoz. (Veblen, 1975)

A nyolcvanas évek második felére azonban az is kitűnt, hogy a posztmodern értékvilágban a fiatalok szabadsága azzal is jár, hogy egyre inkább a piac szereplőivé válnak, értékorientációikban meghatározóvá válik a média világa és a fogyasztói ipar. Ez az értékek terén úgy jutott kifejezésre, hogy mintegy szétváltak, de ugyanakkor össze is kapcsolódtak a szakmai karrier és a közösségi értékek, másképpen fogalmazva a munka és a szabadidő értékei. A karrierértékek esetében felértékelődik az egyén, s a közösségek és minden olyan keret, ami akadályozza az én megjelenését, háttérbe szorul, továbbá egyre tudatosabbá válik és egyre fiatalabb korra tevődik a karrier értékek elfogadása. Az ifjúsági életszakasz kezdetének egyre korábbra helyeződése, s ezzel egyidejűleg egyre idősebb életkorra való kitolódása következtében a gondtalan henyélés, a próbálkozás, a szabadság és a kötetlenség mint értékek fontos tartozékai annak a próbálkozó, kísérletező karrierépítésnek, amely egyre fiatalabb korban kerül megfogalmazásra, felépítése viszont egyre hosszabb ifjúsági életszakaszt követel meg. A posztmodern korszakban a fiatalok körében a szabadság, vagy az ahhoz közel álló hasonló típusú értékek, mint például az érdekes, változatos élet már nem ahhoz kelle nek, hogy önállósodjanak, mert ez már természetes, hanem ahhoz, hogy normális életet alakítsanak ki maguknak, amelyben a közösségi értékek a szabadidő-tevékenységekre helyeződnek át. Az intenzív munka és tanulás világához hozzátartozik a feloldódás, a tombolás, azaz mintegy abszolút követelménnyé teszi a szabadidő felszabadult, gondtalan eltöltését, a barátokkal való együttlétet, új ismeretségek megszervezését. Ez

az értékorientációs váltás együtt jár a nemek közötti emancipációval, a szingli életforma terjedésével, illetve a feszültségoldó technikák fokozott használatával is.

2.1. Progresszív individualizáció

„Az oktatási lehetőségek, képzések, csakúgy, mint az életstílusokról hozott döntések tárháza kiszélesedett, ami azt jelenti, hogy sok fiatal megszabadulva a szülők, az autoritás vagy a megélhetés biztosításának hagyományos kényszereitől, mérlegelni tud különböző lehetőségeket. Egyre inkább tőlük függnek olyan döntések, hogy például hogyan irányítsák szexuális- vagy magánéletüket, hogy milyen típusú oktatási és képzési lehetőségeket válasszanak egy olyan világban, ahol a választási lehetőségek egyre szélesebb skálája található meg.” (Wallace, 1998)

A kilencvenes évek kutatásainak tapasztalatai azt mutatják, hogy vannak alapvető dolgok, amelyek tudatosodtak a fiatalokban, például, hogy tovább kell tanulni, megfelelő iskolázottságot kell szerezni. Ezzel egy időben értékelődött fel a tőke és a pénz világa, de az is, hogy az intenzív tanuláshoz, munkához az is hozzátartozik, hogy a szabadidőben lehessen felszabadult, gondtalan, együtt lehessenek a barátaikkal, új ismeretségeket szerezzenek.

2.2 Regresszív individualizáció

„Ugyanakkor nemcsak a lehetőségek, hanem a problémák is individualizálódnak. Azok számára, akiknek nem sikerül végigjárni az oktatási/képzési rendszer különböző fokait, marad a munkanélküliség veszélye, vagy az, hogy egy olyan képzési formában találják magukat, amely sehova nem vezet. Ez az a csoport, amelyik jobban veszélyeztetett abból a szempontból is, hogy hajléktalanná válhat, vagy a bűnözéssel is kapcsolhatóba kerülhet. Néhány fiatal számára ez azt is jelenti, hogy kikerülnek a származási családból, amelyik már nem képes felelősséget vállalni értük. A problémák individualizációja olyan természetű, hogy az állam már nem felelős az ifjúsági átmenetek kezeléséért, egyre inkább az egyének saját felelőssége az, hogy irányítsa a képzést, a biztosítást, a lakhatást és az élet más területeit – néhány fiatal ebben csak csekély vagy semmilyen forrásra sem támaszkodhat.” (Wallace, 1998)

2.3. Alternatív individualizáció

„Nem minden fiatal akar pozíciót elfoglalni a domináns társadalomban. Az egyre növekvő anyagiasság és a piachoz igazodó verseny kitermeli az ellenkezőjét is: fiatalokat, akik fellázadnak ezen elvárások ellen. Nem a társadalom zárja ki őket, hanem inkább ők zárják ki magukat néhány lehetőségéből, és azokat az értékeket követik, amelyeket Ronald Inglehart (1990, 1997) „posztmateriális értékeknek” nevez. Azaz az egyén kiteljesedésére, idealista célokra koncentráló, valamint az alternatív közösségekhez való csatlakozást hirdető értékeket. A *New Age Travellers* és különböző misztikus vagy „ezoterikus” filozófiák újfajta előrejutási lehetőségeket és új hitrendszereket kínálnak. Az új vallások és kultuszok szintén ilyen alternatívákat kínálnak.” (Wallace, 1998)

A fiatalok elől járnak az új posztmodernizációs úton, s hogy ezek közül melyik értékorientáció, és ezen belül az alternatív értékek milyen mértékben és mennyire lesznek dominánsak, az országokon és az intézményes kereteken áll. Különböző térségek vagy társadalmi rétegek fiataljai valószínűleg beletartoznak valamelyik kategóriába, és az első legalábbis vonzóbbnak tűnik, mint a második, bár sok kísérő probléma jár vele. A harmadik kategória a kelet-európai társadalmi átalakulás során a schulzei értelemben vett bőségi társadalmakká válás, ha ellentmondásokkal, konfliktusokkal is, de ezekben a társadalmakban is egyre inkább kibontakozik (lásd például a Sziget Fesztiválok társadalmát: Gábor, 2000; Gábor, 2004; Gábor–Szemerszki, 2006; Gábor-Gaul-Szemerszki, 2006; Gábor–Szemerszki, 2007).

„Machacek (1997) rámutatott arra, hogy a modernitásnak ezek a feltételei egyben előfeltételei a posztkommunista társadalmakban az individualizáció kialakulásának. Ugyanakkor gyökeresen különböznek egymástól az egyes posztkommunista országok, néhány inkább a regresszív individualizáció felé halad, míg más országok a progresszív individualizáció felé tesznek lépéseket. Hogy ezek közül melyik dominál, az a jövő társadalmi fejlődésének kulcsfontosságú kérdése.” (Wallace, 1998)

A kilencvenes években folytatott vizsgálatainkból kitűnik – ami mind a családban, az iskolában, a területi vonatkozásokban, a nemek közötti különbségek mentén megfigyelhető –, hogy minél merevebb volt a környezet, annál konfliktusosabb volt az önállósodás, ami aztán kihatott a fiatalok különféle viselkedésére. A korai önállósodás 15-16 éves kor körül bekövetkezik, utána már nem igazán meghatározó. Ennek több oka

lehet, ami előtérbe kerül, hogy ahogyan az önállósodás részévé vált a gazdasági önállósodásnak, az lett a meghatározója, ugyanúgy ezek mind feltételei annak, hogy a fiatalok civil szerveződése is kialakulhasson. A civil szerveződés azokra a fiatalokra jellemző, ahol az első kettő megvan. A Sziget-kutatások és más vizsgálataink is azt mutatták, hogy a fiataloknak a közösséghez, ifjúsághoz tartozása azoknál a csoportoknál kerül előtérbe, akik rendelkeznek a nyertesség esélyével, ott viszont nagyon fontossá válik. Azoknál a fiataloknál, akik eléggé individualizáltak ahhoz, hogy közösséget tudnak választani, sőt szükséges is választaniuk. Pont ezek a fiatalok látják ennek az individualizálódásnak, önállósodásnak, saját döntéseiknek a rizikóit.

A 2007. évi Sziget vizsgálat során⁴¹ módunk nyílt a magyar, és a rendezvényre látogató más európai fiatalok értékorientációjának összehasonlító vizsgálatára is. Azt találtuk, hogy a magyar és a külföldi fiatalok alig térnek el értékválasztásukban, mindkét csoport az igaz barátságot tartja a legfontosabbnak az általunk felkínált 19 érték közül, a vallásos hitet pedig a legkevésbé fontosnak. Kisebb eltérés mutatkozik néhány konzervatív érték tekintetében (tradíciók tisztelete, családi biztonság, udvariasság, nemzet szerepe, vallásos hit), úgy tűnik, hogy a magyar szigetlátogatók fontosabbnak tartják ezeket, mint a külföldiek. A szigetlátogatók körében is megfigyelhettük, hogy a belső értékek és egyes

⁴¹ A Sziget Fesztivál 1993-ban kezdődött Diáksziget elnevezésű rendezvényként Budapesten, a régen a Hajógyárhoz tartozó Szigeten. A kezdetben 47 ezer fiataalt vonzó Fesztivál napjainkra Európa egyik legnagyobb fesztiváljává vált, 2005-ben 385 ezer látogatót vonzott. A Fesztivál nemcsak zenei fesztivál, hanem fontos bemutatkozó helye az ifjúsági civil szervezeteknek is. Az utóbbi években a külföldi látogatók száma dinamikusan növekedett. A Sziget Fesztivált 1997-től vizsgáljuk. Kutatásunkat akkor mélyinterjúkra és résztvevő megfigyelésre alapoztuk. Kérdőíves adatfelvételt 1999-től végzünk, 2000-től minden évben átlag félórás kérdőívvel 1000 fiataalt kérdeztünk meg a Szigeten. 2001-től a külföldieket is bevontuk a vizsgálatunkba. A külföldiek lekérdezése lehetővé tette a magyar fiatalok és a külföldi fiatalok közötti összehasonlítást is. A Sziget Fesztivál empirikus vizsgálatának teljes rendszerét 2002-re alakítottuk ki. A kérdőív lekérdezése mellett 2002-től a legfontosabb (demográfiai, iskolázottsági) adatokat tartalmazó adatlapokat töltöttünk ki kiképzett kérdezőbiztosok segítségével. Ezáltal mintegy 3000 Szigetre járó magyar és külföldi fiatalra terjed ki évenkénti adatbázisunk. A magyar és a külföldi fiatalok egységes kérdőívvel történő lekérdezésére elsőként 2007-ben került sor.

konzervatívabb értékek fontosabbak a lányok, mint a fiúk számára, ugyanakkor azt is, hogy a fiatalok egészét tekintve a korábban „férfiasabb”-nak tekinthető értékek esetében a két nem közeledése látszik kirajzolódni.

Annak ellenére, hogy a vallásos hit nem tartozik a szigetlakók leginkább preferált értékei közé, vallásos fiatalok is szép számmal megfordulnak a szigeten, jóllehet az Ifjúság 2004 országos reprezentatív vizsgálat adataihoz képest arányuk mindenképpen alacsonyabb. Míg ott a fiatalok egytizede jelezte, hogy az egyház tanításait követő módon vallásos, s további 48%-uk a maga módján vallásosként definiálta önmagát, addig a Szigeten megforduló magyar fiatalok 3,6%-a tartozik az előbbi, és 38,3%-a az utóbbi csoportba. Mindezek az adatok ugyanakkor a vallás nagyobb jelenlétét mutatják, mint a külföldi szigetlátogató fiatalokra vonatkozó adatok, akiknek összességében egyharmada jelezte a valláshoz való pozitív viszonyát.

Nemcsak a vallásosságban, hanem a különféle vallásokhoz való viszonyban is megfigyelhető a magyar és külföldi fiatalok közötti különbség, ha úgy tetszik egy kelet-nyugati tengely: a különböző vallási, életforma irányzatok elfogadottsága sokkal nagyobb a nyugat-európai, mint a magyar fiatalok körében. A magyar fiatalok egyötöde, a külföldieknek több mint egyharmada fogadja el a szcientológia híveit, a keresztény szekták esetében nem egészen egyharmad, illetve több mint kétötöd a fenti arány. A New Age mozgalmat pedig a magyar fiatalok egynegyedével szemben a külföldieknek több mint kétötöde fogadja el. Közel hasonló a krisna-tudatúak elfogadása. Azaz igaz ugyan, hogy megfigyelhető a kelet-nyugati különbség, de nálunk is megindult a posztmodernizáció részeként az életmódok, életformák felé való orientáció, a hitek és értékek egyéni, individualizált formáinak, illetve a kultúrák sokféleségének elfogadása.

3. A MÉDIA ÉS A FOGYASZTÓI IPAR NÖVEKVŐ SZEREPE

A fiatalok individualizálódása együtt jár a szocializációs feltételek megváltozásával. A piaci rendszer kiépülésével, az új oktatási rendszer kialakulásával, az iskolai idő megnövekedésével *csökken a család, az iskola szerepe a fiatalok szocializációjában és növekszik a média és a fogyasztói ipar befolyása*. Ez összefügg azzal, hogy az ifjúsági életszakaszban az iskolai

idő meghosszabbodásával átalakul a fiatalok szabadidő-tevékenysége, amelyben egyre nagyobb szerepet játszik a piaci alapokon kiépülő szabadidőipar. A szabadidő-tevékenységeknek az olyan formáira fontos utalni, mint az önálló szórakozás, az önálló utazás, a szexuális tapasztalat egyre korábbra helyeződése, amit egyes szakirodalmak a gyermekkor elvesztésének is hívnak.

4. A KÖZÉPOSZTÁLYOSODÁS ÉS A FIATALOK FOGYASZTÓI STÁTUSZA

A szabadidő scenárió a társadalom középosztályosodásával jár együtt: kialakul a fiatalok fogyasztói státusza, egyre inkább növekszik a fiatalok szórakoztató eszközökkel való ellátottsága és kommunikációs státusza, és egyre korábban válnak a piac szereplőivé.

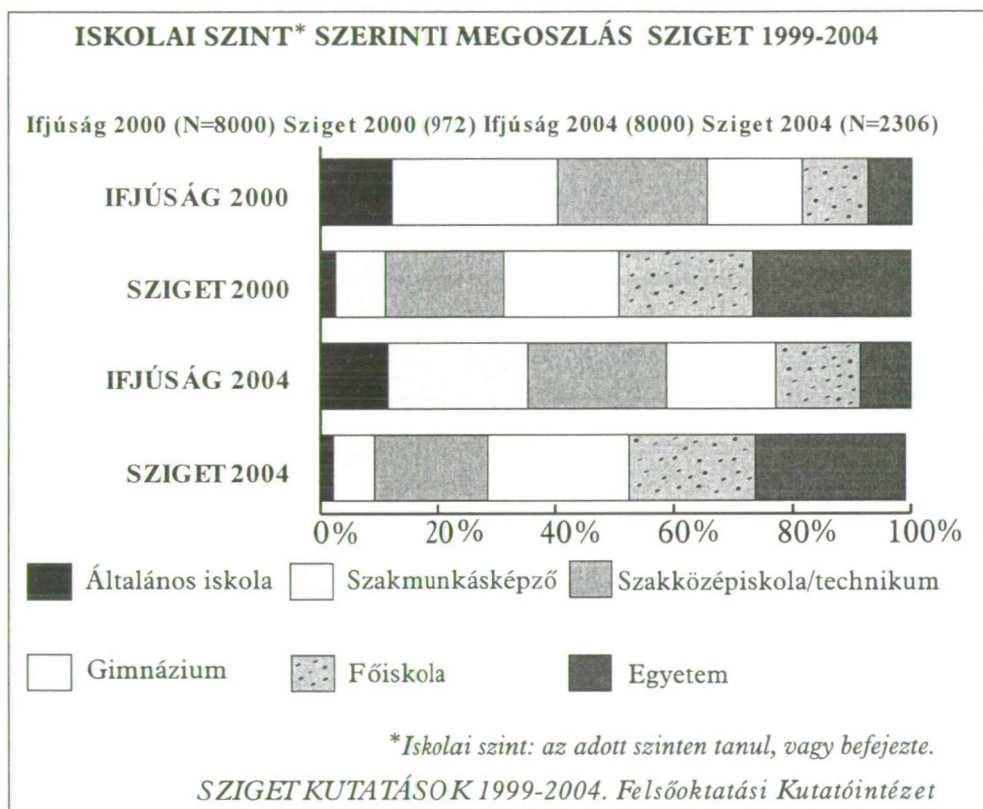
Az Ifjúság 2000 vizsgálat adatai is azt mutatják, hogy az iskolai szint emelkedésével a fiatalok fogyasztási javakkal való ellátottsága is nő, azt látjuk, hogy a jelenleg tanuló fiatalok egyre szélesebb rétege rendelkezik mobiltelefonnal, számítógéppel, internet hozzáféréssel.

A középosztályosuló fiatalok számára egyre fontosabbá válik a szabadidő, amelyet a szabadidőipar kiépülése kísér. „A bekövetkező változások alapja az, hogy a szórakoztatóipar képviselői hisznek abban, hogy felhasználóik természete változik, úgy látják őket, mint akik rendelkeznek olyan tulajdonságokkal, amelyek korábban egyértelműen a középosztály tagjait jellemezték, mint például a tehetőség, a mobilitás, és a képesség arra, hogy a számukra felkínált szórakozási lehetőségek között „racionális” alapon tudnak választani. Ez a változás jelenik meg abban, hogy a hangsúly a „szórakoztatóiparban” tapasztalható „versenyen” van, de megragadható abban is, hogy a vásárlót már nem a „tagnak”, hanem a „fogyasztónak” tekintik.” (Clarke, J. – Jefferson, T., 2000)

A Sziget Fesztiválon a leszakadó fiatalok csoportja nem jelenik meg: a Sziget Fesztiválon folytatott vizsgálatok, valamint az Ifjúság 2000 és az Ifjúság 2004 adatait összehasonlítva kitűnik, hogy a Szigeten a magyar 15-29 éves fiatalokhoz képest a szakmunkásképzőbe járók alul-, a gimnáziumtól a főiskolai szinten át az egyetemiig pedig felülreprezentáltak. Az adatokból az is látható, hogy a fejlett régiókból a Szigetre érkezők felül-, a fejletlenebb térségből jövők alulreprezentáltak a „szigetlakók” között. Ráadásul míg a fejlett térségeknek (ezen belül Budapestnek) is-

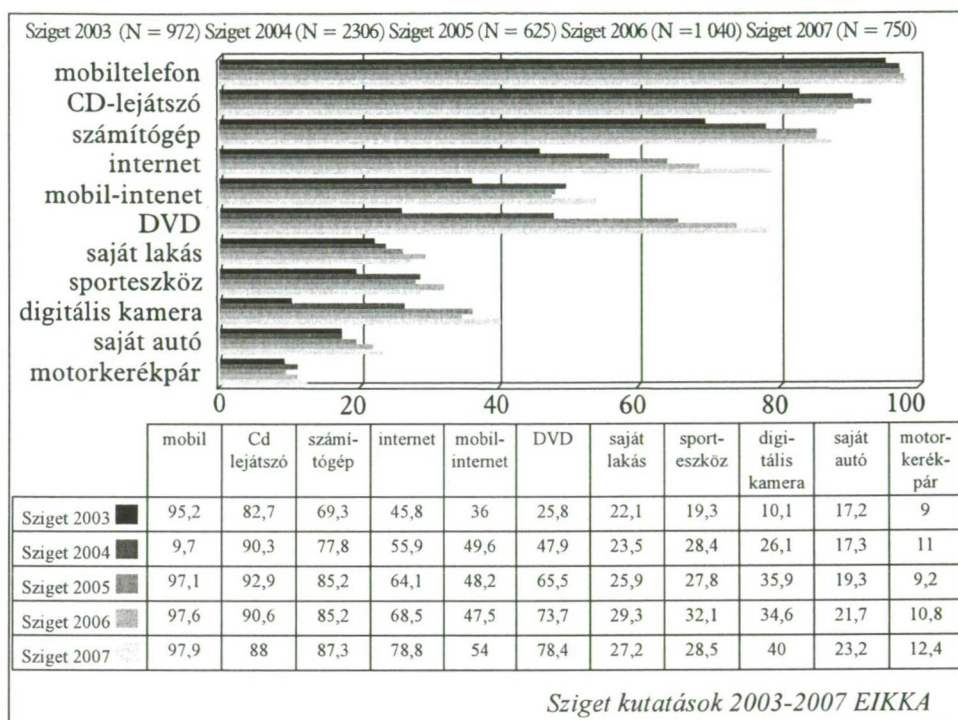
kolai szint szerint csaknem teljes ifjúsági társadalma képviselve van a Szigeten, addig a kevésbé fejlett régiókat csaknem teljes mértékben a főiskolai és egyetemi szintű végzettségű fiatalok képviselik.

6. ábra Az iskolai szint – Sziget 2000-2004 és a magyar fiatalok 2000-2004

Az Ifjúság 2000 és a Sziget Fesztivál 2000 adatait összehasonlítva a szabadidős forgatókönyv és a fiatalok középosztályosodásának összefüggése különösen szembeűnő: a "szigetlakók" közel kétharmada rendelkezik CD-játszóval a 15-29 éves fiatalok egyötödéhez képest, a Szigeten levők számítógéppel való rendelkezése és internet hozzáférése pedig csaknem kétszerese volt a 15-29 éves fiatalokénak. A következő ábra adatai szemléletesen mutatják, hogy a fiatalok kommunikációs (mobiltelefon, számítógép, internethasználat stb.) és fogyasztási státuszának emelkedése között (CD-lejátszó, DVD, digitális kamera stb. birtoklása) szoros összefüggés figyelhető meg.

7. ábra Fogyasztási státusz – Sziget, 2003-2007

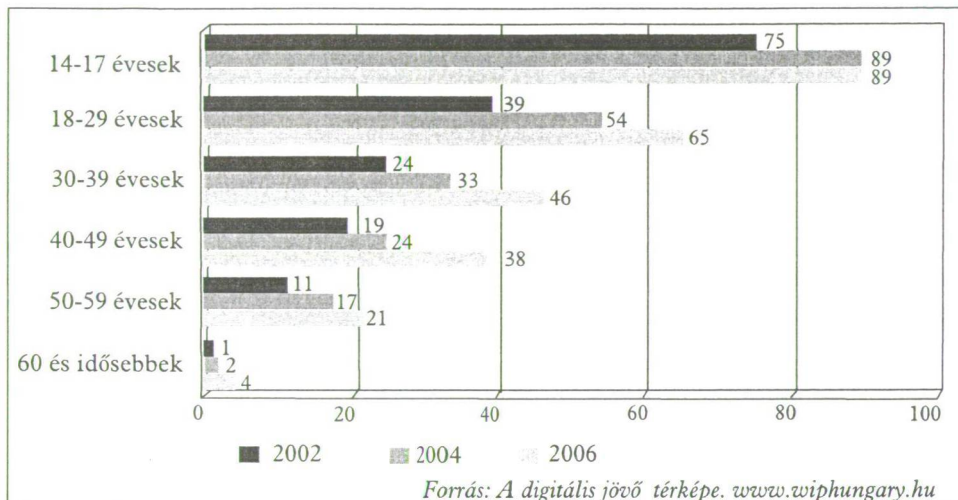

Ezek a változások felértékeltek a kortárs csoportok szerepét, de a fiatalok körében a magas kultúrához inkább kapcsolódó alternatív kulturális minták háttérbe szorultak, ugyanakkor egyre inkább előtérbe kerültek a fogyasztói kultúra mintái.

5. AZ ÚJ KOMMUNIKÁCIÓS STÁTUSZ ÉS A GENERÁCIÓS SZAKADÉK

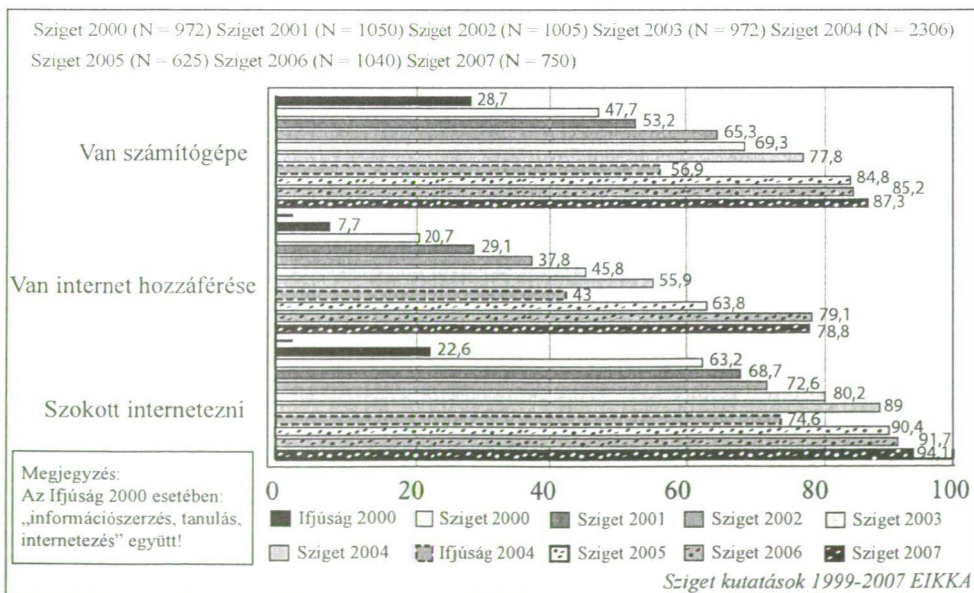
Vizsgálataink leghomogénebb eredményei azok az adatsorok, amelyek az ifjúság kommunikációs szokásainak változásairól szólnak. Az elektronikus médiumok által közvetített kommunikáció térnyerése olyan széles horizonton figyelhető meg, amely az élet minden területére kihat. Ráadásul ezeknek a változásoknak az intenzitása egyelőre még kifejezetten korosztály-specifikus (lásd: 8. ábra), tehát minél fiatalabb korosztályt vizsgálunk, az internet felhasználás, a kommunikációs státusz fontossága annál meghatározóbb súlyú.

8. ábra: Internet használók aránya egyes korcsoportokban 2002-2004-2006 (%)

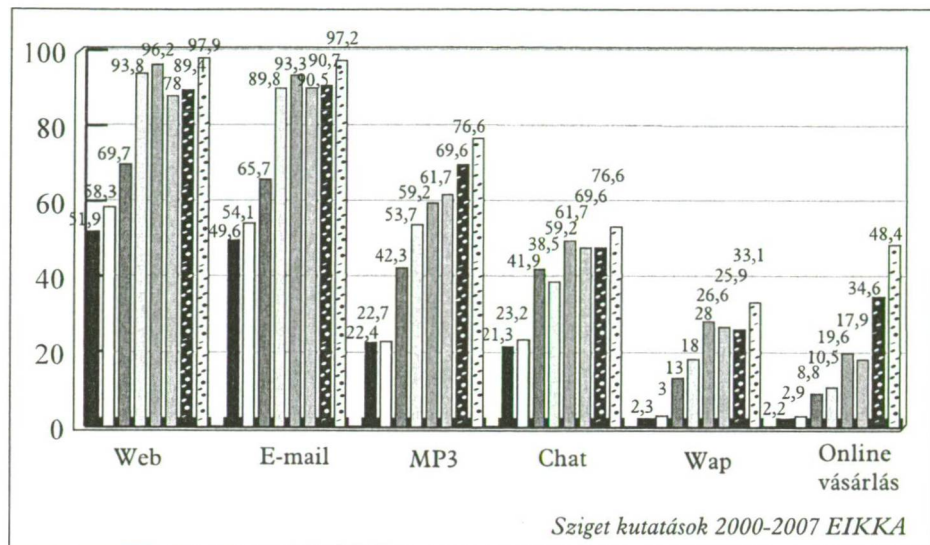

Látni kell, hogy a Zinnecker által leírt folyamat, amelyben a képző intézmények látogatása révén az ifjú életkor relatíve önálló életszakasszá válik, széleskörűen megalapozza az önálló kommunikációs státusz kialakulását és szerepének megnövekedését. Most már nem csupán az a kérdés, hogy valaki használja-e például a számítógépet, hanem az is, hogy az internetre kötött gépet hányféle módon, miféle célokhoz használja.

9. ábra: Számítógép, internet (Sziget, 2000-2007)

10. ábra: Internet használat fajtái – Sziget, 2000-2007

Empirikus kutatásaink napjainkban is azt mutatják, hogy a legfiatalabb korosztály kommunikációs státusza a legmagasabb (közülük például mindenki rendelkezik mobiltelefonnal), és körükben a legmagasabb a legújabb technikai eszközökkel rendelkezők aránya (Sziget kutatások, 2007). Az is figyelemre méltó, hogy már 2001 végén az elsőéves egyetemi hallgatók 87 %-a rendelkezett saját mobiltelefonnal. Ez azt jelentette/jelenti, hogy a fiatalok havi költségvetésük számottevő részét kommunikációs kiadásokra fordítják. Ráadásul a Zinnecker-féle teória számtalan helyen hangsúlyozza, hogy a fiatalokat a társadalom felmenti a családalapítás és a munkába állás kényszere alól, amivel bátorítja a kritikai, kísérletező, megfigyelő életmódot. „Az iskolázottság révén megszerezhető címeken és életpályákon kívül megnövekszik az olyan címek és életpályák jelentősége is, melyek a szolgáltató társadalom szabadidő- és fogyasztási szféráiban honosak. Ilyenek például a sportkarrier, iskolán kívüli diplomák különösen kreatív tevékenységekről, pl. a média világában vagy exponált kereskedői szerepek a divat területén” (Zinnecker, 1993: 38. o.). A mobil kommunikáció olyan közösségteremtő erővel rendelkezik, amely elmosza a lokális határait, és amelyben egyszerre akár több valódi, élő közösségnek is résztvevője lehet a felhasználó. Tönnies megkülönbözteti a „közösségi lét” valóságos, szerves kapcsolatait a társadalmi léttől, ahol „az emberek minden

kapcsolat ellenére egymástól elkülönülten élnek” (Tönnies, 1983: 57. o.). E közösség új létezési formája lehet a mobil és az internet világa.

Az iskolai ifjúsági korszak melegágya tehát annak az új kommunikációs formának, amelynek segítségével a fiatalok virtuális terek és virtuális közösségek időszakos résztvevőivé válhatnak. Mobiltelefonjukkal vagy az internethez kapcsolt számítógépeikkel akár napi huszonnégyszer át realtime (valós idejű kommunikációs fórumok) kapcsolatban állhatnak a számukra fontos vagy érdekes csoportokkal. Ez az új kommunikációs státusz a legfiatalabb korosztály meghatározójává válik.

6. ELEKTRONIKUS ESZKÖZÖK ÉS ÚJ SZÓBELISÉG

1982-ben Walter J. Ong megjelentette *Orality and Literacy* (Szóbeliség és írásbeliség) című művét. A korszakalkotó írásmű az úgynevezett Torontói Iskola kommunikációelméleti eredményeit összegzi és építi tovább. A szerző tehát annak a befolyásos szellemi áramlatnak a vonzaskörében mozog, amelyet Harold A. Innis (1951), Marshall McLuhan (1962), Eric Havelock, vagy Elizabeth L. Eisenstein (1979) neveivel fémjelezhetünk.

Ezekben a kutatókban az a közös, hogy a civilizáció folyamatát a különböző korok társadalmainak különböző kommunikációs szokásaival igyekeznek magyarázni. Mindegyikük munkásságában meghatározó szerepet játszik annak a fordulatnak a vizsgálata, amelyet az írás és később a nyomtatás elterjedése hozott a korabeli társadalmak kultúrájában.

A szóbeliség viszonyai között élő közösségek ennek a fordulatnak a hatására kezdtek újfajta módon gondolkodni önmagukról és az őket körülvevő világról. „Csak az írás létrejöttével válik lehetségessé a mondottnak tartós rögzítése s különböző szövegek összehasonlítása.(...) Így áll elő a kognitív szubjektum ama távolsága saját mentális tartalmaitól, ama szellemi tér, melyben fogalmiság és reflexió először kibontakozhatnak. Kialakul az ellentmondás és a koherencia eszméje, formát ölt a kritikai-racionális gondolkodás. Csak az írásbeliség megjelenésével válik el egymástól legenda és tény, mítosz és tudás.” (Nyíri Kristóf, 1998/99) Mindez akkor válik különösen izgalmassá, amikor felfedezzük, hogy napjainkban az elektronika térnyerése révén ugyanennek a folyamatnak a részleges visszafordulása zajlik. Az írásbeliségről a telefon, rádió,

televízió és más elektronikus technológiák által hordozott új szóbeliségre való áttérésnek nap mint nap szem- és fültanúi lehetünk.

„Az új szóbeliség feltűnő hasonlóságot mutat a régivel: a részvétel misztikájában, a közösségi érzés fokozásában, a jelen pillanatra történő összpontosításában s még az állandó fordulatok használatában is (...), de lényegét tekintve ez akartabb és tudatosabb szóbeliség, mely állandó jelleggel az írás és nyomtatás használatára alapozódik.” (Ong, 1982: 136. o.)

Walter Ong ezt az új szóbeliséget nevezte könyvében másodlagos- vagy új szóbeliségnek. Azért másodlagos, mert ez a szóbeliség immár állandó jelleggel írott és nyomtatott szövegekre támaszkodik, rájuk hivatkozik, és belőlük merít. Eme kettősség fokozottan erős jelenléte tapasztalható a kommunikációs technológia legújabb médiumán, az interneten is. Nem lehet nem észrevenni azt a változást, amit az e-mailező, chatező, mobilon beszélő, sms-ező, zenéket vagy képeket küldő és cserélő fiatalok mutatnak. Ők már nem úgy individuumok többé, mint a hagyományos nevelést kapott szüleik. A hagyományos nevelés Walter J. Ong teóriáját idézve a nyomtatott könyvre alapozott. Ezek a zárt, befejezett, lineáris szövegek hordozták a tudást, amelyet a kolostorok vagy az iskolák meghatározott sorrendben engedtek elolvasni és elsajátítani. A tudás megszerzése tehát a néma olvasáson, mint passzív tevékenységen keresztül történő befogadást jelentett. Passzív volt, mert a könyv zárt egész, nem lehet hozzátenni vagy elvenni belőle, csupán a sorok egyvonalú balról jobbra követése révén mozoghatunk benne és szerezhethetjük meg azt a konzervtudást, amit a vallás vagy a tudományos kánonok előírnak nekünk.

A tizenévesek viszont olyan hálózati médiumok birtokába kerültek, mint az internet vagy a mobiltelefon. Ezeknek a globális médiumoknak a segítségével a tudás birtoklásának lokális intézményei csupán alternatív helyek lesznek a többi lokáció mellett, és a tudományos kánonok is kénytelenek feladni kizárólagosságukat. Ráadásul ezek a médiumok nem támogatják a hosszú írott szövegek dominanciáját, hanem éppen ellenkezőleg: a beszélt nyelvhez hasonlóan a jelenidejűséget, a részvételt, az interaktivitást és a gyors visszacsatolást igénylik. A hálózati kommunikáció során összekeverednek a beszélt és az írott nyelv sajátosságai. Az e-mailek vagy sms-ek stílusa közel áll a beszélt nyelv stílusához. „Az e-mail és sms szövegek hemzsegnak a hibásan induló, inkohereus mondatoktól.(...) A hálózat gyorsasága, a kommunikációs helyzet nyo-

mása a mérlegelő, reflektáló fogalmazás ellenében hat.” (Nyíri, 1993: 291. o.) Az elektronikus levél a hagyományos levéllel szemben nem napok vagy hetek alatt ér oda a címzetthez, hanem a küldés pillanatában. A szóbeliségre emlékeztet az is, ahogyan az e-mail elveszik az időben, nem tárgyasul, nem kerül kinyomtatásra, azaz – mint a hangnak – nem marad nyoma sehol.

Az e-mailezés, sms-ezés, chatezés esetében – a beszédhez hasonlóan – sokkal lényegesebb a spontaneitás, a jelen idejű helyzethez kötöttség, mint – az írás (és főként a nyomtatott könyv) sajátosságaként ismert – egységes, történeti és logikai koherencia. A beszédhez hasonlatos részvételre orientált magatartás, a benne-levés érzése nem csak a passzív olvasás elutasítását jelenti, hanem a biztonság érzésének igényét is. Az eredetmítoszaitól, vallásaitól, tudományos metanarratíváitól megfosztott ember közösség felé nyújtott kezét is. Az írott kánonok helyén maradt növekvő bizonytalanság és kiszolgáltatottság abba az irányba hat, hogy az egyetlen bizonyosság a közösség maradt. Itt persze nehéz volna nem észrevenni a párhuzamot Riesmann kívülről irányított karaktere, és az itt említett közösségi megerősítést igénylő cselekvők között.

7. AZ ISKOLAI KORSZAKVÁLTÁS, AZ „ISKOLÁTLANÍTÁS” ÉS AZ ÁTALAKULÁS MEGKÉSETTSÉGE

A Zinnecker által felvázolt iskolai ifjúsági korszak nélkül soha nem jöhetett létre az ifjúság autonómiájának olyan mértékű megnövekedése, amelynek révén lehetővé vált a fiatalok számára az önálló kommunikációs eszközök és hálózatok használata és létrehozása. A hálózati kommunikáció (és elsősorban az internet), az oktatás szempontjából annyiban teremtett forradalmian új helyzetet, hogy az iskola immár nem határozhatja meg az ismeretek forrását vagy a tudásblokkok elsajátításának sorrendjét, hiszen a diákok immár nem csak a sorban elolvasott könyvek segítségével, hanem a hálózatba kapcsolt szövegeken, a számítógépekkel és mobiltelefonokkal elérhető internetes hypertexteken keresztül, teljességgel kontrollálhatatlan útvonalakon jutnak el az általuk preferált – lokálisan hasznos – tudás megszerzéséhez. Az internet megkérdőjelezi a formális szabályokra épülő, hierarchikus felépítésű és uniformizáló hatású iskolát, és egy sokkal szelídebb, barátságosabb, tanuló központú iskolát feltételez, mint amilyen korábban volt (Czeizer, 2003; Tót, 2003). Az iskolát, mint

falakkal körülzárt, uniformizáltan programozott, foucault-i intézményt, az új kommunikációs eszközök, az internet kívülről is és belülről is szétrobbantják. Szerencsére napjainkban már nincs olyan tanintézmény, még a félig zárt katonai fiúiskolák között se, amelyben ne lehetne egy mobiltelefont szerezni vagy egy e-mailt küldeni bárkinek. A tendencia inkább fordított. A tanárok könyörgése ellenére még az órák alatt is vadul folyik az sms-ezés, vagy ha számítástechnika óra van, nemcsak online újságokat olvasnak vagy e-maileznek, hanem gyakran multiplayer internetes játékokban vesznek részt a látszólag figyelő hallgatók. Az, hogy az ifjúsági korszakváltás megkésett nálunk, azt is jelenti, hogy egyre növekvő szakadék figyelhető meg a tanulók és tanárok között: az internet nyitott világába egyre inkább elmerülő tanulók, és a megmerevedett iskolai hierarchiához ragaszkodó tanárok zárt iskolai világa között. Egyetértve György Péterrel: „Ez volt a helyzet..., s a net megjelenésével valóban pillanatokon belül láthatóak lesznek a falak leomlásának következményei, s a kommersziális világ, illetve annak is a *leghatásosabb és leglendületesebb ipara megjelenik az iskolai oktatás szerkezetének centrumában, anélkül, hogy bárkinek ideje vagy módja lett volna végiggondolni, hogy miféle előnyökkel vagy/és hátrányokkal is jár mindez*” (György Péter, 1997: 623. o.). A tudás birtoklásának tekintélyelvű csarnokai ezen belül, az iskolák is átalakulnak.

Ivan Illich állítja, hogy: „Manapság a fiatalokat előre elidegenítik az iskolák, melyek elszigetelik őket, miközben tudásuk előállítóinak s egyszersmind fogyasztóinak adják ki magukat. A tudást úgy fogják fel, mint egy közszolgálati cikket, mely az iskolában kerül piacra. Az iskola az életre való felkészülésnek tekinti az elidegenedést, megfosztva így az oktatást a realitásától, a munkát pedig a kreativitásától. Az iskola az élet elidegenítő intézményesítésére készít fel azzal, hogy a tanítás szükségességét tanítja. Amint e leckét megtanulták, az emberek elvesztik a függetlenül történő fejlődés ösztönző erejét; már nem tartják vonzónak az összefüggéseket és elzárkóznak a meglepetésektől, amit az élet kínál, amikor az intézményes definíció nem határozza meg előre azokat. Az iskola közvetlenül vagy közvetetten a népesség jelentős részét alkalmazzza. Vagy egy életre megtartja az embereket, vagy megbizonyosodik arról, hogy beilleszkednek majd valamilyen intézménybe. Az Új Világegyház a tudás ipara, az ópium szállítója és munkapad az egyén életének egyre növekvő számú évein át. Az iskolátlanítás ennél fogva minden, az ember felszabadulását célzó mozgás gyökere.” (Illich, 1971: 6. o.) Az internet világa kezdete lehet az Illich által iskolátlanításnak

nevezett forradalmi folyamatnak. Kiindulópontja lehet annak, hogy ha az iskola kénytelen-kelletlen átadja a tudás birtoklásának monopóliumát, akkor olyan barátságos szolgáltató fórummá kell változnia, amelynek immár szolgáltató intézményként a profit reményében készségesen segítenie kell az újabb tartalmak értelmezésében. Nagyon fontos, hogy az internet, a mobiltelefon és a másodlagos szóbeliség adta lehetőségek demokratizáló hatása nem egyenlő módon jelentkezik mindenkinél, hanem a kulturális háttér, a kulturális beágyazottság határozza meg, hogy ki mire és hogyan használja ezeket a lehetőségeket. E szerint két csoport látszik kibontakozni. Az egyik, akiket az iskola úgy szocializál, hogy az életük hatékony részévé tudják tenni az új kommunikációs hálózatokat, a másik, akik vagy el sem jutnak a hálózati kommunikáció megismeréséig, vagy pedig mentálisan legyengülve belevesznek a hálózat virtuális játszótereinek egyikébe.

8. ALTERNATÍV VILÁGOK; TAZ-OK⁴², MUD-OK⁴³ ÉS BLOGOK

Az elmúlt két évtizedben a fejlett társadalmak ifjúságának közösségi kommunikációja úgy megváltozott, hogy immár nem iskolai könyvekről vagy lokális televíziós műsorokról szóló diskurzusokat értünk alatta, hanem sokkal többet és sok-sok mást is. A kommunikációs tér immár nem a szomszédsággal ér véget, hanem eltűntek a határai és végtelenné vált. Csakis a választásainktól függ, hogy az interneten keresztül mely virtuális közösségeknek leszünk időszakosan tagjai, és hogy melyik ország site-jairól tanuljuk az 'igazi' történelmet, mint az 'igazi' tudományt. Időben is eltűntek a kommunikációs határok, mert amióta mobiltelefonokkal meg notebook-okkal járunk, azóta bárhol bármikor kapcsolatba kerülhetünk ismerőseinkkel. Rendkívül érdekes, hogy mennyire jellemző a gyakori sms-ekkel és hívásokkal történő önmegerősítés igénye a fiataloknál. Sokkal többet jelent számukra, ha két barátjukat felhívhatják egy fontos döntés előtt, mintha egy tudományos kötet garantálná a helyes döntést.

Néha a kommunikációs potenciál éppen a formális hierarchiával szemben, a globális kontroll ellen nyújt eszközöket. Azok a fiatalok,

⁴² T.A.Z., az Időszakos Autonóm Zónák

⁴³ Multi User Dungeons, a szövegalapú hálózati szerepjátékok legelterjedtebb típusa.

akik a fizikai világ hajójának csak alsó fedélzetén kapnának helyet (a származásuk, a bőrszínük, a nemük vagy bármi más miatt) nyilván nem tapsolnak ehhez. Ők nagyon sok virtuális közösség létrehozói a net-en, de közösségeikben jóval erősebb a demokrácia igénye és a hierarchikus tekintélyelv elutasítása, mint a fizikai világ közösségeiben.

9. A MÉDIAFOGYASZTÁS ÉS ÁTLÉPÉS AZ INFORMÁCIÓS TÁRSADALOMBA

Sziget vizsgálataink sok éves tapasztalata azt mutatja, hogy a Szigetre látogató fiatalok túlnyomó többsége számára a mobiltelefon és egyes szórakoztató elektronikai eszközök birtoklása már nem pénzkérdés, és az internet-használat is általánossá vált, amellett, hogy a hozzáférés lehetőségeiben lehetnek különbségek. Az utóbbi évek vizsgálataiban ezért egyre nagyobb figyelmet fordítottunk annak a feltérképezésére, hogy milyen módon és milyen szolgáltatásokra használják a fiatalok a két leginkább elterjedt eszközt, a mobiltelefont és az internetet.⁴⁴

A Sziget Fesztivál fiataljai körében végzett vizsgálat eredményei azt mutatják, hogy a mobiltelefonok által elérhető szolgáltatások körét tekintve már aligha vannak jelentős különbségek az egyes (túlnyomórészt európai) országok között, mint ahogy abban is csak minimális a különbség a magyar fiatalok és a külföldiek között, hogy mennyire „okos” telefonjuk van, azaz a telefonjuk az alapszolgáltatásokon kívül (telefonálás, sms-küldés) milyen más funkciókat képes ellátni. A legnépszerűbb, telefonáláson túlmenő egyéb szolgáltatások közé tartozik a fénykép illetve videófelvétel készítése, amelyet mindössze a magyar fiatalok bő egyötöde, a külföldieknek pedig az egyharmada nem szokott mobiltelefonjával végezni, s ebben már benne vannak azok a fiatalok is, akiknek nincs is erre lehetőségük, miután a telefonjuk nem alkalmas erre a feladatra. A mobiltelefonon keresztültörténő rádió- és zenehallgatás ugyancsak általánosnak tekinthető, legalábbis abban az értelemben, hogy minden második fiatal (legyen magyar vagy külföldi) él vele, és közülük igen sokan napi rendszerességgel. Tulajdonképpen ez az a szolgáltatás, amelyet

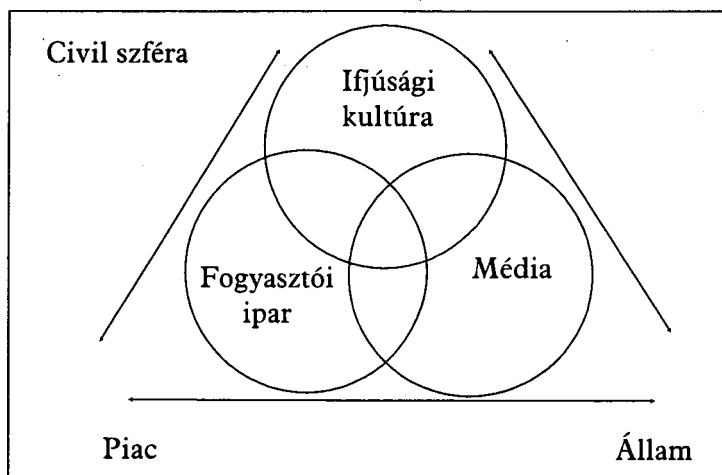
⁴⁴ A 2008. évi Sziget vizsgálatunk mintájába ugyanolyan eséllyel kerültek be a magyar és külföldi fiatalok, ami azt jelentette, hogy a magyar és külföldi fiatalok száma közel hasonló volt (a magyaroknál $N=448$, a külföldieknekél $N=453$).

mind a magyar, mind pedig a külföldi fiatalok leggyakrabban igénybe vesznek a hagyományos telefonos funkciókon és a fényképezésen kívül. A mobiltelefonon keresztül történő internet-böngészés kevésbé elterjedt, bár mindkét csoport körében nagyjából egyötödnyi azoknak az aránya, akik ezt időről időre megteszik, s hasonló a helyzet az e-mailezéssel és a hírolvasással. Ezek a tevékenységek azonban továbbra is inkább az otthoni vagy munkahelyi/iskolai internet-használathoz köthetők.

Az otthoni/iskolai/munkahelyi internet-használat tartalmi részét igen nagy arányban a kapcsolattartás (az elektronikus levelezés, az Interneten keresztül történő telefonálás, chatezés, különböző kapcsolatépítő hálózatok látogatása) és a tájékozódás (hírolvasás) adja, emellett kisebb szerepük van a pénzügyi szolgáltatásoknak és az online vásárlásoknak. A zene- és filmletöltés egyes csoportok esetében mindennapos tevékenység, csakúgy, mint a fotó- és videó megosztók használata, figyelése. A blogolvasás és a kommentek írása terjedőben van, s ebben a tekintetben a magyar és a külföldi fiatalok között minimális az eltérés, egy másik kérdés adatai alapján azonban úgy tűnik, hogy a blogírás tekintetében a külföldi fiatalok valamivel aktívabbak, mint a magyarok. Amiben viszont a külföldi fiatalok egyértelműen sokkal aktívabbak, az az internet ügyintézésre való használata, bár a világhálót vásárlásra és a banki, pénzügyi szolgáltatások igénybevételére használók aránya már a magyar fiatalok körében is számottevő növekedésnek indult, akár az előző évhez viszonyítva is.

Az információs társadalomba belépés egyet jelent a fogyasztói világba való belépéssel, amely azt jelenti, hogy egyre fontosabbá válnak a fiatalok számára a márkás italok, a márkás ruhák, a márkás testápoló szerek, a márkás telefonok, a szórakozás intenzitása: az, hogy kerül, amibe kerül, kikapcsolódjon és állandóan elérhető partnerekkel szórakozzon. A fiatalok fogyasztói világához való viszonya azonban eltérő: a Balaton Sound közönsége körében például kiemelten fontos a test ápolása, gyakrabban járnak fitness-szalomba, kondi terembe, a sportok között a snow-board, a squash népszerű, s többen kipróbálták a bungee jumping-ot. A kulturális tevékenységek közül pedig a passzív tevékenységi formák inkább jellemzik őket: gyakrabban járnak színházba, néznek művészfilmeket is, járnak operába, hangversenyre, mint a szigetlátogatók többsége, de kevésbé végeznek aktív kulturális tevékenységet: zenélnek, festenek, vagy próbálkoznak vers-, prózaírással, mint a szigetlátogatók többsége, ugyanakkor inkább írnak saját blogot.

10. AZ IFJÚSÁGI KULTÚRÁT BEFOLYÁSOLÓ TÉNYEZŐK MODELLJE

A fiatalok szabadidő tevékenységének megváltozása új ifjúsági színtereken történik, ezek között meghatározó szerepet játszanak a fesztiválok. A fesztiválok ifjúságának kialakulása ugyanakkor jól példázza a fiatalok piaci szereplővé válását. A zene, amely meghatározó a fiatalok életében, szorosan összefügg a média szerepének erősödésével, valamint a szolgáltató és fogyasztói ipar meghatározó szerepével. A szolgáltató és fogyasztói ipar „ifjúság kultusza” azt jelenti, hogy a fiatalok a hajviselettel, az öltözködésen át az étkezési szokásokig a legkülönbözőbb viselkedésmintákat egyre fiatalabb korban a piac közvetítésével vesznek át. Ezeknek a mintáknak az átvétele egyre inkább nemzetközi környezetben, és nemzetközileg hasonló minták átvételével történik.

Összegzőképpen megállapíthatjuk, hogy az ifjúsági korszakváltást kísérő erőteljes individualizáció egyaránt vezethet az ifjúsági közösségek instabilizálódásához, ugyanakkor azáltal, hogy a fiatalok egyre inkább kortárscsoportokhoz kötődve sajátítják el, illetve alakítják ki azokat az értékeket, életmódokat, melyek szükségesek lesznek felnőtt karrierjük kialakításához, az individualizálódás új közösségi formák és mozgalmak kiindulópontjává is válhat. Hangsúlyoznunk kell viszont, hogy az ifjúsági korszakváltás során Magyarországon – a többi volt-szocialista országhoz hasonlóan – *a fiatalok közösséghez való viszonyának megváltozása mögött a fiatalokat szolgáló intézmények államtól a piac felé*

való eltávolodása áll. A piac szerepének erősödésével pedig egyre fontosabbá válik a fiataloknak a civil szféra felé való elmozdulása. Ha a fiatalok piaci szereplővé válását nem kíséri a civil szféra kiépülése, akkor a fiatalok fogyasztástól való igen erőteljes függőségéről beszélhetünk, amely a tömegfogyasztói minták kritikátlan elfogadásával jár együtt. Az ifjúsági korszakváltás tehát egyet jelent az ifjúsági kultúra kialakulásával, az ifjúsági kultúra színesebbé válása, alternatív jellege feltételezi ugyan a piac meghatározó szerepét, ugyanakkor feltételezi a civil szféra szerepének erősödését is, ebben meghatározó szerepet játszik a média világa.

VI. AZ OKTATÁSI RENDSZER EXPANZIÓJA ÉS A FIATALOK ESÉLYEI – ÁTMENET AZ ISKOLÁBÓL A MUNKÁBA

1. AZ OKTATÁSI RENDSZER ÉS EGYENLŐTLENSÉGEK

Napjaink egyik vitatott kérdése a magyar oktatási (közoktatási) rendszer átalakulását elemzők körében az, hogy mi az eredménye az oktatási rendszer szerkezetváltásának. Igen szenvedélyes viták folynak arról is, hogy napjainkban a magyar oktatási rendszerben csökkentek, vagy pedig növekedtek a tanuló fiatalok esélyegyenlőtlenségei.

Az egyik oldalon az a nézet uralkodik, hogy az oktatási rendszer nyitottabbá vált a szerkezetátalakulás során, mások azt hangsúlyozzák, hogy a kilencvenes évek változásai az oktatási rendszer „elitközpontúságához” vezettek. Az egyik nézet képviselői az oktatási rendszer sokféleségét, a másik nézet képviselői pedig az oktatási rendszer kettészakadását, illetve az iskolázatlan, falusi társadalmi csoportok gyerekeinek az oktatási rendszerből való egyre nagyobb mértékű kirekesztődését hangsúlyozzák. Az egyik nézet képviselői a piac-kompatibilis iskolarendszer jöttének elkerülhetetlenségét, mások a piacnak az esélyegyenlőségre gyakorolt romboló hatását emelik ki. A piac-kompatibilis oktatás mellett érvelők, különösen a felsőoktatás területén, azt hangsúlyozzák, hogy a különböző társadalmi csoportok felismerve a helyzetüket, tudatosan megválasztják, hogy hol, milyen irányban tudnak karriert csinálni. A másik tábor viszont azzal érvel, hogy a társadalmi szelekció a felsőoktatási rendszerben soha nem volt olyan erős Magyarországon, mint napjainkban, a kilencvenes években.

A közoktatási rendszer átalakulásának markáns kritikája fogalmazódik meg Gázsó Ferenc Századvégben megjelent vitaindító tanulmányában. Gázsó szerint az oktatási expanzió forráshiányos közoktatásban és felsőoktatásban következik be, következésképpen további polarizációval jár, az alsó társadalmi rétegek leszakadása egyre növekszik (Gázsó – Laki, 2004).

Ezzel szemben mások – elismerve az alsó társadalmi rétegek leszakadását – azt hangsúlyozzák, hogy a fiatalok iskolában eltöltött ideje Magyarországon is megnövekszik. A kilencvenes években megvalósul a közoktatás, majd a felsőoktatás expanziója, a társadalom középosztályosodik (Kolosi, 2000). A középosztályosodással jár a fogyasztási javak elterjedése, a fogyasztói és szolgáltatói ipar hihetetlen mértékű kiterjedése, azaz a középosztályosodási folyamat nagymértékben meghatározza a fiatalok iskolai életútját, életkarrierjét és életesélyeit (Gábor, 2000).

2. AZ OKTATÁSI RENDSZER ÁTALAKULÁSA

A társadalmi átalakulás és a fiatalok esélyeinek értelmezésében figyelembe kell venni a demográfiai tényezőket, a közoktatási rendszer átalakulását, és azzal összefüggésben a munkaerő-piaci helyzet alakulását. *„Az oktatás helyzetét alapvetően meghatározza az egyes korosztályok létszáma, összetétele. Magyarországon az elmúlt évtizedben a korosztályok száma különösen gyorsan változott. A hatvanas évtized elejének rendkívül a korosztályai után következtek a hetvenes évek közepén született nagylétszámú korosztályok. A demográfiai csúcs tanulói a közoktatásból már kikerültek, az elmúlt években az általános iskolákban, két éve a középfokú oktatásban is egyre kisebb korosztályok vesznek részt.”* A középfokú oktatás most érkezett el a radikális tanulólétszám-csökkenéshez. miközben az általános iskolákban ez a folyamat lassan befejeződik. (Sugár, 1999, Kozma, 1995)

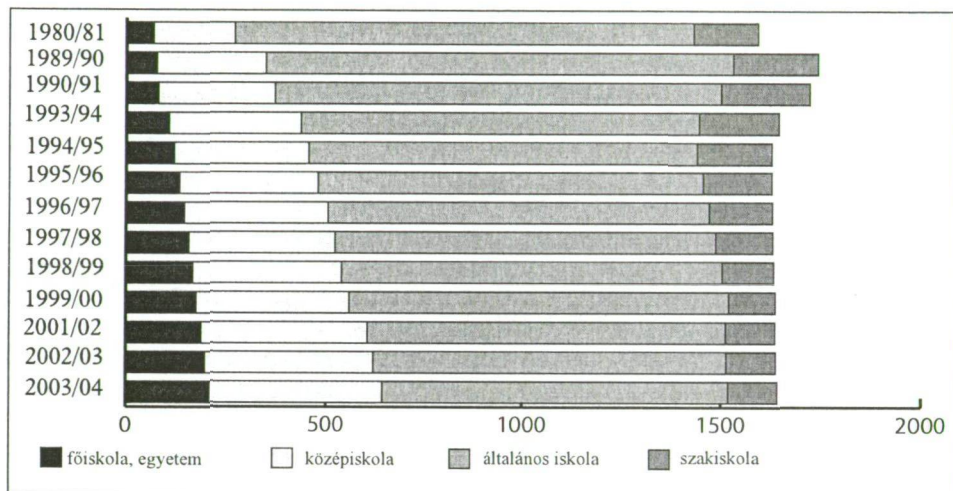
2000-ben a 15-29 éves korosztály eltérő létszámú évfázatokból tevődik ki. A 23-26 évesek a demográfia hullámhegy csúcsán helyezkednek el, őket követik a 20-22 évesek, akik a hullámhegy leszálló ágán találhatók, de még többen vannak, mint a legidősebbek (27-29 évesek), majd a 18-19 évesek után a 17 évesekkel kezdődően igen alacsony létszámú korcsoportok következnek.

A 15-29 éves fiatalok demográfiai görbáját összevetve a korosztály középiskolai továbbtanulásának trendjével, azt látjuk, hogy a gimnáziumban és szakközépiskolában továbbtanulók aránya növekszik, ugyanakkor a szakmunkásképzőbe beiratkozók aránya csökken. (Jelentés, 2000: 418. o.)

A kilencvenes évek alapvető tendenciája középfokon az érettségire adó intézmények felé való elmozdulás, amely már önmagában a fiatalok iskolában eltöltött idejének növekedéséhez vezet, s ez folytatódik

a felsőoktatásba felvettek számának az emelkedésével. A kilencvenes években tehát igen lényeges oktatáspolitikai változtatások történtek: a felsőfokú intézetek ösztönzése a hallgatói létszám emelésére, a középfokú oktatásban az érettségit adó típusok kiterjesztése, amely a szakmunkásképzésben résztvevők arányának csökkenéséhez vezetett. Ezt a trendet jól mutatja a 11. ábra.

11. ábra: A nappali tagozaton tanulók számának alakulása iskolai szintek szerint (ezer fő)

	1980/81	1989/90	1990/91	1993/94	1994/95	1995/96	1996/97	1997/98	1998/99	1999/0	2001/2	2002/3	2003/04
főiskola egyetem	64,057	72,381	76,601	103,713	116,37	129,541	142,113	152,889	163,1	171,516	184,074	193,155	204,91
köz. isk.	203,238	273,511	291,872	330,586	337,317	349,299	361,395	368,645	375,625	386,625	420,889	426,384	437,909
ált. isk.	1162,203	1183,573	1130,656	1009,416	985,291	974,806	965,998	963,997	964,248	960,601	905,932	893,261	874,296
szakisk.	162,709	213,697	222,204	198,859	185,751	172,599	158,407	143,911	128,203	117,038	123,954	123,341	123,206

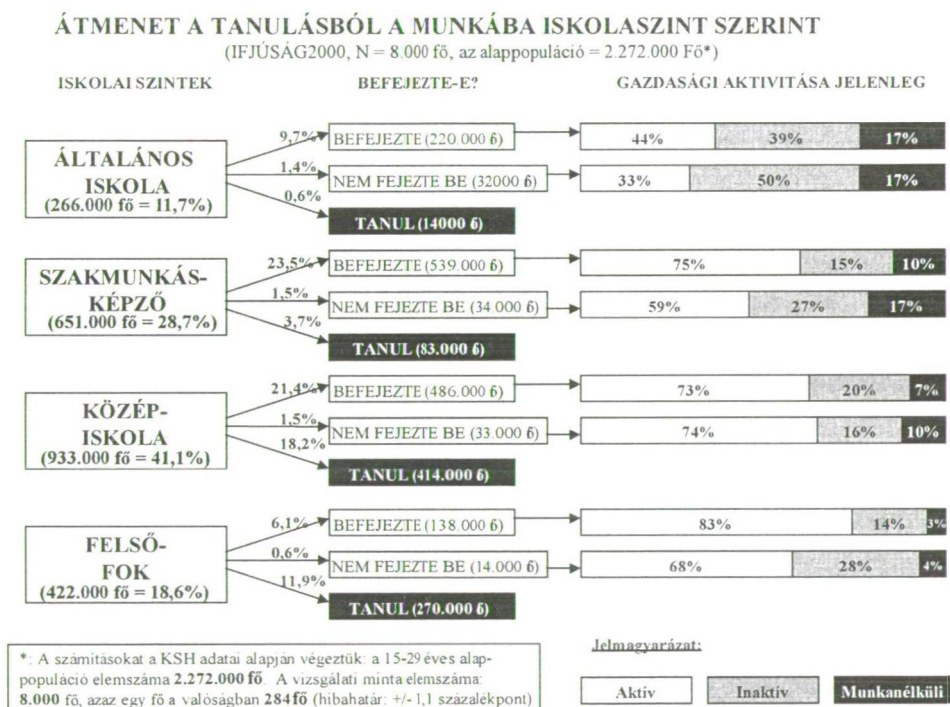
3. AZ ISKOLÁZOTTSÁGI SZINT EMELKEDÉSE. ÁTMENET AZ ISKOLÁBÓL A MUNKÁBA

A 2000-ben és 2004-ben végzett országos ifjúsági survey-ből két tendencia rajzolódik ki:⁴⁵ egyrészt a 15-29 éves magyar fiatalok iskolázottsági szintjének emelkedése, másrészt az oktatási rendszerből lemorzsolódó,

⁴⁵ Az Ifjúság 2000© és Ifjúság 2004© adatfelvételek egyenként 8000 fős, a 15-29 éves fiatalokra reprezentatív országos mintán készültek.

alacsony iskolai végzettséggel rendelkező fiatalok arányának változatlansága. A 2000-es vizsgálat szerint a 15-29 éves korosztály egytizede csak általános iskolát végzett, és ez az arány 2004-ben sem változott meg. Az expanzió tehát nem úgy megy végbe, hogy a társadalom „minden rétegét felfelé húzza”, hanem úgy, hogy vannak leszakadó rétegek, amelyek kirekesztődnek a pozitív folyamatokból.

12. ábra Átmenet a tanulásból a munkába

Az Ifjúság 2000 adatai azt is megmutatták, hogy az iskolai szint meghatározó szerepet játszik a fiatalok későbbi életpályájának alakulásában. A fiatalok iskolázottságának alacsony volta – éppen úgy, mint Nyugat-Európában – Magyarországon is valószínűsíti a munkanélküliségi foratókönyvet.

A legfeljebb általános iskolai végzettséggel rendelkezők alig több mint kétötödé aktív kereső, egyharmaduk inaktív, akiknek mintegy fele nem dolgozott még soha. A munkanélküliek aránya 16,7%, akiknek alig több mint egynegyede soha nem dolgozott.

A szakmunkásképzőt végzettek háromnegyede aktív kereső, 15%-uk inaktív, és egyötödük nem dolgozott soha. Munkanélküli 9,9%, akiknek egyötöde soha nem dolgozott.

A középiskolát végzettek közel háromnegyede aktív kereső. A munkanélküli ebben a csoportban 6,8%, akiknek fele soha nem dolgozott.

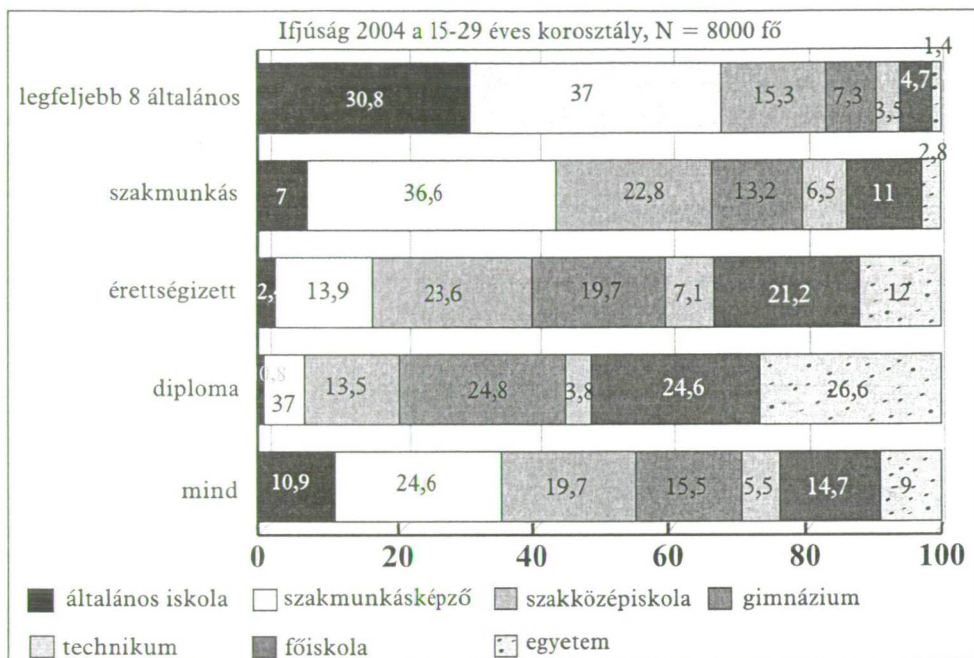
A főiskolát, egyetemet végzettek 83%-a aktív kereső, alig több mint egytizede inaktív, és 15%-uk nem dolgozott soha. A diplomások 3,2%-a munkanélküli, és a diplomás munkanélkülieknek több mint a fele nem dolgozott soha.

A magyar fiatalok iskoláztatási esélyeinek eltérései, az egyes iskolázottsági szintekhez kapcsolódó eltérő munkaerő-piaci esélyek mögött két forгатókönyvet fedezhetünk fel. Az egyik a munkanélküliségi forгатókönyv, ami azzal jár, hogy már nagyon korán kialakul a fiatalok azon csoportja, akik nagyon kis eséllyel integrálódhatnak a társadalomba, létrejön a társadalom alatti osztály reprodukciója.

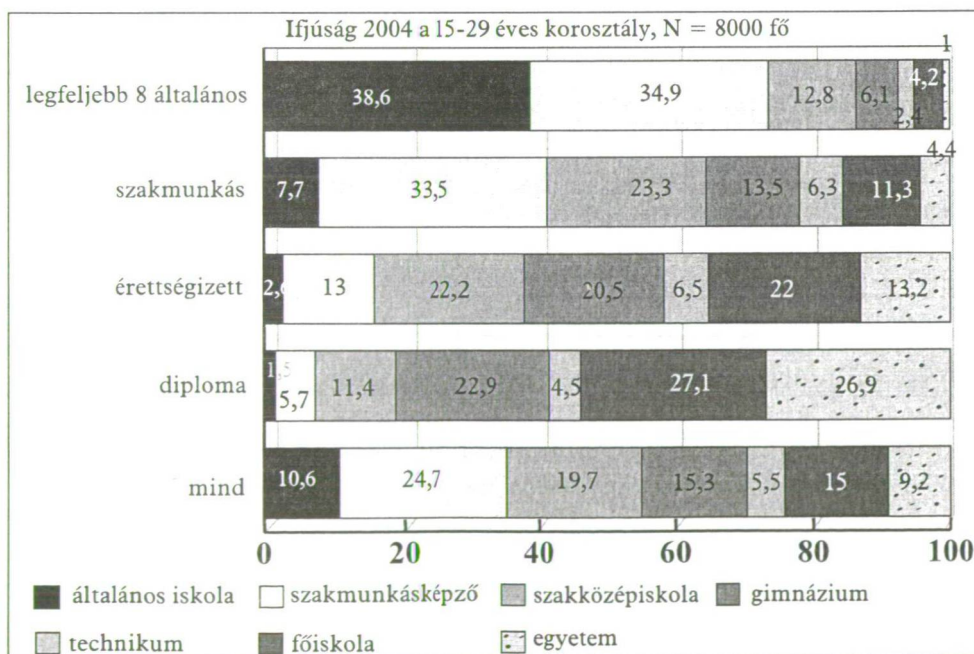
Az Ifjúság 2000 vizsgálatból az tűnik ki, hogy az általános iskola szintjén megrekedt a magyar 15-29 éves fiatalok közel 10%-a, és azok, akik pedig már az általános iskolából lemorzsolódtak, a magyar ifjúság alsó, reménytelenül leszakadt rétegét képezik. Ezen fiatalok körében a származási hátrányok a területi hátrányokkal halmozódnak, illetve regionálisan is egyre inkább koncentrálódnak. Azok, akik csak általános iskolát végeznek, illetve kimaradnak az általános iskolából, szakmunkásképzőből, és szakközépiskolából, valamint a gimnáziumukból, nagyobb eséllyel válnak munkanélkülivé. Az Ifjúság 2000 adatai szerint kb. 78 ezer fiatal esetében mondható el, hogy az átlagosnál jobban fenyegeti őket a munkanélküliség veszélye. A megkérdezettek közül ugyanis 32 ezren nem fejezték be az általános iskolát, 33 ezren pedig a középiskolát, 13 ezren pedig kihullottak a felsőoktatásból. A 32 ezer általános iskolát nem végzett fiatal közül ötezren munkanélküliek voltak, 16 ezren pedig inaktívak, és mindössze 11 ezren találtak maguknak munkát. Minden második fiatalnak – aki nem fejezte be az általános iskolát – édesapja sem fejezte be alapfokú tanulmányait. A 32 ezer fiatal regionális megoszlása egyértelműen kimutatta, hogy az észak-magyarországi régió van a legveszélyeztetettebb helyzetben: a fiatalok 23 %-a az Észak-Alföldről, 25 %-uk Észak-Magyarországról kerül ki – összehasonlításképpen: Budapesten 1,8 % ez az arány.

A 2004. évi ifjúsági vizsgálat adatai is megerősítették, hogy a társadalom alsóbb rétegeihez tartozók alacsony, kevésbé iskolázott szülők gyermekei (13. és 14. ábra).

13. ábra Az iskolázottsági szint és az anya legmagasabb iskolai végzettsége

14. ábra Az iskolázottsági szint és az apa legmagasabb iskolai végzettsége

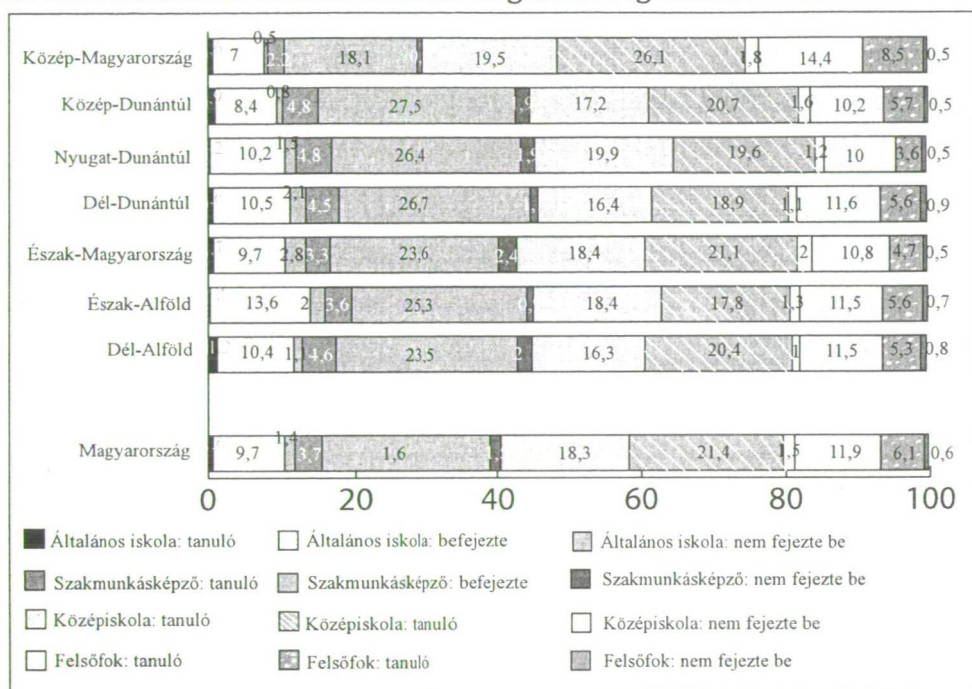
4. ISKOLÁZOTTSÁG ÉS A REGIONÁLIS KÜLÖNBSÉGEK

Az Ifjúság 2000 adataiból is kitűnt, hogy a kilencvenes években az ország kettészakadása folytatódott, és növekedett a prosperáló és a válság-övezetek közötti különbség. A foglalkoztatottsági ráta a nyugat-magyarországi és a közép-magyarországi régiókban az átlagosnál magasabb, a dél-alföldi, a dél-dunántúli és az észak-magyarországi, valamint az észak-alföldi régiókban az átlagosnál alacsonyabb, s különösen nagy a távolság az utóbbi két régió és az első régiók között. A munkanélküliségi ráta alapján hasonló trend rajzolódik ki: legnagyobb a munkanélküliség az észak-magyarországi és az észak-keleti régiókban, a legalacsonyabb a nyugati régiókban. Az egyes régiók közül Budapesten az országos átlagnak mintegy fele a szakmunkásképzőt végzettek, illetve azoknál alacsonyabb iskolai szinten található fiatalok aránya, az egyetemest végzettek aránya pedig mintegy kétszerese az országos átlagnak. Ez azt jelenti, hogy Budapest élesen elkülönül a többi régiótól, az új ifjúsági korszaknak, az iskolai ifjúsági korszaknak a kihívásai a budapesti fiatalokat előbb érték el a kilencvenes években, azaz körükben vált egyértelművé a fiatalok iskolában eltöltött idejének növekedése. Ezzel szemben a kevésbé fejlett régiókban, mint például Észak-Magyarországon a felsőoktatásban résztvevő fiatalok fejlett régiókhoz hasonló aránya az alacsony iskolai végzettségűek – a legfeljebb nyolc általánost és szakmunkásképzőt végzettek, illetve szakmunkásképzőbe járók – magas arányával párosul.

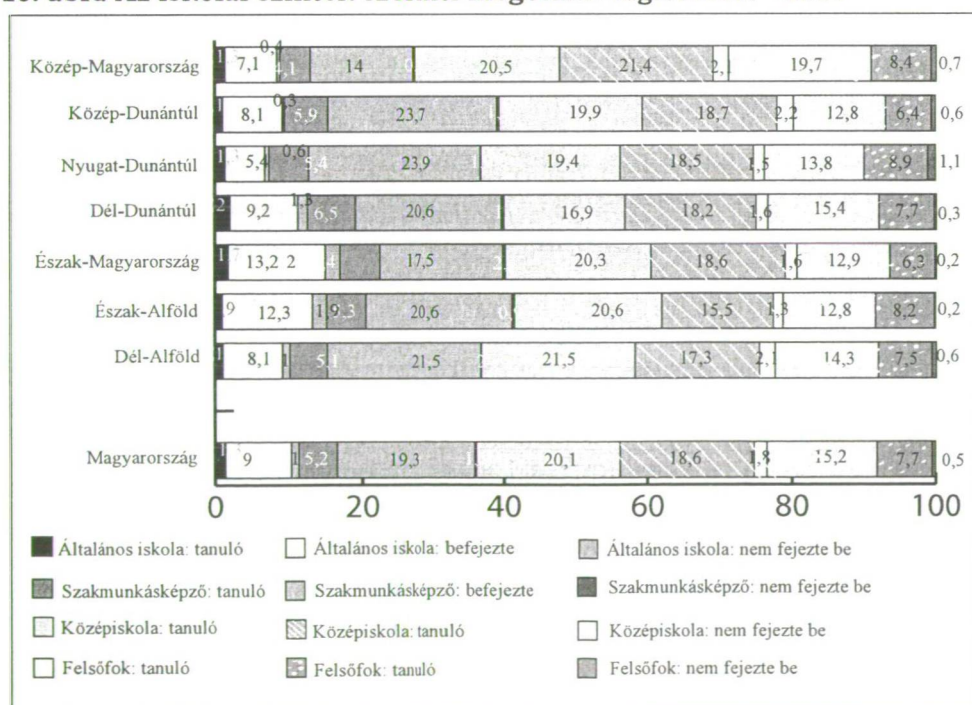
Szembevetendő az is, hogy a fiatalok iskolázottságában megmutatkozó regionális és településtípusok szerinti különbségek 2000-től 2004-ig tovább növekedtek. (15. és 16. ábra).

A munkaerőpiacon még inkább érvényesülnek az oktatási rendszerben megjelenő szelekciós folyamatok, az iskolázatlanok egyre inkább kizáródnak a munkaerőpiacról, ami veszélyes a társadalomra, mert növeli a tartósan munkanélküliek táborát, illetve mert a fekete és szürke gazdaság révén tudják csak létfenntartásukat biztosítani. Az iskolázottsági szint általános emelkedése ellenére tehát megmaradtak a területi és etnikai egyenlőtlenségek, amelyek tovább súlyosbodtak.

15. ábra Az iskolai szintek szerinti megoszlás régióinként – 2000

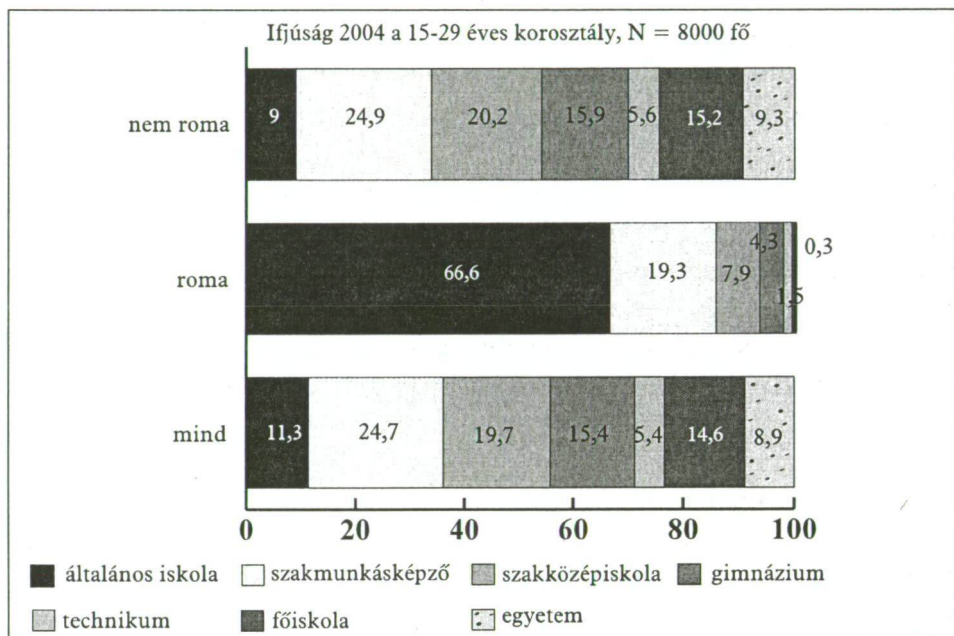
16. ábra Az iskolai szintek szerinti megoszlás régióinként – 2004

5. ETNIKAI EGYENLŐTLENSÉGEK – ROMA FIATALOK⁴⁶

Az oktatási expanzió a származási, területi és etnikai egyenlőtlenségek megmaradása mellett következik be. Az Ifjúság 2004 vizsgálat adatai alapján, igen markánsan kifejezésre jut a roma és nem roma fiatalok közötti különbség is (lásd 17. ábra).

17. ábra Roma és nem roma fiatalok iskolai szint szerint 2004-ben

A roma vizsgálatokból mind az iskolázottsági, mind a munkaerő-piaci pozíció szerint markánsan kirajzolódik az érintett fiatalok hátrányos helyzete: „A 15-19 éves korcsoportban 1993 végén a foglalkoztatottak aránya a nem romáknál 15,1% volt, a romáknál 15,6%, a munkanélküliek aránya a nem romáknál 7,2%, a romáknál 11,4%, az inaktívaké a nem romáknál 77,7%, a romáknál 73,0%. Ezek az arányok látszólag kö-

⁴⁶ A romákkal kapcsolatban három országos vizsgálat volt: 1971-ben, 1993-ban és 2003-ban. Az 1971. évi vizsgálatot Kemény István, az 1993. évi vizsgálatot Kemény István, Havas Gábor és Kertesi Gábor, a 2003. évi vizsgálatot Kemény István és Janky Béla vezette. A romák nemzetközi magyar, román, bolgár összehasonlító vizsgálatait Szelényi Iván és Ladányi János vezette. A roma fiatalok és az oktatási rendszer összefüggéseivel elsősorban Liskó Ilona, Havas Gábor és Kemény István foglalkozott.

zel állnak egymáshoz. A látszat azonban csal. A majdnem 78% inaktív nem roma személynek döntő többsége (a korcsoport 70,1%-a) tanuló volt. A ténylegesen inaktív személyek aránya 7,6%. A roma fiataloknak viszont csak 24,9%-a volt tanuló. A nem roma tanulók 5,2%-a főiskolára vagy egyetemre járt, 55,5%-a szakközépiskolába vagy gimnáziumba és csak 6,2%-uk általános iskolába. A 15-19 éves roma tanulók 45,4%-a általános iskolába járt, 10%-a szakiskolába, 30,8%-a szakmunkásképzőbe, 13,5%-a szakközépiskolába vagy gimnáziumba és 0,2%-uk folytatott felsőfokú tanulmányokat” (Kemény, 2000: 70. o.).

A Kemény István vezetésével végzett vizsgálatokból azt is látjuk, hogy a prosperáló és a válságrégiók “lefedhetők” a romák arányával: „A cigányok az egész ország területén szétszóródva élnek, de eloszlásuk nem egyenletes. ... [1971 óta] Igen nagy elvándorlás ment végbe a keleti régiókból, leginkább az északi régió irányába, szoros összefüggésben az erőltetett (és elhibázott) iparosítással. Abszolút számokban valamivel kisebb, de arányaiban hasonló mértékű az elvándorlás az alföldi régiókból, részben az északi, részben a dél-dunántúli régió és valamilyen mértékben a budapesti iparvidék irányába. Ez utóbbiban az elvándorlás és a bevándorlás kiegyenlítette egymást. Csaknem háromszorosára (ötezerről tizennégyezerre) nőtt a cigányok száma a két nyugati megyében.” (Kemény-Havas, 1996: 352-353.). A régiókra rávetítve az iskolázottsági szintet azt látjuk, hogy a prosperáló, magas foglalkoztatási és alacsony munkanélküliségi rátával rendelkező régiókban alacsonyabb a kevésbé iskolázott, a stagnáló, alacsony foglalkoztatási és magas munkanélküliségi rátával rendelkező régiókban viszont magas az alacsony iskolázottsággal rendelkezők, illetve az iskolából lemorzsolódók aránya. Különösen magas az általános iskolából, és szakmunkásképzőből lemorzsolódók aránya az észak-magyarországi régióban, ahol mint láttuk a kilencvenes évekre a romák a legnagyobb arányban koncentráálódtak. Az Ifjúság 2000 felmérés adatai tehát azt mutatják, hogy a jelenlegi középfokú oktatási rendszer a stagnáló és válságövezetekben erőteljesebben szelektál, mint a prosperáló térségekben, azaz az észak-magyarországi és észak-alföldi régiókban sokkal inkább elitközpontú, mint a prosperáló közép-magyarországi és közép-dunántúli régiókban. Lokális vizsgálataink azt mutatják, hogy azokon a településeken, ahol roma fiatalok nagyobb arányban élnek, sokkal erőteljesebb az iskolai szelekció, mint azokon a településeken, ahol a roma fiatalok aránya alacsony.

6. NÖVEKVŐ BIZONYTALANSÁG ÉS SEBEZHETŐSÉG

Az előzőekben foglalkoztunk a fiatalok sebezhetőségével az oktatásban, a munkavállalásban és a szabadidőben. A sebezhetőségen – német ifjúságkutatók nyomán azt értjük *„hogy súlyosan korlátozott lehetőség a biztos munkára, társadalmi gazdasági előmenetelre, illetve a személyes elégedettség vonatkozásában.”* (Andy Furlong – Barbara Stalder – Anthony Azzopardy, 2003: 14.o.)

Dubet szerint ma az egyén különféle lehetséges utakkal szembesül: az integrációs út során egy csoport tagja lesz; a stratégiai út során versenyre kel másokkal; a szubjektivista út pedig elérhetővé teszi az én eltávolítását a kultúrán keresztül. Ezek egyszerre nem adoptálhatók, és az egyének saját társadalmi tapasztalatai fényében kell őket kezelnie. Ez az egész társadalmi szerkezetet aláássa, de különösen a fiatalokat érinti. (Franciaországi Jelentés, 1999). *„Annak eredményeképpen, hogy a normatív keret széttöredezik, a társadalmi intézmények – mint a család, az egyház, az iskolák és a szakszervezetek – átalakulnak vagy gyengülnek, illetve eltűnnek a kollektív rítusok, amelyek régebben kijelölték a fiatalok útját a társadalomba, ma minden ember magára maradt, mindenki magának kaparja ki a gesztenyét.”* (Andy Furlong – Barbara Stalder – Anthony Azzopardy, 2003: 58.o.)

A fiatalok egyre bizonytalanabb világban élnek, és nagy a veszélye annak, hogy rosszul döntenek, rossz utat választanak, és a sokféle lecsúszási lehetőség közül valamelyik eléri őket. Bizonyos értelemben a mai fiatalok a legjobb helyzetben levő generáció, hiszen a háború, betegségek, éhezés vagy más elsődleges okok által okozott halál vagy szenvedés eshetősége nagyon alacsony. A veszélyeztetettség és a bizonytalanság forrása inkább egzisztenciális vagy pszichológiai.

A fiatalokat érintő kihívások és a növekvő kockázatok, a fokozódó verseny és a korai önállósodás jelentősen megnöveli a fiatalok veszélyeztetettségét (alkohol, dohányzás, drogfogyasztás, stb.).

Az Ifjúság 2000 vizsgálat adatai is azt mutatják, hogy *„a kockázat valószínűleg már nem csak a kevésbé képzettek körében jelenik meg, hanem a kulturálisan privilegizált csoportoknál is megtalálható, habár ők más cselekvési stratégiákat dolgoznak ki.”* (Giddens, 1992) Ezt jól mutatják azok – a drog kipróbálása és az életesemények alapján képezett – klasztercsoportok, amelyekben a drog kipróbálása az egytizedtől akár a csoport tagjainak felére is kiterjedt. Az egyik domináns csoportot ezek-

ben a klaszterekben a főiskolás és egyetemi hallgató nők képezték, akiknek biográfiájára a normál életrajztól való eltérés volt a jellemző: a korai kiszakadás a szülői házból, a késői élettársi kapcsolat, az egyetem melletti munkavállalás és huszonéves kor második felében egyre markánsabban kirajzolódó magányosság. Megállapíthatjuk, hogy a felsőoktatás expanziójával és a fiatalok továbbtanulási esélyeinek növekedésével egy időben növekszik a fiatalok, ezen belül a nők sebezhetősége. (Gábor, 2002)

7. A MAGYAR FIATALOKAT ÉRINTŐ KIHÍVÁSOK AZ ISKOLAI IFJÚSÁGI KORSZAKBAN – NÖVEKVŐ ESÉLYEK, NÖVEKVŐ SEBEZHETŐSÉG

Ebben a fejezetben azt hangsúlyoztuk, hogy a fiatalok új korszakba, az iskolai ifjúsági korszakba léptek. Az oktatási rendszer expanziójával egy időben növekszik az iskolai verseny, az ifjúsági életszakasz kitolódik, megváltozik a fiatalok szocializációs környezete és növekszik a fiatalok veszélyeztetettsége. Ezeket a folyamatokat a következőkben összegezhethetjük:

A továbbtanulásért folyó verseny egyszerre jelent egyre komolyabb anyagi és gazdasági beruházást a szülők számára, ugyanis minél tovább akarnak tanulni a fiatalok, annál inkább növekszik a gazdasági beruházás mértéke. Ugyanakkor a fiataloknak saját maguknak is egyre többet kell tenniük azért, hogy ebben a versenyben fennmaradjanak (növekszik a tanulók munkavállalása már a középiskolás korban is, és igen nagymértékben növekszik a felsőfokú intézményekbe járók körében). Beruházást jelent az iskolán kívüli tanulás is (még az elit középiskolák tanulói is a nyelvtudást, a számítógépes ismereteket, az egyetemi felvételre való felkészülést iskolán kívüli tanulással szerzik meg). A továbbtanulásért folyó verseny, és az élettervezésnek ez a megváltozása osztály-hovatartozástól függően eltérően alakul. Már az iskolai versenyben megfigyelhető bizonyos társadalmi csoportok gyerekeinek a leszakadása az alacsony státuszú, falusi stb. fiatalok esetében, potenciálisan már nagyon korán kialakul azon fiatalok csoportja, akik nagyon kis eséllyel integrálódhatnak a társadalomba, létrejön a társadalom alatti osztály reprodukciója.

1. *Az iskolai korszakba lépés, a közoktatás és a felsőoktatás expanziója a származási és területi (regionális) egyenlőtlenségek körülményei között ment vég-*

be. Az előrelépés az iskolai hierarchián mind a jelenleg tanulók, mind a már iskolai éveiket befejezők körében szoros összefüggést mutat mind az apa, mind az anya iskolázottságával, és markánsná váltak a területi, regionális különbségek. Az iskolai korszakban a fiatalok közel 10%-a megrekedt az általános iskola szintjén, közel 10% azoknak az aránya, akik az iskolából lemorzsolódtak, s ők a magyar fiatalok alsó és reménytelenül leszakadt rétegét képezik. Ezen fiatalok körében a származási hátrányok a területi hátrányokkal halmozódnak, illetve e fiatalok területileg is egyre inkább koncentrálnak. Azok, akik csupán általános iskolát végeznek, illetve kimaradnak az általános iskolából, a középiskolákból nagyobb eséllyel válnak munkanélkülivé. A piaci rendszer kialakulása, az osztály rendszer átalakulása, amely a szociális és oktatási intézmények "piacosításával" is jár, azaz az állami intézményrendszer romlása, ezen réteg újratermelődését még tovább erősíti.

2. *A fiatalok munkába állása időben kitolódik, ami két ok miatt történhet. Egyrészt a munkanélküliség következtében, másfelől pedig növekszik azoknak a fiataloknak a száma, akik főiskolai és egyetemi tanulmányaikat megszakítva állnak munkába, illetve a tanulás mellett vállalnak munkát. A kilencvenes években ugyan különösen az iskolázott fiatalok karrierlehetőségei növekedtek, de megszűnt a munkába állásnak a korábbi időszakra jellemző biztonságos útja. A szakmunkásképzőt vagy szakközépiskolát végzettek körében is felvetődik a munka elvesztésének lehetősége, melyet kétféleképpen próbálnak kompenzálni: továbbtanulással, különböző tanfolyamok elvégzésével, illetve a szürke vagy fekete gazdaságba való bekapcsolódással. Ezek a folyamatok azt eredményezték, hogy a munkába állás a próbálkozások számának növekedésével jár együtt, a megfelelő munkahely megtalálása különösen a vidéki városokban, falvakban igen nehéz, részint a munkahelyek szűk választéka következtében, részint pedig az alacsony bérek miatt, vagy pedig a munka jellege miatt kénytelenek sokszor gyakori változtatásokra. Mindez fokozott kockázattal, rizikóval is jár. Új tendencia, hogy a munkahelyi elvárások növekedése erőteljesen behatol a fiatalok magánszférájába, ez alatt azt értjük, hogy nő a családalapítás vagy a gyerekvállalás során a munkahely elvesztésének kockázata, különösen a nők esetében, és a jól fizető és nagy karriert kínáló magáncégeknel, multinacionális vállalatoknál. Az állandó munka megtalálását nehezíti, hogy növekedett a fiatal munkaerő kiszolgáltatottsága. Ez nemcsak a magánszférára*

igaz, de szinte permanensen érvényes az állami, költségvetési szférában is. A munkaerőpiacon különösen kiszolgáltatottak az alacsonyan iskolázott, hátrányos helyzetű fiatalok, fokozza a kiszolgáltatottságot és az ebből adódó veszélyeket, hogy ez igen gyakran kapcsolódik össze etnikai hovatartozással, etnikai diszkriminációval (roma fiatalok). Ráadásul a hátrányos helyzetű fiatalok integrációját nehezíti, hogy más alternatívát nem látva, alkalmi jelleggel vagy véglegesen a szürke illetve fekete gazdaságba kapcsolódnak be.

3. *A szocializációs feltételek megváltozása, a piaci rendszer kiépülése, az új oktatási rendszer kialakulása, az iskolai idő meghosszabbodása együttesen ahhoz vezet, hogy csökken a család, az iskola szerepe a fiatalok szocializációjában, és növekszik a média és a fogyasztói ipar befolyása.* Ez összefügg azzal, hogy az ifjúsági életszakaszban az iskolai idő meghosszabbodásával átalakul a fiatalok szabadidő-tevékenysége, amelyben egyre nagyobb szerepet játszik a piaci alapokon kiépülő szabadidőipar. A szabadidő-tevékenységeknek az olyan formáira fontos utalni, mint az önálló szórakozás, önálló utazás, a szexuális tapasztalat egyre korábban helyeződése, amit egyes szakirodalmak a gyermekkor elvesztésének is hívnak. (Vannak tevékenységek, amelyek 15, sőt 14-13 éves korra kerülnek.) Ezek a változások felértékeltek a kortárscsoportok szerepét, de a fiatalok körében a magas kultúrához inkább kapcsolódó alternatív kulturális minták háttérbe szorultak, ugyanakkor egyre inkább előtérbe kerültek a fogyasztói kultúra mintái. Az átalakulás során felvetődő problémák, amelyek igen gyakran felerősítették az etnikai előítéleteket, növelték a fiatalok körében az agresszív kulturális minták szerepét (pl. skinheadek).
4. Az átmenetek során a fiatalok, amikor a képzés után a munka világába lépnek, vagy amikor saját családot alapítanak, egyre kevésbé szabályos életutat követnek, egyre hosszabb időt töltenek egy meghosszabbodott ifjúsági életszakaszban, amikor nincsenek állandó alkalmazásban, de nincsenek teljesen munka nélkül sem. A családban vagy munkában való „megállapodás” előtti rövid udvarlást vagy képzést egy elhúzódó időszak váltotta fel, amelybe beletartozik az oktatás, a képzés, a félállások és az alkalmi munkák világa, valamint a különböző háztartások és kapcsolatok közötti mozgás. Ezek a lépcsőfokok mindig visszafordíthatóak, és a végső cél nem is nagyon egyértelmű. Bizonyos értelemben a fiatalok idősebbek, mint a korábbi években, más tekintetben pedig fiatalabbak. *Ellentmondás feszül a*

fiatalok növekvő kulturális függetlensége (és koraérettsége) és a között, hogy egyre jobban függnék bizonyos intézményektől, mint például az államtól vagy a családtól.

5. *A fiatalokat érintő kihívások és a növekvő kockázatok, a fokozódó verseny és a korai önállósodás jelentősen megnöveli a fiatalok veszélyeztetettségét (alkohol, dohányzás, drogfogyasztás stb.). Ez összefügg azzal, hogy a normál (hagyományos) ifjúsági biográfia a fiataloknak kis hányadára, azon belül is leginkább a középiskolai végzettségű falusi nőkre jellemző. A drog kipróbálása a különböző életesemények alapján képzett klasztercsoportokban eltérő, de az egyik domináns csoportot ezekben a klaszterekben a főiskolás és egyetemi hallgató nők képezték, akiknek biográfiájára a normál életrajttól való eltérés volt a jellemző.*

Azt láttuk, hogy az oktatási rendszer átalakulása nem ad megfelelő választ az iskolai ifjúsági korszak kihívásaira. Az oktatási rendszer elitközpontúsága nem megkönnyíti, hanem megnehezíti az iskolai ifjúsági korszakba való átlépést. A jelenlegi oktatási rendszer éppen a válságövezetekben és a stagnáló térségekben szelektál és diszkriminál erőteljesen, ezáltal nem csökkenti, hanem növeli a származási, területi egyenlőtlenségeket, növeli a generációs szakadékot nemzedékek között és a fiatal nemzedéken belül, és végképp válasz nélkül hagyja az iskolai ifjúsági korszakban a fiatalok veszélyeztetettségét, és közönyös a fiatalok sebezhetőségével szemben. Azt is hangsúlyoztuk, hogy ennek nem a piaci rendszer kiépülése, hanem éppen kiépülésének megkérdőjelezése az oka.

VII. A MÉDIA ÉS AZ INTERNET SZEREPE A FIATALOK ÉRTÉKORIENTÁCIÓJÁNAK, VALAMINT POLITIKAI CSELEKVÉSI MINTÁINAK ÁTALAKULÁSÁBAN

A korábbi fejezetekben azt is hangsúlyoztuk, hogy az iskolai ifjúsági korszakba lépésnek, az egyik fő mozgató ereje a középosztályosodás folyamatában, helyesebben a középosztályosodás megváltozásában ragadható meg. A fentiek magukkal hozták azt is, hogy a fiatalok szocializációjában rendkívüli mértékben megnő a média és az internet szerepe. Azt is hangsúlyoztuk, hogy ez a változás az ifjúsági kultúra megváltozásával is jár. A továbbiakban azt vizsgáljuk, hogy ezek a változások, hogyan hatnak a fiatalok politikai, közéleti cselekvésére.

1. IFJÚSÁGI KULTÚRA MEGVÁLTOZÁSA – A PIAC SZEREPÉNEK TÉRHÓDÍTÁSA – IFJÚSÁGI LÁZADÁS

A nyolcvanas évek végén az ifjúsági kultúra szerepének átrendeződését láthattuk. Az egyik tendencia az államszocializmusban az volt, hogy a fiatalok elit csoportjai a nyugati alternatív ifjúsági kultúra mintáit felhasználták a pártrenddel szembeni harcukban. Ennek paradoxonja, hogy az átalakulás során a pártrend által támogatott magas kultúra is összeomlott, illetve megmaradt a fiatalok elit csoportjainak elszigetelődése a fiatalok többségétől. A másik tendencia, hogy *a fiatalok többsége alávettségében is egyre inkább átvette a nyugati ifjúsági fogyasztói kultúra számos elemét, mindenekelőtt annak agresszív változatát*, ami egy emancipálódási folyamatot indított el, azaz, közeledést az elit és a fiatalok többsége között. A fogyasztói kultúra dominanciája például a gimnazista fiatalokat eltávolította a fiatalok elit csoportjaitól, és közelítette a szakmunkástanulókhoz. Az új, a hagyományos magas kultúrától eltávolodó, a kultúra piaci jellegét elfogadó ifjúsági csoportminták azok, amelyek épp a piac-központúság miatt, ezen feltételezhetően új elitet (azaz a mintaadókat)

egyben el is távolítják a nyugati ifjúsági mintáktól. Ez utóbbi tendencia felveti azt a problémát, amelyet már Zinnecker és Watts is megfogalmazott:

„Széles történelmi távlatból szemlélve valószínűtlen, hogy a progresszív politikai nézetek és az ifjúságcentrizmus között szükségszerű pszichológiai vagy életkori összefüggés áll fenn. Az ifjúságnak elkülönült társadalmi osztályként való percepciója, a felnőtt hatalom elutasítása a független társadalmi és szexuális életvezetés vágya más történelmi korszakokban más társadalmi mozgalmakhoz is kapcsolódhat. Elképzelhető, hogy a politikai tartalom, a kifejezés konzervatív, nacionalista vagy más egyéb társadalmi-politikai stílushoz kötődik, feltéve, hogy ilyen formák rendelkezésre állnak és képesek arra, hogy az ifjúsági lázadás hordozójául szolgáljanak.”⁴⁷

2. AZ IFJÚSÁGI KORSZAKVÁLTÁS ÉS A NYOLCVANAS ÉVEK KÖZÉPOSZTÁLYOSODÁSA

A magyar szakirodalomban a nemzedéki kérdés a nyolcvanas évek közepén elevenedett fel, akkoriban az egyik legprogresszívebb folyóiratban az Ifjúsági Szemlében. Szilágyi Ákos Reform és romantika című vitaindító cikkében⁴⁸ 1986-ban Goethe Faustjának idézetével indít: „Ki harmincnál több évet élt meg, az voltaképpen már halott. Mindent le kellene bunkózni jókor”. Szilágyi Ákos ebben a tanulmányában kifejti: „az ifjúság szükségképpen jelent meg valami más helyett, viszont egészen mást helyettesített Nyugat-Európában mint Kelet-Európában. Nyugat-Európában kissé leegyszerűsítve a dolgot – írja – a hiányzó „forradalmi osztályt” vagy „forradalmi pártot” avagy az egyszerűen a hiányzó – mert a fennállóba már „pokoli módon” bekebelezett ellenzékét próbálta önmagában helyettesíteni”. (16. o.) Az ellenfél a „jóléti állam, a „szabályozott kapitalizmus”, az „egydimenziós társadalom”, a „fogyasztói kapitalizmus”, és semmilyen árat nem tartott túl nagynak a fenti pokollal szemben az ő mennyországáért, „s e logikát egészen

⁴⁷ Watts, Meredith-Zinnecker, Jürgen: (1992) Ifjúsági kultúra és politika a német fiatalok körében: Az ifjúságcentrizmus hatásai. In: Civilizációs korszakváltás és az ifjúság. A kelet- és nyugat-európai ifjúság kulturális mintái. Szerkesztette: Gábor Kálmán, Szeged, 77. o.

⁴⁸ Szilágyi Ákos (1986) Reform és romantika. Ifjúsági Szemle, 6. szám, 15-24. o.

természetesen hosszabbította meg 1968 után a nyugat-európai „ifjúsági terrorizmus”. (17. o.) „De amivel legkevésbé számolt ez a 68-as új baloldal a piac volt. A tőkének az a „rejtélyes” képessége, hogy minden eszmét, politikai ideológiát áruként tud közömbösíteni, hogy az ifjúsági kultúrából pillanatok alatt üzletet csinál, amíg csak létezik.” (18. o.) Ezzel szemben az ifjúság, mint új ideológia Kelet-Európában a társadalom tagoltságának nyílt politizálását” helyettesíti. Szilágyi kimondja, hogy a „generációs ellentét, ez a politikailag „ártatlan” társadalmi osztottság szinte jól jött a lényegi társadalmi osztottságok elfedésére, intézményesítésének újabb elnapoltságára.” (18. o.) Szerinte a radikális reform Kelet-Európában azt jelenti, „hogy fel kell éleszteni az európai civilizáció egy sor vívmányát, alapintézményét a piactól kezdve a liberális szabadságintézményekig”, az itt és most lehetséges formában és kombinációban”. (22.o.)

A vita folytatásaként Lengyel László⁴⁹ azt hangsúlyozza, hogy „ellentétben a politikailag igazán jól nevelt nemzedékkel. a 68-asok igazi nevelője a magánélet.” (19. o.) Lengyel László a vitában azt hangsúlyozza, hogy a beatmozgalom képviselői igazi profik lettek, illetve azt, hogy a 70-es években kiépülő fogyasztói rendszer fő fogyasztóivá a 68-as nemzedék tagjai váltak. (20. o.) „A 60-as évek fiataljai nem voltak reformerek. Nem „viszonyultak a gazdasági reformhoz, nem jelentett számukra vonatkozási pontot. Ma a 68-asoknál keveredik a reformvágy, a piaci vállalkozás, a gazdasági önállóság és az alternatív életvitel, a posztmaterális értékek megteremtésének a vágya. Ellentétben a nyugat-európai új baloldal útjával, amely némi kanyargás után a zöld és alternatív mozgalmakra lyukadt ki, és semmiféle kapcsolatot nem tart a 70-es évek végén, a 80-as években burjánzó új liberális, fiatal vállalkozói mozgalmakkal, a magyar helyzet egészen más. A magyar vágyak és mozgalmak összemosódnak. A 68-asok professzionista új vállalkozók és környezetvédők.” (20. o.)

Az ifjúság nemzedéki szerveződése mögött Nyugat- és Kelet-Európában is az oktatási expanzió, azaz a középosztályosodás új szakaszának kibontakozása állt. Addig azonban míg Nyugat-Európában a középosztályosodás a felsőoktatás expanziójában nyilvánult meg, addig Magyarországon a középosztályosodás mögött a középiskolai rendszer átalakulása állt. A középiskolák átrendeződésének a lényege, hogy a korábban elit technikumok szakközépiskolává alakításával egy olyan iskolatípus

⁴⁹ Lengyel László (1987) Ifjúság és reform. Ifjúsági Szemle, 1. szám, 17-22 o.

jöjjön létre, amely egyszerre ad szakmunkás bizonyítványt és érettségit. Az 1969-81 között középiskolát végzettek életútjának a vizsgálata során,⁵⁰ többek között néztük a fiatalok családi háttérét, a családhoz és a középiskolához való viszonyát, társas kapcsolataikat, céljukat, aspirációjukat, valamint anyagi, kulturális, hatalmi pozíciójuknak alakulását, illetve esélyeit.

Két tipikus életút rajzolódott ki, az egyik a szakközépiskolásoké, a másik pedig a gimnazistáké. A gimnazisták osztálykapcsolataiban szűk elit csoportok jöttek létre, igen magas szociális és kulturális háttérrel, és ezen fiatalok voltak azok, akik egyetemet végeztek, majd kutatóintézetbe kerültek, és közülük csaknem mindenki negatívan ítélte meg saját életútját, mert kevés volt a jövedelmük, tehát alapvetően elégedetlenek voltak.

Ezzel szemben voltak a szakközépiskolások, akik inkább szakmunkás háttérből jöttek, és az iskolai osztályokon belüli csoportszerveződés homogenizáló szerepet töltött be. A szakközépiskolát végzetteknek kétféle karrierútja volt. Az egyik életkarrier, hogy KISZ-titkárok lettek valamiféle üzemben, és ennek következtében kaptak lakást. A másik karrier viszont az volt, hogy vállalkozóvá váltak. Ez az utóbbi a középiskolát végzetteknek 6-7 %-a volt, és a nyolcvanas évek elején havonta 60-70 ezer forintot kerestek. Ők azok, akik a hetvenes évek elején kezdtek munkába állni és családot alapítani. Azt vettük észre, hogy a fiatalok egyik mintaadó csoportja a privátszférába, a magánszféra felé forduló politikailag konform réteg, mely csoport életében igen fontos a vállalkozás, a magángazdaság, azaz meghatározóak a burzsoá fejlődés irányába mutató életminták. A korabeli ellenzéki irodalomban kibontakozott vitának a lényege, a lengyel és magyar út megvitatása volt. A lengyel útnál az átalakulás során meghatározó szerepe a citoyennek, az értelmiségnek volt, a magyar út esetében pedig a burzsoá aspektusnak (a második gazdaságban dolgozó parasztoknak, munkásoknak), azaz a fű alatti polgárosodásnak.⁵¹

⁵⁰ Lásd: Gábor Kálmán (1987) A középiskolát végzett fiatalok „középrétegesedése”. Ifjúsági Szemle, 1. szám, 53-61. o., valamint Gábor Kálmán (1993) A középiskolát végzettek középosztályosodása. In.: Civilizációs korszakváltás és ifjúság. A kelet- és nyugat-európai ifjúság kulturális mintái. Szerkesztette: Gábor Kálmán. Szeged, 99-116. o.

⁵¹ Lásd ehhez: A polgárosodás és a polgári társadalom: a magyar és a lengyel ellenzéki elméletek különbségei. In.: Szelényi Iván (1992) Harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon. Budapest, Akadémiai Kiadó 77. o.

A társadalmi változásoknak ugyan a politikai konfrontációt leginkább felvállaló fiatal értelmiségiek voltak a hordozói, de volt egy másik csoport is, azoknak a fiataloknak a csoportja, akik felvállalták a gazdasági változásokat is. Ezek a fiatalok a változásokat képviselték, politikailag konformak voltak ugyan, de értékrendszerük középpontjában a magánszféra elsődlegessége, életkarrierjükben pedig a piac-konform életkarrier valósult meg. A nyolcvanas évek végén az egyetemi hallgató vizsgálatokból az derült ki, hogy ez a bizonyos kisburzsoá, kispolgári mintákat követő fiatalok csoportja egyre nagyobb arányban képviselteti magát az elit gimnáziumokban, a főiskolákon és egyetemeken, illetve az egyetemek szakkollégiumaiban.⁵²

Az integráció azonban nem, vagy csak részben történt meg. Ez az a csoport, mely a Fidesz mozgósítható hadoszlopává válik később a kilencvenes években. Ehhez a csoporthoz kitűnő ideológiát gyártottak, a nemzedékváltás folyamatára építve. Ezt a folyamatot érdemes lenne végiggondolni, és nem pedig – Gázsóék nyomán – „a fiatalok a rendszerváltás vesztesei” című dogmaként aposztrofálni.⁵³

Ez a változás jól illeszkedett abba a fordulatba, amely a nyolcvanas évek európai fiataljainak értékorientációjában bekövetkezett. Az értékek, értékorientációk váltásának kulcsmozzanatait ragadja meg Ralf Dahrendorf a „Fiatalokhoz” címzett jegyzetekben.⁵⁴ Ralf Dahrendorf arról medítál, hogy a különböző időszakokban, a 40-es, 50-es, 60-as években, a 70-es években és 80-as években mit is mondana a fiataloknak:

„Az 1940-es években – mondja Ralf Dahrendorf – a válasz nyilvánvaló lett volna, harcolj a szabadságért és foggal-körömmel védelmezd mindazt, amit elnyertél. A nagyvilág és az egyéni életek szétválaszthatatlanul összefogóztak...” „Az 1950-es években nem lett volna nehéz azt mondani: dolgozz keményen és meglesz a jutalmad! Ott volt a futás a karrier után, és az első örömei annak, hogy van hűtőszekrény, kocs, otthon. A 1960-as években máshová került volna a fókuszpont: az

⁵² Gábor Kálmán – Balog Iván (1993) *Értékek, orientációk, ideológiák az egyetemi hallgatók körében*. In.: *Civilizációs korszakváltás és ifjúság. A kelet- és nyugat-európai ifjúság kulturális mintái*. Szerkesztette: Gábor Kálmán. Szeged 119-135. o.

⁵³ Gázsó Ferenc – Laki László (2004) *Fiatalok az új kapitalizmusban*. Budapest, Napvilág Kiadó

⁵⁴ *Dahrendorf, Ralf (1994) Fiatalokhoz címzett jegyzetek*. In: Dahrendorf, Ralf (1994) *A modern társadalmi konfliktus*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó 281-291. o.

anyagi jólét finom dolog, de egyéb ügyek miatt kell aggódni: vietnámi háború, társadalmi reform, demokratikus részvétel... Tulajdonképpen a 1970-es években jött el az (élvezetes) borongás- és ítéletnapbeszéd kora – a közelgő környezeti összeomlásról vagy a nukleáris katasztrófáról vagy a gazdasági növekedés végső hatáiról.” (282. o.)

A magyar fiatalok körében ez a fordulat kevésbé, illetve csak a magyar fiatalok elitcsoportjainál következett be. Nevezetesen az, hogy az egyetemisták értékrendjében a posztmateriális értékrendhez új cselekvési minták tartoznak: alternatív mozgalmak, környezetvédelem. Ekkor válik először érzékelhetővé, a magas kulturális háttérrel rendelkező fiatalok elmozdulása a posztmateriális értékrend felé, amely a közösségi, nemzedéki szerveződés irányába mutat. Józsa Péter⁵⁵ a hetvenes évek elején végzett vizsgálatában arra mutat rá, hogy a munkásfiatalkok materiális, tradicionális, konzervatív felfogásúak, a szülőkkel való konfliktusuk erőteljes fiatalkorukban, de a családalapítás után átveszik a szülői mintákat. Az értelmiségiek, egyetemi hallgatók inkább posztmateriális értékeket követnek, individualizáltak, kevésbé konfliktusos ugyan viszonyuk a szüleikkel fiatal korukban, de a felnőtt életük során inkább fordulnak szembe a szülők értékrendjével. Ebből a vizsgálatból az is kiderült, hogy a nyugati, hatvanas évek diákmozgalmaitól várt váltás a magyar fiatalok körében nem következett be. Létrejött viszont a munkásfiatalkok és az értelmiségi fiatalok közötti szakadék. A nyolcvanas évekre a magyar fiatalok többségénél a második gazdaság kialakulása következtében az anyagi, kispolgári értékek válnak meghatározóvá, amely értékorientáció viszont a nyolcvanas évek második felében elmozdul a hatalom-nonkomfort, ellenzéki, alternatív kultúra irányába. A szocializmusban tehát egy késleltetett folyamatnak lehetünk tanúi a fiatalok értékorientációjának, cselekvési mintáinak alakulásában.

Az elit interjúk alapján a kilencvenes évek elején azt láttuk, hogy a család kultúráközvetítő szerepében a hetvenes évektől a zinneckeri értelemben vett kispolgári kultúra (Zinnecker, 2006), mentalitása, és az ehhez kapcsolódó értékek játszották a legfontosabb szerepet (Mátay, 1995). Jürgen Zinneckernek az ifjúsági habitus osztály specifikus reprodukciójára alkalmazott elméletében, a közepes tőke volumenű kispolgárságra vonatkozó koncepcióját találónak tartjuk a magyar fiatalok bizonyos

⁵⁵ Józsa Péter (1979) *Ideológiai áramlatok városi ifjúságunkban I-II.* Világosság, 2. szám, 100-109. o.; 3. szám, 173-181. o.

csoportjainak (a budapesti elit fiatalokkal készített interjúk többségének) (Mátay, 1995) helyzetértelmezésekor (Zinnecker, 2006).

Ugyanakkor a hatalom intézményes, legitim kulturális mintáiban is megfigyelhető egy hasonló tendencia. Mégis – paradox módon – a kispolgári jellegű kulturális minta térhódítása egyben azt jelenti, hogy *a kispolgári értékek erodálják a hatalom által közvetített mintákat. A kispolgári és polgári értékek individualitása az erő, amely szétrobbantja a hatalom és magas kultúra által közvetített kollektív mintákat.* Ennek talaján kezd kialakulni a fiatalok körében egy olyan „proteszt” attitűd a középiskolában, vagy késleltetett formában az egyetemen, amely paradox módon a magas kultúra talaján kibontakozó ellenkultúrával és alternatív törekvésekkel találkozik. A fiatalok önállósodásának, és önálló ifjúsági kultúra létrehozásának éppen az a sajátossága a nyolcvanas évek végén, hogy *a fiatalok a kispolgári kultúra talaján fogadják be a másságot, az alternatív gondolkodást.* A „proteszt” nem elsősorban politikai volt, hanem abból az elvárásból táplálkozott, hogy a főiskola és az egyetem olyan konvertálható tudást adjon át, melylyel érvényesülni lehet. Mindenekelőtt *a professzionalizálódás igénye merült fel.* Ezt az igényt nem tudták kielégíteni az iskolai intézmények. Ez az elvárás tipikusan kispolgári, racionális elvárás volt. *A kispolgári létből viszont egy egzisztenciális korlát is származott.* A professzionalizálódás adta lehetőségeket nagyon gyorsan kell kamatoztatni a fiatalnak a felnőtt életben. *A kispolgári család tehát egyrészt ösztönzőleg hatott, másrészt korlátokat állított.* Ez volt az pont, mely alapján mind az akkori hatalom, mind a magas kultúra képviselői úgy gondolták, hogy végső soron a kispolgáriság talaján létrejött fiatalok elit csoportjai könnyen integrálhatók és befolyásolhatók.

Az integráció azonban nem, vagy csak részben történt meg. Az is igaz viszont, hogy ezek a fiatal csoportok kevésbé, vagy csak részint tudtak átfogóbb ifjúsági ideológiával és karriertörekvésekkel megjelenni. Ennek a törésvonalnak a mentén kezd elszigetelődni az elitkultúra, és ezzel együtt az alternatív kultúra. A kilencvenes évekre azok a csoportok, akik végig csinálták a „proteszt” cselekvés útjait önálló arculattal jelennek meg a társadalmi térben.

3. FORDULAT AZ ÚJ FIATAL KÖZÉPOSZTÁLY POLITIKAI ORIENTÁCIÓJÁBAN⁵⁶

Az ezredfordulóra jelentős fordulat következett be a fiatalok középosztályosodásában. Erről szól Tamás Gáspár Miklós cikke, mely egészen pontosan 2002. május 3-án jelent meg az *Élet és Irodalomban*, mely a *A középosztály lázadása* címet viseli. „Az új, fiatal, modern, mozgékony és „nyitott” polgári középosztály megszületett: mindenki megsemmisülhet a Testnevelési Főiskolán, a Millenáris Parkban, a Kossuth téren rendezett tömeggyűléseken. (...) Az Orbán-kormány az ő érdekeit képviselte. A lakáshitellel, az adókedvezményekkel, a diákhitellel, a tandíjmentességgel, a különféle, mind-mind a középosztály érdekeit szolgáló támogatásokkal. (...) Magyarország állampolgárai rengeteget utaznak külföldre, a nyugati technika, áruválaszték, szórakoztató tömegkultúra és divat buzgó fogyasztói, százezer számra vesznek részt különféle nemzetközi kooperációkban, a nyugati felsőoktatásban, továbbképzésben és ezek honosított változataiban, a nyugati gazdasági, politikai, ideológiai, kulturális és tömegkommunikációs hatás masszív, a polgári középosztály életformája (különösen, de nem kizárólag a fiatalabbaké) osztrák, délnémet, észak-olasz rokonáéhoz hasonlít.”

„Az öntudatos (értsd: osztálytudatos) polgári középosztály minden kétséget kizáróan megszületett, és születését mind a jobb-, mind a (polgári) baloldalon hozsánna fogadta. A (polgári) baloldal csak afelől panaszkodik, hogy a (polgári) jobboldal úgymond kisajátította a polgári jelkép-kincset és jelszótárat, ami igaz, csak szemrehányásnak abszurd: elvégre a (polgári) baloldal sürgette évekig a konzervatív jobboldalt, hogy hagyjon föl a feudális-dzsentróid retorikával, legyen az új kapitalizmus híve. Ez megtörtént. Ez – többek között – Orbán Viktor műve, aki (szűk technikai értelemben) rossz miniszterelnök volt, de valószínűleg mégis historiai alak. Megteremtette a modern magyarországi jobboldalt, persze ez a modern jobboldal nem olyan (külföldön sem olyan), ahogy ezt nálunk humanista széplelkek tárgyi ismeret nélkül elképzelték maguknak.”

„Szemben minden ellenkező híreszteléssel, a polgárság mindig ilyen volt. A polgári baloldal elképedt rajta, hogy az orbánista jobboldal ra-

⁵⁶ Téziseink a következő empirikus vizsgálatokon alapulnak. Elsőséves közgazdász és jogászhallgatók 1997/1998 (N=1315). Elsőséves hallgatók szociológiai vizsgálata 2001/2002 (N=4562). Diákjogok a felsőoktatásban (N=1462). Kollégisták a felsőoktatásban (N=1426). Szigetkutatások 2000-2006 (N=1000 évenként). Ifjúság 2004 (N=8000).

jongói milyen jó arcúak, jól öltözöttek, fiatalok és menő fejek. Pedig nincs ebben semmi új: az 1920-as évek zsidóverő egyesületei az egyetemen alakultak és működtek, nem az üzemekben; 1945 után a DISZ és az ávó „fegyveres hittérítői” (Robespierre) jórészt a polgári középosztályból kerültek ki. Kár meglepődni.” (Tamás Gáspár Miklós, 2003)

A Sziget Fesztiválon az új fiatal középosztály tagjai különösen markánsan mutatkoznak meg (fogyasztás, külföldre járás, nyelvtudás, öltözködés, jövő elképzelések). Akár a Szigetre járó fiatalokról is írhatta volna Tamás Gáspár Miklós a következőket: „Ugyanakkor a Millenáris Park polgári ifjúsága még valamit kapott Orbán Viktortól, amit a hagyományos jobboldaltól nem kaphatott meg. Ezek a pólós-farmeros, mobiltelefonos, e-mailező, angolul gügyögő, sportos, egészséges, laza szexuális erkölcsű, a puha drogoktól nem éppen idegen, farzsebükben jogsit és útlevelet hordó gyerekek a zord nackó bácsik szemében gyanúsak voltak: nem a vártúrák, a Tájak-Korok-Múzeumok, a Szép Magyar Beszéd és a Röpjűlj, Páva! ivadékai. Orbán Viktor – aki maga is hozzájuk tartozik – felfedezte bennük a represszív potenciált: a kirekesztő, büntető, antiegalitárius, főlhalmozó, hedonista, életterv-mániákus, pénzimádó, sikerimádó, hatalomimádó jobboldal mindenütt hatvannyolcas jelmezt visel irodán kívül; a polgári baloldal legfőlőbb hozzáteszi ehhez, hogy néha gondoljunk a pingvinekre is, meg hogy mindenkit érhet baleset.”

4. A FELSŐOKTATÁS EXPANZIÓJA ÉS AZ ÚJ FIATAL KÖZÉPOSZTÁLY

Az új fiatal középosztály kialakulásában meghatározó szerepet játszott a felsőoktatás expanziója. A hallgatói létszámemelkedés a 90-es évektől a következőképpen alakult: az első szakasza a felsőoktatási expanziónak 1990/91-1995/96 között ment végbe, amikor a hallgatói létszám megduplázódott, 2003/2004-re pedig megnégyszereződött. 2006-tól kezdve csökkenés figyelhető meg, amely a 2007/2008-as tanévben különösen erőteljesebbé vált. A hallgatói létszám emelkedésével összefüggésben a tagozat szerinti átrendeződés is bekövetkezett. 2004-ig a levelező tagozatosok létszáma dinamikusan emelkedett, 2007-ben viszont az új belépők körében arányuk és számuk drasztikusan csökkent. Egy másik folyamat is megfigyelhető: a 90-es évek elejéhez képest az egyetemi szintű képzésben résztvevők aránya fokozatosan csökkent. A kétszintű

képzés bevezetésével a korábbi képzési szintek módosultak, további változások történtek.

A hallgatói létszám emelkedése a szociális és tanulmányi ösztöndíjban, a kollégiumi ellátásban részesülők arányának relatív csökkenése mellett ment végbe, összefüggésben azzal is, hogy a hallgatói létszám emelkedését nagymértékben meghatározta az, hogy a költségtérítéssel hallgatói létszám dinamikusan emelkedett. A hallgatói létszám emelkedésében állandósult tendencia, hogy a nők aránya összességében magasabb, mint a férfiaké (amellett, hogy a nemek aránya képzési területenként igen eltérő). A hallgatói létszám emelkedése – kutatási adatok szerint – ráadásul a középiskolai szelekció mentén történt. A felvétel során előnyt jelent a gimnázium a szakközépiskolával szemben, és a nyelvvizsgának is kitüntetett jelentősége van, amely az iskolázottabb családi háttérrel rendelkezők előnyét mutatja. Napjainkra az egyetemisták váltak a magyar fiatalok egyik legnagyobb és legmarkánsabb csoportjává. Az oktatás/felsőoktatás expanziója hatására a felsőoktatás szerkezete megváltozott, melynek következtében az egyetemi hallgatóknak két markáns csoportjáról beszélhetünk: a nappali és levelező tagozatos hallgatókról, akiket egy másik dimenzióban az állami finanszírozású és a saját finanszírozású/önköltséges/ hallgatóként definiálhatunk. Ez az új középosztályosodás az oktatási rendszerben felsőfokú szinten, mintegy megismétlődése a hetvenes években a középfokú iskolarendszerhez kapcsolódóan lezajló felemás középosztályosodásnak. Vizsgálataink azt mutatják, hogy a diákhitel, a tandíjmentesség a hallgatók egy csoportjának, az állami finanszírozású nappali tagozatos hallgatóknak jár. Ez az elosztási szisztéma egyaránt támogatja a szocializmus hajdani állami középosztályának, illetve az adót kevésbé fizető, minimálbéren bejelentett vállalkozóknak a leszármazottjait, és akadályozza az új polgári középosztályt kitermelő korszerű felsőoktatás kialakítását.

5. AZ ÚJ FIATAL KÖZÉPOSZTÁLY – FOGYASZTÁSI ÉS KOMMUNIKÁCIÓS STÁTUSZ

Az új fiatal középosztály kialakulásának meghatározó jelensége, hogy a fiataloknak egyre korábban létrejön a fogyasztói státusza, azaz egyre növekszik a fogyasztói és szórakoztatói eszközökkel való ellátottsága, és a fiatalok egyre korábban válnak a piac szereplőivé. Az Ifjúság 2000 vizsgálat

adatai is azt mutatják, hogy a fogyasztói javakkal való ellátottság növekszik az iskolai szint növekedésével, illetve a jelenleg tanuló fiatalok egyre szélesebb rétegei rendelkeznek mobiltelefonnal, számítógéppel, internet-hozzáféréssel. Az internet használat rendkívül dinamikusan növekszik, de igen nagy a különbség az átlag magyar és a szigetlátogató fiatalok között. Az internet egyre inkább kiterjed a fiatalok tevékenységének minden területére (az újság olvasástól, a beszélgetésekig, a zenehallgatástól a vásárlásig, a közösségi kapcsolatoktól saját személyiségük felépítéséig).

Sok éves tapasztalatunk azt mutatja,⁵⁷ hogy a Szigetre látogató fiatalok túlnyomó többsége számára a mobiltelefon és egyes szórakoztató elektronikai eszközök birtoklása már nem pénzkérdés és az internet-használat is általánossá vált, amellet, hogy a hozzáférés lehetőségeiben lehetnek különbségek.

A mobiltelefonok által elérhető szolgáltatások körét tekintve már aligha vannak jelentős különbségek az egyes (túlnyomórészt európai) országok között, mint ahogy abban is csak minimális a különbség a magyar fiatalok és a külföldiek között, hogy mennyire „okos” telefonjuk van, azaz a telefonjuk az alapszolgáltatásokon kívül (telefonálás, sms-küldés) milyen más funkciókat képes ellátni. A legnépszerűbb telefonáláson túlmenő egyéb szolgáltatások közé tartozik a fénykép illetve videófelvétel készítése, amelyet mindössze a magyar fiatalok bő egyötöde, a külföldieknek pedig az egyharmada nem szokott mobiltelefonjával végezni, s ebben már benne vannak azok a fiatalok is, akiknek nincs is erre lehetőségük, miután a telefonjuk nem alkalmas erre a feladatra. A rádió- és zenehallgatás ugyancsak általánosnak tekinthető, legalábbis abban az értelemben, hogy minden második fiatal (legyen magyar vagy külföldi) él vele és közülük igen sokan napi rendszerességgel. Tulajdonképpen ez az a szolgáltatás, amelyet mind a magyar, mind pedig a külföldi fiatalok leggyakrabban igénybe vesznek a hagyományos telefonos funkciókon és a fényképezésen kívül.

A mobiltelefonon keresztül történő internet-böngészés kevésbé elterjedt, bár mindkét csoport körében nagyjából egyötödnyi azoknak az aránya, akik ezt időről időre megteszik, s hasonló a helyzet az e-mailezés-sel és a hírolvasással. Ezek a tevékenységek azonban továbbra is inkább az otthoni vagy munkahelyi/iskolai internet-használathoz köthetők, a

⁵⁷ A Sziget kutatásokat 1997-től végezzük. Az utolsó kutatásunk 2008-ban volt.

mobil-internet lehetőségei tehát még nyilvánvalóan bővíthetők. Az otthoni/iskolai/munkahelyi Internet-használat tartalmi részét igen nagy arányban a kapcsolattartás (az elektronikus levelezés, az Interneten keresztül történő telefonálás, chat-elés, különböző kapcsolatépítő hálózatok látogatása) és a tájékozódás (hírolvasás) adja, emellett kisebb szerepük van a pénzügyi szolgáltatásoknak és az online vásárlásoknak. A zene- és filmletöltés egyes csoportok esetében mindennapos tevékenység, csakúgy, mint a fotó- és videómegosztók használata, figyelése. A blogolvasás és a kommentek írása terjedőben van, s ebben a tekintetben a magyar és a külföldi fiatalok között minimális az eltérés, bár egy másik kérdés adatai alapján azonban úgy tűnik, hogy a blogírás tekintetében a külföldi fiatalok valamivel aktívabbak, mint a magyarok. Amiben viszont a külföldi fiatalok egyértelműen sokkal aktívabbak, az az internet ügyintézésre való használata, bár a világhálót vásárlásra és a banki, pénzügyi szolgáltatások igénybevételére használók aránya már a magyar fiatalok körében is számottevő növekedésnek indult akár a tavalyi évhez viszonyítva is.

6. MÉDIA, FOGYASZTÁS ÉS IFJÚSÁGI KULTÚRA

Igen fontos kérdésünk, hogy az ifjúsági kultúrák hordoznak-e politikai orientációt. A kilencvenes években a középiskolások eltávolodtak a közszolgálati magyar televízióktól, rádiótól, és számukra sokkal fontosabbak voltak a kereskedelmi, illetve azon belül is a különféle zenecsatornák. A mai napig is az a trend, hogy a fiataloknak az információkat, a mintákat, az értékeket a kereskedelmi csatornák, kisebb mértékben az alternatív csatornák (például Tilos rádió) jelentik. A tömeges fogyasztói kultúra mellett jóval kisebb arányban nyert teret az elit-, az underground kultúra is. A lázadó fiataloknak, ha az alternatív ifjúsági kultúrát a lázadók kultúrájaként értelmezzük, az egyik jellemzője, hogy fokozatosan elfordultak a politikától. Ez egy nagyon fontos dolog, mert itt válik érthetővé a fiatalok politikai érdeklődésének konzervatív fordulata, melynek igen fontos jellemzője, hogy a felnőtteket követő fiatalok kezdtek a politika iránt érdeklődni. A skinhedek, tipikusan ilyen felnőttminta-követő fiatalok voltak, akik a nyolcvanas évek végétől az elit gimnáziumok katonai tagozataiból kerültek ki.

Az egyetemisták fogyasztói orientációja jól kitapinthatóvá válik értékrendjükben. Arra a kérdésre adott válaszok között, hogy melyek

azok a legfontosabb értékek, amelyekről jól érzik magukat a bőrükben, mint például a 2004. évi kollégista vizsgálatunkban, első helyre az anyagiak kerültek és ezt követte a család, az állás/karrier. A válaszok során azonban itt is említésre került a buli, pia, illetve az önmegvalósítás fontossága is.

Ha azt kérdeztük, hogy melyek azok az értékek, amelyek szükségesek a karrierhez, akkor a válaszok között az első helyre a barátok, kapcsolatok, második helyre az anyagiak, harmadik helyre viszont a diploma, a szakmai tudás megszerzése került. Továbbá igen fontos szerepet kapnak véleményük szerint a karrier-építésben az individuális egyéni tulajdonságok, a pozitív emberi értékek (ide sorolják a kitartást, akaraterőt stb.).

Az elsős hallgatóknak nem egészen egyharmada állt kapcsolatban valamilyen közéleti, politikai szervezettel, mozgalommal. A levelező hallgatók és nappali tagozatos hallgatók között alig több, mint 1 % a különbség. A politikai érdeklődés szerint azonban markánsabb különbség rajzolódik ki a levelezős és a nappali tagozatos hallgatók között. A levelezős hallgatók a nappali tagozatos hallgatókhoz képest inkább szimpatizálnak politikai pártokkal és mozgalommal is.

A politikai érdeklődést befolyásoló tényezők közül leginkább az szabja meg a hallgatók politikai érdeklődését, hogy milyen településtípusról érkeznek a felsőoktatásba, és azt követi hasonló súllyal a nem és tagozati megoszlás, illetve az befolyásolja még, hogy a hallgatók hányadik értelmiségi generációt képviselnek.

A politika inkább érdekli a férfiakat, mint a nőket, leginkább a budapesti és legkevésbé a kisvárosi egyetemistákat, illetve a 2000 fő alatti falvakban élőket, a második generációs értelmiségieket, illetve azokat, akik családjában a nagyszülők értelmiségiek voltak.

Az értékek választása azt mutatja, hogy a kollégistáknál is az individualizálódás összekapcsolódik a fogyasztással. A szórakoztató nagyipar dominánssá válása a fiatalok individualizálódását a fogyasztás részévé teszi, és igen nagymértékben befolyásolja, valamint manipulálja a személyiségmintákat. A szórakoztató ipar a kollégisták életében játszott jelentős szerepét mutatja, hogy csaknem minden ötödik mondta, hogy az elmúlt évben részt vett a Sziget Fesztiválon, minden tizedik mondta, hogy volt a Budapest Parádén, és alig több mint egy tizede volt, aki volt a Művészetek Völgyében. A változást viszont jól jelzi, hogy a terveik szerint mintegy két-ötödük tervezi, hogy jövőre elmegy a Szigetre, és csaknem felük mondta, hogy a Művészetek Völgyébe a következő évben el fog látogatni.

7. A KOMMUNIKÁCIÓS STÁTUSZ KIÉPÜLÉSE ÉS AZ ÉRTÉKREND VÁLTOZÁSA

Az életformaváltást jól láttuk, amikor azt vizsgáltuk, hogy a fiatalok értékorientációjának egyik igen fontos vonulata, a posztmateriális értékeket és az individualizálódást egyaránt kifejező *speciális értékorientáció* (a változatos-, érdekes élet, kreativitás) milyen összefüggésben van a fiatalok számítógép-, internet-ellátottságával, az internetezéssel és azzal, hogy van-e mobilja.⁵⁸

Az Ifjúság 2000-ben azt találtuk, hogy ez a speciális értékorientáció akár a számítógéppel, akár az internet-hozzáféréssel, az internetezéssel, illetve a mobiltelefon-használattal *szignifikáns összefüggést mutat*. Ezt találtuk akkor is, amikor a fiatalok *kulturális státuszával*, illetve *politikai érdeklődésével* néztük meg a fiatalok kommunikációs státuszát.

Az elsőéves hallgatók esetében már nem ilyen egyértelmű a helyzet. Mint a következő adatok is mutatják, *gyengébbek ezek a kapcsolódások* a magasabb státuszú (leendő diplomás) fiatalok esetében 2001/2002-ben: Az elsős hallgatók körében már nincs olyan szoros kapcsolat a vizsgált értékek és a számítógép birtoklása között, míg az, hogy van-e mobiltelefonja, kevéssé „függvénye” a politikai és kulturális aktivitásnak, mint a teljes fiatal populáció esetében. Azaz a magyar fiatalok esetében általában igaz, hogy a magasabb kommunikációs státusszal inkább rendelkeznek az *aktív, változatos életet kedvelő, magas kulturális státuszú és politika iránt érdeklődő fiatalok, mint azok, akik alacsony kommunikációs státusszal rendelkeznek. Az elsős hallgatókat vizsgálva viszont azt is láttuk, hogy az individualizálódást kifejező értékorientáció előtérbe kerülése, a fogyasztói és kommunikációs státusz fokozott kiépülése elmosza ezeket a különbségeket. A fiatalok belépése az információs társadalomba, éppen úgy mint az ifjúsági kultúra váltása azt jelenti, hogy jól megfér egymással a magas és fogyasztói kultúra – azaz az internetkultúra térhódítása az elit kultúra átalakulásával párhuzamosan megy végbe.*

Különösen jól látható ez a tendencia a Sziget vizsgálatokban: a 2002. évi Sziget Fesztivál közönségét reprezentáló mintánk adatai szerint, a posztmateriális és az individualizálódást egyaránt kifejező *speciális értékorientáció* szintje már olyan magas (84 pontos átlag a százfokú skálán), hogy *egyedül az internetezés esetében van jelentősége*, más esetekben (szá-

⁵⁸ Ezt részletesen tárgyaltuk Gábor Kálmán – Matiscsák Attila – Kabai Imre (2003) Ifjúság és az informatikai társadalom. Szeged, Belvedere Kiadó c. kötetben

mítógéppel, internettel, mobiltelefonnal való rendelkezés) már nincs. Hasonló tendenciát figyelhetünk meg a kulturális státusszal és politikai érdeklődéssel összefüggésben is. Ugyanakkor figyelemre méltó, hogy a politika iránt érdeklődők és nem érdeklődők közti különbség, az internettel rendelkezők és nem rendelkezők között nemhogy csökkent, hanem nőtt, az internettel rendelkezők körében a politikát érdeklők aránya 67,2%, az internettel nem rendelkezők esetében pedig 50,1%. A 15-29 éves magyar fiatalok körében viszont a fenti arányok 39,5%, illetve 29% körül alakulnak. Ha figyelembe vesszük, hogy a szigetlakók korosztályuk átlagánál aktívabb szabadidős tevékenységet folytatnak, akkor láthatjuk, hogy életükben a kulturális művészeti tevékenység is igen fontos szerepet játszik. *A szigetlakók egyharmada zenél, fest, vagy rajzol, több mint egyötöde könyvtárba jár, egytizede vers, vagy prózaírással próbálkozik, illetve művészfilmeket néz legalább heti rendszerességgel, azt látjuk, hogy az internetkultúra térhódításának igen fontos kísérő jelensége a politika iránti érdeklődés internetre való áthelyeződése.*

8. A POSZTKONVENCIONÁLIS POLITIKAI CSELEKVÉS ALAKULÁSA ÉS A MÉDIA

A kilencvenes évek közepén figyeltünk fel rá, hogy a posztkonvencionális politikai cselekvések beépültek az egyetemisták politikai cselekvési mintái közé.

Kaase és Barnes a hetvenes évek végén felhívják a figyelmet, a nyugati demokráciákban a politikai cselekvés átalakulására, amelynek lényege, hogy a konvencionális politikai cselekvést felváltja a posztkonvencionális cselekvés, mely azzal jár, hogy kiszélesedik a politikai cselekvés repertoárja (Barnes – Kaase, 1979). A repertoár kiszélesedésének magyarázatakor két forgatókönyv terjedt el. Az egyik a politikai cselekvési repertoár átalakulására azt a magyarázatot találja, hogy a nyugati demokráciákban a fokozódó konfliktusok csökkentik a politikai legitimációt. Kaase és Barnes hangsúlyozza, hogy ezt a scenáriót nem erősítette meg az a vizsgálat, amelyet öt nyugati demokráciában folytattak. A másik forgatókönyv szerint, a nyugati demokráciákban fokozódik a politikai döntéshozatalban történő részvétel, illetve a döntéshozatal befolyásolásának az igénye, ez az élet minden területén feszültséget eredményez, és a politikai cselekvési formák kibővüléséhez vezet. Kiemelik, hogy a posztkonvencionális cselekvés

(aláírások gyűjtése; polgári kezdeményezés, sztrájk, tömegközlekedés feltartóztatása, lakásfoglalás stb.), különösen a fiatalok politikai aktivitásának a részévé vált, mely még húsz évvel korábban is ritkaságnak számított a demokratikus közéletben. A fiatalok és felnőttek viszonyának analízise alapján kiemelik, hogy a fiatalok karakterisztikus vonása az új, a posztkonvencionális politikai cselekvés, amely az iskolázottság emelkedésével kapcsolódik leginkább össze. Hangsúlyozzák, hogy a posztkonvencionális politikai cselekvés az nem elsősorban az ifjúsággal, hanem a nemzedékváltással, a nemzedéki hatással függ össze. Összefoglalva, úgy érvelnek, hogy a posztkonvencionális politikai cselekvés először is összefügg az iskolázottság kiterjedésével, és az annak nyomán kialakuló posztmateriális értékrendbe ágyazódik. Másodszor, hogy a posztkonvencionális politikai cselekvés kialakulása egy megismerési és tanulási folyamat eredménye, és annak az igénye, hogy valami történjék. Harmadszor a posztkonvencionális politikai cselekvés összefüggésben van a generációs konfliktusokkal, azon fiatalok körében erősödik fel, akik leginkább szembe kerülnek a felnőtt társadalom intézményeivel, életkarrierjeivel. Végül a negyedik tényezőként a tömegkommunikáció hatását emelik ki, illetve azt, hogy ellentmondás van a modern tömegkommunikáció szerepének és hatásának növekedése, és hatékonysága és a demokrácia politikai intézményrendszerének változatlansága és nehézkessége között.

8. ábra A politikai cselekvési minták / már részt vettem – Sziget Fesztivál 2002-2003 és Egyetemisták 2003

	Sziget		Egyetemisták 2003		
	Sziget 2002	Sziget 2003	Kollégisták	Nem kollégisták	Mind
aláírások gyűjtésében	25,8	39,0	28,3	30,3	28,9
engedélyezett politikai demonstráción	18,2	22,7	12,3	18,4	17,0
sztrájkban, tiltakozó akcióban	18,1	22,3	5,5	13,7	11,4
polgári kezdeményezésekben	12,0	15,0	10,5	12,7	11,5
köz- vagy magántulajdont sértő kártételben	7,7	11,4	6,3	6,4	6,4
bérleti díj, adófizetési díj megtagadásában	7,2	9,3	3,9	3,0	3,4
személyekkel szembeni erőszak alkalmazásában	6,2	8,6	5,0	5,1	4,7
jelszavak falra festésében	8,5	7,9	1,9	3,8	2,9
nem engedélyezett sztrájkban, politikai tüntetésen	4,8	6,0	0,5	1,6	
közlekedési demonstráció révén való feltartóztatásában	3,9	5,1	1,3	1,9	1,9
gyárak, hivatalok, lakások elfoglalásában	0,8	0,9	0	0	0

Felsőoktatási Kutatóintézet 2004

9. ábra A politikai cselekvés / részt vennék fontos ügyben – Sziget 2002-2003 és egyetemisták 2003

	Sziget		Egyetemisták 2003		
	Sziget 2002	Sziget 2003	Kollégisták	Nem kollégisták	Mind 2003
aláírások gyűjtésében	32,1	48,7	39,8	44,4	44,4
sztrájkban, tiltakozó akcióban	30,3	36,7	25,5	30,5	30,2
polgári kezdeményezésekben	23,5	28,4	26,6	28,1	28,2
engedélyezett politikai demonstráción	21,1	27,7	19,5	27,4	26,4
bérleti díj, adófizetési díj megtagadásában	8,5	13,8	5,0	6,2	6,4
nem engedélyezett sztrájkban, politikai tüntetésen	12,1	13,8	6,1	7,4	7,3
közlekedési demonstráció révén való feltartóztatásban	8,5	12,2	4,6	7,3	6,6
jelszavak falra festésében	7,7	10,6	4,6	4,8	4,7
gyárak, hivatalok, lakások elfoglalásában	4,8	7,5	1,7	2,5	2,4
köz- vagy magántulajdont sértő kártételben	3,5	6,7	2,9	3,3	3,3
személyekkel szembeni erőszak alkalmazásában	3,2	6,7	5,0	5,0	3,2

Felsőoktatási Kutatóintézet 2004

Az előbbi két táblázat azt mutatja, hogy hogyan emelkedik mind az egyetemisták, mind pedig a Szigetre látogatók körében a posztkonvencionális politikai cselekvést végzőknek az aránya. Azt is látjuk, hogy a részvételi szándék radikalizálódik.

Nem véletlen, hogy a posztkonvencionális politikai cselekvés napjainkra vált állandó részévé a fiatalok, középiskolások és egyetemisták politikai cselekvésének. Napjainkra alakultak ki azok a feltételek: ok-

tatási expanzió, megfelelő fogyasztói és kommunikációs státusz, amelyek a posztkonvencionális politikai cselekvéséhez nélkülözhetetlenek. Ennek a cselekvési formának értékorientációs háttere viszont megváltozott, a hatvanas évek posztmateriális értékorientációjával szemben a fogyasztó értékrend vált meghatározójává.

Fejezetünkben tehát abból az állításból indultunk ki, hogy a média és az internet szerepe megváltoztatja a fiatalok értékorientációját és politikai cselekvési mintáit. Azt állítottuk, hogy a változások fő mozgató ereje a középosztályosodás folyamatában, helyesebben annak megváltozásában ragadható meg. Rámutattunk arra, hogy a fiatalok középosztályosodásának két szakasza különíthető el: az egyik a hetvenes évektől, a másik a kilencvenes évektől bontakozott ki. Az első szakaszban a magas kultúra és a fogyasztói kultúra különbözősége határozta meg a fiatalok értékorientációját és politikai cselekvési mintáit. A két kultúra közül a magas kultúra erodálódása következtében viszont egyre inkább a kispolgári, kisburzsoá orientáció került előtérbe az ifjúsági korszakváltással, amely egybe esett a rendszerváltással Magyarországon. A rendszerváltást követő második középosztályosodás, amely elsősorban a felsőoktatás expanziójára épült, teljesült ki a fiatalok fogyasztó és kommunikációs státuszának kiépülése. Hangsúlyoztuk, hogy a kereskedelmi média és internethasználatával viszont a fogyasztói kultúra meghatározójává válik a fiatalok értékorientációjának és politikai cselekvésének, melynek radikalizálódása a posztkonvencionális politikai cselekvésben ölt testet.

VIII. A MAGYAR FIATALOK A VILÁGKOCKÁZATI TÁRSADALOMBAN ÖSSZEGZÉS

1. A PERIFÉRIÁRÓL A CENTRUMBA. IFJÚSÁGI KORSZAK- VÁLTÁS – TÁRSADALMI ÁTALAKULÁS – GLOBALIZÁCIÓ ÉS A MAGYAR FIATALOK

A magyar fiatalok ifjúsági korszakváltása időben késleltetve, és a nyugati fejlődéstől eltérő módon valósult meg. Az ifjúsági korszakváltás a kilencvenes években éppen a társadalmi átalakulás, a szocializmust követő kapitalista, magántulajdonon alapuló piacgazdaság kiépülésével gyorsult fel. Napjainkra a magyar fiatalok az átmeneti ifjúsági korszakból az új, az iskolai ifjúsági korszakba kerültek. Megteremtődtek az iskolában eltöltött idő megnövekedésének előfeltételei, a közoktatás, majd a felsőoktatás expanziója, a gazdasági, technológiai fejlődés, a középosztályosodás, amely a fogyasztás expanziója révén (fogyasztási javak elterjedése, a fogyasztói és szolgáltatói ipar hihetetlen mértékű kiterjedése), a fiatalok körében egyre növekvő emancipálódási törekvésekkel párosult.

A kilencvenes évek magyar, illetve kelet-európai ifjúsági korszakváltása során a piac és a fogyasztás szerepe válik meghatározóvá. Nem véletlen tehát, hogy a társadalmi átalakulás egyenes következménye az ifjúsági korszakváltás felgyorsulása. Az ifjúsági korszakváltás felgyorsulását legmarkánsabban a felsőoktatás expanziója testesítette meg: a kilencvenes évek elejétől az ezredfordulóra a hallgatói létszám megnégyszereződött (az 1990. évi 108 376 főről 2007-re 397 704-re emelkedett). A növekedés eredménye, hogy napjainkra az egyetemisták váltak a magyar fiatalok egyik legnagyobb és legmarkánsabb csoportjává. Az oktatási expanzió során egyre inkább növekedett a tandíjat fizető hallgatók aránya az állami finanszírozásúakkal szemben, és egyre inkább nőtt a hallgatók piacfüggősége. A felsőoktatás expanziója ugyanakkor már egy új fiatal középosztály kialakulásának a lehetőségét teremtette meg azáltal, hogy

az új kapitalista társadalom kiépülése egyúttal a hiány társadalmából a bőség társadalmába való átmenetet is jelentette. Addig míg a korábbi kapitalizmusokat a szűkösség, a hiány, a korlátozott lehetőségek, és az erős társadalmi hierarchia határozta meg, a bőség társadalmát a kényszer helyett az élmények keresése, a tágas lehetőségek és a kapcsolatok választása, a felemás hierarchia, a vertikális és horizontális hierarchiák keveredése jellemzi. A schulzei élménytársadalomban a fogyasztás már távolról sem pusztán a létfenntartási javak és szolgáltatások elfogyasztását jelenti, hanem kulturális kontextusban a társas jelenlét és az önmegjelenítés folyamatát is.

A bőség társadalmának kibontakozása következtében, ezt az ifjúsági korszakváltást Magyarországon és a kelet-európai térségben – a nyugati társadalmakénál fokozottabb szűkösség és hiány következtében – még inkább meghatározta a fogyasztás expanziója (a fogyasztási javak elterjedése, a fogyasztó- és szolgáltató ipar hihetetlen mértékű kiterjedése), melynek velejárója volt a fiatalok fogyasztói, kommunikációs státuszának hihetetlenül gyors emelkedése, mellyel összefüggésben rendkívüli mértékben megnőtt a magyar és kelet-közép-európai fiatalok fogyasztói ipartól és a médiától való függősége. A fiatalok egyre korábban önállósodnak, ugyanakkor egyre korábban váltak a piac szereplőivé, ezáltal egyre nagyobb mértékben pénz/hitel függővé. A korai személyi önállósodás és az egyre későbbre kitolódó állandó munkavállalás még inkább megnövelte, időben pedig egyre inkább kitolta a fiatalok hitel függőségét, amelyet a hitelhez való könnyű hozzáférés, a bőséges árukiálat és a fogyasztás iránti vágy azonnali kielégítésének az igénye csak még inkább erősítettek.

Az átmenetek során ugyanis a fiatalok, amikor a képzés után a munka világába lépnek, vagy amikor saját családot alapítanak egyre kevésbé szabályos életutat követnek, egyre hosszabb időt töltenek egy meghosszabbodott ifjúsági életszakaszban, amikor nincsenek állandó alkalmazásban, de nincsenek teljesen munka nélkül sem. A családban vagy munkában való „megállapodás” előtti rövid udvarlást vagy képzést egy elhúzódo időszak váltotta fel, amelybe beletartozik az oktatás, a képzés, a félállások és alkalmi munkák világa, valamint a különböző háztartások és kapcsolatok közötti mozgás. Ezek a lépcsőfokok mindig visszafordíthatóak és a végső cél nem is nagyon egyértelmű. Bizonyos értelemben a fiatalok idősebbek, mint a korábbi években, más tekintetben pedig fiatalabbak. Ellentmondás feszül a fiatalok növekvő kulturális független-

sége (és koraérettsége) és aközött, hogy egyre jobban függnék bizonyos intézményektől, mint pl. az államtól vagy a családtól.

Az átmenetek bizonytalanságát növeli, hogy Magyarországon is már a kilencvenes évek elején világossá válik, hogy a piacgazdaság kiépülése az ország globális világba való integrálódásával jár. A globalizálódás viszont a nyolcvanas évektől összekapcsolódik a társadalmi egyenlőtlenségek növekedésével is. „1992 óta a jövedelmi egyenlőtlenségek Magyarországon – amely nem tartozik a szegényebb kelet-európai országok közé – élesen emelkedtek. A lakosság legjobban fizetett 10 %-a most a bruttó jövedelem 25%-ához jut hozzá, míg a legszegényebb 10% csak 3,8%-kal rendelkezik. A növekvő munkanélküliség, a jövedelmi egyenlőtlenség, a hanyatló reálbér, a nyugdíj és a munkanélküli segély a létminimumon vagy az alatt élő emberek számának növekedését eredményezte.”⁵⁹

Az Ifjúság 2000 vizsgálatból kitűnik, hogy az általános iskola szintjén megrekedt a 15-29 éves magyar fiatalok közel 10%-a, ők, valamint azok, akik már az általános iskolából lemorzsolódtak a magyar ifjúság alsó, reménytelenül leszakadt rétegét képezik. Azok, akik csak általános iskolát végeznek, illetve kimaradnak az általános iskolából, szakmunkásképzőből, és szakközépiskolából, valamint gimnáziumból, igen nagy eséllyel válnak munkanélkülivé. Az Ifjúság 2000 adatai szerint a fiatalok egy jelentős részére igaz, hogy könnyen a társadalom alatti osztály tagjaivá válhatnak. A megkérdezettek százalékos arányait a fiatalok létszámára vetítve ugyanis mintegy 32 ezren nem fejezték be az általános iskolát, 33 ezren a középiskolát, 13 ezren pedig kihullottak a felsőoktatásból. A 32 ezer általános iskolát nem végzett fiatal közül ötezen munkanélküliek voltak, 16 ezren pedig inaktívak, és mindössze 11 ezren találtak maguknak munkát. Minden második fiatalnak, aki nem fejezte be az általános iskolát, édesapja sem fejezte be alapfokú tanulmányait. Azaz a társadalom alatti osztállyá válás adott iskolázottsági hátrány reprodukciójának eredménye.

Ezen fiatalok körében a származási hátrányok a területi hátrányokkal halmozódnak, illetve ezek a hátrányok regionálisan is egyre inkább koncentrálnak. Az Ifjúság 2000 adataiból az is kitűnt, hogy a kilencvenes években az ország kettészakadása folytatódott, növekedett a prosperáló- és a válságövezetek közötti különbség. A foglalkoztatottsági ráta a nyugat-dunántúli, a közép-magyarországi, illetve a közép-dunántúli régi-

⁵⁹ Wendt, Robert (2002) Globalizáció. Neoliberális feladatok, radikális válaszok. Budapest, Perfekt Kiadó

ókban az átlagnál magasabb, a dél-alföldi, a dél-dunántúli, az észak-magyarországi, valamint az észak-alföldi régiókban az átlagnál alacsonyabb, különösen nagy a távolság az utóbbi két régió és az első régiók között. A munkanélküliségi ráta alapján hasonló trend rajzolódik ki, legnagyobb a munkanélküliség az észak-magyarországi és észak-alföldi régiókban, legalacsonyabb a nyugati és közép-dunántúli régiókban. Budapesten az országos átlagnak mintegy fele a szakmunkásképzőt végzett, illetve annál alacsonyabb iskolai szinten található fiatalok aránya, az egyetemet végzettek aránya pedig mintegy kétszerese az országos átlagnak.

A Kemény István vezetésével végzett vizsgálatokból⁶⁰ azt is látjuk, hogy a prosperáló és válságrégiók „lefedhetők” a romák arányával, azaz a válságtérségben a legmagasabb a romák aránya. A régiókra rávetítve az iskolázottsági szintet azt látjuk, hogy a prosperáló, magas foglalkoztatási és alacsony munkanélküliségi rátával rendelkező régiókban alacsonyabb a kevésbé iskolázottak aránya, a stagnáló, alacsony foglalkoztatási és magas munkanélküliségi rátával rendelkező régiókban viszont magas az alacsony iskolázottsággal rendelkezők, illetve az iskolából lemorzsolódók aránya. Különösen magas az általános iskolából és szakmunkásképzőből lemorzsolódók aránya az észak-magyarországi régióban, ahol a kilencvenes évekre a romák a legnagyobb arányban koncentráálódtak.

Budapest élesen elkülönül a többi régiótól, ami annak is köszönhető, hogy az új ifjúsági korszaknak a kihívásai a budapesti fiatalokat érték el először a kilencvenes években, azaz körükben vált egyértelművé az iskolában eltöltött idő megnövekedése. Ezzel szemben a kevésbé fejlett régiókban, mint például Észak-Magyarországon, Észak-Alföldön a felsőoktatásban résztvevő fiatalok fejlett régiókhoz hasonló aránya, az alacsony iskolai végzettségűek (nyolc általánost és szakmunkásképzőt végzettek, illetve szakmunkásképzőbe járók) magas arányával párosul. A 32 ezer általános iskolát be nem fejező fiatal regionális megoszlása egyértelműen kimutatta, hogy az észak-magyarországi régió van a legveszélyeztetettebb helyzetben: 23%-uk az Észak-Alföldről, 25%-uk Észak-Magyarországról kerül ki. A munkaerő-piacon még inkább érvényesülnek az oktatási rendszerben megjelenő szelekciós folyamatok, az iskolázatlanok egyre inkább kizáródnak a munkaerő-piacról, ami veszélyes a társadalomra. A legfőbb veszélyek közé tartozik a tartós mun-

⁶⁰ Kemény István – Janky Béla – Lengyel Gabriella (2004) A magyarországi cigányság 1971- 2003. Budapest, Gondolat Kiadó, MTA Etnikai – Nemzeti – Kisebbségkutató Intézet

kanélküliség, illetve a fekete és szürkegazdaság, és az esetleg bűnözés, amelynek révén tudják csak létfenntartásukat biztosítani. Az iskolázottsági szint általános emelkedése ellenére tehát megmaradnak a területi és etnikai egyenlőtlenségek, amelyek tovább növekedtek.

Az ifjúsági korszakváltással összefüggésben már a nyolcvanas években felmerült a munkanélküliségi forgatókönyv lehetősége, amelyet a hátrányos helyzetűek alkotta rugalmas munkaerő-tartalékok táplálnak, és melynek társadalmi kockázata – összekapcsolódva az etnikai zavargásokkal – különösen robbanó hatású lehet. A globalizáció során, ahogyan a tér az első világ számára, a tehetősek és birtokosok számára elveszette korlátozó erejét, „reális” és „virtuális” útjain szabadon közlekednek, úgy zárul be a második világ – a szegények, a „strukturálisan feleslegesek” – számára egyre gyorsabban. A gazdagság és szegénység új megjelenése többek között azt is jelenti, hogy a gazdagság nem egyszerűen szinonimája a centrumnak, a szegénység pedig perifériának. A gazdagság és szegénység megjelenik a centrumban éppen úgy, ahogyan a perifériáról a centrumba kerülő országokat sem kerüli el. Ez összefügg azzal, hogy a centrum és periféria közös vonása a munka nélküli kapitalizmus kialakulása. A magyar társadalomban az iskolázottsági, illetve a területi és etnikai egyenlőtlenségek összekapcsolódása nemcsak a fiatalok egy leszakadó csoportját, de az azokkal együtt járó etnikai zavargások potenciális veszélyét is megteremti.

A társadalmi átalakulás és a globalizáció egy másik forgatókönyv, a szabadidő scenárióját is megteremtette a magyar fiatalok számára. A magyar fiatalok körében a *szabadidős forgatókönyv kialakulását segítette a kilencvenes években a közép- és felsőoktatás expanziója*; a fiatalok fogyasztói státuszának kiépülése, a kereskedelmi rádió- és tévécsatornák fiatalok körében való teljes térhódítása, valamint a szabadidőipar kiépülése. Ennek látványos megjelenései a fesztiválok, ezek közül Európában az egyik legnagyobb fesztivál a budapesti Sziget Fesztivál. A Sziget Fesztivál résztvevőinél, akik az iskolázott, nyelvtudással rendelkező, kulturálisan és politikailag aktív új fiatal középosztály fiataljait reprezentálják (akiknek csaknem fele az Európai Unió országaiból érkezett 2007-ben) azt tapasztaltuk, hogy az új fiatal középosztályt kifejező ismérvek (fogyasztás, külföldre járás, nyelvtudás, öltözködés, jövő elképzelések) nagyobb politikai érdeklődéssel és a civil szerveződésekkel való intenzívebb kapcsolattal párosulnak. A Szigetre látogatók mintegy kétötöde érdeklődik a politika iránt, valamivel több mint kétötöde kapcsolódik valamilyen civilszervezet-

hez, és egynegyede szimpatizál valamilyen politikai szervezettel, mozgalommal. A szigetlátogatók civil szervezetekkel való kapcsolata lényegesen magasabb – 45,1% –, mint a magyar fiataloké, amely 2004-ben 15% volt, az utóbbi évek sziget-kutatásai ugyanakkor ezen a területen visszaesést mutatnak. A fesztiválózó ifjúság megjelenése azt mutatja, hogy az ifjúsági korszakváltás során Magyarországon a fiatalok intézményekhez való viszonyának megváltozása mögött részint a fiatalokat szolgáló intézmények államtól a piac felé való elmozdulása áll. A piac szerepének erősödésével egyre fontossabbá válik viszont a fiataloknál a civil szféra szerepe. Ha ugyanis a fiatalok piaci szereplővé válását nem kíséri a civil szféra kiépülése, akkor a fiatalok fogyasztástól való igen erőteljes függőségéről beszélhetünk, amely a tömegfogyasztói minták kritikátlan elfogadásával jár együtt. A civil szféra hiánya továbbá széles teret enged a nacionalista és etatista törekvések fiatalok körében való elterjedésének is.

2. A FIATALOK ÉS A VILÁGKOCKÁZATI TÁRSADALOM

Azok a folyamatok, amelyek a kilencvenes évek elejétől napjaink ifjúságához vezettek, alapvetően átalakították Magyarországon a makro-trendek fiatalokra gyakorolt hatását. A kilencvenes évektől a globalizáció már nem csak a fiatalok elit csoportjainak értékorientációit, mintakövetését befolyásolja, de a fiatalok piaci szereplővé válása következtében közvetlenül jelen van a fiatalok többségének mindennapi életében. A fiatalok individualizálódása – egyre korábbi személyi és gazdasági önállósodása (önálló szórakozás, saját pénzzel/hitellel rendelkezés) – következtében trenddé vált a fiatalok fogyasztási státuszának emelkedése.

Ugyanakkor a fiatalok egyre sebezhetőbbé váltak az oktatásban, a munkaerőpiacon és a szabadidő tevékenységek során. A fiatalok sebezhetősége összefügg azzal, hogy életükben egyre nagyobb szerepet játszik, és egyre intenzívebbé válik a szabadidő tevékenység. A szabadidő-tevékenység az egyre korábban kialakuló önálló fogyasztási státuszt növelő differenciálódással jár, a generációs szakadék, a növekvő piacfüggőség miatt a társadalomban meglévő gazdasági egyenlőtlenségek révén növekszik a fiatalok egyes csoportjai között a társadalmi távolság, és a szabadidő-tevékenységben is jelentősen differenciálódnak a fiatalok.

A szabadidő-tevékenységnek a piacfüggő átalakulása azt is jelenti, hogy a fiatalok egyre korábban folytatják mindazokat az intenzív

szabadidő-tevékenységeket, amelyeket a felnőttek, és ez igen komoly veszélyeket jelent számukra pl. a dohányzás, alkoholfogyasztás, droghasználat stb. területén. A fiatalok sebezhetősége a kockázati társadalom kiépülésével összefüggésben vetődik fel. A fiatalok sebezhetősége a társadalmi integráció közvetítői válságának az eredménye, és az individualizmus új formájának a következménye. Ma az egyén különféle lehetséges utakkal szembesül: az integrációs út során egy csoport tagja lesz; a stratégiai út során versenyre kel másokkal; a szubjektivista út pedig elérhetővé teszi az én eltávolítását a kultúrán keresztül.

Ennek eredményeképpen, ahogy a normatív keret széttöredezik, a társadalmi intézmények – mint a család, az egyház, az iskolák és a szakszervezetek – átalakulnak vagy gyengülnek, illetve eltűnnek a kollektív rítusok, amelyek régebben kijelölték a fiatalok útját a társadalomba. Ma minden ember magára maradt, mindenki magának kaparja ki a gesztenyét. Ezt a folyamatot gyorsította Magyarországon is a fiataloknak a bőségi és az információs társadalomba való átlépése.

Napjaink új fejleménye, a pénzügyi válság kirobbanásával világossá vált, hogy Magyarország és a kelet-közép-európai térség is részese a világhockázati társadalomnak. A világhockázati társadalom nemcsak a kockázat konkrét megjelenését, hanem annak valószínűségét is jelenti. A 2001. szeptember 11. lángoló tornyai és emberek ezreinek pusztulása nemcsak a konkrét tragédiát jelentette, hanem azt az üzenetet is továbbította, hogy ez éppen úgy vonatkozhat a pénzpiac alakulására, a természeti katasztrófákra (Katrina hurrikán, 2005. évi cunami), avagy a munka eltűnésére, hogy mindezek tért, időt és személyt nem kímélve bárhol, bármikor bekövetkezhetnek, és bárki ilyen események elszenvedője lehet. A világhockázati társadalom kozmopolita jellegű, a globális média következtében felszínre hozza a marginális csoportokat és megnöveli a szegények, a perifériák sebezhetőségét.

„A világhockázat-társadalom „kozmosopolita tényezője” mindenekelőtt *conditio humana*-t jelent, ami a más kultúrájúak kirekesztésének viszsza vonhatóan elmúlásából fakad. Egy közös globális veszélyzónában ülünk, amelynek nincs kijárata. Ez a helyzet rendkívül ellentétes reakciókat válthat ki, ide tartozik a nemzeti eszmék újbóli megerősödése, idegengyűlölet és így tovább.”⁶¹

„A tömegmédiában globalizálódott veszély felerősíti a szegények, a marginalizálódott rétegek és kisebbségek hangját az egész világ közvé-

⁶¹ Beck, U. 2008, 76-78.

leménye előtt. A Katrina hurrikán borzalmas természeti jelenség volt, amely egyúttal egy globális média-esemény is volt, és akaratlanul *fel-táró funkciót* is betöltött. Amit nem tudott elérni egyetlen társadalmi mozgalom, politikai párt, és bizonyára egyetlen szociológiai vizsgálat sem, akármilyen megalapozott és nagyszerű is legyen, az most néhány nap alatt megtörtént: Amerika és a világ szembesült az elnyomott másik Amerika hangjával és képeivel, a megmaradt egyetlen világhatalom szegénységének rasszista arcával. Az amerikai televízió nem szereti a szegény emberek képét, de a Katrináról szóló tudósítások alatt egyfolytában láthatók voltak. Az egész világ látta és hallotta, hogy a new orleans-i feketék lakónegyedeit társadalmi sebezhetőségük miatt az áradás hullámai lerombolták. A hurrikán természeti jelenség volt. Úgy tűnik, hogy kikerült a kockázat fogalmi sémájából, amely ugye a katasztrófát nem a természethez, hanem emberi döntésekhez kapcsolja. Valójában mégis egy esemény mértéke, mint például a cunami 2005 januárjában, a társadalmi különbségek, és a korábbi fejlődés eredménye.”⁶²

„A cunami-katasztrófa képei a televízióban minden nappaliba elvitték a világhelyzet-társadalom első törvényét, ami így hangzik: *a katasztrófa-kockázat a szegényeket üldözi*. A globális kockázatoknak két oldaluk van: a lehetséges katasztrófák valószínűsége, és a katasztrófák okozta társadalmi sebezhetőség. Megalapozott az a jövendölés, hogy a klímaváltozás a világ szegény régióiban fog leginkább pusztításhoz vezetni, ahol a problémákat még tetézi a lakosság gyors növekedése, a szegénység, a víz- és levegőszennyezés, az osztályok és a nemek közötti egyenlőtlenségek, AIDS-járványok, és a korrupt, zsarnok kormányok.”⁶³

A jelenleg kirobbant pénzügyi válság, és az azt követő gazdasági válság világossá tette, hogy a magyar fiatalok éppen úgy, mint Magyarországon, a világhelyzet társadalom részesei lettek.

3. A FIATALOK FOGYASZTÓI STÍLUSÁNAK MEGVÁLTOZÁSA

A mainstream és az egyedi, a fogyasztói stílus olyan ütközőterekként jelennek meg, ahol az erőviszonyok folyamatosan változnak. A kilencvenes évek első felében a piac erőteljes térhódítása az alternatív stílust

⁶² Beck, U. 2008, 76-78.

⁶³ Beck, U. 2008, 76-78.

egyre inkább háttérbe szorította. Az alternatív kulturális minták piaccal, és a szponzorok világával történő összekapcsolódása a McDonald's-világ győzelmének látszott. Időközben azonban egyre erőteljesebb differenciálódás vette kezdetét: a piac és az alternatív kultúra találkozása, a nemzetközi és bio-táplálkozás megjelenése, a fogyasztási skálák kiszélesedése (speciális italok, koktélok, minőségi borok), az extremitás térhódítása (bungee jumping), a zenei irányzatok kiszélesedése és új mintaadó tendenciák megjelenése (világzene, roma zenei és táncvilág, indiai zene stb.), amelyek egyszerre jelentették azt, hogy a mainstreamméválás mellett egyre differenciáltabb áramlatok jelennek meg egy-egy zenei, öltözködési stíluson belül. Ugyanakkor az ifjúsági kulturális stílusok képviselői (a punkok, rockerek stb.) a piac célzott szereplőivé és részeseivé váltak.

A gazdasági válság következtében, a fogyasztás minőségi csökkenésével újból előtérbe kerülhet a mainstream, amennyiben a kreatív fogyasztói csoportok nem erősítik az alternatív fogyasztói irányvonalat.

A válság felgyorsíthatja a szórakozási formák intenzifikálódását is. A legutóbbi Sziget vizsgálatunk a Balaton Sound-ra jellemző (elegancia, szépség, egészség, fiatalság ereje stb.) értékek további térhódítását mutatja a Szigeten, s megfigyelésünk szerint a tartalomelemzésbe bevont cikkek között is megnövekedtek az egészséggel, sporttal kapcsolatos cikkek, reklámok, kommentárok.

4. GLOBÁLIS ÉS LOKÁLIS POLARITÁSOK

Amennyiben a magyar fiatalokat akarjuk pozicionálni a fogyasztói mezőben, először Magyarország globális pozícióját, továbbá az országon belüli (regionális, generációs, stb.) hangsúlyeltolódásokat kell figyelembe vennünk.

A jelenlegi válság látványosan jelezte az európai feltörekvő régiók (benne Magyarország) világkockázati társadalomba való integrálódását, de ezzel együtt rámutatott arra is, hogy az ország a világ sérülékenyebb térségének részévé vált (ld. fentebb). A felzárkózás folytatódhat, ám az említett kockázatokkal, a növekvő veszélyeztetettséggel okvetlenül számolni kell.

Ahogy a trendek terjedésében, úgy a válság hatásainak tekintetében is fontos szerepet játszanak a vidéki sajátosságok, lokális elté-

rések. A hátrányok leginkább regionálisan koncentrálódhatnak: az erőforrásokhoz való hozzáférésben amúgy is hátrányos helyzetű régiók válnak erőteljesebben veszélyeztetetté.

Ezért a válság eltérően érintheti egyrészt a budapesti és magyarországi nagyvárosi, másrészt a városokban és nem városokban élő fiatalokat (ezen belül pedig azokat az új középosztálybelieket, akik fogyasztása nagymértékben függ a különböző hitelek felvételétől).

Az ifjúsági életszakaszhoz alapvetően a személyes szabadság, a kötetlen idő- és térkapcsolatok megélése társul, amelyek „a városhoz” kötődnek, és annak keretein belül jelennek meg, a vidéki fiatalok egy része ugyanakkor nem szívesen utazik sem kulturális program, sem egyéb önálló tevékenység miatt más városokba, vagy akár külföldre.

Ezek az egyenlőtlenségek különféle módon csapódnak le, legszámottevőbben az ifjúsági kultúrák átpolitizálódásában, radikalizálódásában. A médiaközpontú politika a posztmodern társadalom ifjúságközpontúságát felhasználva már az eddigiek során is a globalizációs ifjúsági kultúrákat nemzetiesítette, így például a zöldekét, a skinhead-ekét, a motorosokét (GOJ-motorosok), a fesztiválokét (a Woodstock-követő Sziget Fesztiválnak ellenpontjaként létrejött a Magyar Sziget). Zenei irányzatként megteremtődött a nemzeti rock, létrejöttek a civil szerveződések, ezen túlmenően pedig a fiatalság militáns hajlamaira építő félkatonai egyesületek. A Magyarországon eddig is elterjedőben levő nemzeti trend további, mintegy globalizációs anti-trendként történő kiszélesedése várható.

5. SZÁRMAZÁSI ÉS GENERÁCIÓS KÜLÖNBSÉGEK

A makro-trendek nemzeti trenddé transzformálódásának felgyorsulását felerősíti néhány közép-kelet-európai, azon belül pedig magyar sajátosság:

1. A fiatalok körében a származási hátrányok a területi hátrányokkal halmozódnak, illetve ezek a hátrányok regionálisan is egyre inkább koncentrálódnak. Budapest élesen elkülönül az ország többi régiójától.
2. A másik közép-kelet-európai és magyarországi sajátosság a generációs szakadék erőteljes volta, amely különösen egyes területeken jelentkezik.

Az ifjúság kommunikációs szokásainak változásairól szóló adatok azt mutatják, hogy az elektronikus médiumok által közvetített kommuni-

káció térnyerése olyan széles horizonton figyelhető meg, amely az élet minden területére kihat. Ráadásul ezeknek a változásoknak az intenzitása egyelőre még kifejezetten korosztály-specifikus. A legfiatalabb korosztály kommunikációs státusza a legmagasabb (például mindenki rendelkezik mobiltelefonnal) és körükben legmagasabb a legújabb technikai eszközökkel (például digitális fényképezőgéppel) rendelkezők aránya. Ez azt jelenti, hogy a fiatalok havi költségvetésük számottevő részét a kommunikációs kiadásaikra fordítják. Az új fogyasztói csoportok kialakulásakor mind Magyarországon, mind a közép-kelet-európai térségben kiemelkedően fontossá válik a legfiatalabb korosztály.

6. NÉHÁNY MEGJEGYZÉS A JELENLEGI VÁLSÁGHOZ

A válság lehetséges hatásait tekintve az első dimenzió mentén viszonylag egyszerűbb folyamatok körvonalazhatók. A kedvezőtlen származási háttérrel, s ennél fogva valószínűsíthetően alacsonyabb iskolai végzettséggel, illetve jövedelemmel rendelkező fiatalok esetén a válság kockázatosabban jelenik meg. Az eddigi különbségek és egyenlőtlenségek tehát a válság következtében felerősödnek.

Ennél árnyaltabbak a generáció menti egyenlőtlenségek és különbségek. A válság (és ennek folytán a növekvő elbocsátások) következtében nyilvánvalóan a már foglalkoztatottak, vagyis inkább a 25 év feletti fiatalok helyzete válik instabilabbá. E dimenzió mentén a fogyasztás átrendeződhet, ami kétféleképpen minőségi és mennyiségi szinten – juthat érvényre.

Azoknak, akiknek nem sikerül fogyasztásuk szinten tartása, a válság átvészelésének legkézenfekvőbb módja az alacsonyabb fogyasztói szintet jelentő takarékoskodás lehet. Ez elsősorban a luxus-kiadások és a külföldi utazásokra szánt összegek csökkentését jelentheti. A hosszabb időtöltést igénylő tengerparti nyaralásokat felváltják az olyan, rövidebb, intenzívebb rekreációs tevékenységi formák, mint a pl. „hosszúhétvégi utazások”, melyek a legtöbb esetben a nagyváros-látogatáshoz és wellnesshez kötődnek, illetve az egészségmegőrzéssel kapcsolatos tevékenységek.

A hardcore fogyasztók számára azonban mentőövet dob a piac. Akik számára fontos a látszat megőrzése, a látszatkeltés, azok számára kaphatók már pl. a luxus-divatházak másod-, és harmadkategóriájú termékei. Megnövekedhet a brand által generált imitációk kínálata, illetve ke-

reslete, ami alacsonyabb szükségességi szintet jelent. Ők lehetnek 2009 recesszionistái.

Bár a fiatalabb korosztály (pl. egyetemi hallgatók korosztálya) az előbbiekhez képest bizonyos dimenziókban (pl. autó, háztartási fogyasztási cikkek, stb.) eleve alacsonyabb fogyasztási potenciállal rendelkezik, a diákmunkában mutatkozó lehetőségek beszűkülése, szülői zsebpénz megcsappanása miatt körükben is tapasztalhatóvá válhat mind a takarékosági technikák megjelenése, mind pedig a szükségességi szint csökkenése.

A takarékosagra nem kényszerülő, tartalékolni érdemben nem tudó fogyasztók körében az eddiginél is intenzívebbé válhat a szabadidő eltöltésének módja, ami egyben a feszültségoldó technikák nagyobb arányú, gyakoribb használatát is jelentheti. A fiatalabb korosztályok esetén amúgy igen gyakran szokványosnak tekinthető italozás, vagy a party-drogok használata ezáltal még nagyobb súlyt kaphat. A fogyasztás átrendeződhet, a fiatalabb korosztály intenzív fogyasztása valószínűleg nem csökken jelentősen, de a márka utánzatok szerepe felerősödhet, újra nagyobb lehet kommersz szerepe. Előtérbe kerülhetnek az otthoni bulizások, mielőtt elmennek igényes szórakozó helyre.

Az idősebb korosztálynál a hosszabb tengerparti nyaralásokat felválthatják a rövidebb, intenzív szórakozási formák, mint pl. a wellness-hétfvégek. Az egészség felértékelődhet, ehhez kapcsolódhatnak intenzívebb sporttevékenységek.

A generációk közötti különbségek ugyanakkor bizonyos területeken kevésbé jelentkeznek. A posztmodern társadalmakban kiemelten fontossá válik a fiatalság, mint érték, ez azt jelenti, hogy számos mikrotrendben (pl. divat, stílus, öltözködés, egészséges életmód) a korosztályok egymáshoz közeledése, másképpen fogalmazva a generációs szakadék eliminálódása következik be.

A válság a fiatal középosztály egyes rétegeit is eltérően érintheti. A különféle szektorokban dolgozókat más-más kihívások érik (iparágak szerinti eltérő érintettség, az állami szféra válsága stb.), látványosak lehetnek a területi különbségek, s különösen a vidéki új középosztály esetében megváltozhat a fiatalok életstratégiája (visszaköltözés a szülőkhöz stb.).

IX. IRODALOM

- Abbott, P. – Wallace, C. (1992): *The family and the new right*. London: Pluto Press.
- Abrams, P. (1961): *The teenage consume*. London: London Press.
- Abercrombie, N. – Urry, J. (1983): Unproductive labour, knowledge and credentials. In: *Capital, labour and the middle classes*. London, 89–106.
- Adamski, W. W. (1982): Structural and generational aspect of a social conflict. In: *Sisyphus: Sociological Studies*. Warsaw: PWN.
- Adorno, T. W. – Frenkel-Brunswik, E. – Levinson, D. J. – Nevitt, Sanford (1969): *The authoritarian personality*. New York: Norton & Company.
- Aggleton, P. (1987): *Rebels without a cause*. Lewes: Falmer Press.
- Allatt, P. – Yeandle, S (1986): It's not fair is it? In: Allen, S. et al. (Eds.): *The experience of unemployment*. London: Macmillan, 98–115.
- Allerbeck, K. R.- Hoag, W. J. (1985): *Jugend und Zukunft? Einstellungen, Umwelt, Lebensperspektiven*. München und Zürich.
- Amin, A. (Ed.) (1994): *Post-Fordism*. Oxford: Backwell Publishing.
- Andorka Rudolf (1996): A magyar társadalom: a múlt öröksége, a rendszer-váltás problémái és lehetséges jövőbeli fejlődés 2005-ig. In: Andorka Rudolf: *Merre tart a magyar társadalom?* Lakitelek: Antológia Kiadó, 15-55.
- Anyon, J. (1983): Intersections of gender and class: accommodation and resistance by working-class and affluent females to contradictory sex-role ideologies. In: Walker, S. and Barton, L. (Eds.) *Gender, class and education*. Lewes: Falmer Press, 19–38.
- Apple, M. (1979): *Ideology and curriculum*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Apple, M. (1982): *Education and power*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Apple, M. (1986): Teachers and texts: a political economy of class and gender relations. In: *Education*, London: Routledge & Kegan Paul.
- Aries, Ph. (1975): *Geschichte der Kindheit*. München/Wien.
- Arnot, M. – Weiner, G. (1987): *Gender and the politics of schooling*. London: Hutchinson/Open University.
- Aronowitz, S. – Giroux, H. A. (1986): *Education under siege*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Azzopardi A. – Furlong, A. – Stalder, B. (2000): *Vulnerable youth perspectives on vulnerability in education, employment and leisure in Europe*. Council of Europe Publishing. Magyarul: Furlong, A. – Stalder, B. – Azzopardi, A. (2003): *Sebezhető ifjúság* (Utószó: Gábor Kálmán). Szeged: Belvedere Meridionale.

- Baacke, D. – Schulze, T. (1979): *Aus Geschichte lernen: zur Einübung pädagogischen Verstehens*. München: Juventa.
- Baacke, D. (1984): *Die 6-bis 12 Jährigen: Einführung in Probleme des Kindesalters*. Weinheim/Basel: Beltz.
- Baacke, D. (1987): *Jugend und Jugendkulturen: Darstellung und Deutung*. Weinheim/München: Juventa.
- Baacke, D. – Schulze, T. (Hg.): (1985) *Pädagogische Biographieforschung: Orientierung, Probleme, Beispiele*. Weinheim/München: Juventa.
- Baader, U. (1979): *Kinderspiele und Spiellieder*. 2 Bde. Tübingen: Schloss.
- Baethge, M. – Schomburg, H. – Voskamp, U. (1983): *Jugend und Krise: Krise aktueller Jugendforschung*. Frankfurt/New York.
- Baethge, M. et al. (1985): *Jugend, Arbeit und Gewerkschaften*. Opladen: Leske + Budrich.
- Balog Iván (1991): Student movements in the 80s in Szeged, Hungary. In: *Connaître les modes de vie et de consommation des jeunes: communications du colloque*. Tome 2. Colloque européen, 26 et 27 septembre. Paris. 1–15.
- Balog Iván (1992): Egyetemi hallgatói mozgalmak Szegeden a nyolcvanas években. In: *Civilizációs korszakváltás és ifjúság: a kelet- és nyugat-európai ifjúság kulturális mintái*. (Szerk.) Gábor Kálmán. Szeged.
- Baltes, P. – Eckensberger, L. H. (Hg.) (1979:) *Entwicklungspsychologie der Lebensspanne*. Stuttgart.
- Barnes, S. H. – Kaase, M. (1979): *Political action: mass participation in five western democracies*. London: Sage.
- Barthes, R. (1996): *A szöveg öröme*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Bates, I. et al. (Eds.) (1984): *Schooling for the dole?* London: Macmillan Youth Questions.
- Bauer, K. W. – Hengst, H. (1980): *Wirklichkeit aus zweiter Hand: Kindheit in der Erfahrungswelt von Spielwaren und Medienprodukten*. Reinbek: Rowohlt.
- Baur, J. (1987): *Körper- und Bewegungskarrieren: dialektische Analysen zur Entwicklung von Körper und Bewegung im Kindes- und Jugendalter*. Paderborn. (Habilitationsschrift)
- Beck, U. (1983): Jenseits von Stand und Klasse? Soziale Ungleichheiten, gesellschaftliche Individualisierungsprozesse und die Entstehung neuer sozialen Formationen und Identitäten. In: Kreckel, R. (Hg.) *Soziale Ungleichheiten: Soziale Welt*, Sonderband 2. Göttingen 35–74.
- Beck, U. (1986): *Risikogesellschaft: auf dem Weg in eine andere Moderne*. Frankfurt/M.: Suhrkamp. Magyar kiadása: Beck, U. (2003): *A kockázattársadalom: út egy másik modernitásba*. Budapest: Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég Kiadó.

- Beck, U. (1999) Túl renden és osztályon? In: *A társadalmi rétegződés komponensei.* (Szerk.) Angelusz Róbert. Budapest: Új Mandátum Kiadó, 418-468.
- Beck, U. (2005): *Mi a globalizáció?* Szeged: Belvedere Meridionale.
- Beck, U. (2007): *Weltrisikogesellschaft: auf der Suche nach der verlorenen Sicherheit.* Frankfurt/M.: Suhrkamp. Magyar kiadása: Beck, U. (2008): *Világkockázat-társadalom: az elveszett biztonság nyomában.* Szeged: Belvedere Meridionale.
- Becker, H. – Eigenbrodt, J. – May, M. (1984): *Pfadfinderheim, Teestube, Straßenleben: jugendliche Cliques und ihre Sozialräume.* Frankfurt/M.: Extrabuch Verlag.
- Becker, P. (Hg.) (1982): *Sport und Sozialisation.* Reinbek: Rowohlt.
- Beechey, V. – Donald, J. (Eds.) (1985): *Subjectivity and social relations.* Milton Keynes: Open University Press.
- Behnken, I. – Du Bois-Reymond, M. – Zinneker, J. (1989): *Stadtgeschichte als Kindheitsgeschichte: soziale Lebensräume von Kindern in Deutschland und Holland um 1900.* Opladen: Leske + Budrich.
- Bendit, R. – Hahn-Bleibtreu, M. (Eds.) (2008): *Youth transitions: processes of social inclusion and patterns of vulnerability in a globalised world.* Leverkusen Opladen: Barbara Budrich Publishers.
- Berend T. Iván (1986): Előszó. In : Ring Éva (Szerk.): *Helyünk Európában : nézetek és koncepció a 20. századi Magyarországon.* Budapest, Magvető Kiadó.
- Berger, P. L. – Luchman, T. (1966): *The social construction of reality.* New York.
- Bernstein, B. (1982): Codes, modalities and the process of cultural reproduction. In: Apple, M. (Ed.): *Cultural and economic reproduction in education.* London: Routledge & Kegan Paul.
- Bernstein, B. (1990): *Class, codes and control.* Volume 4. London: Routledge & Kegan Paul.
- Bessenyei István (1996): A töredékesség egysége, avagy a nevelésügy posztmodern paradigmaváltása. In: *Új Pedagógiai Szemle*, 12. sz. 3-12.
- Beuret, K. – Makings, L. (1987): I've got used independent now: women and courtship in a recession. In: Allatt, P. et al. (Eds.): *Women and life-cycle.* London: Macmillan, 64-76.
- Bezeczki Gábor (1990): A jelentésteremtő metafora. In: *Helikon*, 4. sz.
- Biddle, J. R. – Bank, B. J. – Marlin, M. M. (1980): Parental and peer influence on adolescents. In: *Social Forces* 58, 1057-79.
- Bilden, H. – Diezinger, A. (1984): Individualisierte Jugendbiografie? Zur Diskrepanz von Anforderungen. Ansprüchen und Möglichkeiten. In: *Zeitschrift für Pädagogik*, 30. 2. 191-207.

- Bilden, H. – Diezinger, A. (1988): *Historische Konstitution und besondere Gestalt weiblicher Jugend – Mädchen im Blick der Jugendforschung*. Opladen: Leske + Budrich, 135–55.
- Bios: *Zeitschrift für Biografieforschung und Oral History*. (1988) Opladen: Leske + Budrich.
- Black, M. (1990): A metafora. In: *Helikon*, 4. sz.
- Bleich, A. (1979): *Vrouwen en Fascisme. Fascisme Toen en Nu* [Women and Fascism. Fascism Then and Now]. Amsterdam: SUA.
- Bourdieu, P. (1970): Der Habitus als Vermittlung zwischen Struktur und Praxis. In: Bourdieu, P.: *Zur Soziologie der symbolischen Formen*. Frankfurt/M.: Suhrkamp.
- Bourdieu, P. – Passeron, J. D. (1971): *Die Illusion der Chancengleichheit*. Stuttgart: Klett- Cotta.
- Bourdieu, P. (1973): *Kulturelle Reproduktion und soziale Reproduktion*. Frankfurt/M.
- Bourdieu, P. – Passeron, I. L. (1977): *Reproduction in education, society and culture*. London: Sage.
- Bourdieu, P. (1978): Az osztályok pályája és valószínű okság. In: *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Bourdieu, P. – Boltanski, L. – Saint Martin, M. – Maledier, P. (1981): *Titel und Stelle: über die Reproduktion sozialer Macht*. Frankfurt/M.: EVA.
- Bourdieu, P. (1982): *Die feinen Unterschiede*. Frankfurt/M.: Suhrkamp.
- Bourdieu, P. (1983): Ökonomisches Kapital, kulturelles Kapital, soziales Kapital. In: Kreckel, R. (Hg.): *Soziale Ungleichheiten: Soziale Welt*, Sonderband 2. Göttingen, 183-198.
- Bourdieu, P. (1984): *Distinction: a social critique of the judgement of taste*. Cambridge, Mass. Harvard Univ. Press.
- Bourdieu, P. (1985): *Sozialer Raum und „Klassen“*. *Lecon sur la lecon*. Zwei Vorlesungen. Frankfurt/M.: Suhrkamp.
- Bourdieu, P. (1986): *Distinction*. London, Routledge & Kegan Paul.
- Bourdieu, P. (1998): *Practical reason: on the theory of action*. Palo Alto, CA: Stanford Univ. Press.
- Bowermann, C. E. – Kinch, J. W. (1959): Changes in family and peer orientation of children between the Fourth and Tenth Grades. In: *Social Forces* 37, 206-11.
- Böhm, A. – Kolosi, T. (Eds.) (1978): *Studies of social structure*. Budapest: Institute of Social Sciences.
- Brake, M. (1974): Cultural revolution or alternative delinquency - an examination of deviant youth as a social problem. In: Bailley R. and Young, J. (Eds.): *Contemporary Social Problems in Britain*. London.

- Brake, M. (1980): *The sociology of youth culture and youth subcultures*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Breyvogel, W. (1986): Stadt – und Jugendprotest. Zu einer verdeckten Beziehung von Stadterfahrung und Subjektivität, in Schock und Schöpfung. In: *Jugendästhetik im 20. Jahrhundert*. Darmstadt, 92-99.
- Brittain, C. V. (1963): Adolescent choices and parent-peer cross-pressures. In: *American Sociological Review* 28, 385—91.
- Brittain, C. V. (1968): An exploration of the bases of peer-compliance and parent-compliance in adolescence. In: *Adolescence* 13, 445-58.
- Bronfenbrenner, U. (1976): *Ökologische Sozialisationsforschung*. Stuttgart: Klett-Cotta.
- Brown, P. (1987) *Schooling ordinary kids*. London: Routledge.
- Bukodi Erzsébet (1998): Nőtt-e az iskolázottsági esélyegyenlőtlenségek? In: *Századvég*, 2. 159-166.
- Busemann, A.: Verwilderung und Verrohung. In: *Unsere Jugend*, 159.
- Buswell, C. (1989): Flexible workers for flexible firms? In: Pollard, A. et al. (Eds.): *Education, training and the new vocationalism*. Milton Keynes: Open University Press, 165—182.
- Büchner, P. (1983): Vom Befehlen und Gehorchen zum Verhandeln. Entwicklungstendenzen von Verhaltensstandards und Umgangsnormen seit 1945. In: Preuss-Lausitz, U. et al. (Eds.): *Kriegskinder, Konsumkinder, Krisenkinder: zur Sozialisationsgeschichte seit dem Zweiten Weltkrieg*. Weinheim/Basel: Beltz, 196-212.
- Büchner, P. (1985): *Einführung in die Soziologie der Erziehung und des Bildungswesens*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Bühler-Niederberger, D. (1985): Analytische Induktion als Verfahren qualitativer Methodologie. In: *UfS* 14, 6, 475—485.
- Centre for Contemporary Cultural Studies (1982): *The Empire strikes black: race and racism in 70s Britain*. London: Hutchinson/CCCS.
- Chain, L. D., Jr. (1964): Life course and social structure. In: *Handbook of modern sociology*, Robert, E. L. (Ed.), Chicago: Rand-McNally 272—329.
- Chisholm, L. A. – Holland, J. (1986): Girls and occupational choice: anti-sexism in action in a curriculum development project. In: *British Journal of Sociology of Education*, 7, 4, 353-65.
- Chisholm, L. A. – Holland, J. (1987a): Anti-sexist action research in school: the GAOC Project. In: Weiner, G. and Arnot, M. (Eds.): *Gender under scrutiny: new enquiries in education*. London: Hutchinson/Open University Press, 243—257.

- Chisholm, L. A. (1987b): *Gender and vocation*. PSEC Working Papers 1 (new series), London: University of London Institute of Education Post-Sixteen Education Centre.
- Chisholm, L. A. – Holland, J. (1988): Mädchen und Berufswahl. In: Wiebe, H. – H. (Hg.): *Jugend in Europa: Situation und Forschungsstand*. Opladen: Leske+Budrich, 173-187.
- Chisholm, L. (1992): Éleesebb lencse vagy új kamera? Ifjúságkutatás, ifjúság és társadalmi változás Nagy-Britanniában. A kutatás jelenlegi állása és megalapozott feltételezések a gyermekkorról és az ifjúságról. In: *Civilizációs korszakváltás és ifjúság: a kelet- és nyugat-európai ifjúság kulturális mintái*. (Szerk.) Gábor Kálmán. Szeged.
- Chisholm, L. et al. (1995): *Growing up in Europe: contemporary horizons in childhood and youth studies*. Berlin – New York: Walter de Gruyter.
- Chisholm, L. (1997): Initial transitions between education, training and employment in learning society. In: *International Bulletin of Youth Research*, 15, 6-16.
- Chodorow, N. (1974): *The reproduction of mothering: psychoanalysis and the sociology of gender*. Berkeley: University of California Press.
- Cisler, S. (1994): Védekezés és az Internet. In: *Replika*, 13-14.
- Clark J.- Critcher C. (1985): *The Devil makes work: leisure in capitalist Britain*. London: MacMillan.
- Clarke, J. et. al. (1976): Subcultures, cultures and class – theoretical overview. In: Hall, S. – Jefferson, T. (Eds.): *Resistance through rituals*. London: Hutchinson University Library, 9–74.
- Clarke, J. – Jefferson, T. (2000): A munkásosztály ifjúsági kultúrái. In: Gábor Kálmán: *A középosztály szigete*. Szeged: Belvedere Meridionale, 115-136
- Clough, E. et. al. (1988): *Youth cohort study: routes through YTS', MSC R and D*, 42. Youth Cohort Series, 2, Scheffield: MSC.
- Cohen, P. (1984): Against the new vocationalism. In: Bates I. et. al. (Eds.): *Schooling for the dole?* London: Macmillan Youth Questions, 104–169.
- Cohen, P. (1986): *Rethinking the youth question*. PSEC Working Paper 1, London: University of London Institute of Education Post-Sixteen Education Centre.
- Cohen, P. – Bains, H. (Eds.) (1988a): *Multi-racist Britain*, London, Macmillan.
- Cohen, P. (1988b): The perversions of inheritance. In Cohen, P. – Bains, H. (Eds.): *Multi-racist Britain*. London: Macmillan, 9–20.
- Coleman, D. (1988): Population. In: Halsey, A. H. (Ed.): *British social trends since 1900*, 2nd ed. London: Macmillan, 36–134.

- Collins, R. (1979): *The credential society*. London: Academic Press.
- Connell, R. W. et al. (1982): *Making the difference: schools, families and social division*. Sydney: George Allen & Unwin.
- Connell, R. W. (1983): *Which way is up? Essays on sex, class and culture*. Sydney: George Allen & Unwin.
- Courtenay, G. (1988:): 'Youth cohort study: report on cohort 1', Sweep 1, MSC R and D, 41. Youth Cohort Series 1, Sheffield: MSC.
- Czeizer Zoltán (1997): Virtuális honfoglalás az Interneten. In: *Új Holnap*, május.
- Czeizer Zoltán (1998): A hangos olvasástól a másodlagos szóbeliségig. In: *Replika* 31-32. sz. 221-225.
- Czeizer Zoltán (1999a): A másodlagos szóbeliség térnyerése az Interneten. In: *Az internetmítosz, Kodolányi Füzetek*, Székesfehérvár.
- Czeizer Zoltán (1999b): Szerepjáték a cyberspace-ben. In: *Az internetmítosz, Kodolányi Füzetek*, Székesfehérvár.
- Czeizer Zoltán (2002): A digitális forradalom és a magyar oktatás. In: *Educatio*, 4. sz.
- Czeizer Zoltán (2003): Formális oktatás és e-learning. In: *Educatio*, 3. 411-417.
- Csepeli György (2004): Az e-learning a felsőoktatásban. In: *Magyar Szociológiai Társaság Oktatásszociológiai Szakosztályának konferenciájára, Budapest, 2004. október 15.* Budapest: PH Felsőoktatási Kutatóintézet.
- Csoma Gyula (1975): A „megszűntetve megtartott” iskola. In: *Valóság*, 11. sz. 72-83.
- Dahrendorf, R. (1979): *Life chances*. Chicago.
- Dahrendorf, R. (1988): *The modern social conflict: an essay on the politics of liberty*. London: George Wiedenfeld & Nicholson. Magyar kiadása: Dahrendorf, R. (1994): Fiatalokhoz címzett jegyzetek. In: *A modern társadalmi konfliktus*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó, 281-290.
- Dahrendorf, R. (1990): *Reflections on the revolution in Europe*. New York: Random House.
- Dale, R. et al. (Eds.) (1981a): *Education and the state, Volume 1: Schooling and the national interest*. Lewes: Falmer Press.
- Dale, R. et al. (Eds.) (1981b): *Education and the state, Volume 2: Politics, patriarchy and practice*. Lewes: Falmer Press.
- Dany, H. C. (1995): Multiplex személyiségek. In: *Gondolat-jel*, 5.
- Deem, R. (Ed.) (1984): *Co-education reconsidered*. Milton Keynes: Open University Press.
- De Graaf, N. D. – De Graaf, P. M. (1987): *Postmaterialism and divergent economic and cultural lifestyles*. Nürnberg. (Manuscript).

- Delany, P. – Landow, G. P. (Eds.) (1991): *Hypermedia and literary Studies*. Cambridge: MIT Press.
- Derrida, J. (1991): Az el-különböződés. In: *Szöveg és interpretáció*, (Szerk.) Bacsó Béla. Budapest: Cserépfalvi.
- Derrida, J. (1994): A struktúra, a jel és a játék. In: *Helikon*, 1-2.
- Dessewffy – Fábíán – Galács – Medgyesi -Rét – Rigler (2003): *A digitális jövő térképe: World Internet Project*.
- Douglas, M. – Isherwood, B. (1998): A javak használatának változatai. In: *A kultúra szociológiája* (Szerk.) Wessely Anna. Budapest: Osiris Kiadó.
- Dowe, D. (Ed.) (1986): *Jugendprotest und Generationskonflikt: Europa im 20. Jahrhundert*. Bonn: Verlag Neue Gesellschaft.
- Easton, D. – Dennis, J. (1969): *Children in the political system*. New York: McGraw-Hill.
- Eisenstein, E. L. (1979): *The printing press as an agent of change: communications and cultural transformations in early-modern Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Elias, N. (1977): *Über den Prozeß der Zivilisation. Soziogenetische und psychogenetische Untersuchungen*. 2 Bde., Frankfurt/M.: Suhrkamp.
- Elias, N. (1987): *A civilizáció folyamata*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó.
- Ellis, B. E. (1994): *Amerikai psycho*. Budapest: Európa.
- Erdei Ferenc (1977): *Futóhomok*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Erikson, E. (1968): *Identity, youth and crisis*. New York: Norton Inc.
- Erikson, E. (1991): A fiatal Luther és más írások. Budapest: Gondolat Könyvkiadó.
- Ewert, O. (1983): *Entwicklungspsychologie des Jugendalters*. Stuttgart: Kohlhammer.
- Faulstich-Wieland, H. et al. (Hg.) (1987): *Abschied von der Koedukation?* Frankfurt/M. (Materialien zur Sozialarbeit und Sozialpädagogik)
- Fend, H. (1988): *Sozialgeschichte des Aufwachsens: Bedingungen des Aufwachsens und Jugendgestalten im 20. Jahrhundert*. Frankfurt/M.: Suhrkamp.
- Ferge Zsuzsa (1982): *Társadalmi újratermelés és társadalompolitika*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Ferge Zsuzsa (2000): *Elszabaduló egyenlőtlenségek*. Budapest: Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület.
- Ferge Zsuzsa (2002): Struktúra és egyenlőtlenségek a régi államszocializmusban és az új kapitalizmusban. In: *Szociológiai Szemle* 4. 9-33.
- Fischer, A. – Fuchs, W. – Zinnecker, J. (1982): *Jugend '81. Lebensentwürfe, Alltagskulturen, Zukunftsbilder*. Opladen: Leske + Budrich.

- Fischer, A. (1985a): Entwicklung der Messinstrumente. In: Fischer, A.-Fuchs, W. – Zinnecker, J., *Jugendliche und Erwachsene '85; Generationen im Vergleich*. Band 5. Opladen, pp. 89–135
- Fischer, A. – Fuchs, W.- Zinnecker, J. (1985b) *Jugendliche und Erwachsene '85*. 1-5 vols. Leverkusen: Leske + Budrich.
- Fogt, H. (1982): *Politische Generationen*. Opladen: Leske + Budrich.
- Foucault, M. (1991a): A diskurzus rendje. In: *Holmi, július*.
- Foucault, M. (1991b): A kívülség gondolata. In: *Athenaeum*, 1.
- Foucault, M. (1991c): Az örület a mű hiánya. In: *Új Írás*, 11.
- Freud, A. (1936): *Das Ich und die Abwehrmechanismen*. New York.
- Friedman, T. (1995): Making sense of software: computer games and interactive textuality. In: Steven G. Jones (Ed.): *Cybersociety*. New Delhi: Sage Publications.
- Fuchs, W. (1981): Einführung. In: *Jugend '81. Lebenswürfe Alltagskulturen Zukunftsbilder*. (Hg.) Jugendwerk der Deutschen Shell, Band 2. Hamburg.
- Fuchs, W. (1983): Jugendliche Statuspassage oder individualisierte Jugendbiographie? In: *Soziale Welt*, 34, 3, 341-71.
- Fuchs, W. (1985a): Jugend als Lebenslaufphase. In: *Jugendliche und Erwachsene '85; Generationen im Vergleich*, (Hg.) Jugendwerk der Deutschen Shell, Band 1. Hamburg, 195-265.
- Fuchs, W. – Zinnecker, J. (1985b): Nachkriegsjugend und Jugend heute. Werkstattbericht aus einer laufenden Studie. In: *ZSE* 5, 1, 5-28.
- Fuchs, W. (1985c): Soziale Orientierungsmuster: Bilder vom Ich der Sozialen Welt. In: *Jugendliche und Erwachsene '85; Generationen im Vergleich*, (Hg.) Jugendwerk der Deutschen Shell Band 1. Hamburg, 133-194.
- Füzesséry Éva (1993): Lacan és az "Apa neve". In: *Thalassa*, 2. sz.
- Gábor Kálmán (1985): *A középiskolások rekrutációs köre és a középiskolát végzettek életútja*. Szeged: JATE Szociológia Tanszék. (kézirat)
- Gábor Kálmán (1986): A középiskolák rekrutációs körének alakulása 1969-1981. között Csongrád megyében. In: *Szakképzési Szemle*, 2. sz.
- Gábor Kálmán (1987): A középiskolát végzett fiatalok „középrétegesedése”. In: *Ifjúsági Szemle* 7. 1. sz. 53-61.
- Gábor Kálmán – Szaitz Mariann (1987): *Kísérlet a társadalmi orientációs minták értelmezésére*. Budapest. (kézirat)
- Gábor Kálmán – Balog Iván (1989): Értékek, orientációk, ideológiák az egyetemi hallgatók körében. In: *Társadalomtudományi Közlemények*, 1. sz. 72-86.; Gábor Kálmán (Szerk.) (1992): *Civilizációs korszakváltás és ifjúság: a kelet- és nyugat-európai ifjúság kulturális mintái*. Szeged – Budapest, MEH IKT, 119-134.

- Gábor Kálmán (1991a): Jugendkultur und gesellschaftliche Orientierungsmuster in Ungarn: ein Vergleich zwischen Oberschülern, Berufsschülern und Studenten. In: Melzer, W. – Heitmeyer, W. – Liegle, L. – Zinnecker, J. (Hg.): *Osteuropäische Jugend im Wandel*. Weinheim und München: Juventa Verlag, 137–149.
- Gábor Kálmán (1991b): Youth culture and political culture in Hungary after communism. In: *Connaître les modes de vie et de consommation des jeunes, Communications du colloque*, Tome 2. Colloque européen, 26 et 27 septembre. Paris, 49–79.
- Gábor Kálmán – Molnár Péter (1992a): Az ifjúsági kultúra korszakváltása: a magyar és a nyugatnémet fiatalok a nyolcvanas években. In: *Civilizációs korszakváltás és ifjúság: a kelet- és nyugat-európai ifjúság kulturális mintái* (Szerk.) Gábor Kálmán. Szeged/Budapest: MEH IKT. 159-171; *Ifjúság-szociológia* (2006) (Szerk.) Gábor Kálmán – Jancsák Csaba. Szeged: Belvedere Meridionale. 337-350. (Ifjúsági korszakváltás)
- Gábor Kálmán (1992b): *A középiskolát végzettek középosztályosodása*. In: Gábor Kálmán (Szerk.): *Civilizációs korszakváltás és ifjúság: a kelet- és nyugat-európai ifjúság kulturális mintái*. Szeged – Budapest: MEH IKT. 99-117. Új kiadás: 1993.
- Gábor Kálmán (1992c): Az ifjúsági kultúra korszakváltása. In: Gazsó Ferenc – Stumpf István (Szerk.): *Rendszerváltozás és ifjúság*. Budapest: MTA Politikai tudományok Intézete. 67-97.
- Gábor Kálmán – Balog Iván (1995): The impact of consumer culture on Eastern and Central European youth. In: *Educatio*, Vol. 2. 311-327.
- Gábor Kálmán (1996): Társadalmi átalakulás és ifjúsági korszakváltás. In: Gábor Kálmán (Szerk.): *Ifjúságkutatás*. Budapest: Educatio Kiadó, 13-34. (Educatio füzetek .2.)
- Gábor Kálmán [e.a.] (1998): *A tamási fiatalok helyzete*. Budapest: Oktatókutató Intézet. (kézirat)
- Gábor Kálmán – Balog Iván – Mátay Melinda – Narancsik Ágnes (2000a): Korlátozott részvétel, felemás integráció a demokratikus intézményrendszerben: Két város: Salgótarján és Sopron esete. In: *Társadalmi átalakulás és ifjúság: szabadság mint esély?* (Szerk.) Gábor Kálmán. Szeged: Belvedere Meridionale. 214-221.
- Gábor Kálmán (Szerk.) (2000b): *Társadalmi átalakulás és ifjúság: szabadság mint esély?* Szeged: Belvedere Meridionale.
- Gábor Kálmán (2000c): *A középosztály szigete*. Szeged: Belvedere Meridionale.
- Gábor Kálmán (2002a): A magyar fiatalok és az iskolai ifjúsági korszak: túl renden és osztályon. In: Szabó Andrea, Bauer Béla, Laki László

- (Szerk.): *Ifjúság 2000. Tanulmányok I.* Budapest: Nemzeti Ifjúságkutató Intézet, 23-40.
- Gábor Kálmán (2002b): *A Győr-Moson-Sopron megyei 15-29 éves fiatalok.* Szeged: Belvedere Meridionale.
- Gábor Kálmán – Kabai Imre – Matiscsák Attila (2003): *Információs társadalom és ifjúság.* Szeged: Belvedere Meridionale. (Ifjúsági korszakváltás)
- Gábor Kálmán (2004a): Globalizáció és ifjúsági korszakváltás. In: Gábor Kálmán – Jancsák Csaba (Szerk.): *Ifjúsági korszakváltás: ifjúság az új évezredben.* Szeged: Belvedere Meridionale.
- Gábor Kálmán (2004b): Sziget kutatások 2000-2004. In: *Erdélyi Társadalom.* 2. sz. 229-263.
- Gábor Kálmán (2005): Bevezetés. In: Gábor Kálmán – Veres Valér (Szerk.): *A perifériáról a centrumba: az erdélyi fiatalok helyzetképe az ezredforduló után.* Szeged-Kolozsvár: Belvedere Meridionale – Max Weber Társadalomkutató Alapítvány. (Ifjúsági korszakváltás)
- Gábor Kálmán – Szemerszki Marianna (2006a): *Sziget Fesztivál 2005: Az új fiatal középosztály és az élettervezés.* Budapest: Felsőoktatási Kutatóintézet.
- Gábor Kálmán – Gaul Emil – Szemerszki Marianna (2006b): Trendek a Sziget kutatásban: az új fiatal középosztály kialakulása. In: *WEB* (A Max Weber Szociológiai Szakkollégium lapja, Kolozsvár), 1-2 sz. 9-35.
- Gábor, Kálmán (2008a): Education, qualification and employment: Hungarian experiences. In: Bendit, René – Hahn-Bleibtreu, Marina (Eds.): *Youth transitions: Prozesses of social inclusion and patterns of vulnerability in a globalised World.* Leverkusen Opladen: Barbara Budrich Publishers, 97-114.
- Gábor Kálmán – Szemerszki Marianna (2008b): *Sziget Fesztivál 2007.* Szeged: EIKKA.
- Ganzeboom, H. B. G. (1987): *Cultural and economic dimensions of lifestyle.* Tucson. (Manuscript).
- Gazsó Ferenc – Stumpf István (Szerk.) (1992): *Rendszerváltozás és ifjúság.* Budapest: MTA Politikai Tudományok Intézete.
- Gazsó Ferenc (2000): A társadalmi folyamatok és az oktatási rendszer. In.: *Egyéni esélyek, iskolai esélyek, társadalmi esélyek.* Budapest: Napvilág Kiadó.
- Gazsó Ferenc (2001): A társadalmi szerkezetváltozás trendje. In: Földes György – Inotai András (Szerk.): *A globalizáció kihívásai és Magyarország.* Budapest: Napvilág Kiadó 137-157.
- Gazsó Ferenc – Laki László (2004): *Fiatalok az új kapitalizmusban.* (Young people in the new capitalism). Budapest: Napvilág Kiadó.

- Gershuny, J. (1981): *Die Ökonomie der nachindustriellen Gesellschaft: Produktion und Verbrauch von Dienstleistungen*. Frankfurt/M./New York: Campus.
- Gerschenkron, A. (1984): *A gazdasági elmaradottság — történelmi távlatból*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó, 35-68.
- Gestrich, A. (1983): *Traditionelle Jugendkultur und Industrialisierung*. Göttingen: SOFI.
- Gibson, W. (1992): *Neurománc*. Budapest: Valhalla Páholy.
- Gibson, W. (1993): *Számláló nullára*. Budapest: Valhalla Páholy.
- Gibson, W. (1994): *Neurománc 3: Mona Lisa overdrive*. Budapest: Valhalla Páholy.
- Gibson, W. (1995): *Virtuálfény*. Budapest: Valhalla Páholy.
- Giddens, A. (1992): *Modernity and self-identity*. Cambridge: Polity Press.
- Giehler, W. – Lüscher, K. (1975): Die Soziologie des Kindes in historischer Sicht. In: *Neue Sammlung* 15, 5, 442-63.
- Giese, M. (1998): Self without body: textual self-representation in an electronic community. In: *Firstmonday* (www.firstmonday.dk).
- Gillis, J. R. (1980): Geschichte der Jugend: Tradition und Wandel im Verhältnis der Altersgruppen und Generationen in Europa von der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts bis zur Gegenwart. In: Heitmeyer, W. (Hg.): *Neuorientierungen*, Weinheim / München: Juventa, 99-132.
- Gintis, H. – Bowles, S. (1981): Contradiction and reproduction in educational theory. In: Barton, L. et. al. (Eds.): *Schooling, Ideology and the Curriculum*. Lewes: Falmer Press.
- Giroux, H. (1983): *Theory and resistance in education*. London: Heinemann Education.
- Glass, D. V. (1954): *Social Mobility in Britain*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Glatz Ferenc – Kemény István (Szerk.) (2004): *Cigányok Magyarországon*. Budapest: Társadalomkutató Központ.
- Goodings, L. (Ed.) (1987): *Bitter-sweet dreams: girls' and young women's own stories*. London: Virago Upstarts.
- Götz von Olenhusen, I. (1987): *Jugendreich, Gottesreich, Deutsches Reich : junge Generation, Religion u. Politik ; 1928-1933*. Köln : Verl. Wiss. u. Politik.
- Greenacre, M. J. (1986): SIMCA: a program to perform a simple correspondence analysis. In: *American Statistician* 51, 230-231.
- Greenstein, F. (1979): The benevolent leader revisited: children's image of political leaders in three democracies. In: *American Political Sciences Review* 62, 1371-1398.
- Griffin, C. (1985): *Typical girls?* London: Routledge & Kegan Paul.

- Grootings, P. (Ed.) (1983): *Youth and work in Europe. Vol. I: National Reports. Vol. II: Comparative Research and Policy Problems. Vol. III: Bibliography.* Vienna: European Coordination Centre for Research and Documentation in Social Sciences.
- Grootings, P. – Stefanov, M. (Eds.) (1988): *Transition from school to work in Europe.* New York: Routledge Chapman & Hall.
- Gross, P. (1983): *Die Verheißungen der Dienstleistungsgesellschaft. Soziale Befreiung oder Sozialherrschaft?* Opladen: Westdeutscher Verlag.
- György Péter (1997): *Az ó-új világ.* Budapest: Magvető Könyvkiadó.
- György Péter (2004): Virtuális távolság. In.: *Mobilközösség – mobilmegismerés*, szerk.: Nyíri Kristóf, T-Mobile. http://www.inaplo.hu/_inlog/log-net2005a/kommunikacioelmelet_Calligaris_Agnes-GyorgyPeter-Virtualis_tavolsag.html
- Hankiss Elemér (1999): *Proletár reneszánsz.* Budapest: Helikon Kiadó.
- Habermas, J. et al. (1961): *Student und Politik: eine soziologische Untersuchung zum politischen Bewusstsein Frankfurter Studenten.* Berlin: Neuwied.
- Habermas, J. (1980): *Legitimation crisis.* London.
- Hagemann-White, C. (1984): *Sozialisation: weiblich-männlich.* Opladen: Leske + Budrich Verlag.
- Hagendoorn, L. (1982a): Jonge Neofascisten-Aspecten van een Leerproces [Young Neofascists-Aspects of a Learning Process]. In: *Jeugd en Samenleving* [Youth and Society] 11, 5-25.
- Hagendoorn, L. (1982b): Het Mannelijk Gezicht van Extreem-rechts [The Masculine Face of the Extreme Right]. In: *Jeugd en Samenleving* [Youth and Society] 12, 800-14.
- Hagendoorn, L. – Janssen, J. (1983): *Rechtsomkeer* [The turn right]. Ambo: Baarn.
- Hagestad, G. D. – Neugarten, B. L. (1983): Age and the life course. In: Binstock T. H. – Shanas, E. (Eds.): *Handbook of aging and the social sciences*, 2nd ed. New York, 35-55.
- Halász Gábor – Lannert Judit (szerk.) (2000): *Jelentés a magyar közoktatásról 2000.* Budapest: Országos Közoktatási Intézet.
- Hall, S. – Jefferson, T. (Eds.) (1975): *Resistance through rituals: youth subcultures in post-war Britain.* London: Hutchinson.
- Halsey, A. H. (1986): *Change in British society*, 3rd ed. Milton Keynes: Open University Press.
- Halsey, A. H. (1988): *British social trends since 1900.* 2nd revised ed. London: Macmillan.
- Hankiss Elemér (1982a): *Diagnózisok.* Budapest.

- Hankiss Elemér – Manchin Róbert – Füstös László – Szakolczai Árpád (1982b): *Kényszerpályán? A magyar társadalom értékrendjének alakulása 1930 és 1980 között*, 1-2. kötet. Budapest: MTA Szociológiai Kutató Intézet.
- Hankiss Elemér (1983): *Közösségek válsága és hiánya*. In: Hankiss Elemér: *Társadalmi csapdák. Diagnózisok*. Budapest: Magvető Könyvkiadó, 205-241.
- Hankiss Elemér (1986): *Diagnózisok 2*, Budapest: Magvető Könyvkiadó.
- Hankiss Elemér (1988): *Kelet-európai alternatívák*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Harcsa István (1986): A fiatalok anyagi-egzisztenciális helyzete a nyolcvanas években. In: *Társadalomtudományi Közlemények*, 3. szám.
- Hardach-Pinke, I.- Hardach, G. (Hg.) (1978): *Deutsche Kindheiten 1700—1900*. Kronberg/Ts.: Athenäum.
- Hardach-Pinke, I. (1981): *Kinderalltag: Aspekte von Kontinuität und Wandel der Kindheit in autobiographischen Zeugnissen 1700—1900*. Frankfurt/M./New York: Campus.
- Hartwig, H. (1980): *Jugendkultur: Ästhetische Praxis in der Pubertät*. Reinbek: Rowohlt.
- Hauser, L. (1994): A „hasznos hálózat”. In: *Replika*, 13-14. sz.
- Havas Gábor – Kemény István (1995): A magyarországi romákról. In: *Szociológiai Szemle*, 3. sz. 3-21.
- Havas Gábor – Kemény István – Liskó Ilona (2002): *Cigány gyerekek az általános iskolában*. Budapest: Oktatókutató Intézet – Új Mandátum Kiadó.
- Havas Gábor – Liskó Ilona (2006): *Óvodától a szakmáig*. Budapest: Felsőoktatási Kutatóintézet.
- Hazekamp, J. (1985): *Rondhangen als tijdverdrifj* [Hanging around to pass the time]. Amsterdam: VU-Uitgeverij.
- Hazekamp, J.- Meus, W. – Te Poel, Y. (Eds) (1988): *European contributions to youth research*. Amsterdam: University of Amsterdam Press.
- Hebdige, D. (1979): *Subcultures: the meaning of style*. London: Methuen.
- Heim, M. (1987): *Electric language: a philosophical study of word processing*. New Haven: Yale University Press.
- Heinze, T. – Klusemann, H.-W. – Soeffner, H.-G. (1980): *Interpretationen einer Bildungsgeschichte: Überlegungen zur sozialwissenschaftlichen Hermeneutik*. Bensheim: päd.-extra-Buchverlag.
- Hellfield, V. M. (1987): *Bündische Jugend und Hitlerjugend: zur Geschichte von Anpassung und Widerstand 1930-1939*. Wittenhausen: Verlag Wissenschaft und Politik.

- Helsper, W. (1987): *Selbstkrise und Individualisierungsprozeß: zur Bedeutung des Imaginären in der Selbstgenese: Überlegungen zu einer vernachlässigten Dimension der Subjektivität*. Universität Marburg. Dissertation.
- Hengst, H. et al. (Hg.) (1981a): *Kindheit als Fiktion*. Frankfurt/M.: Suhrkamp.
- Hengst, H. (1981b): Tendenzen zur Liquidierung von Kindheit. In: Hengst, H. et al. (Hg.): *Kindheit als Fiktion*. Frankfurt/M.: Suhrkamp. 11-72.
- Hennig, U. – Keim, K. D. – Schulz-Wiesch, J. (1984): *Spuren der Mißachtung: zum Verhältnis von Jugendproblemen und Stadtstruktur*. Frankfurt/M.: Campus.
- Henriques, J. et al. (Ed.) (1984): *Changing the subject: psychology, regulation and subjectivity*. London: Methuen.
- Hermanns, H. (1987): *Developments in family and youth, indicating and favouring changes in the relationship between young people and their parents*. Paper presented to the CFR/CYR International Seminar – Young People and their Families. Freising/Munich.
- Hernád István (1993): A Gutenberg utáni galaxis. In: *Replika*, 11-12.
- Heron, L. (Ed.) (1985): *Truth, dare or promise: girls growing up in the fifties*. London: Virago.
- Herrmann, U. (1984): Aufwachsen im Dorf – „dortmals“: Versuch einer historischen Rekonstruktion. In: Wehling, H.-G. (Hg.) *Auf dem Lande leben*. Stuttgart: Kohlhammer. 111-25.
- Honneth, A. – Schwibs, B. (1986): Intellektuelle Praxis. III. Pierre Bourdieu. (Themenheft) In: *Ästhetik und Kommunikation* 16, 61/62.
- Hornstein, W. (1965): *Vom „jungen Herrn“ zum „Hoffnungsvollen Jüngling“: Wandlungen des Jugendlebens im 18. Jahrhundert*. Heidelberg: Quelle & Meyer.
- Horstein, W. (1966): *Jugend in ihrer Zeit*. Hamburg.
- Hornstein, W. – Schefold, W. – Schmeiser, G. – Stackebrandt, J. (1975): *Lernen im Jugendalter: Ergebnisse, Fragestellungen und Probleme sozialwissenschaftlicher Forschung*. Stuttgart: Klett-Cotta.
- Horváth Ágota – Landau Edit – Szalai Júlia (Szerk.) (2000): *Cigánynak születni*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó.
- Hurrelmann, K. (1976): *Sozialisation und Lebenslauf*. Reinbek: Rowohlt.
- Hurrelmann, K. – Ulich, D. (Hg.) (1980): *Handbuch der Sozialisationsforschung*. Weinheim/Basel: Betz.
- Hurrelman, K. - Rosewitz, B. - Wolf, H. K. (1985): *Lebensphase Jugend: eine Einführung in die sozialwissenschaftliche Jugendforschung*. Weinheim / München: Juventa.

- Hurrelmann, K. (Hg.) (1986): *Koedukation — Jugendschule auch für Mädchen?* Opladen: Leske + Budrich.
- Hübner – Funk, S. – Lösch, H. – Rathgeber, R. – Schefold, W. (1981): Zwei aktuelle Themen: Jugend und Zukunft. Über die Shell-Studie Jugend '81. Lebensentwürfe, Alltagskulturen, Zukunftsbilder. In: *Sozialwissenschaftliche Literaturrundschau*, 6, 8/9, 1983, 45-61.
- Illich, I. (1971): *Deschooling society: ritualization of progress*. New York: Harper & Row Publishers Inc. 34-51. / http://www.c3.hu/~prophil/profi991/Ivan_Illich.html (A fordítás V. Szabó László munkája.)
- Ingham, M. (1981): *Now we are thirty: women in the breakthrough generation*. London: Eyre Meuthen.
- Inglehart, R. (1977): *The silent revolution*. Princeton.
- Inglehart R. (1990): *Culture shift in advanced industrial societies*. New Jersey: Princeton University Press.
- Inglehart, R. (1997): *Modernisation and postmodernisation: cultural, political and economic change in 43 societies*. Princeton: Princeton University Press.
- Innis, H. A. (1951): *The bias of communication*. Toronto: University of Toronto Press.
- Janssen J. (1989): Delinquentieals „Crime de Passage”: een Jongensprobleem [Delinquency as „Crime de Passage”; a Boys' Problem]. In: *Jeugd en Samenleving* [Youth and Society] 19, 114-29.
- Jaros, D. H. – Hirsch, H. – Fleron, F. (1968): The malevolent leader: political socialization in an American subculture. In: *American Political Sciences Review* 62, 565—575.
- Jennings, M. – Niemi, R. (1981): *Generations and politics: a panel study of young adults and their parents*. Princeton: Princeton University Press.
- Joerges, B. (1981): Berufsarbeit, Konsumarbeit, Freizeit: zur Sozial- und Umweltverträglichkeit einiger struktureller Veränderungen in Produktion und Konsum. In: *Soziale Welt*, 32, 2, 168-95.
- Jones, G. (1988): Integrating process and structure in the concept of youth: a case for secondary analysis. In: *Sociological Review*, 4, 706-32.
- Józsa Péter (1979): Ideológiai áramlatok városi ifjúságunkban. I-II. In: *Világosság*, 2. sz. 100-109. 3. sz. 173-181.
- Jugendwerk der Deutschen Shell (Hg.) (1977): *Jugend in Europa: ihre Eingliederung in die Welt der Erwachsenen. Eine vergleichende Analyse zwischen der Bundesrepublik Deutschland, Frankreich und Großbritannien*, 3 Bde., Hamburg.
- Jugendwerk d. Dt. Shell. (1981): *Jugend – 81: Lebensentwürfe, Alltagskulturen, Zukunftsbilder*. Hamburg: Jugendwerk d. Dt. Shell.

- Jugendwerk der Deutschen Shell (Hg.) (1985a): *Jugend '81. Lebensentwürfe, Alltagskulturen Zukunftsbilder*, 3 Bde., Hamburg.
- Jugendwerk der Deutschen Shell (Ed.) (1985b): *Jugendliche und Erwachsene '85. Generationen im Vergleich*. 5 Bde., Hamburg.
- Kaminski, G. – Mayer, R. (1984): *Kinder und Jugendliche im Hochleistungssport*. Schorndorf: Hofmann.
- Kandel, D. B. – Lesser, G. S. (1969): Parental and peer influences on educational plans of adolescents. In: *American Sociological Review* 34, 213-23.
- Kandel, D. B. (1972): *Youth in two worlds*. San Francisco: Jossey-Bass.
- Kandel, D. B. (1974): Inter- and intragenerational influences on adolescent marijuana use. In: *Journal of Social Issues* 30, 107-35.
- Karvalics László, Z. (2004): Információközösségek. In: Nyíri Kristóf. (Szerk.): *Mobilközösség – mobilmegismerés*. T Mobile.
- Kaufmann, F.-X. – Lüscher, K. (1979): Wir brauchen eine Politik für Kinder. In: *Neue Sammlung* 19, 2, 222–33.
- Kelly, G. P. – Nihlen, A. S. (1982): Schooling and the reproduction of patriarchy: unequal workloads, unequal rewards. In: Apple, M. (Ed.): *Cultural and economic reproduction in education*. London: Routledge & Kegan Paul, 162-80.
- Kemény István (1979): Két könyv egy kötésben: Konrád és Szelényi koncepciójáról. In: *Irodalmi Újság*, november-december.; Kemény István (1991): *Közelről és távolból*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó. 96-105.
- Kemény István (1991): *Közelről és távolból*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó.
- Kemény István (1992a): Az életforma fogalmához. In: Kemény István: *Szociológiai írások*. Szeged (Replika Könyvek 1.)
- Kemény István (1992b): A második gazdaság Magyarországon. In: Kemény István: *Szociológiai írások*. Szeged. (Replika könyvek 1.)
- Kemény István (1992c): A nem regisztrált gazdaság Magyarországon. In: Kemény István: *Szociológiai írások*. Szeged. (Replika könyvek 1.)
- Kemény István (1992d): A szegénységről. In: Kemény István: *Szociológiai írások*. Szeged. (Replika könyvek 1.)
- Kemény István – Havas Gábor (1996a): Cigánynak lenni. In: *Társadalmi riport* [szerk. Andorka Rudolf – Kolosi Tamás – Vukovich György]. Budapest: TÁRKI-Századvég
- Kemény István (1996b): A romák és az iskola. In: *Educatio*, 2. 71-83.
- Kemény István (1997a): Bevezető. In: *Magyar Tudomány*, 6. szám, 641-644.
- Kemény István (1997b): A magyarországi roma (cigány) népességről. In: *Magyar Tudomány*, 6. szám, 644-656.

- Kemény István (2000): Roma (cigány) fiatalok a munkaerőpiacon. In: *Társadalmi átalakulás és ifjúság: szabadság mint esély?* [szerk.: Gábor Kálmán]. Szeged: Belvedere Meridionale. 68-73.
- Kemény István – Janky Béla – Lengyel Gabriella (2004): *A magyarországi cigányság 1971-2003*. Budapest: Gondolat Kiadó, MTA Etnikai – Nemzeti – Kisebbségkutató Intézet.
- Keniston, K. (1970): Youth as a stage of life. In: *American Scholar*, 39, 4, 631—54.
- Keniston, K. (1971): *Youth and dissent: the rise of a new opposition*. New York: Harcourt, Brace & Jovanovich.
- Kertesi Gábor (1995): Cigány foglalkoztatás és munkanélküliség a rendszerváltás előtt és után. In: *Esély*, 4. sz. 19-64.
- Kertesi Gábor (1995): Cigány gyerekek az iskolában, cigány felnőttek a munkaerőpiacon. In: *Közgazdasági Szemle*, XLII. évf. 1. sz. 33-66.
- Kertesi Gábor – Kézdi Gábor (1996): Cigány tanulók az általános iskolában. In: *Educatio Füzetek*, 7-101.
- Kertesi Gábor (2005): *A társadalom peremén: romák a munkaerőpiacon és az iskolában*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Kiss, C. A. (1987): *Az egyetemi hallgatóknak céljai, törekvései és kapcsolatai. (Magyar – amerikai összehasonlító vizsgálat)*. Szeged. (kézirat)
- Koebner, T. – Janz, R.-P. – Trommler, F. (Hg.) (1985): *Mit uns zieht die neue Zeit: der Mythos Jugend*. Frankfurt/M.: Suhrkamp.
- Kohli, M. (Hg.) (1978): *Soziologie des Lebenslaufs*. Darmstadt/Neuwied: Luchterhand.
- Kohli, M. (1985): Die Institutionalisierung des Lebenslaufs: historische Befunde und theoretische Argumente. In: *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, 37: 1-29.
- Kohli M. (1986): Gesellschaftszeit der Lebenszeit. In: *Soziale Welt*, 4. 183-208.
- Kohr, H.-U. – Krieger, R. – Räder, H.-G. (1983): *Reproduktion von Gesellschaft: Jugend-Partizipation-Politische Bildung*. Weinheim/Basel: Beltz.
- Kolosi Tamás (1982): *Státusz és réteg: rétegződés- modell vizsgálat III. kötet*. Budapest: Társadalomtudományi Intézet.
- Kolosi Tamás (1989): *Tagolt társadalom*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Kolosi Tamás (2000): *A terhes babapiskóta: a rendszerváltás társadalmi szerkeze- te*. Budapest: Osiris.
- Konrád György – Szelényi Iván (1982): *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó. [új kiadása 1989]
- Kornai János (1992): A poszt szocialista átmenet és az állam: gondolatok fiskális problémákról. In: *Közgazdasági Szemle*, 6. sz.

- Kornstadt, H.-J. – Trommsdorff, G. (1984): Erziehungsziele im Kulturvergleich. In: Trommsdorff, G. (Hg.) *Jahrbuch für Empirische Erziehungswissenschaften*, Düsseldorf: Cornelsen Schwan-Girardet.
- Kozma Tamás (1995): Ifjúság és oktatás. In: *Educatio*, 2. 203-222.
- Kozma Tamás (1996): Településhálózat és iskolarendszer. In: *Educatio*, 2. 248-259.
- Krappmann, L. – Oswald, H. (1983): Beziehungsgeflechte und Gruppen von gleichaltrigen Kindern in der Schule. In: Neidhardt, F. (Hg.): *Soziologie der Gruppe. Sonderheft 25 der Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, 420—50.
- Krémer Balázs (1995): „Cigányutak” a vállalkozások kalandos világában. In: *Esély*, 1. sz. 46-62.
- Krumrey, H.-V. (1984): *Entwicklungsstrukturen von Verhaltensstandarden: eine soziologische Prozessanalyse auf der Grundlage deutscher Anstands- und Manierenbücher von 1870 bis 1970*. Frankfurt/M.: Suhrkamp.
- Kulcsár Kálmán (1986): *A modernizáció és a magyar társadalom*. Budapest: Magvető Kiadó.
- Ladányi Andor (1991a): *A felsőoktatás fejlesztése*. Budapest: Oktatókutató Intézet. (Kutatás közben)
- Ladányi Andor (1991b): *A felsőoktatás összehasonlító elemzése*. Budapest: Oktatókutató Intézet. (Kutatás közben)
- Ladányi János (1991): Leszakadók – a gazdasági és társadalmi szerkezetváltás alternatívái. In: *Replika* 4.
- Ladányi János – Szelényi Iván (2004): *A kirekesztettség változó formái*. Budapest: Napvilág Kiadó.
- Ladányi János (2005): *Szociális és etnikai konfliktusok: tanulmányok a piaccgazdaság átmeneti időszakából*. Budapest: Új Mandátum Kiadó.
- Lakatos Judit (2000): Ifjúsági munkanélküliség. In: *Társadalmi átalakulás és ifjúság: szabadság mint esély?* [szerk. Gábor Kálmán]. Szeged: Belvedere Meridionale, 58-63.
- Lamare, J. W. (1974): Language environment and political socialization of Mexican-American children. In: Niemi, R. (ed.): *The politics of future citizens*. San Francisco: Jossey-Bass.
- Landow, G. P. (1995): *Hyper/text/theory*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Landow, George P.: *Hypertextuális Derrida, posztstrukturalista Nelson?* <http://www.artpool.hu/hypermedia>. (Ford. Ivacs Ágnes)
- Lannert Judit (1996): Változások a hazai iskolaszervezetben. In: *Educatio*, 2. 215-230.

- Lannert Judit (1998): Az oktatás a kilencvenes években – a számok tükrében. In: *Századvég*, 1. 138-149.
- Lannert Judit (2000): Az ifjúsági munkanélküliség és az arra adott válaszok az oktatás területén (Nyugat-Európa és Magyarország). In: *Társadalmi átalakulás és ifjúság: szabadság mint esély?* [szerk. Gábor Kálmán]. Szeged: Belvedere Meridionale, 98-100.
- Larson, L. E. (1972): The influence of parents and peers during adolescence: the situation hypothesis revisited. In: *Journal of Marriage and the Family* 34, 67-74.
- Lash, S. (1990): *Sociology of postmodernism*. London and New York: Routledge.
- Ledig, M. – Nissen, U – Kreil, M. (1987): *Kinder und Wohnumwelt: eine Literaturanalyse zur Straßensozialisation*. München: DJI.
- Lengyel László (1987): Ifjúság és reform. In: *Ifjúsági Szemle*, 1. sz. 17-22.
- Lengyel László (2000): Társadalmi átalakulás és ifjúság. In: *Társadalmi átalakulás és ifjúság: szabadság mint esély?* [szerk.: Gábor Kálmán]. Szeged: Belvedere Meridionale, 39-47. p.
- Leonard, D. – Speakman, M. (1986): Women in the family: companions or caretakers? In: Beechey, V. – Whitelegg, E. (Eds.): *Women in Britain Today*. Milton Keynes: Open University Press, 8—76.
- Liddiard, M. – Hudson, S. (1989): *Homeless and vulnerable? A study of young people in Wales*. Paper presented to the BSA Annual conference, Plymouth Polytechnic, March.
- Liebau, E. – Müller-Rolli, S. (Hg.) (1985): *Lebensstil und Lernform: zur Kultur- soziologie Pierre Bourdieus* (Themenheft), Neue Sammlung 3.
- Liebel, M. (1976): *Produktivkraft Jugend: über aktuelle und historische Arbeiterjugendfrage im Kapitalismus*. Frankfurt.
- Liegle, L. (1987): *Welten der Kindheit und Familie: Beiträge zur einer pädagogischen und kulturvergleichenden Sozialisationsforschung*. Weinheim: Juventa.
- Lindner, R. (1983): Straße-Straßenjunge-Straßenbande: ein zivilisations-theoretischer Streifzug. In: *Zeitschrift für Volkskunde* 79, 2, 192—208.
- Lindner, R. – Wiebe, H.-H. (Hg.) (1985): *Verborgен im Licht: Neues zur Jugendfrage*. Frankfurt/M.: Syndikat.
- Liskó Ilona (1996): A szerkezetváltás első hulláma. In: *Educatio*, 2. 260-283.
- Liskó Ilona (1998): Esélyegyenlőség és oktatáspolitiká. In: *Századvég*, 1. 150-156.
- Liskó Ilona (2000): Az iskolarendszer átalakulási tendenciái. In: *Társadalmi átalakulás és ifjúság: szabadság mint esély?* [szerk. Gábor Kálmán]. Szeged: Belvedere Meridionale, 113-123.

- Liskó Ilona (2005): *A roma tanulók középiskolai továbbtanulása. (Gipsy students in the secondary schools)*. Budapest: Felsőoktatási Kutatóintézet. (Kutatás közben)
- Losoncz Alpár (1993): A könyv metaforájától a szimulációig. In: *Gondolat-jel*, 3. sz.
- Losoncz Alpár (1994): A határok digitalizálódása. In: *Gondolat-jel*, 5. sz.
- Lukács Péter (1996): Iskolarendszerek a fejlett tőkés országokban. In: *Educatio*, 2. 203-214.
- Lundgreen, P. (1977): Historische Bildungsforschung. In: Rürop, R. (Hg.) *:Historische Sozialwissenschaft*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 96-126.
- Lüscher, K. (1975): Perspektiven einer Soziologie der Sozialisation: die Entwicklung der Rolle des Kindes. In: *Zeitschrift für Soziologie*, 4, 4, 359-79.
- Lüscher, K. (Hg.) (1979): *Sozialpolitik für das Kind*. Stuttgart: Klett-Cotta.
- Lüscher, K. et al. (Hg.) (1988): *Die 'postmoderne' Familie: familiale Strategien und Familienpolitik im Übergang*. 2 Bde. Konstanz: Universitätsverlag.
- Liotard, J.-F. (1993): A posztmodern állapot. In: *A posztmodern állapot*. Budapest: Századvég.
- Mac an Ghaill, M. (1989): *Young, gifted and black*. Milton Keynes: Open University Press.
- Machacek, L. (1997): Individualization theory in youth sociology: an overview. In: *Sociologia*, 29 (3) 249-253.
- Mahony, P. (1985): *Schooling for the boys?* London: Hutchinson Explorations in Feminism.
- Mannheim, K. (1928): Das Problem der Generationen. In: *Kölner Vierteljahreshefte für Soziologie*, 7, 2, 157-85., 3, 309-30.
- Mannheim, K. (1936) *Ideology and utopia: an introduction to the sociology of knowledge*. New York: Harcourt, Brace and World.
- Mannheim, K. (1952): The problem of generations. In: Kecskeméti, P. (Ed.): *Essays on the sociology of knowledge*. London, 276-320.
- Mannheim, K. (1969): A nemzedéki probléma. In: *Iffúságszociológia*. (Szerk. Huszár Tibor és Sükösd Mihály). Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 31-68.
- Mannheim, K. (1971): Competition as a cultural phenomenon. In: *From Karl Mannheim*. London.
- Matolcsy György és társai (2000): *A tudástársadalom kiépítésének forrásai Magyarországon*. Budapest: Oktatási Minisztérium.
- Mause De, L. (Hg.) (1977): *Hört ihr die Kinder weinen: eine psychogenetische Geschichte der Kindheit*. Frankfurt/M.: Suhrkamp.

- Mchale, B. (1992): *Constructing postmodernism*. London and New York: Routledge.
- McLuhan, M. (1962) *The Gutenberg Galaxy: the making of typographic man*. Toronto: Univ. of Toronto Press.
- McRobbie, A. – Garber, J. (1976): Girls and subcultures: An exploration. In: Hall, S. – Jefferson, T. (Eds.): *Resistance through rituals*. London: Hutchinson, 209—27.
- McRobbie, A. (1978): Working class girls and the culture of femininity. In: CCCS WOMEN'S STUDIES GROUP (Ed.): *Women Take Issue*. London: Hutchinson. 96-108.
- McRobbie, A. (1980): Settling accounts with subcultures. In: *Screen Education*, 34, 37-50.
- Mead, G. H. (1973a): A "reaktív" és a "felépített én" mint az én szakaszai. In: *A pszichikum, az én és a társadalom*. Budapest: Gondolat.
- Mead, G. H. (1973b): Szerepjáték, szabályozójáték és az általános másik. In: *A pszichikum, az én és a társadalom*. Budapest: Gondolat.
- Mead, M. (1978): *Culture and commitment: the new relationships between the generations in the 1970s*. New York.
- Meeus, W. – Raaijmakers, Q. – Vollebergh, W. (1984): Jongeren Rechtsomkeer [Youth turning Right]. In: *Pedagogisch Tijdschrift [Journal of Pedagogy]* 9, 12-20.
- Meeus, W. (1986): Over de Dubbelzinnige Verhouding tussen Jeugd-kultuur en Politiek [On the Ambiguous Relation between Youth-culture and Politics] In: Matthijssen, M. – Meeus W. – van Wel (Eds.): *Beelden van Jeugd [Images of youth]*. Groningen: Wolters Noordhoff, 89-108.
- Meeus, W. (1987): Jeugdcultureel Verzet en Politiek [Youth-cultural rebellion and politics]. In: *Comenius* 7, 305-15.
- Meeus, W. (1988) Adolescent rebellion and politics. In: *Youth and Society* 19, 426-34.
- Meeus, W. (1989) Parental and peer support in adolescence. In: Hurrelmann K. – Engel U. (Eds.): *The Social world of adolescents*. New York: De Gruyter, 167-83.
- Meloen, J. (1983): *De Autoritaire reaktie [The authoritarian reaction]*. Amsterdam: University of Amsterdam. Doctoral dissertation.
- Merelman, R. (1971): The development of policy thinking in adolescence. In: *American Political Science Review* 65, 1033-1047.
- Merelman, R. (1986): Revitalizing political socialization. In: Hermann M. (Ed.): *Political psychology*. San Francisco: Jossey-Bass.
- Metz-Göckel, S. (1987): Licht und Schatten der Koedukation. In: *Zeitschrift für Pädagogik*, 33, 454-474

- Mitchell, J. (1981): *Psychoanalyse en Feminisme*. Deel 1. *Psychoanalyse en vrouwelijkheid* [Psychoanalysis and feminism I. Psychoanalysis and femininity]. Nijmegen: Socialistiese Uitgeverij.
- Mitscherlich, M. (1985): *Die Friedfertige Frau*. Frankfurt/M.: Fischer Verlag.
- Mitterauer, M. (1986): *Sozialgeschichte der Jugend*. Frankfurt/M.: Suhrkamp.
- Molnár Péter (1987): Situation der ungarischen Jugend und unsere sozialen Bestrebungen. In: Wiebe, Hans Hermann (Hg.): *Jugend in Europa*. Opladen: Leske+Budrich, 95—102.
- Molnár, Péter – Zinnecker, Jürgen (1988): Ifjúsági életutak összehasonlító elemzése. In: *Társadalomtudományi Közlemények*, 4. sz. 580-588.
- Moreiras, A. (1995): Az ugrás és a lapsus. In: *Gondolat-jel*, 5.
- Muchov, H. H. (1959): *Sexualreife und Sozialstruktur der Jugend*. Reinbek: Rowohlt.
- Muncie, J. (1984): *The trouble with kids today*. Hutchinson: London.
- Murdock, G. – McCron, R. (1976): Consciousness of class and consciousness of generation. In: Hall, S. – Jefferson, T. (Eds.): *Resistance through rituals*. London: Hutchinson, 192-208.
- Musial, M. (1982): *Jugendbewegung und Emanzipation der Frau*. Essen: Universität-Gesamthochschule. Dissertation.
- Nagel, U. – Wallace C. (1997): Structure and Agency – participation and identification in risk societies. In: Furlong, A. et al (Eds.): *Youth, citizenship and social change in an European context*. Aldershot: Ashgate.
- Neidhardt, F. (1987): *Jugend im Spiegel von Umfrageforschung und Statistik*. Köln, Forschungsinstitut für Soziologie.
- Nelson, T. H. (1981): *Literary machines*. Swarthmore. PA: Self-published.
- Nemeskéri István (2002): Módszertani keretek. In: *Ifjúság 2000. Tanulmányok I.* (Szerk.) Szabó Andrea, Bauer Béla, Laki László. Budapest: Nemzeti Ifjúságkutató Intézet.
- Neuloh, O.- Zilius, W. (1982): *Die Wandervögel*. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht.
- Niethammer, L. (Hg.) (1979): *Wohnen im Wandel. Beiträge zur Geschichte des Alltags in der bürgerlichen Gesellschaft*. Wuppertal: Hammer.
- Niethammer, L. (Hg.) (1980): *Lebenserfahrung und kollektives Gedächtnis: die Praxis der 'Oral History'*. Frankfurt/M.: Suhrkamp.
- Nyíri Kristóf (1993): Hagymány és társadalmi kommunikáció. In: *Repli-ka* 11-12. sz. 284-293.
- Nyíri Kristóf (1996): Bölcsészettudományok az írásbeliség után. In: *Világosság*, 6. sz. 3-16.

- Nyíri Kristóf (1998/99): *Hagyomány és társadalmi kommunikáció* (egyetemi előadás) http://www.phil-inst.hu/uniworld/Kurzusok/oktatas/page_1/HTML/Nyiri.htm 2.
- Nyíri Kristóf (2004a): Az információs társadalomtól a tudásközösségekig. In: *Mobilközösség – mobilmegismerés*. (Szerk.) Nyíri Kristóf. T Mobile.
- Nyíri Kristóf (2004b): Az MMS képfilozófiájához. In: *Mobilközösség – mobilmegismerés*. (Szerk.) Nyíri Kristóf. T Mobile.
- Oerter, R. (Hg.) (1985): *Lebensbewältigung im Jugendalter*. Weinheim: Edition Psychologie.
- Olbrich, E. – Todt, E. (1984): *Probleme des Jugendalters: neuere Sichtweisen*. Berlin: Springer.
- Olk, T. (1985): Jugend und gesellschaftliche Differenzierung – zur Entstrukturierung der Jugendphase. In: Heid. H. – Klafki, W. (Hg.): *Arbeit – Bildung – Arbeitslosigkeit: Beiträge zum 9. Kongreß der Deutschen Gesellschaft für Erziehungswissenschaft*. 19. Beiheft der ZfPäd, 290-302.
- Olk, T. (1988): Gesellschaftstheoretische Ansätze in der Jugendforschung. In: Krüger, H.-H. (Hg.): *Handbuch der Jugendforschung*. Opladen: Leske + Budrich, 113-134.
- Ong, W. J. (1982): *Orality and literacy: the technologizing of the Word*. London: Methuen.
- Orbán Jolán (1994): *Derrida írás-fordulata*. Pécs: Jelenkor.
- Oswald, H. – Krappmann, L. (1995): *Alltag der Schulkinder: Beobachtungen und Analysen von Interaktionen und Sozialbeziehungen*. Weinheim-München: Juventa-Verl.
- Örkény Antal (1989): A társadalmi mobilitás történelmi perspektívái. In: *Valóság*, 4. sz. 20-35.
- Papp Zsolt (1982): Struktúra és identitás, a társadalmi integráció típusairól. In: *Elméletek és hipotézisek: rétegződés- modell vizsgálat I. kötet*, Budapest: Társadalomtudományi Intézet.
- Parry, A. (Ed.) (1971): *The Making of Homeric Verse: the collected papers of Milman Parry*. Oxford: Clarendon Press.
- Pászka Imre (2006a): Érzelmek, élmények és egzisztenciák struktúrái. In: Pászka Imre: *Fordított folyamatok struktúrái: eszme- és tudástörténeti tanulmányok, esszék*. Szeged: Belvedere Meridionale, 209-224.
- Pászka Imre (2006b): A modellkövetéstől a modellalkotásig. In: Pászka Imre: *Fordított folyamatok struktúrái: eszme- és tudástörténeti tanulmányok, esszék*. Szeged: Belvedere Meridionale, 149-174.
- Pászka Imre (Ed.) (2007): *Youth in civil Europe conference*. Szeged: DARTKE.

- Paul, G. (1979): Zur Sozialpsychologie des Jugendlichen Rechtsextremismus heute. In: Paul G. – Schossig B. (Hg.): *Jugend und Neofaschismus: Provokation oder Identifikation?* Frankfurt/M.: Europäische Verlagsanstalt.
- Popovics Zoltán (2003): "Nyelv a végtelenhez" – Foucault és Blanchot. <http://www.c3.hu/~prophil/profi034/popovics.html>
- Portele, G. (1985): Habitus und Lernen. In: Liebau, E. – Müller-Rolli, S. (Hg.) *Lebensstil und Lernform* (Themenheft). Neue Sammlung 3, 298-313.
- Postman, N. (1983): *The disappearance of childhood*. London: W.H. Allen.
- Poulantzas, N. (1975): *Classes in contemporary capitalism*. London: NLB.
- Preuss-Lausitz, U. u.a. (Hg.) (1983): *Kriegskinder, Konsumkinder, Krisenkinder – Zur Sozialisationsgeschichte seit dem Zweiten Weltkrieg*. Weinheim/Basel: Beltz.
- Preuss-Lausitz, U. (1987): *Wandlungstendenzen in der institutionalisierten Erziehung, insbesondere der Schule*. Vortrag in der evangelischen Akademie Hofgeismar. Manuskript.
- Projektgruppe Jugendbüro (1975): *Die Lebenswelt von Hauptschülern: Ergebnisse einer Untersuchung*. München: Juventa.
- Projektgruppe Jugendbüro (1977): *Subkultur und Familie als Orientierungsmuster*. München: Juventa.
- Raaijmakers, Q. – Meeus W. – Vollebergh, W. (1986a): Extreme Politieke Opvattingen bij LBO-MAVO-Scholieren [Extreme Political Views among LBO and MAVO Students]. In: Dekker, H. – Rozemond S. A. – Ijzerman, Th. J. (Eds.): *Politieke Socialisatie* [Political Socialization]. Culemborg: Educaboek.
- Raaijmakers, Q. (1986b): Verrechtsing en Politieke Intolerantie bij Middelbare Scholieren [The Shift to the Right and Political Intolerance among High School Students]. In: Matthijssen, M. – Meeus, W. – van Wel, F. (Eds.): *Beelden van Jeugd* [Images of Youth]. Groningen: Wolters Noordhoof, 48–68.
- Raaijmakers, Q. (1987): The Work Ethic of Dutch Adolescents. In: Hazekamp, J. – Meeus W. – Y. te Poel (Eds.): *European contributions to youth research*. Amsterdam: Free University Press, 117-31.
- Raffe, D. (Ed.) (1988): *Education and the youth labour market*. Lewes: Falmer Press.
- Rang, M. (1959): *Rousseaus Lehre vom Menschen*. Göttingen.
- Raschke, J. (1985): *Soziale Bewegungen: ein historisch-systematischer Grundriß*. Frankfurt/M.-New York: Campus.
- Reed, F. W. – McBroom, W. – Lindekugel, D. – Roberts, V. – Tureck A. (1986): Perceived Value Similarity in the Transition to Adulthood. In: *Youth and Society* 17, 267-85.

- Reid, E. (1995): Virtual worlds: culture and imagination. In: *Cybersociety*. (Ed.) S. G. Jones. New Delhi: Sage Publications.
- Remmling, G. W. (1975): *The sociology of Karl Mannheim*. Atlantic Highlands, NJ: Humanities Press.
- Rerrich, M. S. (1983): Veränderte Elternschaft — Entwicklungen in der familialen Arbeit mit Kindern seit 1950. In: *Soziale Welt*, 34, 4, 420-449.
- Rétfalvi Györgyi (2002): Kép és szöveg viszonya a hypermédiában. In: *Szabadpart* 12, május. www.szabad-part.hu
- Rétfalvi Györgyi (2003): A kiberpunk visszacsatolási pontjai. In: *Szabadpart* 16, április. www.szabad-part.hu
- Reulecke, J. (1987): Probleme einer Sozial- und Mentalitätsgeschichte der Nachkriegszeit. In: *Geschichte des Westens*, 2, 1, 7-25.
- Rheingold, H. (1993): *MUD & alternate identities in virtual community*. New York: Addison-Wesley Publishing Company.
- Rheingold, H. (1994): Mindennapi élet a cyberspace-ben. In: *Replika*, 15-16.
- Ricoeur, P. (1991): Metafora és filozófia diskurzusa. In: *Szöveg és interpretáció*. (Szerk. Bacsó Béla) Budapest: Cserépfalvi.
- Róbert Péter (1998): Hipotézisek az oktatás és társadalmi mobilitás összefüggéseiről. In: *Századvég*, 1., 156-164.
- Roberts, K. (1983): *Youth and leisure*. London: George Allen & Unwin.
- Roberts, K. (1984): *School leavers and their prospects*. Milton Keynes: Open University Press.
- Roberts, K. (1989): ESRC — Young people and society. In: Cosin, B. et al. (Eds.): *School, work and equality*. Milton Keynes: Open University Press, 263—86.
- Rolff, H.-G. – Zimmermann, P. (1985): *Kindheit im Wandel: eine Einführung in die Sozialisation im Kindesalter*. Weinheim/Basel: Beltz.
- Rooks, D. (1994): A virtuális könyvtár. In: *Replika*, 13-14.
- Rosenberg, M. (1979): *Conceiving the self*. New York: Basic Books.
- Rosenmayr, L. (1985): Wege zum Ich vor bedrohter Zukunft. In: *Soziale Welt*, 3.
- Rost, J. – Georg, W. (1991): Alternatív Skalierungsmöglichkeiten zur klassischen Testtheorie am Beispiel der Skala „Jugendzentrismus“. In: *ZA-Information (Zentralarchiv-Information)*, Köln, Mai, 52-75.
- Roth, H. (1960): Primitiv-Pubertät und Schule: ein Beitrag zur Neugründung einer Jugendschule. In: *Die deutsche Schule* 52, 260-72.
- Roth, L. (1983): *Die Erfindung des Jugendlichen*. München: Juventa.
- Rüther, W. – Plum, W. (1983): Die Thematisierung von „Jugend“ als soziales Problem in der Presse. In: Brusten, M. – Malinowski, P. (Hg.), *Jugend – ein soziales Problem?* Opladen, 169-181.

- Sack, H.-G. (1980): Jugend, Sportverein und sozialer Wandel. In: Quell, M. (Hg.) *Sport, Soziologie und Erziehung*. Berlin: Bartels & Warnitz, 52-82.
- Sack, H.-G. (1986): Zur Bedeutung des Sports in der Jugendkultur: eine Reanalyse der Studie Jugend '81'. In: Pilz, G. A. (Hg.): *Sport und Verein*. Reinbek: Rowohlt, 114-131.
- Samuel, L. (1983): The making of a school resister: a case study of Australian working class secondary schoolgirls. In: Browne, R.K. – Foster, L.E. (Eds.): *Sociology of Education*, 3rd ed. Sydney: Macmillan, chapter 34.
- Saul, K. – Flemming, J. – Stegmann, D. – Witt, P.-C. (Hg.) (1982): *Arbeiterfamilien im Kaiserreich: Materialien zur Sozialgeschichte in Deutschland 1971-1914*. Königstein/Ts.: Athenäum.
- Scheepers, P. – Felling, A. – Peters, J (1989): Etnocentrisme in Nederland: Theoretische Bijdragen Empirisch Getoetst [Ethnocentrism in the Netherlands: an empirical test of theoretical notions]. In: *Sociologische Gids* [Sociological Guide] 36, 31—47.
- Schelsky, H. (1955): Über das Restaurative in unserer Zeit. In: *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, IV. 9.
- Schelsky, H. (1957): *Die skeptische Generation: eine Soziologie der deutschen Jugend*. Düsseldorf/Köln: Diederichs.
- Schlumbohm, J. (1981): „Traditionale“ Kollektivität und „moderne“ Individualität: einige Fragen und Thesen für eine historische Sozialisationsforschung. Kleines Bürgertum und gehobenes Bürgertum Deutschlands im späten 18. Jahrhundert als Beispiel. In: Vierhaus, R. (Hg.): *Bürger und Bürgerlichkeit im Zeitalter der Aufklärung*. Heidelberg: Schneider, 265—320. (Wolfenbütteler Studien zur Aufklärung, Bd. 8)
- Schlumbohm, J. (Hg.) (1983): *Kinderstuben: wie Kinder zu Bauern, Bürgern, Aristokraten wurden, 1700-1850*. München: dtv.
- Schulz, W. (1983): Von der Institution „Familie“ zu den Teilbeziehungen zwischen Mann, Frau und Kind: zum Strukturwandel von Ehe und Familie. In: *Soziale Welt* 34, 4 401—419.
- Schulze, G. (1992): *Die Erlebnisgesellschaft: Kultursoziologie der Gegenwart*. Frankfurt – New York: Campus Verlag.
- Schulze, G. (1998): A Német Szövetségi Köztársaság kulturális átalakulása. In: *A kultúra szociológiája* (szerk. Wessely Anna). Budapest: Osiris Kiadó
- Seanger, P. (1982): Silent reading: its impact on Late Medieval script and society. In: *Viator*, 13.
- Setényi János (1993): *Pre-Review of higher education in Hungary (Background report to OECD-Conference)*. Budapest: Hungarian Institute for Educational Research.

- Seyfarth-Stubenrauth, M. (1985): *Erziehung und Sozialisation in Arbeiterfamilien im Zeitraum 1870 bis 1914 in Deutschland*, 2 Bde. Frankfurt/M.-Bern-New York: Lang.
- Shorter, E. (1983): *Die Geburt der modernen Familie*. Reinbek: Rowohlt.
- Sieder, R. (1984): Geschichten erzählen und Wissenschaft treiben: Interviewtexte zum Arbeiteralltag. In: Botz, G. – Weidenholzer, J. (Hg.): *Mündliche Geschichte und Arbeiterbewegung*. Wien: Böhlau, 203-220.
- Sieder, R. (1986): „Vata, darf i aufstehn?“ Kinderheitserfahrungen in Wiener Arbeiterfamilien um 1900. In: Ehalt, H. – Heiß, C. – Stekl, H. (Hg.): *Glücklich ist, wer vergift...: das andere Wien um 1900*. Wien, Böhlau, 39-89.
- Sieder, R. (1987): *Sozialgeschichte der Familie*. Frankfurt/M.: Suhrkamp.
- Sigel, R. – Brookes, M. (1974): Becoming critical about politics. In: Niemi, R. (Ed.): *The politics of future citizens*. San Francisco: Jossey-Bass.
- Sík Endre (1984): Munkacsere és társadalmi struktúra. In: *Gazdaság és rétegződés* (Szerk.) Kolosi Tamás. Budapest, 219—252.
- Silbereisen, R. K. – Montada, L. (Hg.) (1983): *Entwicklungspsychologie: ein Handbuch in Schlüsselbegriffen*. München: Urban + Schwarzenberg.
- SINUS-Institut (1983): *Die verunsicherte Generation: Jugend und Wertewandel*. Opladen: Leske+Budrich.
- SINUS-Institut (1984): *Jugendforschung in der Bundesrepublik*. Opladen: Leske + Budrich.
- Sobel, M. E. (1981): *Lifestyle and social structure: concepts, definitions, analyses*. New York/London: Academic Press
- Spender, D. – Sarah, E. (Eds.) (1980): *Learning to lose: sexism and education*. London: The Women's Press.
- Spranger, E. (1924): *Psychologie des Jugendalters*. Leipzig.
- Springhall, J. (1986): *Coming of age: adolescents in Britain 1860—1960*. Dublin: Gill & Macmillan.
- Stambolis, B. (1982): *Der Mythos der jungen Generationen: ein Beispiel zur politischen Geschichte der Weimarer Republik*. Bochum. (Diss.)
- Stone, A. R. (1995): A szellem teste. In: *Replika*, 17-18.
- Strangelove, M. (1994): A nélkülözhetetlen Internet. In: *Replika*, 13-14.
- Strate, L. (1995): A kiberidő megtapasztalása: a számítógép használat mint tevékenység és esemény. In: *Replika*, 19-20.
- Striksrud, A. (Hg.) (1984): *Jugend und Werte: Aspekte einer politischen Psychologie des Jugendalters*. Weinheim/Basel: Beltz.
- Stumpf István (1992): Az ifjúsági problémák értelmezése – ifjúsági kihívás az ezredfordulón. In: Gázsó Ferenc – Stumpf István (Szerk.): *Rendszer-változás és ifjúság*. Budapest: MTA Politikai tudományok Intézete. 11-12.

- Sugár András: *A közoktatási rendszer szerkezeti változásai, jellegzetes trendek az oktatási statisztika tükrében*. ftp://ftp.oki.hu/ja2k_hatter/04_trend.pdf
- Szabó Miklós (1989): *Politikai kultúra Magyarországon 1896-1986*. Budapest: ELTE. (Medvetánc könyvek)
- Szakadát István (1995): Xanadu. In: *ABCD INTERAKTÍV Magazin*, 4.
- Szokolczai Árpád (1986): Az egyetemisták értékrendi sajátosságai. In: Hrubos Ildikó (Szerk.): *Közgazdász és mérnök generációk társadalmi helyzetének néhány jellemzője*. Budapest: Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Szociológiai Tanszék.
- Szamuely László: (1992): *Változó struktúra, változó ipari társadalom*. Budapest: Koping-Datorg Rt.
- Szegő Szilvia (2000): Ifjúság és a munka világa. In: *Társadalmi átalakulás és ifjúság: szabadság mint esély?* [szerk. Gábor Kálmán]. Szeged: Belvedere Meridionale, 54-58.
- Szelényi Iván (in collaboration with R. Manchin, P. Juhász, B. Magyar and B. Martin) (1986): *Socialist embourgement: the making of family entrepreneurship and citizenship in contemporary Hungarian rural society*. The City University of New York. Magyar kiadása: Szelényi Iván (1992): *Harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Szelényi, I. – Martin, B. (1987): Beyond cultural capital: toward a theory of symbolic domination. In: R. Eyerman et al. (Eds.): *Intellectuals, universities and the state in Western modern societies*. Berkeley: University of California Press.
- Szelényi Iván (1990): A kelet-európai új osztály stratégiai távlatai és korlátai: az értelmiség útja az osztályhatalomhoz önkritikus felülvizsgálata. In: Szelényi Iván: *Új osztály, állam, politika*. Budapest: Európa Kiadó 51-99.
- Szelényi Iván – Manchin Róbert (1990): Szociálpolitika az államszocializmusban: piaci redisztribúció és társadalmi egyenlőtlenségek a kelet-európai szocialista társadalmakban. In: Szelényi Iván: *Új osztály, állam, politika*. Budapest: Európa Kiadó
- Szilágyi Ákos (1986): Reform és romantika. In: *Ifjúsági Szemle*, 6. sz. 15-24.
- Szumer Csaba (1995): A csábítási elmélet viszonyosságai: a valóság változó státusai a pszichoanalízisben. In: *Replika*, 19-20.
- Tamás Gáspár Miklós (2002): A középosztály lázadása. In: *Élet és Irodalom*, május 3.
- Tenfelde, K. (1982): Großstadtjugend in Deutschland vor 1914: eine historischdemografische Annäherung. In: *Vierteljahresschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, 69, 2, 182—218.

- Teuteberg, H. A. – Wischermann, C. (Hg.) (1985): *Wohnalltag in Deutschland 1850—1914: Bilder-Daten-Dokumente*. Münster: Coppenrath.
- Theweleit, K. (1980): *Männerphantasien*. Frankfurt/M.: Verlag Roter Stern.
- Tolson, A. (1977): *The limits of masculinity*. London: Tavistock Publications.
- Tószegi Zsuzsanna (1995): Elektronikus szöveg- és levéltárak az Interneten. In: *ABCD INTERAKTÍV Magazin*, 3.
- Tót Éva (2003): Oktatás-tanulás-hálózat. In: *Educatio*, 3. 331-345.
- Tönnies, F. (1983): *Közösség és társadalom*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Trommsdorff, G. (Hg.) (1988): *Sozialisation und Kulturvergleich*. Stuttgart: Enke.
- Trotha, V. T. (1982): Zur Entstehung von Jugend. In: *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, 34. 79—97.
- Turner, R. (1960): Sponsored and Contest Mobility and School System. In: *American Sociological Review*, 1, 25. 134-150.
- Upor László (1985): *Nyolc beszélgetés*. Szeged. (kézirat)
- Veblen, T. (1975): A dologtalan osztály elmélete. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Voges, W. (Hg.) (1987): *Methoden der Biographie- und Lebenslaufforschung*. Opladen: Leske + Budrich.
- Vollebergh, W. (1986): De politisering van seksisme [Sexism politicized]. In: Matthijssen, M. – Meeus, W. – F. van Wel (Eds.) *Beelden van Jeugd* [Images of Youth]. Groningen: Wolters Noordhoff.
- Vollebergh, W. (1988): Anti-feminisme als maatstaf voor emancipatietolerantie [Anti-feminism as gauge for emancipation tolerance]. In: *Sociale Wetenschappen* [Social Sciences] 31, 1—23.
- Vollebergh, W. – Raaijmakers, Q. (1989a): De Masculiene Parade in de Adolescentie [The masculine parade in adolescence]. In: *Jeugd en samenleving* [Youth and Society] 19, 373—86.
- Vollebergh, W. (1989b): Politisches Interesse und politische Intoleranz bei Heranwachsenden. In: Claussen, B. (Ed.): *Politische Sozialisation Jugendlicher in Ost und West*. Bonn: Bundeszentrale für politische Bildung, 238—252.
- Waal, M. de (1989): *Meisjes: een Wereld Apart* [Girls: a Separate World]. Meppel: Boom.
- Wacker, A. (1979): Zur Aktualität und Relevanz klassischer psychologischer Faschismustheorien — Ein Diskussionsbeitrag. In: Paul, G. – Schossig, B. (Hg.): *Jugend und Neofaschismus: Provokation oder Identifikation?* Frankfurt/M.: Europäische Verlagsanstalt.

- Walker, S. – Barton, L. (Eds.) (1983): *Gender, class and education*. Lewes: Falmer Press.
- Walker, S – Barton, L. (Eds.) (1986): *Youth, unemployment and schooling*. Milton Keynes: Open University Press.
- Walkerdine, V. (1987): Sex, power and pedagogy. In: Arnot, M. – Weiner, G. (Eds.): *Gender and the politics of schooling*. London: Hutchinson/Open University, 166-74.
- Wallace, C. – Jones, G. (1992): *Youth, family and citizenship*. Buckingham-Philadelphia: Open University Press.
- Wallace C. (1997): *How old is young and how young is old... ?* HS working paper, Wien.
- Wallace, C. (1998): Ifjúság, munka és oktatás a posztkommunista Európában: út az individualizáció felé? In: *Korunk*, 6. 5-12.
- Wallace C.- Kovatcheva (1998): *Youth in society: modernization and post-modernization in East and West Europe*. London: Macmillans.
- Wallerstein, I. (1983): *A modern világ gazdasági rendszer kialakulása*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó.
- Walter, H. – Oerter, R. (Hg.) (1979): *Ökologie und Entwicklung: Mensch-Umwelt: Modelle in entwicklungspsychologischer Sicht*. Donauworth: Auer.
- Wasmund, K. (1982): Jugend und Wertwandel in modernen Industriegesellschaften. In: Wasmund, Klaus (Hg.): *Jugendliche-neue Bewusstseinsformen und politische Verhaltensweisen*. Stuttgart, 104–121.
- Watts, M. W. (1988a): *Orientations toward conventional and unconventional participation among West German youth*. University of Wisconsin.
- Watts, M., W. – Zinnecker, J. (1988b): *Youth culture and politics among German youth: effect of youth centrism*. Amsterdam.
- Watts, M. W. – Fischer, A. – Fuchs, W. – Zinnecker, J. (1989): *Contemporary German youth and their elders: a generational comparison*. New York: Greenwood Press.
- Watts, M. - Zinnecker, J. (1992): Ifjúsági kultúra és politika a német fiatalok körében: az ifjúságcentrizmus hatásai. In: *Civilizációs korszakváltás és ifjúság: a kelet- és nyugat-európai ifjúság kulturális mintái*. (Szerk.) Gábor Kálmán. Szeged.
- Weber-Kellermann, I. (1979): Die gute Kinderstube: zur Geschichte des Wohnens von Bürgerkindern. In: Niethammer, L. (Hg.): *Wohnen im Wandel: Beiträge zur Geschichte des Alltags in der bürgerlichen Gesellschaft*. Wuppertal: Hammer, 44–64.
- Weber-Kellermann, I. – Eicke-Jennemann, D. – Falkenberg, R. (1985): *Der Kinder neue Kleider: Zweihundert Jahre deutsche Kindermoden in ihren sozialen Zeichensetzung*. Frankfurt/M., Insel.

- Weijers, W. (1983): Als de Dood voor het Vrouwelijke: Fascisme het Wezen van Seksisme? [Scared to Death of Femininity. Is Fascism the Essence of Sexism?]. In: *Krisis* [Crisis], 32—45.
- Weiner, G. – Arnot, M. (Eds.) (1987): *Gender under scrutiny: new inquiries in education*. London: Hutschinson/Open University Press.
- Wendt, R. (2002): *Globalizáció: neoliberális feladatok, radikális válaszok*. Budapest: Perfekt Kiadó.
- Whitty, G. (1985): *Sociology and school knowledge*. London: Methuen.
- Wiebe, H.-H. (Hg.) (1988): *Jugend in Europa: Situation und Forschungsstand*. Opladen: Leske + Budrich.
- Willis, P. (1977): *Learning to labour*. Farnborough: Saxon House.
- Willis, P. (1978): *Profane culture*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Willis, P. (1986) Unemployment: The final inequality. In: *British Journal of Sociology of Education*, 7, 2, 155—69.
- Winsborough, H. H. (1978): Statistical histories of the life cycle of birth cohorts: the transition from schoolboy to adult male. In: *Social Demography*, Taueuber, K., L. – Bumpass, L., L. – Sweet, J. A. (Eds.): New York/San Francisco: Academic Press, 231—59.
- Woltring, L. (1988): *Jongens tussen branie en verlegenheid* [Boys, Sometimes Tough onetimes Shy]. Culemborg: B.V. Lemma.
- Wouters, C. (1979): Informalisierung und der Prozess der Zivilisation. In: Gleichmann, P. et al. (Hg.): *Materialien zu Norbert Elias' Zivilisationstheorie*. Frankfurt/M.: Schurkamp, 279—298.
- Young, J. R. (1995): Textuality in cyberspace: MUDs and written experience. In: *Replika*, 15-16. (Ilemzmelléklet)
- Youniss, J. – Smollar, J. (1985): *Adolescent relations with mothers, fathers and friends*. Chicago: University of Chicago Press.
- Zeiber, H. (1987): *Lokale Umwelt und Eigeninitiative in der Tageslaufgestaltung zehnjähriger Kinder*. Berlin: mimeo.
- Zeiber, H. (1988): Verselbständigte Zeit — selbständigere Kinder? In: *Neue Sammlung*, 28, 1, 75-92.
- Ziehe, T. (1982a): Jugendliche sind nicht mehr 'jugendlich'. In: Bahr, H.-E. (Hg.): *Wissen wofür man lebt: Jugendprotest – Aufbruch in eine veränderte Zukunft*. München: Kindler.
- Ziehe, T. – Stubenrauch, H. (1982b): *Plädoyer für ungewöhnliches Lernen: Ideen zur Jugendsituation*. Reinbek: Rowohlt.
- Zinnecker, J. (1981): Jugend '81. Portrait einer Generation. In: Jugendwerk der Deutschen Shell (Hg.): *Jugend '81*. Bd. 1. Hamburg. 80—114.
- Zinnecker, J. (1982): Die Gesellschaft der Altergleichen. In: Fischer, A. (Hg.): *Jugend '81*. Opladen: Leske & Budrich.

- Zinnecker, J. (1986): Jugend im Raum gesellschaftlicher Klassen: neue Überlegungen zu einem alten Thema. In: Heitmeyer, W. (Hg.): *Interdisziplinäre Jugendforschung: Fragestellungen, Problemlagen, Neuorientierungen*. Weinheim / München: Juventa, 99—132. Magyar kiadása: Zinnecker, J. (1993): A fiatalok a társadalmi osztályok terében: új gondolatok egy régi témához.. In: *Civilizációs korszakváltás és ifjúság* (Szerk.) Gábor Kálmán. Szeged: Szociológiai Műhely.; Gábor Kálmán – Jancsák Csaba (Szerk.) (2006): *Ifjúságszociológia*. Szeged, Belvedere Meridionale.
- Zinnecker, J. (1987): *Jugendkultur 1940-1985*. Opladen: Leske + Budrich.
- Zinnecker, J. – Werner, G. – Molnár, P. – Gábor, K. (1988): *Youth generations of the 80s and the generation of the parents in Hungary and Western Germany*. Budapest. Manuscript.
- Zinnecker, J. (1991a): Jugend als Bildungsmoratorium: zur Theorie des Wandels der Jugendphase in west- und osteuropäischen Gesellschaften. In: Melzer, W. -Heitmeyer, W. – Liegle, L. – Zinnecker, J. (Hg.): *Osteuropäische Jugend im Wandel*. Weinheim/München: Juventa.
- Zinnecker, J. (1991b): Untersuchungen zum Wandel von Jugend in Europa – Das Beispiel westdeutscher und ungarischer Jugend. In: Melzer, W. – Heitmeyer, W. – Liegle, L. – Zinnecker, J. (Hg.): *Osteuropäische Jugend im Wandel*. Weinheim/München: Juventa, 121-137.
- Zinnecker, J. (1992a): A fiatalok a társadalmi osztályok terében: új gondolatok egy régi témához. In: *Civilizációs korszakváltás és ifjúság: a kelet- és nyugat-európai ifjúság kulturális mintái*. (Szerk.) Gábor Kálmán. Szeged. ; Gábor Kálmán – Jancsák Csaba (Szerk.) (2006): *Ifjúságszociológia*. Szeged, Belvedere Meridionale.
- Zinnecker, J. (1992b): Gyermekkor, ifjúság és szociokulturális változások a Német Szövetségi Köztársaságban. In: *Civilizációs korszakváltás és ifjúság: a kelet- és nyugat-európai ifjúság kulturális mintái*. (Szerk.) Gábor Kálmán. Szeged. ; Gábor Kálmán – Jancsák Csaba (Szerk.) (2006): *Ifjúságszociológia*. Szeged, Belvedere Meridionale.

X. GÁBOR KÁLMÁN (1948–2009) PUBLIKÁCIÓINAK BIBLIOGRÁFIÁJA

KÖNYVEK

- Gábor Kálmán – Vágvolgyi András (1972): *A nagyváros vonzásában: interjú a Szeged környéki községek tanácselnökeivel 1971-1972.* Budapest: MTA Szociológiai Kutatóintézet.
- Vágvolgyi András – Gábor Kálmán (1974a): *A kisvárosi fejlődés sajátos útja: adalékok Makó demográfiai helyzetéhez.* Makó, Városi Tanács. (A Makói Múzeum füzetei)
- Gábor Kálmán – Vágvolgyi András (1974b): *A makói társadalom és a művelődés. Kutatási beszámoló.* Szeged. (Várospolitikai füzetek, 3.)
- Gábor Kálmán (1993): *Civilizációs korszakváltás és ifjúság.* Budapest: Oktatókutató Intézet. (Kutatás közben. 192.)
- Gábor Kálmán – Mátyás Melinda – Kántor Zoltán – Balog Iván (1994): *Az ifjúság és az elit.* Budapest: Oktatókutató Intézet. (Kutatás közben. 202.)
- Gábor Kálmán [közrem.] (1996): *Suomi unkarilaisin silmin. Unkarilaisnuorten Suomi-kuva. Unkarin koulutustutkimuskeskus Suomen suurlähetystö.* Budapest.
- Bánfalvy [Csaba] – Gábor [Kálmán] – Pavluska [Valéria] (1998): *Gazdaság, munkaerőpiac, ifjúság.* Kaposvár: Csokonai Vitéz Mihály Tanítóképző Főiskola.
- Gábor Kálmán (2000): *A középosztály szigete.* Szeged: Belvedere Meridionale. (Ifjúsági korszakváltás)
- Gábor Kálmán [e. a.] [közrem.] (2001): *Ifjúság 2000. Gyorsjelentés.* (Szerk.) Laki László, Szabó Andrea, Bauer Béla. Budapest: Nemzeti Ifjúságkutató Intézet.
- Gábor, Kálmán (2001): *The Island of the Middle Class/Die Insel der Mittelklasse.* Szeged: Belvedere Meridionale. (Ifjúsági korszakváltás)
- Gábor Kálmán (2002): *A Győr-Moson-Sopron megyei 15-29 éves fiatalok.* Szeged: Belvedere Meridionale. (Ifjúsági korszakváltás)
- Gábor Kálmán [e. a.] [közrem.] (2002): *Mozaik 2001. Gyorsjelentés: magyar fiatalok a Kárpát-medencében.* (Szerk.) Szabó Andrea, Bauer Béla, Laki László, Nemeskéri István. Budapest: Nemzeti Ifjúságkutató Intézet.
- Gábor Kálmán – Kabai Imre – Matiscsák Attila (2003): *Információs társadalom és ifjúság.* Szeged: Belvedere Meridionale. (Ifjúsági korszakváltás)

- Gábor Kálmán (2005a): *Fesztiválok ifjúsága és a drog*. Szeged: Belvedere Meridionale. (Ifjúsági korszakváltás)
- Gábor Kálmán [e. a.] [közrem.] (2005b): *Ifjúság 2004. Gyorsjelentés*. (Szerk.) Bauer Béla, Szabó Andrea. [Budapest]: Mobilitás.
- Gábor Kálmán – Szemerszki Marianna – Tomasz Gábor (2006a): *A kétciklusú képzés kezdetei*. Budapest: Felsőoktatási Kutatóintézet.
- Gábor Kálmán (2006b): *Kollégisták a felsőoktatásban*. Budapest: Felsőoktatási Kutatóintézet. (Kutatás közben. 272.)
- Gábor Kálmán – Szemerszki Marianna (2006c): *Sziget Fesztivál 2005: az új fiatal középosztály és az élettervezés*. Budapest: Felsőoktatási Kutatóintézet. (Kutatás közben. 270.)
- Gábor Kálmán – Szemerszki Marianna (2008): *Sziget Fesztivál 2007: az európai fiatalok szigete*. Szeged/Budapest: EIKKA –MTA Szociológiai Kutató Intézet.

KÉZIRATOK

- Gábor Kálmán (1980): *Az alkalmazottak rétegződése, egyenlőség- és rétegtudata*. (Bölcsészdoktori disszertáció. Védés az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán.)
- Gábor Kálmán (1985): *A középiskolások rekrutációs köre és a középiskolát végzetek életútja*. Szeged: JATE Szociológia Tanszék. (kézirat)
- Gábor Kálmán – Szaitz Mariann (1987): *Kísérlet a társadalmi orientációs minták értelmezésére*. Budapest. (kézirat)
- Gábor Kálmán – Cseke Péter (1997): *Fordulat előtt? A magyar és román tanuló fiatalok összehasonlító vizsgálata: előzetes tézisek*. Budapest. (kézirat)
- Gábor Kálmán [e.a.] (1998): *A tamási fiatalok helyzete*. Budapest: Oktatáskutató Intézet. (kézirat)
- Gábor Kálmán (1999): *A tanuló fiatalok a kilencvenes években*. Budapest: Oktatáskutató Intézet. (kézirat)
- Gábor Kálmán (2002): *Az első éves hallgatók szociológiai vizsgálata. Táblázatok*. Budapest: Oktatáskutató Intézet. (kézirat)
- Gábor Kálmán (2003): *A 15-19 éves fiatalok iskolai esélyei*. Budapest: Oktatáskutató Intézet. (kézirat)
- Gábor Kálmán (2009): *Az ifjúság jövője és a globalizáció kihívásai: a magyar fiatalok és a média növekvő szerepe*. (Doktori dolgozat. Védés a Babes-Bolyai Tudományegyetem Politika, Közigazgatás és Kommunikációtudományi Karán.)

SZERKESZTETT KÖTETEK

- Vágvolgyi András – Gábor Kálmán. (Szerk.) (1974): *Arcok, életutak, vélemények: Makó, 1974.* Makó/Budapest: MTA Szociológiai Kutatóintézet. (A Makói Múzeum forráskiadványai. 4.)
- Gábor Kálmán (Szerk.) (1992a): *Civilizációs korszakváltás és ifjúság: a kelet- és nyugat-európai ifjúság kulturális mintái.* Szeged/Budapest: MEH IKT. (Új kiadása 1993-ban.)
- Kemény István (1992b): *Szociológiai írások.* (A szerzővel közösen válogatta és szerkesztette Gábor Kálmán.) Szeged: Replika Kör. (Replika könyvek. 1.)
- Sárközi Judit (1994): *Kopaszok* (Szerk.) Gábor Kálmán. Budapest: Oktatáskutató Intézet. (Educatio füzetek. 1.)
- Gábor Kálmán (Szerk.) (1995): Ifjúság. In: *Educatio*, 4. 2. sz. 191-366.
- Gábor Kálmán (Szerk.) (1996): *Ifjúságkutatás* Budapest: Educatio Kiadó. (Educatio füzetek. 2.)
- Gábor Kálmán (Szerk.) (2000): *Társadalmi átalakulás és ifjúság: szabadság mint esély?* Szeged: Belvedere Meridionale.
- Gábor Kálmán – Jancsák Csaba (Szerk.) (2004): *Ifjúsági korszakváltás: ifjúság az új évezredben.* Konferencia 2002. december 18. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár. Szeged: Belvedere Meridionale. (Ifjúsági korszakváltás)
- Gábor Kálmán – Veres Valér (Szerk.) (2005): *A perifériáról a centrumba: az erdélyi fiatalok helyzetképe az ezredforduló után.* Szeged/Kolozsvár: Belvedere Meridionale – Max Weber Társadalomkutató Alapítvány. (Ifjúsági korszakváltás)
- Gábor Kálmán – Jancsák Csaba (Szerk.) (2006): *Ifjúságszociológia* Szeged: Belvedere Meridionale. (Ifjúsági korszakváltás) (Recenzió: Demeter Endre: Gábor Kálmán ifjúságszociológiája. In: *BUKSZ* [Budapesti Könyvszemle], 2007. 3. sz. 213-218.)
- Kemény István (2010): *Előadások a magyar társadalomfejlődés szociológiájáról.* (A szerzővel közösen összeállította Gábor Kálmán.) (Szerk.) Kende László. Szeged: Belvedere Meridionale.

TANULMÁNYOK

- Gábor Kálmán (1974): Bevezetés.; A tanyás falvak övezetei. Egy tanyásfalu az egyetemisták szemével. In: *Ásotthalom 1973.* (Szerk.) Vágvolgyi András. Budapest: MTA Szociológiai Kutatóintézet.
- Gábor Kálmán [et al.] (1977): „Futóhomok” szociográfiai tanácskozás Erdei Ferencről. In: *Forrás*, 2. sz. 35-85.
- Gábor Kálmán – Hamar Anna (1982a): Az óvodák társadalmi rétegződése. In: Havasi Éva [e. a.]: *Oktatásról és társadalompolitikáról: tanulmányok.* 83-93.

- Gábor Kálmán (1982b): A városi társadalom kutatásának néhány kérdése. In: *A városi társadalom és a tervezés*. (Szerk.) Szoboszlai György. Budapest. 42-46.
- Gábor Kálmán – Váradi Mónika (1983a): Alkalmazottak és a középfokú iskola-rendszer. In: *A Politika Főiskola Közleményei*, 45. 4. sz. 129-146.
- Gábor Kálmán (1983b): Három társadalmi csoport rétegződésének néhány kérdése. In: *Tájékoztató. Filoz., pol.gazd., tud.szoc.*, 6. sz. 155-174.
- Gábor Kálmán (1986): A középiskolák rekrutációs körének alakulása 1969-1981 között Csongrád megyében. In: *Szakképzési Szemle* 2. sz. 64-72.
- Gábor Kálmán (1987): A középiskolát végzett fiatalok „középrétegesedése”. In: *Ifjúsági Szemle* 7. 1. sz. 53-61.
- Gábor Kálmán – Balog Iván (1989): Értékek, orientációk, ideológiák az egyetemi hallgatók körében. In: *Társadalomtudományi Közlemények*, 1. sz. 72-86.
- Gábor Kálmán – Molnár Péter (1990a): Struktúra, moratórium, orientáció, avagy két ifjúsági modell: a magyar és a nyugatnémet fiatalok a nyolcvanas években. In: *Társadalompolitikai Műhely Füzetek*, II. (Szerk.) Palotai Zsuzsa. Budapest. 147-178.
- Gábor Kálmán (1990b): Szelényi Iván életművéről: bevezető. In: *Replika* 1. 2. (szeptember), 24-83.
- Gábor Kálmán – Balog Iván (1991a): Értékek, orientációk, ideológiák az egyetemi hallgatók körében. In: *Közelítések: szociológiai tanulmányok*. (Szerk.) Némédi Dénes Budapest. 123-141.; *Civilizációs korszakváltás és ifjúság: a kelet- és nyugat-európai ifjúság kulturális mintái* (1992) (Szerk.) Gábor Kálmán. Szeged/Budapest: MEH IKT. 119-134.
- Gábor, Kálmán (1991b): Jugendkultur und gesellschaftliche Orientierungsmuster in Ungarn: ein Vergleich zwischen Oberschülern, Berufsschülern und Studenten. In: *Osteuropäische Jugend im Wandel*. (Hg.) Wolfgang Melzer, Wilhelm Heitmeyer, Ludwig Liegle, Jürgen Zinnecker, Weinheim/München: Juventa. 161-167.
- Gábor, Kálmán (1991c): Youth Culture and Political Culture in Hungary after Communism. In: *Connaitre les modes des vie et de consommation des jeunes*. Tome 2. Colloque européen, 26 et 27 septembre. Paris,
- Gábor, Kálmán (1992a): Change of an era in youth culture. In: *Youth and change of regime*. (Eds.) Ferenc Gazsó, István Stumpf. Budapest: Institute for Political Sciences of the Hungarian Academy Sciences. 75-107.
- Gábor Kálmán (1992b): Az ifjúsági kultúra és a fiatalok társadalmi orientációs mintái. In: *Civilizációs korszakváltás és ifjúság: a kelet- és nyugat-európai ifjúság kulturális mintái* (Szerk.) Gábor Kálmán. Szeged/Budapest: MEH IKT. 173-203.
- Gábor Kálmán (1992c): Ifjúsági kultúra, intolerancia, ifjúságcentrizmus. In: *Vannak-e emberi jogaink? A színesbőrű diákok helyzete a fővárosban és a skinhead jelenség*. (Szerk.) Bozóki András, Nagy Gábor. Budapest: FÖFH. 45-55.

- Gábor Kálmán – Molnár Péter (1992d): Az ifjúsági kultúra korszakváltása: a magyar és a nyugatnémet fiatalok a nyolcvanas években. In: *Civilizációs korszakváltás és ifjúság: a kelet- és nyugat-európai ifjúság kulturális mintái* (Szerk.) Gábor Kálmán. Szeged/Budapest: MEH IKT. 159-171; *Ifjúságszociológia* (2006) (Szerk.) Gábor Kálmán – Jancsák Csaba. Szeged: Belvedere Meridionale. 337-350. (Ifjúsági korszakváltás)
- Gábor Kálmán (1992e): Az ifjúsági kultúra korszakváltása. In: *Rendszerváltozás és ifjúság*. (Szerk.) Gazsó Ferenc, Stumpf István. Budapest: MTA Politikai Tudományok Intézete 67-95.
- Gábor Kálmán – Örkény Antal (1992f): Kerekasztalbeszélgetés a magyar közvéleménykutatásról. In: *Replika*, 1-2. sz. 88-96.
- Gábor Kálmán (1992g): A középiskolát végzettek középosztályosodása. In: *Civilizációs korszakváltás és ifjúság: a kelet- és nyugat-európai ifjúság kulturális mintái* (Szerk.) Gábor Kálmán. Szeged/Budapest: MEH IKT. 99-117.
- Gábor Kálmán – Balog Iván – Matúz Norbert (1992h): A „közös nevezőben” az Ikszek? In: *Replika*, 1992. 1-2. sz. 21-25.
- Gábor Kálmán (1993a): Ifjúsági értékorientációs folyamatok. Az ifjúsági kultúra és politikai kultúra a nyolcvanas években. Ifjúságcentrizmus, társadalmi orientációs minták, ifjúsági csoportok. In: *Érték – iskola – család*. (Szerk.) Borros László. Budapest: Akadémiai Kiadó. 127-193.
- Gábor Kálmán (1993b): Az ifjúsági korszakváltás, avagy az ifjúsági és a politikai kultúra a kelet- és a nyugat-európai fiatalok körében. In: *INFO-Társadalomtudomány*, 7. 26. sz. 5-19.; *Ifjúságszociológia* (2006) (Szerk.) Gábor Kálmán – Jancsák Csaba. Szeged: Belvedere Meridionale. 351-365. (Ifjúsági korszakváltás)
- Gábor Kálmán (1993c): Nacionalizmus, generációs konfliktus, politikai cselekvés a szegedi és szabadkai fiatalok körében. In: *Educatio*, 2. sz. 357-365.
- Gábor Kálmán (1994a): Az ifjúság korszakváltása és az ifjúsági elit átalakulása. In: Gábor Kálmán – Mátay Melinda – Kántor Zoltán – Balog Iván: *Az ifjúság és az elit*. Budapest: Oktatóskutató Intézet. 6-15. (Kutatás közben. 202.)
- Gábor Kálmán (1994b): Skinheadek és ifjúsági kultúra. Utószó a könyvhöz. In: Sárközi Judit: *Kopaszok*. Budapest: Educatio Kiadó. 67-70.
- Gábor Kálmán (1995a): Az ifjúságkutatás irányai a kilencvenes években. In: *Educatio*. 4. 2. sz. 191-207. ; *Ifjúságszociológia* (2006) (Szerk.) Gábor Kálmán – Jancsák Csaba. Szeged: Belvedere Meridionale. 366-383. (Ifjúsági korszakváltás)
- Gábor Kálmán – Balog Iván (1995b): The impact of consumer culture on Eastern and Central European youth. In: *Educatio*, 2. Vol. 2. 311-320.
- Gábor Kálmán (1996a): A fiatalság a társadalomban. In: *Élet és Tudomány*, 51. 40. sz. 1251-1252.
- Gábor Kálmán – Liskó Ilona (1996b): Ifjúsági csoportstílusok. In: *Educatio*. 2. sz. 349-358.

- Gábor Kálmán (1996c): Ifjúságkutatási tézisek. In: *Ifjúságkutatás* (Szerk.) Gábor Kálmán. Budapest: Educatio Kiadó, 5-11. (Educatio füzetek. 2.)
- Gábor Kálmán (1996d): Kelet-európai útravaló. In: *Élet és Tudomány*, 51. 42. sz. 1324-1325.
- Gábor Kálmán (1996e): Minták és értékek. In: *Élet és Tudomány*, 51. 44. sz. 1384-1385.
- Gábor Kálmán (1996f): Rendszerváltás – ifjúsági korszakváltás. In: *Korunk*, 3. foly. 7. 5. sz. 5-26.
- Gábor Kálmán (1996g): Társadalmi átalakulás és ifjúsági korszakváltás. In: *Ifjúságkutatás* (Szerk.) Gábor Kálmán. Budapest: Educatio Kiadó. 13-34. (Educatio füzetek. 2.)
- Gábor Kálmán (1996h): Társadalmi átalakulás – ifjúsági korszakváltás – ifjúsági kultúra. In: *Közművelődési tanulmányok*. (Szerk.) Szabó Károly. Pécs: JPTE. 70-115.
- Gábor Kálmán (1997): Az ifjúsági kultúra és ifjúsági csoportok szerveződése a nyolcvanas évektől. In: *Lidérces mennyország: a kultúra szerepe a változó világban*. (Szerk.) Striker Sándor. Budapest: MMI. 1997. 70-73.
- Gábor Kálmán – Vizer Balázs (1998a): A Diáksziget az új középosztályé? In: *Korunk*, 3. foly. 9. 6. sz. 70-83.
- Gábor Kálmán (1998b): Társadalmi egyenlőtlenségek – a fiatalok esélyei. In: *Korunk*, 3. foly. 9. 6. sz. 12-19.
- Gábor Kálmán – Liskó Ilona (Szerk.) (1999a): Agresszió. In: *Educatio*, 8. 4. sz. 677-886.
- Gábor Kálmán (1999b): Ifjúsági korszakváltás és erőszak. In: *Educatio*, 8. 4. sz. 740-751.
- Gábor Kálmán (1999c): A magyar társadalom polgárosodása és az egyetemistává válás: az elsőéves jogász és közgazdász egyetemisták. In: *Magyar Felsőoktatás*, 4. sz. 24-26.
- Gábor Kálmán – Balog Iván (2000a): Generációs konfliktus, konsumerizmus, nacionalizmus. In: *Társadalmi átalakulás és ifjúság: szabadság mint esély?* (Szerk.) Gábor Kálmán. Szeged: Belvedere Meridionale. 156-157.
- Gábor Kálmán (2000b): Az ifjúságszociológia irányai. Ifjúságszociológiai kérdőjelek. In: *Süsü a társadalomban*. (Szerk.) Bauer Béla. Budapest: Új Mandátum Kiadó – ELTE TűFK. 153-173.
- Gábor Kálmán – Dudik Éva (2000c): Középosztályosodás és a felsőoktatás tömegesedése. In: *Educatio*, 9. 1. sz. 95-114.
- Gábor Kálmán (2000d): Társadalmi átalakulás és ifjúsági kultúra. In: *Társadalmi átalakulás és ifjúság: szabadság mint esély?* (Szerk.) Gábor Kálmán. Szeged: Belvedere Meridionale. 247-249.
- Gábor Kálmán (2002a): Középosztályosodás és egyetemistává válás – új egyetemista életmód. In: *Intézményi kutatások a felsőoktatásban*. (Szerk.) Bojda Beáta. Debrecen: DE Neveléstudományi Tanszék. 115-159.

- Gábor Kálmán (2002b): A magyar fiatalok és az iskolai ifjúsági korszak: túlrenden és osztályon? In: *Ifjúság 2000: Tanulmányok*. 1. (Szerk.) Laki László [et al.] Budapest: Nemzeti Ifjúságkutató Intézet. 23-41.
- Gábor Kálmán (2003): Előszó: sebezhető ifjúság. In.: Andy Furlong – Barbara Stalder – Anthony Azzopardi (Szerk.) Jancsák Csaba: *Sebezhető ifjúság: sebezhetőség az oktatásban a munkavállalásban és a szabadidőben Európában*. Szeged: Belvedere Meridionale. 7-11.
- Gábor Kálmán (2004a): Globalizáció és ifjúsági korszakváltás. In: *Ifjúsági korszakváltás: ifjúság az új évezredben*. (Szerk.) Gábor Kálmán – Jancsák Csaba. Szeged: Belvedere Meridionale. 28-72.
- Gábor Kálmán (2004b): Ifjúsági korszakváltás: Tézisek. In: *Új Ifjúsági Szemle*, 2. 4. sz. 5-24.
- Czeizer Zoltán – Gábor Kálmán (2004c): Az ifjúsági korszakváltás és az új kommunikációs státusz kapcsolatának vázlata. In: *Szabadpart*, október 15. 16 p. (www.szabad-part.hu)
- Gábor Kálmán (2004d): Mozaik 2001 – A perifériáról a centrumba. In: *Erdélyi Társadalom*, 2. 2. sz. 9-23.
- Gábor Kálmán (2004e): Szigetkutatások 2000-2004: Tézisek. In: *Erdélyi Társadalom*, 2. sz. 229-246.
- Gábor Kálmán (2005a): Bevezetés. A perifériáról a centrumba. Előzetes hipotézisek a határon túli magyar fiatalok helyzetének értelmezéséhez. In.: *A perifériáról a centrumba: az erdélyi fiatalok helyzetképe az ezredforduló után*. (Szerk.) Gábor Kálmán – Veres Valér. Szeged /Kolozsvár: Belvedere Meridionale – Max Weber Társadalomkutató Alapítvány. 9-22. (Ifjúsági korszakváltás); Korunk, 3. 11. sz. 20-31.
- Gábor Kálmán (2005b): A fiatalok veszélyeztetettsége: feszültségoldó technikák használata. In: Gábor Kálmán: *Fesztiválok ifjúsága és a drog*. Szeged: Belvedere Meridionale. 28-70.
- Gábor Kálmán – Szemerszki Marianna (2005c): Kivonat a Sziget Fesztivál 2005 kutatási jelentésből. In: *Új Ifjúsági Szemle*. 4. sz. 36-43.
- Gábor Kálmán [et al.] (2005d): Szakértői kerekasztal-beszélgetés az ifjúság helyzetéről, problémáiról. In: *Ifjúságpolitikák*. (Szerk.) Tamás Pál – Tibori Tímea. Budapest: UMK – MTA SZKI. 11-29. (Nemzetfelfogások, 2.)
- Gábor Kálmán (2005e): Sziget kutatások 2000-2004. In: Gábor Kálmán: *Fesztiválok ifjúsága és a drog*. Szeged: Belvedere Meridionale. 7-27. (Ifjúsági korszakváltás)
- Gábor Kálmán (2005f): Utószó. In: Ulrich Beck: *Mi a globalizáció?* Szeged: Belvedere Meridionale. 185-190. (Ifjúsági korszakváltás)
- Gábor Kálmán (2006a): Alapfogalmak és megközelítések. In: *Ifjúságszociológia*. (Szerk.) Gábor Kálmán – Jancsák Csaba. Szeged: Belvedere Meridionale. 427-495. (Ifjúsági korszakváltás)

- Gábor Kálmán (2006b): Fordulat az ifjúságszociológiában: új kiindulópontok. In: *Ifjúságszociológia*. (Szerk.) Gábor Kálmán – Jancsák Csaba. Szeged: Belvedere Meridionale. 9-15. (Ifjúsági korszakváltás)
- Gábor Kálmán (2006c): Társadalmi átalakulás és ifjúsági korszakváltás. In: *Ifjúságszociológia*. (Szerk.) Gábor Kálmán – Jancsák Csaba. Szeged: Belvedere Meridionale. 384-426. (Ifjúsági korszakváltás)
- Gábor Kálmán – Gaul Emil – Szemerszki Marianna (2006d): Trendek a Szigetkutatásban: az új fiatal középosztály kialakulása. In: *WEB* (A Max Weber Szociológiai Szakkollégium lapja, Kolozsvár). 14-15. sz. 9-34.
- Gábor Kálmán (2006e): Utószó. In: Ulrich Beck: *A választás téje*. Szeged: Belvedere Meridionale. 87-91. (Ifjúsági korszakváltás)
- Gábor Kálmán (2007a): Ifjúsági korszakváltás: globalizáció – globalitás – lokalitás. In: *Csatlakozás az európai ifjúsági térséghez*, 2.0. (Szerk.) Bíró István. Szeged: EIKKA. 5-39.
- Gábor Kálmán (2007b): A „vagy-vagy” Európájától az „is-is” Európájáig: utószó. In: Ulrich Beck – Edgar Grande: *A kozmopolita Európa: társadalom és politika a második modernitás korszakában*. Szeged: Belvedere Meridionale. 399-408. (Ifjúsági korszakváltás)
- Gábor, Kálmán (2008a): Education, qualification and employment: Hungarian experiences. In: *Youth transitions: processes of social inclusion and patterns of vulnerability in a globalised world*. (Eds.) René Bendit – Marina Hahn-Bleibtreu. Leverkusen Opladen: Barbara Budrich Publishers. 97-114.
- Gábor Kálmán (2008b): Előzetes hipotézisek a határon túli magyar fiatalok helyzetének értelmezéséhez. In: *Fiatalok a Duna-Körös-Maros-Tisza Eurorégióban*. (Szerk.) Jancsák Csaba. Szeged: DKMT Eurorégió Ifjúsági Szövetsége. 8-25.
- Gábor Kálmán (2008c): Az elveszett biztonság: utószó. In: Ulrich Beck: *Világkockázat-társadalom: az elveszett biztonság nyomában*. Szeged: Belvedere Meridionale. 311-317. (Ifjúsági korszakváltás)
- Gábor Kálmán [közrem.] Fábri István (2008d): A felvételi trendek hátterében. In: *Felsőoktatási műhely*, 2008. 2. sz. 53-66.
- Gábor Kálmán (2008e): Ifjúsági korszakváltás – globalizáció – individualizáció. In: *Közösség és instabilitás*. (Szerk.) Karikó Sándor. Budapest: Gondolat. 195-207.
- Gábor Kálmán [e. a.] (2008f): Szigetkutatások 1997-2007. In: *A Sziget kutatás története*. www.eikka.hu/sziget2008/
- Gábor, Kálmán (2008g) : *Youth research and youth policy in Hungary*. http://www.coe.int/t/dg4/youth/Resources/Forum_21/II_No1_en.asp#TopOfPage
- Gábor Kálmán (2009a): Az ifjúság jövője és a globalizáció kihívásai. In: *Fiatalok a Kárpát-medencében: mozaikok az ifjúság világáról*. (Szerk.) Jancsák Csaba. Szeged: Belvedere Meridionale. 9-46.
- Gábor Kálmán (2009b): Ifjúságkutatás és ifjúságpolitika. In: *Csatlakozás az európai ifjúsági térséghez*, 3.0 (Szerk.) Bíró István. Szeged: EIKKA. 8-15.

- Gábor Kálmán (2009c): Magyar fiatalok a világkockázati társadalomban. In: *Korunk*, 2. sz. 76-84.
- Gábor Kálmán – Szemerszki Marianna (2009d): Az Eurostudent felmérés magyarországi vonatkozásai. In: *Felsőoktatási Műhely*, 2009. 2. sz.

INTERJÚK

- Gábor Kálmán [közrem.] (1991a): Interjúk a szociológia professzionizálódásáról: interjú Kemény Istvánnal. In: *Replika*, 2-3. sz. 86-92.
- Gábor Kálmán [közrem.] (1991b): Interjúk a szociológia professzionizálódásáról: interjú Kolosi Tamással. In: *Replika*, 2-3. sz. 105-113.
- Gábor Kálmán (1992a) : A magyar szociológia intézményesüléséről: interjú Huszár Tiborral. In: *Replika*, 1-2. sz. 31-47.
- Gábor Kálmán (1992b): Utószó helyett: interjú Kemény Istvánnal. In: Kemény István: *Szociológiai írások*. (A szerzővel közösen válogatta és szerkesztette Gábor Kálmán) Szeged: Replika Kör. 289-296. (Replika könyvek. 1.)
- Gábor Kálmán (1994): Veszélyesek-e a skinheadek? Interjú a neonácizmus veszélyeiről Gábor Kálmán szociológussal. (Riporter Kovács Viktória) In: *Népszava*. okt. 21. 3.
- Gábor Kálmán (1996): Radikalizálódó fiatalság? (Riporter M. L.) In: *Köznevelés*, 20. sz. 8.
- Gábor Kálmán (1998): Javítja-e a piacosodás az esélyegyenlőséget? Beszélgetés Gábor Kálmán oktatáskutatóval. (Riporter Novák Gábor) In: *Köznevelés*, 54. 4. sz. 3.
- Gábor Kálmán (1999a): Erőszak az iskolában. (Riporter Novák Gábor) In: *Köznevelés*. 12. sz. 9. p.
- Gábor Kálmán (1999b): Indulótőke nélkül: beszélgetés Gábor Kálmán szociológussal. In: *Amaro Drom* 9. 4. sz. 20.
- Gábor Kálmán [et al.] (2000a): Felsőoktatási integráció: beszélgetés Kozma Tamással, Mesterházi Zsuzsával és Mesterházi Rezsővel. In: *Educatio*, 9. 1. sz. 115-136.
- Gábor Kálmán: (2000b): Az oktatás a globalizált világ része: beszélgetés Gábor Kálmán ifjúságkutatóval. (Riporter Pogonyi Lajos) In: *Kritika*, 29. 9. sz. 15-17.
- Gábor Kálmán (2000c): „Szigetlakók” és mások – az ifjúságkutató szemével: beszélgetés Gábor Kálmán szociológussal a Sziget-vizsgálat eredményeiről. (Riporter Földes Petra) In: *Új Pedagógiai Szemle*, 50. 9. sz. 55-62.
- Gábor Kálmán (2002a): Felmérések a diákságról: mit hoznak a gólyák? In: *HVG*, 3. sz. 61-63.
- Gábor Kálmán (2002b): A fiatalok értékrendje és pártszimpátiái: beszélgetés Gábor Kálmán ifjúságkutatóval. (Riporter Pogonyi Lajos) In: *Kritika*, 31. 4. sz. 22-24.

- Gábor Kálmán [e. a.] (2003): A kultúra dolga az, hogy ragyogjon. Bolberitz Pál, Vasadi Péter, Gábor Kálmán, György Péter és Gausz András a művészet és az erkölcs kapcsolatáról. (Riporter Varga Klára) In: *Magyar Nemzet*, április 11. péntek. 14. old.
- Gábor Kálmán (2005a): Karrierről álmodó ifjúság. (Riporter Gergely Orsolya) In: *Korunk*, november.
- Gábor Kálmán (2005b): Kontroll alól ki. (Riporter Sipos Zoltán) In: *transindex*, július 29. 5. (www.transindex.ro)
- Gábor Kálmán (2006a): „Egyre vonzóbbak a radikális cselekvési minták”. (Riporter M. László Ferenc) In: *Magyar Narancs*, 47. sz. 8-10.
- Gábor Kálmán (2006b): Ifjúság : autoriter lázadók (Riporter Rádai Eszter). In: *Élet és Irodalom*, december 15.
- Gábor Kálmán [e. a.] (2006c): Lehet, hogy nem váltanak retúrjegyet? (Riporter Hajdú Sándor, Szobota Zoltán) In: *Hetek*, 5. sz.
- Gábor Kálmán (2007a): Ifjúság, internet, radikalizmus. (Riporter Szegő Péter) In: *Szombat*, február.
- Gábor Kálmán (2007b): Nem tudjuk, mi van a felszín alatt. (Riporter Piros Péter) In: *Hetek*, 33. sz.
- Gábor Kálmán (2007c): Radikalizálódó egyetemisták. (Riporter Varga Dóra) In: *Népszabadság*, február 3.
- Gábor Kálmán (2008a): Átalakuló társadalom, változó ifjúság. (Riporter: Novák Gábor) In: *Köznevelés*, 10. sz. 18-19.
- Gábor Kálmán (2008b): Jobboldali befolyás alatt az egyetemisták és a főiskolások. (Riporter Ónody-Molnár Dóra) In: *Népszabadság*, március 26.
- Gábor Kálmán [e. a.] (2008c): Kibukhatnak a mérnökhallgatók (Riporter Matalin Dóra) In: *Népszabadság*, július 31. 4.

PUBLIKÁLT KONFERENCIA-ELŐADÁSOK

- Gábor Kálmán (1974): Makó növekedésének példája: Erdei Ferenc elképzelése az alföldi városok növekedéséről. Irodalomelemzés. In: *VI. várostörténeti konferencia, Hódmezővásárhely, 1973. október 19-20.* (Szerk.) Bíró József. Hódmezővásárhely. 91-95.
- Gábor Kálmán (1981): Társadalomstruktúrákép, egyenlőség és rétegtudat (egy empirikus vizsgálat alapján). Előadás a „Fejlett szocializmus építésének kérdései” című nemzetközi konferencián 1979. október. In: *A szocializmus építésének aktuális kérdései.* Szeged. 150-159.
- Gábor Kálmán (1995): Az ifjúság a kilencvenes években: új tendenciák az ifjúság gondolkodásában, értékrendjében. In: *Konferencia az ifjúságról, Salgótarján, 1995.* (Szerk.) Godó Anna [e. a.] 8-9.

- Gábor Kálmán (1996): Ifjúsági kultúra és ifjúsági csoportok szerveződése a nyolcvanas évektől. In: *A kultúra szerepe a változó világban: országos tudományos konferencia, Győr, 1995. március 9-10.* (Szerk.) Striker Sándor. [Budapest]: Magyar Művelődési Intézet. 45-47.
- Gábor Kálmán (1999): A „Kikből lesznek az egyetemisták” című vizsgálatról beszámoló az MF Műhely az Oktatáskutató Intézetben című tanácskozáson 1999. február 19-én. In: *Magyar Felsőoktatás*, 4. sz. 9-10.
- Gábor Kálmán (2000): *A Széchényi-ösztöndíj hatásvizsgálatának ismertetése a Konferencia az Országos Kiemelésű Társadalomtudományi Kutatások (OKTK) eredményeiről* Budapest, 2000. április 26-27. In: *Magyar Tudomány*. 7. sz. 927.
- Gábor Kálmán (2008a): Az ifjúsági korszakváltás és a globalizáció: a média szerepe. In: *Média szakos doktori hallgatók III. konferenciája.* (Szerk.) Botházi Mária. Kolozsvár: Medea Egyesület – Művelődés, 88-112.
- Gábor Kálmán (2008b): Az ifjúsági korszakváltás és középosztályosodás: a média és az internet szerepe a fiatalok értékorientációjának, politikai cselekvési mintáinak átalakulásában. In: *Média és kultúra. Média szakos doktori hallgatók IV. konferenciája.* (Szerk.) Botházi Mária. Kolozsvár, Medea Egyesület – Művelődés, 7-28.
- Gábor, Kálmán (2008c): The Sziget Festival in Budapest: the new young middle class and leisure activity in Hungary. In: *ISA-Forum: International Sociological Association, 2008, Barcelona, Spain.* (A konferencia-előadások absztraktjai hozzáférhetők): http://www.isa-sociolgy.org/barcelona_2008/abstracts_isa_forum_bcn.pdf
- Gábor Kálmán (2009): A globalizáció kihívásai és az ifjúság. In: *Közbeszéd és önismeret. Média szakos doktori hallgatók V. konferenciája.* (Szerk.) Botházi Mária. Kolozsvár: Medea Egyesület – Művelődés, 92-107.

INFORMÁCIÓK GÁBOR KÁLMÁN MUNKÁSSÁGÁRÓL

A ma embere: portrék: Ifjúsági megfigyelő. In: *Hamu és Gyémánt*, 2005. ősz. 12.

Szocháló: társadalomtudomány online >tudomány>ki kicsoda>Gábor Kálmán szociológus (2004)

<http://szochalo.hu/ki-kicsoda/18/gondolatok> ;

<http://szochalo.hu/ki-kicsoda/18/interju> ;

<http://szochalo.hu/ki-kicsoda/18/mas-kep> ;

<http://szochalo.hu/ki-kicsoda/18/oneletrajz> ;

<http://szochalo.hu/ki-kicsoda/18/osveny>

<http://szochalo.hu/ki-kicsoda/18/publikacios-lista>

- In memoriam Gábor Kálmán 1948-2009* (2009) http://www.fszek.hu/konyvtaraink/kozponti_konyvtar/szociologiai_gyujtemeny/in_memoriam
- Jancsák Csaba – Matiscsák Attila: Gábor Kálmán emlékére (1948-2009). In: *Délmagyarország*, 2009. október 5. 8. ; *Aktív Szemeszter*, 6. évf. 2009. szeptember – 5-6. sz. 22. ; *Bölcső*, 2009. szeptember-október, 10. ; *Új Ifjúsági Szemle*, 2010. 2. sz. Nyár, 8-9
- Gábor Kálmán (1948-2009) In: *Szegedi Egyetem*, 2009. 10. sz. október 12. 4.
- Gábor Kálmánra emlékezünk. In: *Szabad Ötletek*, 2009. szeptember, 6. évf. 7. sz. 3.
- Balog Iván: Gábor Kálmán (1948-2009). In: *Szociológiai Szemle*, 2010. 1. sz. 146-147.
- Munkatársaink publikációi: Gábor Kálmán. In: *Mérlegen : Oktatáskutató és Fejlesztő Intézet, Disszemináció 2007-2009.* (Fel. szerk.) Tolnai József. Budapest: OFI. 2009. 76-77.

UTÓSZÓ

E kötet huszonöt év ifjúságkutatói munkáját fogja át. Ezen időszak alatt mind Magyarországon mind külföldön nagyléptékű társadalmi, politikai és gazdasági változások történtek, melyek mindegyike jelentős hatással volt az ifjúság világára. Gábor Kálmán nagy idők tanúja és elemzője volt, aki fáradhatatlanul kutatott, írt, előadott, tanított. Igen aktív kutatói pályája során a magyarországi ifjúságszociológia egyet jelentett a nevével.

Gábor Kálmán Sopronban született 1948-ban. Szegeden érettségizett a Radnóti Miklós Gimnáziumban, majd a JATÉ-n magyar–történelem–pedagógia szakon tanult, Budapesten szociológiát hallgatott, amiből később egyetemi doktori címet és PhD minősítést szerzett. 1971 és 75 között az MTA Szociológiai Kutatóintézetében kezdte pályafutását, majd 1976-79 között a JATE Filozófia Tanszékének oktatója volt. Fiatal kutatóként Szelényi Iván tanítványa lett, majd a Huszár Tibor nevével fémjelzett budapesti szociológusképzésben Erdei- és Mannheim-hatások érték. A rendszerváltást évekkel megelőzően vált a polgárosodás elkötelezett hívévé – így került kapcsolatba Kemény Istvánnal. (E barátság eredménye lett Kemény István szegedi egyetemi előadássorozata a kilencvenes évek elején és Előadások a magyar társadalomfejlődés szociológiájáról című könyve, mely Gábor Kálmán szervezésével, szerkesztésével indult. Sajnos mindkét személy halála megelőzte a kötetet, mely az elmúlt évben jelent meg.) 1980-ban alapító tagja volt a szegedi egyetem Bölcsészettudományi Kar Szociológia Tanszékének (1994-ig e tanszék főállású oktatója volt, majd meghívott óraadója).

A nyolcvanas évektől a társadalmi átalakulás és az ifjúsági korszakváltás témakörben folytatott kutatásokat. Tudományos érdeklődésének homlokterében állt a fiatalok életvilágának nemzetközi trendek szerinti összehasonlító vizsgálata (A magyar és német fiatalok kulturális mintái, A határon túli magyar fiatalok élettervezése és értékorientációi). A kilencvenes évek eleje óta foglalkozott a helyi társadalom és az ifjúság lokális helyzetének vizsgálatával, a középosztályosodás, valamint a felsőoktatási életszakasz kérdéseivel. Legnagyobb hatású kutatási témája az ifjúsági kultúra változásait tárta fel, benne a fesztiválózó ifjúság,

továbbá a fiatalok fogyasztói és kommunikációs státuszának szisztematikus vizsgálatával. Kutatásai és elemzései során alapvető állításként fogalmazta meg azt, hogy az ifjúság világában történt korszakváltás hajtóereje a piacgazdaság és a demokrácia esélyeket kínál az ifjúságnak, amely új sebezhetőségeket is magába foglal.

Gábor Kálmán vezető kutatóként vett részt a legnagyobb ifjúsági vizsgálatokban: Ifjúság 2000, Ifjúság 2004, Ifjúság 2008 (magyarországi) és MOZAIK 2001 (határon túli magyar fiatalok). Az Oktatáskutató Intézet (1995-2003), a Felsőoktatási Kutatóintézet (2003-2007) és az Oktatáskutató és Fejlesztő Intézet (2007-2009) főmunkatársaként végzett kutatásai és tudományos felismerései alapvetően meghatározták a legutóbbi húsz év hazai ifjúságszociológiáját.

Az ELTE, a MIE, az SZTE, a ZSKF, és a BBTE (Kolozsvár) oktatója volt. Alapító elnöke volt az Európai Ifjúsági Kutató-, Szervezetfejlesztő és Kommunikációs Központnak (EIKKA). A Belvedere Meridionale kiadó Ifjúsági korszakváltás című könyvsorozatának szerkesztőbizottsági elnökeként 22 kötet kiadását irányította (köztük Ulrich Beck négy könyvének magyarországi kiadását, illetve a 2006-ban megjelent Ifjúságszociológia című szemelvénygyűjteményt, mellyel óriási hiányt pótolta az ifjúsági szakemberképzésben). Az Erdélyi Társadalom és az Új Ifjúsági Szemle című folyóiratok szerkesztőbizottsági tagja volt. Tudományszervezői tevékenységét a Magyar Szociológiai Társaság Ifjúságszociológiai szakosztályának elnökeként is kifejtette. E minőségében műhelybeszélgetéseket, könyvbemutatókat és két nagyléptékű nemzetközi konferenciát szervezett (Társadalmi átalakulás és ifjúság, 85 előadó, 1997; Ifjúsági korszakváltás – Ifjúság az új évezredben, 59 előadó, 2002).

Kutatói és oktatói kvalitása valamint emberi nagysága összefonódott. A hivatásként megélt tudomány, az ifjúság világának mély megértése iránti elkötelezettség, tanítványok sokaságát vezette a szociológus-pályára. Gábor Kálmán egyike volt azon ritka tudós elméknek, akik nem négy-fal-ideológusok, de érzékeny receptorokkal és rendkívüli figyelemmel megáldott műhelyteremtő szellemiségek voltak. Újításai, tézisei olykor megosztották a szakmai közéletet, de ifjúságügyi kérdésekben a diskurzusokból sohasem lehetett kihagyni munkáit, ismereteit, eredményeit.

A szívének oly fontos Sziget-kutatás, amely nemzetközileg is széles figyelmet kapott, a hazai ifjúságszociológia egyik legjelentősebb módszertani újítása volt. Az új évezredre ez a kutatás – a széles társadalmi

figyelem mellett – az egyik legérdekesebb és legmeghatározóbb ifjúsági vizsgálattá vált.

Gábor Kálmán olyan szociológus volt, aki a kutatása tárgyát, az ifjúságot nem tárgyiasította, hanem érezte. Nem ambíciói voltak, hanem éles kérdései, logikus meglátásai, megérzései és válaszai. Új és rendkívüli alapossággal kidolgozott módszerei a szociológia tudománya iránti végtelen alázatáról és hivatásának olthatatlan szeretetéről tanúskodtak.

A kötet anyagának szerkesztésében és a szövegek gondozásában nagy segítségemre voltak Horkai Anita, Ercsei Kálmán, Matiscsák Attila, Szemerszki Marianna és Tarnay István, mindannyian Gábor Kálmán egykori tanítványai és kollégái. A kötet irodalomjegyzékét és Gábor Kálmán bibliográfiáját G. Klement Ildikó készítette. A kötet lektorai szintén Kálmán kollegiális „netvörkjét”, hatókörét jelzik: Imre Anna az Oktatókutató és Fejlesztő Intézet, Tibori Tímea az MTA Szociológia Kutatóintézetének munkatársa, a kolozsvári BBTE egyetemről Veres Valér, a Debreceni Egyetemről Murányi István, a Szegedi Tudományegyetemről Pászka Imre és a ZSKF-ről Kabai Imre vállalták a lektori feladatokat.

E kötet részben tehát tisztelgésként született, részben pedig a dokumentálás céljával, egyfajta pillanatfelvételné a századvég és századelő ifjúságának világáról.

Jancsák Csaba

X 189879

Kiadta: Belvedere Meridionale
6725 Szeged, Hattyas sor 10.
belvedere@jgytf.u-szeged.hu
szerk@belvedere.meridionale.hu
www.belvedere.meridionale.hu
Felelős kiadó: Dr. Szegfű László
Kiadóvezető: Jancsák Csaba
Műszaki szerkesztő: Szuperák Attila
Nyomta: Bába Nyomda, Szeged